

**ΣΗΜΕΙΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΚΑΙ
ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ**

ΑΡΙΣΤΟΤΕΛΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ
ΕΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑ ΤΗΣ ΦΙΛΟΣΟΦΙΚΗΣ ΣΧΟΛΗΣ
ΠΕΡΙΟΔΟΣ Β' – ΤΕΥΧΟΣ ΤΜΗΜΑΤΟΣ ΦΙΛΟΛΟΓΙΑΣ

ΤΙΜΗΤΙΚΟΣ ΤΟΜΟΣ Μ. ΣΕΤΑΤΟΥ

Μ. ΣΕΤΑΤΟΣ

ΣΗΜΕΙΟΛΟΓΙΚΕΣ
ΚΑΙ
ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΕΣ ΜΕΛΕΤΕΣ

ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗ 1998

ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΚΔΟΣΗΣ ΤΗΣ ΕΠΕΤΗΡΙΔΑΣ

Λ. Μ. ΤΡΟΜΑΡΑΣ, αναπληρωτής καθηγητής της Λατινικής Φιλολογίας

Σ. ΤΣΟΧΑΤΖΙΔΗΣ, καθηγητής της Γλωσσολογίας

Γ. ΦΑΡΙΝΟΥ-ΜΑΛΑΜΑΤΑΡΗ, αναπληρώτρια καθηγήτρια της Νεοελληνικής
Φιλολογίας

Επιμέλεια και διόρθωση τυπογραφικών δοκιμών: Θεόδωρος Σουλακέλλης

Στοιχειοθεσία - εκτύπωση

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Αρμενοπούλου 32, Θεσσαλονίκη

Τηλ.: 208-731, Fax: 216-647

GR ISSN 0495-4742

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

I. ΣΗΜΕΙΟΛΟΓΙΑ

1. Γένεση σημείων	11
2. Ζωή και εξέλιξη των σημειωτικών συστημάτων	32
3. Αντικείμενα αναφοράς και σημειολογία	45
4. Περιπτώσεις προβληματικής σημείωσης	59
5. Γλωσσολογικές και σημειολογικές παρατηρήσεις στα σχήματα λόγου	71

II. ΓΕΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ

1. Κεντρικά και περιφερειακά στοιχεία στη γλώσσα	91
2. Παρατηρήσεις στην αντίληψη και κατανόηση της γλώσσας ...	100
3. Συνειδητός και μη συνειδητός λόγος	108
4. Διαστάσεις και σχήματα στη γλώσσα	120
5. Διαφοροποίηση και ισοδυναμία στη γλώσσα	134

III. ΚΟΙΝΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. Η πολλαπλή δήλωση γλωσσικών κατηγοριών και το σύστημα της κοινής νεοελληνικής	145
2. Πρόληψη και μετάληψη στην κοινή νεοελληνική	154
3. Αξιολογικές και εκτιμητικές τροπικότητες της κοινής νεοελληνικής	163
4. Ρίζα και θέμα στην κοινή νεοελληνική	174
5. Σχήματα ρηματικών αναδιπλώσεων στην κοινή νεοελληνική ..	182
6. Η προστακτική στην κοινή νεοελληνική	189
7. Η απηχητικότητα του λόγου στην κοινή νεοελληνική	205

IV. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΓΛΩΣΣΕΣ

1. Παρατηρήσεις στα τουρκικά δάνεια της κοινής νεοελληνικής ..	217
2. Η θαυμαστική-σχολιαστική έγκλιση της αλβανικής και ελληνικά παράλληλα	233

ΠΡΟΛΟΓΙΚΟ ΣΗΜΕΙΩΜΑ

Οι μελέτες που περιλαμβάνονται σ' αυτήν την συλλογή ανήκουν στις επιστημονικές περιοχές της γενικής σημειολογίας, γενικής γλωσσολογίας, κοινής νεοελληνικής και βαλκανικής γλωσσολογίας (σχέσεις της ελληνικής με βαλκανικές γλώσσες). Έχουν γραφεί σε διαφορετικούς χρόνους και παρέμεναν αδημοσίευτες (οι δύο τελευταίες έχουν ανακοινωθεί σε επιστημονικά συνέδρια).

Ευχαριστώ και πάλι το Τμήμα Φιλολογίας που αποφάσισε να με τιμήσει δημοσιεύοντας τις εργασίες αυτές σε ιδιαίτερο τόμο, Παράρτημα της Επετηρίδας της. Εύχομαι στους συναδέλφους του Τμήματος κάθε επιστημονική και διδακτική επιτυχία.

Μ. Σετάτος

I. ΣΗΜΕΙΟΛΟΓΙΑ

ΓΕΝΕΣΗ ΣΗΜΕΙΩΝ

1. Γένεση σημειωτικών συστημάτων και σημείων

Φυτά, ζώα και άνθρωπος διαθέτουν την ικανότητα αναγνώρισης σημείων (είναι δηλαδή δέκτες σημείων) και επικοινωνούν με σημεία, ενστικτωδώς ή και εκ προθέσεως (κυρίως ο άνθρωπος). Στα πρωτεύοντα θηλαστικά «το κοινωνικό περιβάλλον και πιό ιδιαίτερα οι πρώτες επικοινωνιακές ανταλλαγές μεταξύ μητέρας και παιδιού οδηγούν προς την οργάνωση των αντικειμένων, που θα εξυπηρετούν την επικοινωνία και που θα χρησιμοποιηθούν ως υποστηρίγματα και όργανα επίδρασης επάνω σε άλλα αντικείμενα» και «ενώ οι άνθρωποι ανταλλάσσουν με ευκολία μιά αλτρουιστική πράξη με ένα αντικείμενο (π.χ. ένα δώρο ως ευχαριστήριο μιάς εκδούλευσης), μιά τέτοια ευκαμψία δέν είναι φανερή στα πρωτεύοντα, όπου παρατηρούμε μάλλον την ανταλλαγή πράξεων, ενός «κοινωνικού νομίσματος», π.χ. της «τουαλέτας» (κοσμητική σώματος), με πράξεις ενός άλλου «κοινωνικού νομίσματος», π.χ. της συμμαχίας» (Vauclair, 1992), Εξάλλου «η δυνατή ταύτιση του καθενός ανθρώπου με κάτι που δέν είναι εξαρχής καταξιώνεται ως η μόνη σταθερά στην βασική κατανόηση του κοινωνικού ρόλου και της ανθρώπινης φύσης» (Doppelgängertum = διπλασιασμός σε μιά μορφή ρόλου, με τον οποίο προσπαθεί να ταυτιστεί, βλ. Plessner, 1976). Στοιχεία όπως αυτά αποτελούν τις απαρχές της ανάπτυξης σημειωτικών συστημάτων σε κοινωνίες εμψύχων, αλλά και σήμερα μπορεί να παρατηρήσει κανείς ότι η συμμετοχή σε συλλογικά όργανα, π.χ. οικογένεια, επιτροπές, συνελεύσεις κλπ. και οι ποικίλες πράξεις που την πραγματοποιούν, δημιουργούν σημεία και συστήματα σημείων, όπου δέν προϋπάρχουν, με το να οργανώνονται και να συστηματοποιούνται προς την κατεύθυνση της μεγαλύτερης λειτουργικότητας και αποτελεσματικότητας.

Η προθετικότητα (σκοπιμότητα), η παράσταση, η φαντασία, διαφόρων μορφών οδηγούν στην υπόθεση και εξακρίβωση ότι και οι άλλοι έχουν σκέψεις, σχέδια, φιλοδοξίες κλπ. όπως και εμείς.

Για τον άνθρωπο έχει ιδιαίτερη και καθοριστική σημασία η γένεση της γλώσσας, που παράλληλα και σε αλληλοεπίδραση με άλλα χαρακτηριστικά του (βλ. Leroi-Gourhan, 1965), όπως είναι η όρθια στάση (απελευθέρωση αρθρωτικών οργάνων, όραση κλπ.), η ανάπτυξη των χεριών σε «ολοένα και πιό επιδέξιους υπηρέτες των σκέψεων του ανθρώπου ως κατασκευαστή»,

ενώ η εξειδίκευσή τους για σύλληψη κλπ. απελευθερώνει το στόμα και για την ομιλία (πρβ. σχέση γλώσσας και χεριού στον Γρηγόριο Νύσσης) και οδηγεί στην κινητικότητα εργαλείων και γλώσσας και στην εκτελεστική συνεργασία τους (που απαιτούν μνήμη με πρόγραμμα συμπεριφοράς). Η χρήση οργάνων και εργαλείων μπορούμε να υποθέσουμε ότι είναι δυνατό να οδηγήσει στην αντίληψή τους ως ενδεικτών (πρβ. πρακτικές συνέπειες εμπειριών) ή ως συμβόλων του χεριού, όπως οι παραστάσεις και η επεξεργασία υλικών θα μπορούσε να βοηθήσει στην ανάπτυξη της φαντασίας (πρβ. εικόνες). Η γένεση πάντως της γλώσσας (η οποία παραμένει σκοτεινή) έρχεται ως αντικατάσταση των στοιχείων που χάσαμε με έναν μη γενετικό κώδικα, καθώς απελευθερωθήκαμε από τις γενετικά κωδικοποιημένες τεχνικές και τεχνολογίες (πρβ. Leakey και Lewin, που πιστεύουν ότι πρέπει να μη διαχωρίσουμε την κοινωνική από την τεχνική πείρα και ότι υπήρξαν πολλές κωδικές αναδιοργανώσεις κατά την ανάπτυξη της γλώσσας: διαφορετικοί συνδυασμοί νευμάτων, έκφρασης προσώπου και τύπων κοινωνικοποίησης). Ο Lewin τονίζει τη συνέχεια στην εξέλιξη του μυαλού, της συνείδησης και της γλώσσας και την σημασία της αυθαιρετότητας, που αποτελεί «ένα στοιχείο της επιβολής τάξης, που εκτελεί ο άνθρωπος... και που δεν θα ήταν δυνατή χωρίς τη γλώσσα». «Η γλώσσα και η εξεικόνιση εξαρτώνται από την ίδια ικανότητα εξαγωγής από την πραγματικότητα στοιχείων που αποκαθιστούν μιὰ συμβολική εικόνα αυτής της πραγματικότητας. Αλλά ενώ οι γλωσσικές μορφές, στις λέξεις και στη σύνταξη, είναι σαν το αντίστοιχο των εργαλείων και των νευμάτων και προορίζονται να βεβαιώσουν μιὰ αποτελεσματική σύλληψη στον κόσμο της ύλης και των σχέσεων, η απεικόνιση βασίζεται σε ένα άλλο βιολογικό πεδίο, στο πεδίο της αντίληψης των ρυθμών και των αξιών, που είναι κοινό σε όλα τα έμψυχα. Εργαλεία, γλώσσα και ρυθμική δημιουργία φαίνεται να αποτελούν κατά συνέπεια τρεις συναφείς πλευρές της ίδιας διαδικασίας. Η απεικονιστική ηχητική και κινηματική ρυθμικότητα προήλθε πιθανώς, όπως η γλώσσα, σύγχρονα με την ανάπτυξη των διαφόρων τεχνικών (Leroi-Gourhan, 1965, 210-211). Έτσι και η περαιτέρω ανάπτυξη γλώσσας και πολιτιστικών συστημάτων.

2. Άνθρωπος και κόσμος

Ο άνθρωπος δέχεται ερεθισμούς, δοκιμάζει αισθήματα και αντιδρά. Η ποικιλία των ενεργειών αυτών και των αποτελεσμάτων τους είναι μεγάλη (υπάρχουν ακόμη και «αντιδράσεις χωρίς ερεθισμούς», όπου οι πηγές και οι αιτίες των ενεργειών είναι τελείως σκοτεινές). Ερεθισμοί μπορούν να συνδέονται και αντιδράσεις μπορούν να προκαλούνται έμμεσα (πρβ. εξαρτημένα αντανακλαστικά).

Ο άνθρωπος έχει την βασική τάση να οργανώνει τα φαινόμενα του κόσμου, μέσα στον οποίο ζεί, αλλά και των κόσμων που μπορεί να φανταστεί, σε συστήματα με κανόνες, δομές και λειτουργίες, πρβ. την παρακολούθηση παιγνιδιών των οποίων αγνοούμε τους κανόνες: σιγά-σιγά παρατηρούμε τις κανονικότητες, εξάγουμε απ' αυτές κανόνες, που διορθώνουμε όταν παρατηρήσουμε νέα στοιχεία κλπ. (παρ' όλ' αυτά μπορούν να μένουν πολλοί κανόνες άγνωστοι, π.χ. στο baseball). Η επανάληψη ατομικών γεγονότων σε πλαίσιο άλλων (π.χ. επακολουθία, ταυτόχρονη εμφάνιση κλπ.) οδηγεί στη δημιουργία συνθηκών (πρβ. *habit* και *abduction* στον Peirce) και στη συνέχεια σημείων (ανάκληση άλλου σημείου) με τις αφαιρετικές διεργασίες του εγκεφάλου. Ο άνθρωπος, που παλαιότερα θεωρούνταν ο κατασκευαστής εργαλείων και όπλων, ο κυνηγός κλπ., είναι ο κατασκευαστής νοήματος, αυτός που «δίνει» νόημα στο σύμπαν με τις νοητικές του ικανότητες. Η τάση του να βάζει τάξη στον κόσμο ξεπερνά κάθε πρακτική ανάγκη (το μεγαλύτερο μέρος της ύπαρξής μας αφιερώνεται στο να βγάζουμε νόημα απο τον κόσμο παρά να λέμε την αλήθεια γι' αυτόν) φθάνοντας σε αναιτιολόγητες ταξινομήσεις (Pocock, 1975), δηλαδή διακρίσεις και κατατάξεις σχεδόν χωρίς σκοπό και πριν απο τυχόν πρακτική χρήση τους (Lévi-Strauss). Η τάση αυτή ταξινόμησης και κατηγοριοποίησης των όντων του κόσμου περιλαμβάνει και τα πρόσωπα, π.χ. «η συγγένεια αφορά περισσότερο τις κοινωνικές σχέσεις απο τις βιολογικές, εξαρτάται δηλαδή απο το πώς την ορίζει η κοινωνία» (Fox, 1975). Οι δραστηριότητες του ανθρώπου, ακόμη και οι πιό άσκοπες, έχουν την τάση να οργανώνονται, πρβ. αφηρημένα σχεδιάσματα ή τροποποιήσεις ανοργάνωτων σημαδιών πάνω σε χαρτί προς την κατεύθυνση κάποιας μεγαλύτερης οργάνωσης, π.χ. με γραμμές που συνδέουν ή δημιουργούν μορφές οργανωμένες, ισορροπημένες, αναλογικές, εικονικές κλπ.

Στην οργάνωση αυτή ο ρόλος της γλώσσας είναι μεγάλος, πρβ. «Οργανωμένα παιχνίδια κάθε είδους διαθέτουν όλα γλωσσικά διατυπωμένους κανόνες. Πάρτε ένα οργανωμένο παιχνίδι σάν το baseball. Μπορεί να υπάρξει baseball χωρίς γλώσσα; Όχι, δέν μπορεί. Τι διαφορά υπάρχει μεταξύ baseball και strike; Υπάρχουν γλωσσικά διατυπωμένοι κανόνες με τους οποίους ορίζουμε τη διαφορά αυτή. Όλα τα συστηματικά παιχνίδια, ακόμη και πιό απλά παιχνίδια που παίζουν τα παιδιά, πρέπει να έχουν μιιά γλώσσα για να διατυπώσουν τους κανόνες τους. Ένα τεράστιο ποσοστό ανθρώπινης ζωής είναι δυνατό μόνο με τη γλώσσα και χωρίς αυτήν είναι πολύ αποδυναμωμένο (Hayakawa, 1978). Η γλώσσα αποτελεί ένα διασύστημα, σάν το βιολογικό ενδοσύστημα του ανθρώπου, και συμβάλλει στην ανάπτυξη της κοινωνίας και του πολιτισμού.

3. Γένεση σημείων και σημειωτικοποίηση

Στην έννοια της φύσης και του κόσμου συμφύρονται διάφορες σημαντικές ιδέες: το συχνό και επαναλαμβανόμενο (με τη στατιστική σημασία, π.χ. συνεχείς αναγνωρίσεις συγκεκριμένων αντικειμένων), το θεμελιώδες, το ουσιώδες, το τυπικό, το χαρακτηριστικό, το κανονικό, το ιδανικό. Οι γενικεύσεις σε τάξεις (έννοιες, αφαιρέσεις κλπ., δομικές πλευρές αντικειμένων αναφοράς οδηγούν σε έννοιες αποκλειστικά δομής) στο μυαλό γίνονται συχνά με ασύνειδες διαδικασίες (πρβ. και ζώα) και τα γλωσσικά σημεία, θα μπορούσε να υποθέσει κανείς, δημιουργούνται γιατί πρέπει να δηλωθούν οι έννοιες και οι σημασίες.

Μιά σύνθετη κατάσταση, γεγονός ή φαινόμενο, που εντάσσεται σε ένα γενικότερο πλαίσιο, μπορεί να αναλύεται (πρβ. επαναλήψεις στοιχείων ή και του συνόλου) σε επιμέρους στοιχεία, τα οποία μπορούν να λειτουργούν ως ενδεικτικά σημεία για τα άλλα ή για το σύνολο και αυτό οδηγεί στην αυθαιρετότητα των σημείων, πρβ. *trick-track* = *τάβλι* (απο τον θόρυβο που κάνουν τα πουλία), ο *Αμπός* = ο ηθοποιός Χατζηχρήστος, που χρησιμοποιούσε συχνά στις ταινίες του το *αμ πώς!*, ατομικές κινήσεις γνωστών προσώπων (συγγενών, ηθοποιών κλπ.), που χρησιμοποιούνται ως σημεία για τη δήλωση των προσώπων αυτών κλπ. Όπως ένα όργανο μπορεί να αντικατασταθεί απο κάτι άλλο (π.χ. μιά πέτρα απο ένα κόκκαλο στους προϊστορικούς χρόνους) και να παίρνει τη θέση του ως σημείο (εφόσον μπορούσε να το ανακαλεί στη μνήμη), έτσι και μιά κραυγή μπορούσε να χρησιμοποιηθεί για να δηλώσει τον παραγωγό της. Ένα νεύμα, μιά χειρονομία μπορούσε να ποικίλλει κατα τις περιστάσεις (στάσεις και κινήσεις ανάλογα με την τοποθεσία κλπ.) και να οδηγήσει σε συντακτική ποικιλία, που θα μπορούσε να διαφοροποιείται και να εξειδικεύεται σε λειτουργίες.

3.1 Δημιουργία σημείων

Η αναλογία επίσης οδηγεί σε δημιουργία σημείων, λιγότερης ή περισσότερης ή και πλήρους αυθαιρετότητας, π.χ. εικονικά με μεταφορά, ενδεικτικά με παρομοίωση, συμβολικά με ένα απο τα πολλά στοιχεία σύνθετης κατάστασης, με τυχαία συνεμφάνιση (← δεικτική), με νεκρή και χαμένη για την αντίληψη ετυμολογία (← μεταφορά), με ενορατική ονοματοθεσία, με ενσυνείδητη διαδικασία. Απο αναλογία σε αναλογία το σημείο μπορεί να απομακρυνθεί τόσο ώστε να μη φαίνεται πιά η σύνδεση και να χαθεί στην ιστορική εξέλιξη απο τη συνείδηση των μελών της κοινωνίας (βλ. για παραδείγματα Lewis, 1976, 13-5).

Αναλογίες και ομολογίες εμφανίζονται με τις ίδιες μορφές σε ανεξάρτητες μεταξύ τους κοινωνίες και θέτουν το πρόβλημα των καθολικών αρχετύπων. Τα ίδια σύμβολα μπορούν να έχουν τελείως διαφορετικές σημασίες

κατα πολιτιστικές ενότητες, όπως ο συμβολισμός των χρωμάτων (π.χ. για τους Έλληνες: άσπρο-μαύρο ← μέρα-νύχτα, πρβ. αντίθετα για Μουσουλμάνους, Κινέζους κ.ά.) και άλλων αντιθέσεων (ένωση των άκρων, αντιθέσεις γνωστές από την πολιτισμική ανθρωπολογία, όπου εμφανίζεται πλήρης αντιστροφή, πρβ. Lévi-Strauss: φύση-πολιτισμός, ζώδες-ανθρώπινο), όπως κεφάλι-καρδιά, νούς-σώμα, πάνω-κάτω, κρύο-ζεστό, αρσενικό-θηλυκό, δεξιό-αριστερό κλπ.

Σημαντικά αντικείμενα και όντα (με αξία) μπορούν να μεταβληθούν σε σημεία, αλλά και ασήμαντα, βάσει φαντασίας και συναισθήματος, π.χ. βλέποντας ξαφνικά ένα ξανθό, μικροσκοπικό μυρμηγκάκι καθώς ανοίγω έναν τόμο του Lausberg, η σκέψη ανοίγεται προς φανταστικούς ορίζοντες: ποιά θα είναι η μοίρα του, η περαιτέρω ζωή του κλπ., που δεν μπορούμε να παρακολουθήσουμε, έτσι ώστε στο τέλος να συμβολίζει κάτι: την ατομική ύπαρξη χαμένη στο παγκόσμιο γίγνεσθαι.

Μοναδικά, ατομικά, ανεξάρτητα σημεία δεν έχουν χρησιμότητα ούτε αντιστοιχούν προς εμπειρίες του κόσμου, εφόσον ο εγκέφαλος και μόνος του τις ταξινομεί και τις αναλύει. Έτσι οδηγούμαστε αναγκαστικά στον σχηματισμό συστημάτων σημείων και σημειωτικών συστημάτων με στοιχειά, συνδυασμούς τους βάσει κανόνων, χρήσεις, αξιολογικές εκτιμήσεις κλπ. Τα σημειωτικά συστήματα διακρίνονται σε εφαρμοσμένα-αφηρημένα, δυνατά-αδύνατα, επιστήμης-πρακτικής ζωής, νόησης και φαντασίας κλπ. (τέχνη, μουσική, φιλοσοφία, θρησκεία, κοινωνιολογία, επιστημονική φαντασία κλπ.) και μπορούν να εξελίσσονται (με συνεχείς τελειοποιήσεις, π.χ. εργαλείων, αλλά και με επανόδους στα παλιά, π.χ. στην τέχνη). Κάποτε δημιουργούνται συστήματα εκ των μή όντων, π.χ. σε παιγνίδι με σκύλο, που αρχίζει με τυχαίες ενέργειες αλλά μπορεί να καταλήξει σε οργανωμένο παιγνίδι, με κανόνες και τυποποιημένες ενέργειες, επειδή πιθανώς υπάρχει τάση και στους δύο προς κανονικοποίηση της συμπεριφοράς.

3.2 Γένεση σημείων

Επειδή η πληροφόρηση, που γίνεται με σημεία, και η γνώση του κόσμου έχει μεγάλη σημασία, οι άνθρωποι έχουν την τάση να βλέπουν παντού σημεία, πρβ. τους ανθρωπομορφισμούς στην ερμηνεία (και δήλωση) της συμπεριφοράς ζώων, την ερμηνεία ασυνήθιστων φυσικών φαινομένων, ονείρων κλπ., την ανάπτυξη κοσμοθεωριών (θρησκευτικές πίστεις, μαγικές αντιλήψεις κλπ.), αλλά και τη συσχέτιση σημείων (πρβ. ερμηνεύοντα). Η σημειωτικοποίηση των πάντων (πρακτική, αισθητική, επιστημονική, κοσμοθεωρητική, παικτική κλπ.), που τείνει κάποτε να αντικαταστήσει την κατανόηση, αφήνει συχνά την αίσθηση ενός κενού, που οφείλεται στην αυτοσυνειδησία του ανθρώπου (ματαιότητα, παροδικότητα κλπ.), στην τάση

υπέρβασης (φιλοδοξίες, αντίθετα απο τα ζώα, επιδίωξη δύναμης και εξουσίας κλπ.), στην επιδίωξη «πρωταρχικών» συναισθημάτων εκτός σημείωσης, σε φιλοσοφικές θεωρίες (όπως στην *advaita* του Sankara) κλπ.

Οι εντυπώσεις απο (τα) φαινόμενα του κόσμου μπορούν να τυποποιούνται με την επανάληψη, να κρυσταλλοποιούνται και να συνειδητοποιούνται έτσι ώστε να ακολουθεί μιιά «ανάδυση» σημείου, με ενδιάμεσο στάδιο το δέσιμο στοιχείων γύρω απο ένα αντικείμενο (πρβ. ανάκληση → σημείο), την αλληλοσύνδεση στοιχείων κλπ. Ένα στοιχείο μιιάς κατάστασης του κόσμου, βιοτικά σημαντικής, αποτελεί την έκφραση, τον φορέα του συνόλου και το ανακαλεί, π.χ. ο σκοπός ενός τραγουδιού ανακαλεί κάποιο γεγονός ή και ολόκληρη εποχή (π.χ. ένα καλοκαίρι) ή χώρο (π.χ. τη Θεσσαλονίκη), οι *madeleines* του Proust ανακαλούν τον «χαμένο καιρό» κλπ. Τέτοια στοιχεία, γνωστά (π.χ. μιιά λέξη ή φράση μπορεί να πάρει έτσι και νέα σημασία, πρβ. και συνδυασμούς γνωστών στοιχείων) ή χωρίς σαφές σημαντικό περιεχόμενο (π.χ. καιρικές συνθήκες: μιιά καταρακτώδης βροχή, ενέργειες, ένα ομαδικό τρέξιμο, μεταβολές περιβάλλοντος: ένας σεισμός κλπ.) μπορούν να λειτουργήσουν ως σημεία με ιδιαίτερα «βαρύ» νόημα (π.χ. η βασική ανασφάλεια της ζωής, τα κοινά βιώματα κλπ.), ιδιαίτερα όταν συγκεντρώνουν τις εμπειρίες πολλών ατόμων (πρβ. φαινόμενα που μας «τραβούν», «κεραυνοβόλο έρωτα» κλπ.) και γίνονται σημείο αναφοράς της ζωής τους, αποτελώντας γι' αυτούς σύμβολο (π.χ. ένα φυσικό αντικείμενο, όπως ένα βουνό ή ένα ποτάμι, ή ένα τεχνητό, όπως ένα έργο τέχνης: ένα γλυπτό). Ατομικά αντικείμενα, σύνολα όντων και αντικειμένων (καταστάσεις), φαινόμενα κλπ. μπορούν να εμφανιστούν πέρα απο την αναγνώρισή τους (τα βλέπουμε ασύνειδα με μιιά ματιά και δέν τα «κοιτάζουμε») ως σημεία «δυνάμει», υποθετικά, που προκαλούν κάποια εστίαση της προσοχής, κάποια παραμονή και ανάκληση (ίσως αρκετά αργότερα) στη μνήμη, κάποιο άμεσο ή έμμεσο ενδιαφέρον (ανακαλούν και άλλα κλπ.).

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά των φαινομένων συντελούν στη δημιουργία ενός κλίματος, μέσα στο οποίο δημιουργούνται τα σημεία. Η φύση μπορεί να είναι έτσι πηγή σταθερών σημείων (πρβ. χαρακτηριστικά στοιχεία του εδάφους κλπ.), παροδικών ή τυχαίων (π.χ. σύννεφα στον ουρανό, που μπορούν να φωτογραφηθούν και να μείνουν σταθερά, διάφορα συμβάντα, π.χ. ένα άλογο στην πλαγιά, πρβ. τον Lorca: *el barco sobre la mar y el caballo en la montaña*), ή μετασημείων (π.χ. στην λογοτεχνία). Σε ορισμένες περιπτώσεις βοηθά η μίμηση (πρβ. ηχομιμητικές λέξεις όπως *κούκος* κλπ.) ή η φωνητική ομοιότητα με στοιχεία της γλώσσας (π.χ. *δεκαοχτούρα*, ενώ άλλες κραυγές πτηνών δέν μπορούμε να τις συνάψουμε με στοιχεία του λεξιλογίου ή να τις μιμηθούμε εύκολα), ενώ σε άλλες περιπτώσεις βοηθά η ομοιότητα (πρβ. μεταφορές και παρομοιώσεις), η αναλογία, η ομολογία.

Ορισμένες εμπειρίες (αισθήματα, συναισθήματα) αποκτούν εντελώς ιδιαίτερη σημασία και μπορούν να αποβούν σύμβολα (πολύ πιό εύκολα απ' ό,τι τα αντικείμενα αναφοράς των αισθήσεων γίνονται με αφαιρετικές διαδικασίες σημεία των κατηγοριών τους ή του εαυτού τους), όπως του οριστικού και του ανεπανόρθωτου, του ανέκφραστου (πρβ. τους «τροπισμούς» της Sarraute, δηλαδή τα απροσδιόριστα και αδιόρατα συναισθηματικά και εντυπωτικά στοιχεία που βρίσκονται στο περιθώριο της συνείδησης και μπορούν να προκαλούνται απο λέξεις, νεύματα, τόνους φωνής κλπ. του εξωτερικού κόσμου, τα «αντικειμενικά» haiku της ιαπωνικής ποίησης, απο τη φύση των πέντε εποχών του έτους, και τα «υποκειμενικά» tanka, απο όλες τις περιοχές της ζωής), της τελειότητας και του ανικανοποίητου, του απροσδόκητου, του προσδοκώμενου και τελικά απογοητευτικού, του ατομικού και μοναδικού (όν, γεγονός, φαινόμενο, δημιούργημα ανθρώπου) κλπ. Αλλα και το συνηθισμένο (η επαναληπτικότητα, η καθημερινότητα, η παροδικότητα των πραγμάτων, η μετριότητα) μπορεί να γίνει σύμβολο μιάς ανιαρής, άσκοπης, ανούσιας ζωής (πρβ. στον Καβάφη), σε αντίθεση με τη θεωρία των πληροφοριών, γι' αυτό και η επιδίωξη κάποιας ιδιαίτερης ποιικιλίας ή υπογράμμισης των μικροδιαφορών, η δημιουργία παράλληλων κόσμων με τη φαντασία και έκσταση (πρβ. επίπεδα γλώσσας: *φεγγάρι-σελήνη* κλπ.), η ηρωική στάση απέναντι στη ζωή ή η ενεργητικότητα, η επιδίωξη σκοπών (πρβ. αντίθετα την πνευματική νωθρότητα, την εγκατάλειψη της πραγμάτωσης σκοπών, ακόμη και ουσιωδών επιδιώξεων κλπ.).

4. Φαινομενολογία γένεσης σημείων

Η γένεση και δημιουργία σημείων έχει κάποιες αιτίες και αποβλέπει σε κάποιους σκοπούς.

4.1 Αιτίες και σκοποί

Οι αιτίες είναι ασυνείδητες (αφαιρετική ενέργεια εγκεφάλου κλπ.: τα ατομικά αντικείμενα αναφοράς, γεγονότα κλπ. τοποθετούνται αναγκαστικά σε γενικά σύνολα ή με την επανεμφάνισή τους δημιουργούν σύνολα αλληλοερμηνευμάτων, που αποκρυσταλλώνονται με αφαιρέσεις σε σημεία, πρβ. συγγενικά πρόσωπα οικογενειακού κύκλου, γείτονες, σχολείο κλπ. προς νέες κοινωνικές εντάξεις, βλ. 5.12, 5.13) και συνειδητές (ονοματοθεσία: νέες έννοιες, ανακαλύψεις, προϊόντα κλπ., που κάποτε φτάνει σε υπερβολές, όπως στην προσωπική ορολογία, πρβ. *entia non sunt multiplicanda*) και προϋποθέτουν τη δυνατότητα (και κάποτε ικανότητα) κάποιας σύλληψης ή ερμηνείας (στοιχεία της πραγματικότητας, των ονείρων, της φαντασίας κλπ. εμφανίζονται, συλλαμβάνονται ή ερμηνεύονται στον δέκτη ως σημεία). Οι σκοποί αφορούν την συνεννόηση κατα την επικοινωνία μεταξύ

των μελών μιάς ομάδας, τη διάκριση της ομάδας από άλλες, την συνειδητοποίηση των βιωμάτων (με τον ιδιαίτερο τόνο, χρωματισμό τους κλπ.).

Ορμές, ωθήσεις, προθέσεις κλπ. (πρβ. περιεχόμενο) εκφράζονται από το σώμα που τις εκτελεί σάν όργανο (πρβ. έκφραση), αλλά και το σώμα μπορεί να αποτελεί περιεχόμενο και να εκφράζεται π.χ. με τα ενδύματα (η ενδυμασία «προβάλλει» ή δημιουργεί μία επιθυμητή ιδέα για το σώμα). Αν δεν μπορεί κανείς να κάνει μιά ενέργεια, διοχετεύει την ορμή του σε μιά άλλη παρόμοια (ανάλογη, ομόλογη), π.χ. κραυγάζει για να φύγει κάποιος, όταν δεν μπορεί να τον διώξει αλλιώς (πρβ. και τη δημιουργία πλασματικών, εικονικών ενεργειών σε παιχνίδι, πάλη ζώων κλπ. Αυτό παρατηρείται και σε άλλες περιπτώσεις, π.χ. ο Μάγκας τρέχει μπρός πίσω κατά μήκος, και από μέσα, του φράκτη, καθώς περνούν απ' έξω άλλα σκυλιά, κοντά στα οποία δεν μπορεί να πάει, ενώ ο Σνούπης και ο Μπάρον, δυό άλλα γειτονικά σκυλιά, γαυγίζουν χωρίς να τρέχουν συνεχώς, εκτός στην αρχή ή κατά διαστήματα). Οι αντιθέσεις αυτές περιεχομένου-έκφρασης μπορούμε να υποθέσουμε ότι οδηγούν και στην αυτοσυνειδησία με την αντίληψη του άλλου.

4.2 Εξέταση και έρευνα

Η παρατήρηση και αυτοπαρατήρηση (πρβ. πειράματα με ανθρωποειδή: ανεύρεση τροφής που κρύβουμε, αφού μας παρακολουθήσουν κλπ.) μπορεί να μας πλησιάσει στις διαδικασίες γένεσης και δημιουργίας σημείων.

Η ψυχική ζωή μπορεί να ακολουθεί μικροσενάρια, frames κλπ., έτσι ώστε ακόμη και όταν μένει κάτι ασυμπλήρωτο (π.χ. σκοπός, σχέδιο δράσης, συνήθειες κλπ.) δεν ταράσσεται η εσωτερική ισορροπία (απλώς διακόπτεται, π.χ. στον ύπνο, ή γίνεται εναλλαγή με άλλες ενέργειες, συχνά παράγωγες κλπ.), πρβ. σωματικές ενέργειες (που παρακολουθούνται από ψυχικές ή νοητικές), συνηθισμένες ή ασυνήθιστες (πρβ. συνήθειες-ψυχικές διαταραχές). Σε όνειρα πιθανώς γίνεται προσπάθεια να ολοκληρωθούν σκόρπια, ημιτελή, ξεχασμένα ή εγκαταλειμμένα βιώματα και ενέργειες. Ψυχικές ασθένειες μπορεί να οφείλονται σε μόνιμες και σταθερές ανατροπές των σεναρίων ενεργειών (ή στο ρυθμό και το εύρος των αλλαγών κλπ.) ή σε στένεμα των ποικίλων ενεργειών που απαιτεί η συνηθισμένη ψυχική και νοητική ζωή (π.χ. σε κυκλική ή επαναλαμβανόμενη προσήλωση σε μιά σκέψη, βίωμα κλπ.).

Η τάση της ψυχικής και νοητικής ζωής είναι προς συνηθισμένα, ελεγχόμενα βιώματα, προς οργανική ανάπτυξη και εξέλιξη, υπάρχουν όμως επίσης φαντασία, θέαση μυστικού, στοχασμός, αποτυχίες επιδιώξεων, ανία, επέμβαση εξωτερικών γεγονότων (απροσδόκητα, ανατρεπτικά επιδιώξεων, δημιουργικά νέων προοπτικών, αλλά και άλλα που οδηγούν σε εντροπία),

αυτογνωσία (αυτοπαρατήρηση), γνώση ως μνήμη και ως επιδίωξη, θρησκεία (δεσμός με το θείο, τη φύση κλπ.).

Η σημειωτική οργάνωση της ζωής είναι αυτό που μερικοί παρουσιάζουν ως επίδραση του ατόμου απο το κοινωνικοπολιτιστικό περιβάλλον, ενώ η ψυχαναλυτική θεώρηση (pleasure principle) δέν εξηγεί γιατί η ικανοποίηση επιθυμιών (ιδίως ύστερα απο αναμονή) αφήνει ένα κενό αναγκών κλπ. (εκτός ίσως εκστάσεων κλπ.). Η σημειωτική υπόσταση του ανθρώπου θυμίζει μιιά «μοναδολογία», ο σκοπός της οποίας είναι η απεικόνιση του κόσμου και η δημιουργία ατομικών σημείων (έκφραση ατομικών αντικτύπων αισθημάτων και συναισθημάτων).

Προσπαθώντας να εκφράσει κανείς μιιά συνειδησιακή κατάσταση ασαφών αλλά σημαντικών σκέψεων, που εμφανίζονται σάν ένα ακαθόριστο αλλά επίμονο και γεμάτο υποσχέσεις νεφέλωμα, δημιουργεί με ποικίλους εκφραστικούς τρόπους κάτι που άν δέν το παρουσιάζει όπως είναι, τουλάχιστο υποβάλλει την κυοφορία μιας ιδιαίτερης σημασίας, την αναμονή κάποιας έκφρασης κλπ., με συνεχείς, περίπλοκες στις σχέσεις, προσπάθειες σύλληψης των «σκέψεων». Ο τρόπος αυτός ή η έκφραση αυτή μπορεί να έχει τέτοιο εντυπωσιακό αποτέλεσμα ώστε να καθιερωθεί και στον ίδιο και σε άλλους στο μέλλον, οι οποίοι στο εξής απλώς επαναλαμβάνουν τις ίδιες εκφραστικές μορφές σάν ψαλμωδία (όπως φαίνεται με ιδιαίτερη καθαρότητα, όταν μεταβάλλεται σε επανάληψη ορισμένων σημείων, μιιάς φράσης κλπ., όταν δηλαδή γίνεται σύνθημα).

Το μή δυνάμενο να ειπωθεί σπανίως υπάρχει (π.χ. θολό σάν αίσθημα μιιάς ακαθόριστης σωματικής και ψυχικής κατάστασης, πρβ. το *pays obscur*, την ψυχή, του Proust ή ολόκληρο το χώρο του πατρικού σπιτιού στον «*Φυλλομάντη*» του Ελύτη, βλ. Μπερλή, 1986, 335) ή δηλώνει προσωρινή άγνοια βιολογικών διαδικασιών. Το κενό περιεχομένου μπορεί να ονομαστεί με διάφορα σημεία και να αποκτήσει τελικά περιεχόμενο, εφόσον η έκφραση είναι η πρωταρχική ανάγκη ή καλύπτει την πρωταρχική αναγκαιότητα της πληροφόρησης ή του διαλόγου (πρβ. αναμνήσεις, ερμητικό ή αριθμητικό συμβολισμό κλπ., αρχέτυπα, όπως και την πλωτίνεια άποψη οτι η τέχνη, όπως και η φύση, είναι μίμηση θείων αρχετύπων, τον ρομαντισμό κλπ. Τα αρχέτυπα αυτά δέν μπορούν να ειπωθούν παρά αποσπασματικά, γιατί δέν γίνονται αντιληπτά ως μονάδες/ενότητες, με στοιχεία που ήδη χρησιμοποιούνται σε σημειωτικά συστήματα και έτσι γίνεται αναγωγή της «εμπειρικής πραγματικότητας» στην καθαρότητα «ιδανικών αρχετύπων»).

Αντίστροφα, σημεία αγνώστου περιεχομένου σημειοδοτούνται απο τον δέκτη βάσει των συμφραζομένων και παρεμφερών με το θέμα υποθέσεων (πρβ. οτι ένας που δέν ξέρει τη σημασία π.χ. της λέξης *πιένες*, ακούοντας

τις φράσεις *Είχαμε μεγάλες πιένες. Δεν μπόρεσα να κοιμηθώ*, μπορεί να κάνει και λάθος συμπεραίνοντας την αντίθετη σημασία, έως ότου η συνέχεια τον διαφωτίσει). Γλωσσικά σημεία ακαθόριστου περιεχομένου ή άγνωστης ακριβούς σημασίας για τον δέκτη (κάποτε και για τον πομπό) χρησιμοποιούνται επειδή δημιουργούν ειδικές εντυπώσεις και υποβάλλουν ένα σύνολο γενικών σημασιολογικών διακριτικών (μέσα στο σημασιολογικό πεδίο των συνωνύμων κλπ.), π.χ. αρχαιοπρεπείς λέξεις στον Παπαδιαμάντη μπορεί να είναι γνωστές σήμερα μόνο σε φιλόλογους ή να ανήκουν σε ένα λίγο γνωστό αλλά υπαρκτό επίπεδο γλώσσας (π.χ. στη γλώσσα θρησκευτικών συγγραφέων, λειτουργιών, τεχνικών όρων κλπ.), να αντανακλούν αρχαία κείμενα, εποχές, κοινωνίες, γραμματειακά είδη κλπ., αλλά συντελούν στη δημιουργία ενός ιδιαίτερου γλωσσικού κόσμου, που σε αντίθεση με τα άλλα ύφη που χρησιμοποιεί ταυτόχρονα (απλή καθαρεύουσα στα αφηγηματικά μέρη, διάλεκτο στα διαλογικά, δημοτική σε έμμεσο πλάγιο λόγο κλπ.) έχει χαρακτηριστικά λυρικότητας, εξωτικότητας, μεθυστικής γλωσσικής κατάστασης κλπ. (πρβ. και φωνητικό συμβολισμό).

4.3 Παραδείγματα

Η γένεση των σημείων φαίνεται έμμεσα απο περιγραφές της, παρατηρήσεις που σχετίζονται με τη δημιουργία τους κλπ., των οποίων μερικά, ενδεικτικά απλώς, παραδείγματα δίνονται αμέσως παρακάτω.

1) Σχετικά με τους στίχους του Th. Gunn (*The Byrnie*s, 25-28)

Thus for each blunt-faced ignorant one
The great grey rigid uniform combined
Safety with virtue of the sun.

Thus concepts linked like chain mail in the mind.

Ο Bold (1976) σημειώνει: «Αυτό που υπαινίσσεται ο μύθος του Gunn είναι ότι ο κόσμος αρχίζει ως μιιά μάζα αδιαφοροποίητων φαινομένων, που μόνο βαθμιαία αφομοιώνεται, καθώς νέες εντυπώσεις συσχετίζονται με οικείες πεποιθήσεις (πρβ. «the constant Thing»)), ενώ ο ίδιος ο Gunn το χαρακτηρίζει ως «My own myth about the origins of conceptual thinking».

2) Τα σύννεφα έχουν εμπνεύσει πολλούς ποιητές (πρβ. στον Baudelaire: «J' aime les nuages, ...les nuages qui passent... là-bas... les merveilleux nuages!», *L'étranger, Le Spleen de Paris*) και, όπως και άλλα στοιχεία της φύσης, μπορούν να εξεταστούν απο ποικίλες πλευρές, θέτοντας διάφορα ερωτήματα, π.χ. πότε και γιατί αποκτούν αισθητική αξία (σχήμα, μορφή, συνδυασμοί, πλαίσιο, φωτισμός, οπτική γωνία, κίνηση κλπ., πρβ. Gestalt αφηρημένη τέχνη, μουσική), τί συμβολίζουν ή μπορούν να συμβολίσουν (παροδικότητα ζωής, μεγαλοπρέπεια, φανταστικά σχήματα, συμβολισμός συναισθηματικών καταστάσεων, σύνθετο αποτέλεσμα με φώς, τοπίο, χρώ-

ματα κλπ.), πώς μπορούν να χρησιμοποιηθούν ως σημεία (σε ένα ποίημα κλπ., σε ζωγραφική εικόνα κλπ., σε φωτογραφία κλπ., σε ορολογία επιστημόνων, πρβ. «χιόνι» στην τηλεόραση, σε εμπειρίες στη μνήμη: ερμηνεύματα γεγονότων, ψυχολογικών καταστάσεων κλπ.).

3) Στο μικρό διήγημα *Katastrophe* του Eisenreich η καταστροφή αφορά το σπάσιμο μπουκαλιών μπίρας ενός κιβωτίου και η άμεση και προσεκτική απομάκρυνση των σπασμένων γυαλιών, που θυμίζουν στον πελάτη του εστιατορίου (που μόνος τα βλέπει) ψάρια στην ξηρά ή ανθρώπους... στο τέλος δέν είναι βέβαιος τι είδε... «des Rätsels Lösung besteht in gar nichts anderm als in dem Rätsel selbst. Womit denn in seinem Denken Wirklichkeit wurde, was das gescharte Ereignis bloß bedeutet hatte». Το γεγονός δέν αποτελούσε σημείο ως τη στιγμή που φορτίζεται απο στοιχεία της εμπειρίας του θεατή και παραπέμπει σε άλλο περιεχόμενο, τελικά μάλιστα σχεδόν το αντικαθιστά στη συνείδηση (πρβ. μεταφορές που δέν χρησιμοποιούνται για να ονομάσουν αλλά για να συνδέσουν δύο εμπειρίες: η εμπειρία της «καταστροφής» ανθρώπων, την οποία υποβάλλει η καταστροφή υλικών).

Σημαντικά γεγονότα σε ατομικό επίπεδο μπορεί να αποτελούν προμηνύματα άλλων, να λησμονούνται εκούσια, να κρύβονται, να μήν τα προσέχουμε κλπ., αλλά να συμβάλλουν στη γνώση του εαυτού μας, όπως άλλωστε και μή σημαντικά γεγονότα. Γεγονότα που επαναλαμβάνονται καθημερινώς μπορεί να αποτελέσουν σημεία ορίων ή πλαισίων ή να οδηγούν σε κατηγοριοποίηση γνωστών φαινομένων. Γεγονότα που δέν παρουσιάζουν καθημερινές επαναλήψεις μπορούν να αποτελέσουν σημεία ενστικτωδών αντιδράσεων (π.χ. σε ζώα, έντομα κλπ.). Ένα σημαντικό γεγονός μπορεί να αποτελέσει αποκρυστάλλωση εμπειριών και σημείο κοινής αναφοράς του κόσμου που το έζησε (π.χ. ο σεισμός του 1978 για τους Θεσσαλονικείς που τον έζησαν). Ένα λογοτεχνικό έργο μπορεί στο εξής να αποτελέσει σημείο για τους αναγνώστες του στο εξής (πρβ. και σύμβολα κλπ. που μπορεί να περιέχει το ίδιο το έργο). Η ποικιλία των δυνατοτήτων σημειωτικοποίησης είναι ανεξάντλητη.

4) Στο *Kuun maisema* («Τοπίο σελήνης») του M. Waltari ο αφηγητής σχολιάζει κάπου: «Siksi ne mollemat liittyvät yhä vielä niin jyrkän tiiviisti toisiinsa mielessäni, päivän paisteinen, vedenkirkas alastomuus ja pojan mielen outo pimeys (‘Έτσι αυτά τα δύο εξακολούθησαν να προσάπτονται το ένα στο άλλο έτσι απότομα και σφικτά στο μυαλό μου, η ηλιόλουστη, διαυγής σαν νερό γυμνότητα και το παράξενο σκοτάδι του μυαλού του παιδιού)»: Ο μικρός δέν ξέρει ακόμη να ονομάσει το τι αισθάνεται και έτσι, προς το παρόν, έχει συνδεδεμένη στη μνήμη του την εικόνα με το συναίσθημα. Η εικόνα γίνεται σύμβολο του (συν)αισθήματος, έως ότου, αργότε-

ρα, μάθει τη λέξη ή τις λέξεις που το δηλώνουν, οπότε παραμένει ως βασικό ερμηνεύον, μαζί με τα άλλα που σταδιακά προστίθενται. Ός ένα βαθμό δέν θα μπορέσει ίσως ποτέ να «ονομάσει» την αρχική εμπειρία του (μπορεί να τον βοηθήσει εδώ η τέχνη, η λογοτεχνία κλπ.).

5) Στο *Tristram Shandy* του Sterne (1950, 266) δηλώνεται για την αποτελεσματικότητα του τρόπου με τον οποίο ρίχνει το καπέλο του ο Trim (προφέροντας gone!), κατα την επιθανάτια ομιλία του για τον αδελφό του στην κουζίνα του σπιτιού, ότι «Nothing could have expressed the sentiment of mortality, of which it was the type and fore-runner, like it» (άν σκεφτεί κανείς ότι μπορούσε να πέσει με χιλιάδες τρόπους, βλ. παραδείγματα στο κείμενο, αλλά θα είχε αποτύχει).

6) Στο *Scarlet Letter* του Hawthorn (?, 27-8) διαβάζουμε: «At home, within and around her mother's cottage, Pearl wanted not a wide and various circle of acquaintance. The spell of life went forth from her ever creative spirit and communicated itself to a thousand objects, as a torch kindles a flame wherever it may be applied. The unlikeliest materials – a stick, a bunch of rags, a flower – were the puppets of Pearl's witchcraft, and, without under going any outward change, became spiritually adapted to whatever drama occupied the stage of the inner world. Her one baby-voice sewed a multitude of imaginary personages, old and young, to talk withal. The pine-trees, aged, black and solemn, and flinging groans and other melancholy utterances on the breeze, needed little transformation to figure as Puritan elders». Εδώ φαίνεται η σημειωτικοποίηση του κόσμου βάσει ερμηνευόντων που ανακαλεί η συναισθηματική κατάσταση.

7) Ο Jaccottet («*Pourquoi donc y-a-t-il des fleurs*») γράφει: «Ce questionnement est à l'origine de la poésie: le poète n'est ni étranger, ni indifférent, il est étonné, le monde lui est familier par les qualités que l'usage du langage permet de lui prêter, et observe par la façon dont les choses communiquent entre elles en dehors de nous. La poésie les saisit avec leur mystère et leur énigme, sous leur face double d'objets présents et transitoires l'écoute des choses» (και παρακάτω: poème = l'asile d'un instant).

8) Ένα σχοινί πολλών μέτρων, άτακτα σωριασμένο, δέν μπορεί να περιγραφεί ακριβώς με τη γλώσσα, ενώ η όραση το αντιλαμβάνεται και άν η μνήμη ήταν φωτογραφική θα το απεικόνιζε μόνιμα. Αυτό δείχνει τις διαφορετικές δυνατότητες ζωγραφικής-λογοτεχνίας, εφόσον η εικόνα και μορφή του σχοινοῦ μπορεί να έχει και αισθητική αξία.

Μιά μεγάλη γλάστρα με λουλούδι: άνθη ρόζ πολλά μαζί, που σχηματίζουν σφαίρες πάνω απο φύλλα σε ωραίο πράσινο χρώμα. Δέν γνωρίζω την ονομασία του, αλλά αυτό δέν μου δημιουργεί πρόβλημα (κενό αντίληψης

κλπ.) παρα μόνο αν χρειαστεί να αναφερθώ σ' αυτό με τη γλώσσα (σ' άλλες περιπτώσεις, όταν είναι παρόν, μπορώ να χρησιμοποιήσω δεικτικό κινήματικό σημείο), οπότε αρχίζουν να εμφανίζονται δυσκολίες και τα αποτελέσματα της επικοινωνιακής αμηχανίας μπορεί να είναι σοβαρά. Στη μνήμη μου έμεινε η οπτική εντύπωση (λουλούδι, φύλλα, γλάστρα, χώμα, θέση στον κήπο κλπ.), που ανακαλείται και αναγνωρίζεται (επιβεβαίωση) μαζί με ποικίλα ερμηνεύματα (σύγκριση με άλλα λουλούδια, έντομα που πετούν γύρω του κλπ.), κάτι που προσφέρεται για σημασιολογική πλήρωση (πρβ. τι «δηλώνει», όπως πολλά αντικείμενα και όντα στον κόσμο αφήνουν ένα σημασιολογικό κενό, τη θέση και τη σημασία τους στον κόσμο των ανθρώπων, πρβ. τη χρήση τους στην ποίηση, π.χ. το φεγγάρι).

Μιά «συνηθισμένη» εμπειρία της καθημερινής ζωής παίρνει ξαφνικά κάποιο ιδιαίτερο βάθος, σάν να είναι κάτι αξιοπρόσεκτο και εξαιρετικό, σημαντικό και ζωτικό. Μπορούν να οδηγούν σ' αυτό γεγονότα που προηγήθηκαν, π.χ. ύστερα απο ανάγνωση διηγημάτων του R. Taylor, παιχνίδι με τον σκύλο αρκετή ώρα καθώς πηγαίνει να δύσει ο ήλιος, αέρας στα πεύκα, σκοτεινότερες οι σκιές, ο δρόμος σχεδόν έρημος, ησυχία στα σπίτια κλπ. Ίσως όλη η ύπαρξη (μνήμη, εμπειρίες, συναισθήματα, γνώσεις κλπ.) συγκεντρώνεται για μιιά αποκρυστάλλωση, μιιά προσπάθεια συμβολισμού, που δεσμεύει τα παροδικά βιώματα σε κάτι μονιμότερο και ουσιαστικό.

Στις περιπτώσεις αυτές, πρέπει να αναρωτηθούμε σχετικά με τη φύση του «πράγματος» που δημιουργείται: είναι σημείο (με ποιό σημαίνουν, σημαινόμενο, πομπό, δέκτη) ή ερμηνεύον (τίνος σημείου/σημείων, ερμηνεύματος/ερμηνευμάτων;), απαρχή συνήθειας και εξέλιξης (πρβ. habit, abduction) ή ανήκει ήδη σε κάποιο σύστημα;

Τρία σκυλάκια στην αυλή του πανεπιστημίου. Δυό μαύρα κι ένα λευκό, απο την ίδια όπως φαίνεται μάνα. Χορτάτα, όπως δείχνουν και ήσυχα, κοιτάζουν τον γύρω κόσμο χωρίς να τρέχουν. Τη δεύτερη φορά που τα βλέπω, έχοντας λίγο καιρό πριν απο την έναρξη της συνεδρίασης, που προμηνύεται θυελλώδης, τα πλησιάζω, αλλά αυτά σπρώχνοντας το ένα το άλλο και πάλι ήσυχα, χωρίς θόρυβο και φωνές, καταφεύγουν ανάμεσα σε μιιά στοίβα υλικών. Καθώς πλησιάζω τη σχισμή χώνονται κάτω απο τους σωρούς, διαδικασία που φαίνεται οτι έχουν συνηθίσει, στο καταφύγιό τους. Αυτό το ασήμαντο με οποιαδήποτε κριτήρια γεγονός παίρνει κάποια απρόβλεπτα ιδιαίτερη θέση στη συνέχεια, κάποιος απροσδιόριστος πυρήνας βιωματικής βαρύτητας και σημασίας δημιουργείται μέσα μου, κάποιο περιεχόμενο αποκρυσταλλώνεται μέσα μου πέρα απο τα αναλυτικά στοιχεία του γεγονότος. Πώς συμβαίνει αυτό; Είναι σάν την πέτρα που δημιουργεί στην υδάτινη επιφάνεια κύκλους, φθάνοντας με τα «κύματα» των αντηχήσεων στα άκρα των απομνημονευμένων βιωμάτων που ανακαλεί; Είναι η αθώα μορφή της

φυσικής ζωής, που υποβάλλει μιὰ αντίστοιχη νοσταλγία και επιθυμία, σε αντίθεση με τη φθορά της καθημερινής ανθρώπινης προσπάθειας στην κοινωνική ζωή και στις ακατανόητα επίμονες και ματαιόδοξες ανθρώπινες επιδιώξεις της; Είναι η συνοχή και άφωνη συμφωνία τριών μικρών ζώων; Είναι η ήσυχη υποχώρηση μπροστά στην παρεμβατική σιγουριά του ανθρώπου (αλλά ίσως πρόκειται για αθροπομορφική ερμηνεία); Είναι η επίπτωση σε μιὰ ανήσυχη ψυχολογική κατάσταση, δηλαδή η πίστη σε κάτι σημαντικότερο απο ανόητες ανθρώπινες διενέξεις; Είναι η αγάπη των ζώων, που βρίσκει νέο αντικείμενο να εκδηλωθεί; Είναι η έλξη των μικρών όντων; Τέτοια ερωτήματα δείχνουν το πλήθος των ερμηνευόντων, που πιθανώς παίζουν ένα ρόλο στη δημιουργία σημείου (συμβόλου κλπ.) απο ένα παρόμοιο γεγονός (παρόλο που στη συνέχεια τα στοιχεία μπορούν να αλλάζουν, π.χ. τα τρία σκυλιά αλλάζουν συμπεριφορά καθώς μεγαλώνουν).

9) Στο εθνογραφικό ημερολόγιό του ο Malinowski γράφει: «Je reste assis sur un banc; les étoiles; je pense à la réalité objective: les étoiles, la mer; à l' homme perdu dans la vastitude, le néant de l' univers; aux moments où l' on s'immerge dans la réalité objective lorsque le drame de l' univers cesse d' être un *spectacle* et devient une *representation* dont l' on est acteur – ce sont là les instants de nirvana véritable».

Μιὰ τέτοια εμπειρία μπορεί να οδηγήσει στη δημιουργία σημείων που να την δηλώνουν, πρβ. και στον Proust (*Le temps retrouvé*, 1954a, 235-6): «Car les vérités que l' intelligence saisit directement à claire-voie dans le monde de la pleine lumière ont quelque chose de moins profond, de moins nécessaire que celles que la vie nous a malgré nous communiquées en une impression matérielle parce qu' elle est entrée par nos sens, mais dont nous pouvons dégager l' esprit ... il fallait tâcher d' interpréter les sensations comme les signes d' autant de lois et d' idées en essayant de penser, c' est-à-dire de faire sortir de la pénombre ce que j' avais senti, de le convertir en un équivalent spirituel».

10) Ασυνήθιστα ή παράδοξα στοιχεία της φύσης μπορούν να αποτελέσουν πηγή σημείων. Η πολιτισμική ανθρωπολογία έχει προσφέρει πολύ υλικό και έχει προχωρήσει σε διακρίσεις όπως η εξής: «Υπάρχει μεγάλη διαφορά μεταξύ, απο τη μιὰ μεριά, της πέτρας παράξενης μορφής, που μαζεύει ο πρωτόγονος και τη διατηρεί σαν φυλαχτό, επειδή κάθετι που έχει ασυνήθιστη εμφάνιση αποκαλύπτει τό mana στο πρωταρχικό του επίπεδο, και απο την άλλη το κομμάτι πέτρας που λειαίνει και στολίζει με ζωγραφιές που αναπαριστούν σχηματικά το τοτέμ, για το κάνουν το πιό ιερό αντικείμενο της φατριάς» (Cazeneuve, 1967, 164-165), πρβ. και στον τοτεμισμό την παράσταση (απο ένα αντικείμενο) ενός ζώου, που ταυτίζεται με έναν πρόγονο. Ο ίδιος συμβολισμός μπορεί να συνδεθεί με έναν τόπο, που

έχει σχέση, κατα την αντίληψη των ανθρώπων, με έναν μυθικό κόσμο ή με μνήμες ενός λαού, όπως στα lieux de memoire: σημαίες, εμβλήματα κλπ., μνημεία, αγάλματα κλπ., γεγονότα (π.χ. η έξοδος του Μεσολογγίου, η ταφή του Παλαμά κλπ.), δηλαδή με κοινούς τύπους (σύμβολα, πρότυπα κλπ.) της κοινής πολιτιστικής και εθνικής συνείδησης. Η «ιστορία του φανταστικού», όπου βρίσκονται «οι μεταφορικές αρχές της σκέψης», δείχνει τους διαφορετικούς συμβολισμούς κατα πολιτισμούς, π.χ. τα δάση για τη φαντασία και τον πολιτισμό των δυτικοευρωπαίων (βλ. Harrison, 1992) συμβολίζουν κάτι στο περιθώριο της ανθρωπότητας των αστικών νόμων, χώρους ειρήνης και ησυχίας, λυρικής νοσταλγίας, κίνητρο φυγής κλπ., πρβ. τις «τοπογραφίες της μνήμης» (βλ. Schama, 1995), δηλαδή τυποποιημένες συλλογικές στάσεις απέναντι στη φύση: ιδεώδη τοπία (π.χ. Douce France = Vallée de la Loire), οι όχθες του Νείλου, το πανάρχαιο δάσος, το ιερό βουνό, το ποτάμι πηγή ζωής κλπ., που βασίζονται στη νοσταλγία ή επιθυμία περιπέτειας (νοητικά τοπία που συγχέονται με τα πραγματικά).

Αντίθετα ο Auge (1992) χαρακτηρίζει ως non-lieux τους μεγάλους εμπειρικούς (υλικούς) χώρους επικοινωνίας, συγκοινωνίας και πληροφορίας (αεροδρόμια, αυτοκινητόδρομοι, μεγαλαγορές κλπ.), που αποτελούν στοιχεία του υπερμοντερνισμού (surmodernité) με επιτάχυνση του χρόνου, συρρίκνωση του χώρου, αφθονία εικόνων, εξατομίκευση αναφορών, θεατρικοποίηση του κόσμου (η ιστορία τείνει να γίνει συγχρονικότητα). Αντίθετα υπάρχουν περιπτώσεις που μένουν ανεξίτηλες στη μνήμη και ανακαλούνται πολύ εύκολα, π.χ. της παιδικής ηλικίας (καθεστωτικές εμπειρίες).

11) Η παιγνιώδης διάθεση μπορεί επίσης να δημιουργήσει σημεία, όπως στον *Père Goriot* του Balzac (1951, 43): «...et se disant de ces riens qui constituent chez certaines classes parisiennes un esprit drolatique dans lequel la bêtise entre comme un élément principal, et tout le mérite consiste particulièrement dans le geste ou la prononciation. Cette espèce d'argot varie continuellement. La plaisanterie qui en est le principe n'a jamais un mois d'existence. Un événement politique, un procès en cours d'assises, une chanson des rues, les farces d'un acteur, tout sert à entretenir ce jeu d'esprit qui consiste surtout à reprendre les idées et les mots comme des volants, et à se les renvoyer sur des raquettes. La recente invention de Diorama... santérama, froitorama... Γεγονότα και λέξεις φορτίζουν άλλες ανακαλώντας κάτι της επικαιρότητας, της μόδας κλπ.

12) Μεταφορές, παροιμιακές φράσεις, μύθοι κλπ. αποτελούν κοντά στις άλλες λειτουργίες τους και απόπειρες κατασκευής περιεκτικότερων απο τα λεξήματα και φρασεολογήματα σημείων. Στις σημειώσεις του Saussure (1972) για τη légende διαβάζουμε: «Dans les créations symboliques qui sont toujours involontaires, par exemple l'homme malade de Con-

stantinople, ouvrir la porte à l'ennemi au commencement les mots avaient leur sens tout direct». Μεταφορές όμως μπορούν να προέλθουν και απο άλλες διαδικασίες (βλ. Σετάτο, υπο δημ.).

5. Προβλήματα

Η γένεση των σημείων άπτεται της σημειωτικής φύσης του ανθρώπου (*homo symbolicus*) και γι' αυτό το λόγο παρουσιάζει τεράστια ποικιλία μορφών, αλλά θέτει και μιὰ εξίσου μεγάλη σειρά ερωτημάτων, όπως τα παρακάτω:

1) Αντίληψη κόσμου χωρίς τη μεσολάβηση σημείων

Υπάρχει κατάσταση πρωταρχικής, παρθενικής εμπειρίας του κόσμου; Κάποιες ψυχολογικές καταστάσεις, όπως θάμβος, θάμβωση, θάμασμα, απολίθωση, αποσβόλωμα, σάστισμα κλπ. (πρβ. ανατρίχιασμα, έκσταση, κόλπος, νταμπλάς κλπ.), όπου η «αντίσταση των πραγμάτων» (πρβ. παράδοξο κλπ., βλ. 5.12) μας αφήνει εμβρόντητους, καθώς και άλλες παρόμοιες συναισθηματικές καταστάσεις (πρβ. Greimas & Fontanille, 1991) που προκαλούν ισχυρά πάθη όπως έκπληξη κλπ., θα μπορούσαν να θεωρηθούν (μαζί με ορισμένες ψυχασθένειες) ότι αποτελούν παραδείγματα, αλλά οφείλονται μάλλον στη δυσκολία που παρουσιάζει η έκφραση ή η περιγραφή τους (πρβ. και υποσυνείδητες αιτίες κλπ.).

Εκτός απο τα βιώματα μυστικών (θέαση και ένωση με το θείο κλπ.) και φιλοσόφων (πρβ. ινδικές φιλοσοφικές σχολές), πολλοί λογοτέχνες προσπαθούν να «ταυτιστούν μ' αυτό που είναι πρωταρχικό, ενστικτώδες, άλογο, ονειρικό, που το αισθάνονται και το μαντεύουν πριν το σκεφτούν», να βυθιστούν στο «πρωταρχικό χάος», να «απορροφήσουν φυσικά τον κόσμο μέσω μιὰς κατάστασης ύπωσης, ισοδύναμης με μιὰ ξέφρενη κοσμική συνουσία, με ένα άλμα συμπαθείας, μιὰ συναισθηματική και φανταστική προβολή με σκοπό την εγκατάστασή τους στην καρδιά του υλικού σύμπαντος» (Yurkievich, 1988, 130, σχετικά με τους Neruda και Breton, που θέλουν να απαλείψουν τις προκαθορισμένες μορφές και προδιαγραφές της ποιητικής γλώσσας, σάν να ήθελαν να καταλύσουν την ιστορία, για να επιστρέψουν σε μιὰ πρωταρχική κατάσταση της ύλης). *L'habitude de penser*, γράφει ο Proust (*Albertine disparue*, 1954b, 308), *empêche parfois d'éprouver le réel, immunise contre lui, le fait paraître de la pensée encore. Il n'y a pas une idée qui ne porte en elle sa réfutation possible, un mot le mot contraire.*

2) Η «γλώσσα» των πραγμάτων

Τα πράγματα «μιλούν» όταν εμείς τα «ερμηνεύουμε», δηλαδή τα βλέπουμε απο μὴ τυποποιημένες, στερεότυπες οπτικές γωνίες, οπότε αυτά

μπορούν να συμβολίσουν κάτι νέο, να αποκτήσουν νέα χαρακτηριστικά, να συνδεθούν με κάτι καινούργιο, να αξιολογηθούν με νέο τρόπο, να χρησιμοποιηθούν πρωτότυπα, να ταξινομηθούν σε νέες κατηγορίες, να συνδεθούν με άλλες διαστάσεις κλπ. Ουσιώδη ρόλο σ' αυτά παίζει η φαντασία, που αναπτύσσεται, απο την παιδική κιόλας ηλικία, με τη διαπίστωση ότι μπορεί κανείς να εκφράσει νέες δυνατές απόψεις του κόσμου και νέους δυνατούς κόσμους απο τα ήδη αποθηκευμένα στη μνήμη στοιχεία (συστήματα, σενάρια, πλαίσια, γνώσεις, εμπειρίες κλπ.), βάσει των σημειωτικών και γλωσσικών κανόνων του εγκεφάλου (πρβ. τις δυνατότητες μετακίνησης αντικειμένων και όντων σε νέες θέσεις και ομάδες, δημιουργίας νέων ή διαφορετικών ενεργειών, πράξεων, κινήσεων κλπ. ενός προσώπου, των μελών μιάς οικογένειας, μιάς γειτονιάς, ξένων κλπ.). Τα αποτελέσματα της φαντασίας δοκιμάζονται σε σύγκριση με την πραγματικότητα, μπορούν να τροποποιούνται ή να αντικαθίστανται ανοίγοντας προοπτικές νέων δυνατοτήτων (ανάλογα με τις ατομικές ικανότητες: αντίληψη, άνοιγμα προς τον κόσμο κλπ.), π.χ. σε μεταφορικές χρήσεις του γνωστού ήδη λεξιλογίου (εκφραστικά μέσα, πρβ. λανθασμένες χρήσεις απο μικρά παιδιά, που ταιριάζουν τα χαρακτηριστικά της παρούσας κατάστασης, για την οποία θέλουν να μιλήσουν, με ό,τι τους είναι πιό πρόχειρο).

Στη σημειολογία εξάλλου έχει προταθεί ένας πειραματισμός που βασίζεται στην εξέταση των φαινομένων για να δούμε τί συμβαίνει, παρά στην προσπάθεια ελέγχου των μεταβλητών σε μιιά τεχνητή κατάσταση (πρβ. για κινηματική Birdwhistell, 1973, 18), δηλαδή η προσπέλαση φυσικής ιστορίας (φυσικά και με υποθέσεις, μοντέλα εργασίας κλπ. για περαιτέρω έρευνα). Οι ποικίλες δυσκολίες επίσης που εμφανίζονται όταν βρισκόμαστε πρόσωπο με πρόσωπο με τα πράγματα οδηγεί μερικούς ερευνητές στο να ενεργούν με σύμβολα, πράγμα που μπορεί να φέρει στον *homme machine* και όχι στον *homo sapiens* (βλ. Twardowski, 1971, 29-32), δηλαδή σε προτεραιότητα της μορφής μπροστά στο περιεχόμενο (πρβ. και γραφειοκρατία).

3) Αναγνώριση και κωδικοποίηση

Τα αποτελέσματα ορισμένων αισθήσεων, π.χ. της όσφρησης, δύσκολα κωδικοποιούνται (ενώ η σκέψη μπορεί να διακρίνει και να κατατάσσει τις αντιλήψεις) έτσι ώστε να μεταδίδονται, ενώ «la vision et l'audition engagées dans le langage, comme la main, entrent seules dans le système d'émission et de reception qui rend possible l'échange de symboles figuratifs» (Leroi-Gourhan, 1965, 112 κεξ.). Παρ' όλ' αυτά έχουν δημιουργηθεί πολιτισμικά υποσυστήματα, όπως η μαγειρική τέχνη, που ανήκουν στα πιό βαθιά εθνικά χαρακτηριστικά και παίρνουν ποικίλους συμβολισμούς (συ-

σχέτιση με κόσμο κλπ.).

Η ενδοσωματική και μυϊκή αισθητικότητα οργανώνει τον χρόνο και τον χώρο σε ρυθμούς, που επιδρούν (και αρνητικά) στις χειρονομίες, τα νεύματα κλπ. κινηματικά σημεία (βλ. Leroi-Gourhan, 1965), πρβ. κινηματικά σημεία ασκητών κλπ.

Η πραγματικότητα οδηγεί στην αναγνώριση σημείων, δηλαδή οι μονάδες, ενότητες κλπ. μέσω της επανάληψης σε εικονικές παραστάσεις, αισθήσεις/αισθήματα στο μυαλό και στη μνήμη, σε ζωγραφιές σπηλαίων κλπ., οι διαδικασίες μέσω της ανάλυσης της ακολουθίας στοιχείων σε (εν)δεικτικές παραστάσεις στη μνήμη, που τις ανακαλούν, τα άτυπα στοιχεία μέσω ανάλυσης πλαισίων σε συμβολικές παραστάσεις και συναισθήματα. Σε μεταγενέστερο χρόνο, όταν κωδικοποιηθούν, η πρόθεση επικοινωνίας οδηγεί στη μετάδοση σημείων με μίμηση συμπεριφοράς, πραγματικότητας (πλήρους ή κατά προσέγγιση), μέρους στοιχείων ή χαρακτηριστικών, άλλων στοιχείων, που οδηγούν αντίστοιχα σε παραστάσεις, δείξεις, σύμβολα.

Αναλογία και ομολογία, ομοιότητα και αντίθεση, συσχέτιση ιδεών βάσει ομοιότητας και συνάφειας αποτελούν νοητικές διαδικασίες δημιουργίας σημείων, με χρήση ερμηνευμάτων (συνοδευτικά στοιχεία των πλαισίων εμφανίσεων των σημείων, παλαιότερες εμφανίσεις του σημείου ή τυποποιημένων δειγμάτων του, περιβάλλον ως πλαίσιο: στατιστικά συχνότερα στοιχεία συνδεδεμένα με το σημείο ή με δείγμα του, εντυπώσεις απο ανάκληση: αισθήματα, συναισθήματα κλπ.).

4) Γένεση και παραγωγή σημείων

Η παραγωγή σημείων, δηλαδή η πραγμάτωση ενός σημειωτικού συστήματος, μπορεί να είναι ασύνειδη (μηχανισμοί αισθήσεων → δείκτες εγκεφάλου → εικόνες, λειτουργίες μνήμης → σύμβολα) ή συνειδητή (σκέψη, ομιλία κλπ.) και να αποτελέσει την αιτία γενέσεως σημείων, πρβ. την εισροή ξένων σημείων σε μιά υπαίθρια αγορά Ποντίων εκ Ρωσίας με τη ρωσική (και σε άλλες γλώσσες) ομιλία ανάμεικτη με ελληνικά (ποντιακά ή της κοινής), με προϊόντα πολλών ξένων χωρών (όμοιων ή διαφορετικών απο τα εγχώρια, εξωτικών) και είδη προϊόντων κλπ. με λαϊκή αγορά ντόπιων Ελλήνων, που μπορεί να βρίσκεται δίπλα στην προηγούμενη, με λαχανικά, φρούτα κλπ. γνωστά στους αγοραστές (πρβ. και αγορές παλιών εποχών σε φωτογραφίες κλπ.).

5) Γένεση και αποδοχή σημείων

Η αποδοχή νέων σημείων γίνεται συνήθως με τη δημιουργία συνθηκών, δηλαδή με επανάληψη απο τον πομπό και τους δέκτες, ως αποτέλεσμα της αλληλενέργειας των ατόμων σε μιά ομάδα κλπ., που δημιουργεί και πειραματικές ποικιλίες των βασικών θεμάτων των συνθηκών, τους συρ-

μούς (βλ. Sapir, 1968, 366-367), πρβ. τροφικές συνήθειες και μόδες (που πεθαίνουν σύντομα), αλλά και δημιουργίες ως αποτέλεσμα ομαδικών ενεργειών (π.χ. ένα νέο παιχνίδι).

Η αμεσότητα των βιωμάτων παίζει σημαντικό ρόλο, όπως και η προετοιμασία, οι γνώσεις, η νοοτροπία, η ιδεολογία κλπ., πρβ. περιγραφή φαγητών με τη γεύση τους. Άμεσοι σκοποί και επιδιώξεις, εφόσον μάλιστα παίρνουμε μέρος, έχουν μεγαλύτερη σημασία και ενδιαφέρον, οι ξένες αντίθετα μας αφήνουν αδιάφορους. Έτσι ίσως εξηγείται η αδιαφορία, ψυχρότητα και απέχθεια πολλών προς τη λογοτεχνία (και γενικά προς το βιβλίο, εκτός αν είναι πρακτικής ωφελιμότητας: οδηγοί, βοηθοί κλπ., πρβ. και βιβλία «για να περάσει η ώρα» κλπ.), δηλαδή λόγω έλλειψης άμεσων βιωμάτων, πρβ. και ύφος ζωής (όργανο για σκοπό) – ύφος λογοτεχνίας (το όργανο γίνεται σκοπός). Θεωρίες και σκέψεις ασαφείς, μη λογικές, ακατανόητες κλπ. γίνονται κάποτε αποδεκτές από κάποιους με μεγάλο ενθουσιασμό, αντίθετα από άλλες παρόμοιες, όταν δέν συγκρούονται με γενικά αποδεκτές γνώσεις (φυσική πραγματικότητα καθημερινής ζωής, επιστημονικά αποδεδειγμένες, πολιτισμικοί κοινοί τόποι, κοσμοθεωρίες), όταν συμβάλλουν στην συνοχή της ομάδας, όταν καλύπτουν ένα βαθύ κενό της ζωής, όταν ανοίγουν προοπτικές και ενορατικές αναλαμπές, που μπορούν και να αποβούν άκαρπες, αν θελήσει κανείς να προχωρήσει στην εξέτασή τους.

6. Συμπεράσματα

Η σημειωτική φύση του ανθρώπου δέν φαίνεται μόνο στο ότι δέχεται και αντιδρά σε σημεία του εξωτερικού και εσωτερικού κόσμου του, όπως και άλλα όντα (ζώα, φυτά), αλλά στο ότι κινείται αποκλειστικά σε έναν κόσμο σημείων διαφόρων ειδών και μορφών, πολλά από τα οποία «έπλασε» ο ίδιος κατά την εξέλιξή του, ιδιαίτερα τη γλώσσα, η οποία του επιτρέπει να επικοινωνεί με τους άλλους ανθρώπους, να σκέφτεται, να φαντάζεται κλπ. Οι βασικότερες αισθήσεις του από σημειωτική άποψη (πρβ. άμεσα αισθήματα-έμμεσες σημειώσεις) είναι η όραση και η ακοή (πρβ. τις λειτουργίες των δύο ημισφαιρίων του εγκεφάλου: δεξιό και αριστερό αντίστοιχα), αλλά και οι άλλες αισθήσεις μπορούν να αποτελούν βάσεις για δημιουργία σημείων (συνήθως έμμεσα ή σε συνδυασμό με άλλης βάσης σημειωτικά συστήματα, πρβ. γλυκό-ξινό-πικρό κλπ., τραχύ-μαλακό κλπ., ευώδες-δυσώδες).

Παρά την ανάπτυξη εξαιρετικά ισχυρών και πλούσιων σημειωτικών συστημάτων, όπως η γλώσσα, η τέχνη κλπ., δέν είναι πάντα εύκολη η έκφραση εμπειριών και βιωμάτων, περίπλοκων σκέψεων και ενορατικών καταστάσεων, λεπτών και αδιόρατων εσωτερικών ψυχολογικών καταστάσε-

ων, πολυσύνθετων και συχνά αντιφατικών κοινωνικών και πολιτιστικών σχέσεων, νέων αναγκών κλπ. Στις περιπτώσεις αυτές εμφανίζονται, συνειδητά ή ασυνείδητα, νέα σημεία, που αν κριθούν και αξιολογηθούν θετικά μπορούν να διαδοθούν και να επικρατήσουν (ενώ άλλα υποχωρούν και αχρηστεύονται), ακολουθώντας την περαιτέρω εξέλιξη του ανθρώπου στον μεταβαλλόμενο κόσμο, στα δημιουργούμενα πολιτισμικά συστήματα, στις νέες γνώσεις για τον εαυτό του και το σύμπαν. Η γένεση νέων σημείων (και σημειωτικών συστημάτων, πρβ. πληροφορική, νέες θρησκείες, αισθητικές αντιλήψεις και σχολές κλπ.) δέν εμφανίζεται στο κενό, αλλά σε έναν κόσμο, υλικό και νοητικό, γεμάτο σημεία και ιδίως γεμάτο ερμηνεύματα, που είναι τα τελικά στοιχεία στα οποία καταλήγει η ανάλυση των ατομικών/προσωπικών και συλλογικών κόσμων, αυτά που συνιστούν την συνοχή του κόσμου των ατόμων και αυτά που επιτρέπουν τη δημιουργία σημείων με προβολή σημειωτικών συλλήψεων ακόμη και εκεί όπου απουσιάζουν από την πραγματικότητα.

Auge M., *Non-Lieux. Introduction à une anthropologie de la surmodernité*, Seuil 1992.

Balzac H., *Le père Goriot*, Delmas 1951.

Birdwhistell R.L., *Essays on Body-Motion Communication*, Penguin 1973.

Bold A. (ed.), *Cambridge Book of English Verse 1939-1975*, 1976.

Cazeneuve J., *L'ethnologie*, Larousse 1965.

Fox R., *Encounter with Anthropology*, Penguin 1975.

Greimas A.J., Fontanille J., *Sémiotique des passions*, Seuil 1991.

Harrison R., *Essai sur l'imagination occidentale*, 1992.

Hayakawa S.I., *Language in Thought and Action*, New York 1978.

Hawthorn N., *The best known works*, *Literary Classics Inc.*, New York.

Leakey & Lewin, βλ. *TLS* 17-9-1993.

Leroi-Gourhan A., *La mémoire et les rythmes*, *Le Geste et la Parole*, Paris 1965.

Lewis I.M., *Social Anthropology in Perspective*, Penguin 1976.

Μπερλής Α., «Η πραγματικότητα και η δυνατότητα», *ΧΑΡΤΗΣ* 21-23 (Αφιέρ. Ελύτη), 1986.

Nora P., *Les Lieux de Mémoire*, I-III, Paris 1984-1992.

Plessner H., *Die Frage nach die conditio humana*, Suhrkamp 1976.

Pocock D., *Understanding Social Anthropology*, Hodder Stoughton 1975.

Proust M., *À la recherche du temps perdu*, *Le temps retrouvé* (1954a), *Albertine disparue* (1954b), Gallimard.

- Sapir E., *Selected Writings* (ed. Mandelbaum), California 1968.
- Saussure F. de, *Note sulle legende germaniche* (ed. Avalle), Ginevra-Torino 1972.
- Schama S., *Landscape and Memory*, New York 1995.
- Σετάρτος Μ., *Μεταφορά και παρομοίωση απο γλωσσολογική και σημειολογική άποψη* (υπο δημοσίευση).
- Sterne L., *Tristram Shandy*, Everyman's Library, 1950.
- Twardowski K., «Symbolomania i pragmatofobia», στο *Semiotyka polska 1984-1969*, Warszawa 1971.
- Vauclair J., *L' intelligence de l' animal*, Seuil 1992.
- Yurkievich S., *Littérature latino-américaine: traces et trajets*, Gallimard 1988.

ΖΩΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΣΗΜΕΙΩΤΙΚΩΝ ΣΥΣΤΗΜΑΤΩΝ

1. Εξέλιξη

Η παρατήρηση, οι λειτουργίες του εγκεφάλου (αφαίρεση, απομνημόνευση, σκέψη κλπ.) και η συγκεντρωμένη γνώση (άμεσων εμπειριών, επεξεργασμένων βιωμάτων και πληροφοριών κλπ.), σε ατομικό και συλλογικό επίπεδο, δείχνουν ότι ο κόσμος, το σύμπαν βρίσκεται σε εξέλιξη (πρβ. και την έννοια του χρόνου). Έτσι βλέπουμε να εξελίσσονται τα όντα (ζώα, φυτά, εδάφη κλπ., το σύμπαν), όργανα (βιολογικά ή υλικά, π.χ. ο εγκέφαλος στον άνθρωπο, μηχανήματα κλπ.), προϊόντα (π.χ. ποικιλίες τροφών κλπ.), οι πολιτισμοί (κοσμοθεωρητικοί και πνευματικοί, τεχνολογικοί, κοινωνικοί κλπ.), οι γλώσσες (πρβ. ενδείξεις γραπτών μνημείων από διάφορες εποχές και ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία), οι άνθρωποι (άτομα/ πρόσωπα).

Τα όντα μπορεί να θέλουν την διατήρηση της ουσίας τους (πρβ. Spinoza), αλλά είναι «καταδικασμένα» σε εξέλιξη και αλλαγές λόγω:

- εξωτερικών συνθηκών, επιδράσεων κλπ.
- οργάνωσης του συστήματός τους, που αναπτύσσει τις δυνατότητές του είτε το θέλουν είτε δέν το θέλουν είτε δέν το παρατηρούν
- προσπάθειας επιβίωσης, πολλαπλασιασμού κλπ.
- θανάτου, διάλυσης κλπ., που δίνουν την ευκαιρία σε νέα όντα.

Έτσι ένα σκυλί, αν αφεθεί ελεύθερο, τρέχει παντού, ψάχνει, μυρίζει (ο κόσμος του σκυλιού βασίζεται στην όσφρηση), συναντά άλλα σκυλιά κλπ. Ένας άνθρωπος ακολουθεί εσωτερικές ωθήσεις, αναπτύσσει σκέψεις (ενσυνείδητα ή υποσυνείδητα), φαντάζεται, θέτει σε εφαρμογή, δημιουργεί, σχηματίζει εικόνα του κόσμου κλπ. Παντού βλέπουμε αυτό το αιώνιο γίγνεσθαι (πρβ. κοσμολογικές θεωρίες).

Παρά τη σπατάλη όντων, που παρατηρούμε στη φύση, τα άτομα ζούν επιδιώκοντας όχι μόνο την επιβίωσή τους στα όρια της βιολογικής ζωής τους αλλά και την υπέρβαση του εαυτού τους.

Όπως οι ζωντανοί οργανισμοί στη φύση εξελίσσονται χωρίς να υπολογίζεται το «κόστος», έτσι ό,τι επιτυγχάνεται στις κοινωνίες των ανθρώπων φαίνεται να γίνεται με απίστευτη σπατάλη (πρβ. πολέμους που θα μπορούσαν να μὴν είχαν γίνει, εφόσον στο τέλος ξαναγυρίζουμε κατά κάποιο

τρόπο στην αρχή των δυνατών ομαλών εξελίξεων), παρά τις επιστημονικές γνώσεις και εφαρμογές, που τείνουν να αντικαταστήσουν την εξέλιξη (αλλά ίσως και στην επιστημονική ζωή παρουσιάζεται η ίδια κατάσταση, πρβ. πάλη απόψεων, θεωριών, σχολών κλπ.).

Οι εξελίξεις και αλλαγές βρίσκονται σε αλληλοεξάρτηση, π.χ. οι τεχνολογικές (νέες επιστημονικές γνώσεις, νέες κατασκευές και προϊόντα κλπ.) επιδρούν στη ζωή και στο λεξιλόγιο (ορολογία κλπ.), οι οικονομικές στο άνοιγμα του διεθνούς εμπορίου και στο λεξιλόγιο (φρασεολογία κλπ.), οι πολιτισμικές στις αντιλήψεις (αλλαγές, τροποποιήσεις, αυτοσυνειδησία, ψυχολογικές στάσεις κλπ.) και κοσμοθεωρία, στις πραγματολογικές χρήσεις της γλώσσας, οι κοινωνικές (αλλαγές κοινωνικών σχέσεων, εμφάνιση νέων δυναμικών κλπ., νέα κοινωνικά περιβάλλοντα) σε ανακατατάξεις στρωμάτων, τάξεων, ρόλων, ομάδων, επαγγελματιών, συγγενικών δεσμών κλπ. και σε κοινωνιογλωσσικές αλλαγές, οι εθνολογικές (πρβ. ταξίδια, τουρισμό κλπ.) σε αναμειγνύσεις γλωσσών, οι γλωσσικές σε γλωσσικά ζητήματα κλπ. Η πολιτισμική εξέλιξη είναι ίσως αποτέλεσμα της ανάγκης οργάνωσης, που προήλθε από αύξηση πληθυσμών (πρβ. και κάποια προηγούμενη οργάνωση, π.χ. κινήγι και συλλογή καρπών από άντρες και γυναίκες αντίστοιχα), αύξηση γνώσεων (πρβ. γεωργία, εξημέρωση ζώων κλπ., τεχνολογική ανάπτυξη), επαφές διαφόρων κοινωνικών ομάδων και πολιτισμών. «Η φυσική επιλογή επιλέγει τον πολιτισμό, ο οποίος αντιτίθεται στη φυσική επιλογή» (Tort, 1992). Το «ανατρεπτικό αυτό αποτέλεσμα της εξέλιξης» σημαίνει ανάπτυξη των κοινωνικών ενστίκτων, των συναισθημάτων και πράξεων που έρχονται σε αντίθεση με τα συνηθισμένα αποτελέσματα της φυσικής επιλογής (αποκλεισμός των ασθενών που τώρα προστατεύονται). Αντί της κυριαρχίας των ενστίκτων (πρβ. πρωταρχικές λειτουργίες οργάνων, π.χ. της γλώσσας στην τροφή) έχουμε ελευθερία συμπεριφοράς (π.χ. δευτερεύουσα λειτουργία της γλώσσας στην ομιλία, «συμβολικός άνθρωπος», πολιτισμός).

2. Ζωή των σημείων και των σημειωτικών συστημάτων

Η αποτελεσματική επικοινωνία, που αποτελεί βασικό στοιχείο της συνοχής μιάς κοινωνίας, απαιτεί τη διατήρηση και σταθερότητα των σημειωτικών συστημάτων και τη σωστή χρήση τους από όλα τα μέλη της. Η εξέταση της λειτουργίας των σημειωτικών συστημάτων σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο φανερώνει, από την άλλη μεριά, την ύπαρξη ποικιλίας πραγματώσεων των συστημάτων αυτών, που οφείλονται σε ποικίλες αιτίες. Οι ανάγκες και οι διαφοροποιήσεις της κοινωνικής ζωής, οι τύχες και οι εμπειρίες της ατομικής ζωής, οι ιστορικές συνθήκες (μετακινήσεις και ανα-

μειζεις πληθυσμών κλπ.), η συνοχή ενός λαού (αποσπάσεις, μεταναστεύσεις, εποικίσεις, γεωγραφική απομόνωση κλπ. μέρους του πληθυσμού των ομογλώσσων), οι πολιτισμικές αναπτύξεις και επιδράσεις (θρησκευτικές, οικονομικές, τεχνολογικές κλπ.) κλπ. δείχνουν το βαθμό ελευθερίας στη ζωή μιάς κοινωνίας, αλλά και τις ανάγκες προσαρμογής σε νέα δεδομένα, την δυναμική απροσδιόριστη ανάπτυξη, αλλά και την καθορισμένη επιδίωξη σκοπών. Η κατάσταση αυτή οδηγεί σε αλλαγές και εξελίξεις και των σημειωτικών συστημάτων. Οι αλλαγές μπορούν να έχουν συστηματικό χαρακτήρα (να ακολουθούν κανόνες, π.χ. οι φωνολογικές/φωνητικές αλλαγές) ή τυχαίο και σποραδικό (π.χ. λεξιλογικά δάνεια από ξένες γλώσσες), να είναι συνεχείς ή διακεκομμένες (πρβ. τη γλωσσική εξέλιξη, την εξέλιξη γραφικού χαρακτήρα, π.χ. μιάς υπογραφής, την εξέλιξη ενός εργαλείου κλπ. με την διακοπή της ισχύος ενός φωνητικού νόμου, το θάνατο αλλά και την αναβίωση μιάς γλώσσας, π.χ. τη νεκρή χετιτική σε αντίθεση με την εβραϊκή), συντηρητικότερες ή ριζοσπαστικότερες (πρβ. την τυπολογική ποικιλία σήμερα των ινδοευρωπαϊκών γλωσσών, αλλά και στην ιστορία μιάς γλώσσας οι διαφορές είναι μεγαλύτερες όταν συγκρίνει κανείς μεταξύ τους συγχρονικές μορφές που απέχουν πολύ στον άξονα του χρόνου αλλά και του χώρου). Οι εξελίξεις αυτές αξιολογούνται συχνά από τους ανθρώπους (πρβ. τις αντίθετες κρίσεις για την τεχνολογική ανάπτυξη, τις διαμάχες «παλαιών» και «νέων» στη λογοτεχνία και τη γλώσσα κλπ.), όπως και γενικά η «πρόοδος» της ανθρωπότητας (πρβ. Santayana, 1905, «What makes progress possible is that rational action may leave traces in nature, such that nature in consequence furnishes a better basis for the life of Reason; in other words progress is art bettering the conditions of existence»), ή συγκρίνονται μορφές του ίδιου συστήματος (π.χ. τα προσόντα της προφορικής και της γραπτής γλώσσας, πρβ. «έπεα πτερόεντα» – διατήρηση στο χρόνο και εύκολη μεταφορά στο χώρο).

Η μελέτη των αιτιών πρέπει να εξετάσει και τις διαδικασίες των αλλαγών, π.χ. τα υποσυστήματα ενός σημειωτικού συστήματος μπορεί να μην είναι τελείως εναρμονισμένα και εξισορροπημένα, έτσι ώστε μιά ανεξάρτητη αλλαγή σε ένα απ' αυτά μπορεί αργότερα να επιφέρει μεταβολές και σε άλλα ή σε όλο το σύστημα (π.χ. αλλαγές στο φωνολογικό υποσύστημα της γλώσσας μπορεί να προκαλέσουν αλλαγές στο κλιτικό υποσύστημα), το αρχικό σύστημα δέν είναι ισορροπημένο αλλά βρίσκεται σε δυναμική «πλαστικότητα» ή έχει ακαθόριστα όρια (πρβ. τα μαθηματικά), το σημειωτικό σύστημα δέχεται επιδράσεις από άλλα παρόμοια συστήματα (πρβ. ξένες επιδράσεις όπως στην αρμενική τα ιρανικά και γεωργιανά δάνεια, τα λόγια στοιχεία στην κοινή νεοελληνική).

Ενδιαφέρον έχει η εξέταση των κλειστών (π.χ. τα σήματα της τρο-

χαΐας) και των ανοικτών συστημάτων (π.χ. η γλώσσα, όπου ο κανονικός συνδυασμός περιορισμένων στοιχείων δημιουργεί άπειρες πραγματώσεις, οι δυνατές παρτίδες στο σκάκι, οι σκοποί που μπορούν να παιχτούν σε ένα πιάνο κλπ.). Η δημιουργία των ανοικτών συστημάτων σχετίζεται σε τελική ανάλυση με τη λειτουργία του μυαλού και της μνήμης (αφαίρεση απο στοιχεία, σχέσεις, ενέργειες, καταστάσεις, διαδικασίες), ενώ η μορφή τους ποικίλλει, π.χ. η γλώσσα επινοεί νέες λέξεις, νέες σημασίες, νέα σχήματα, χρησιμοποιεί ρητορικές μεθόδους, τροποποιεί στερεότυπες εκφορές κλπ. «Η τελική κατάσταση ενός κλειστού συστήματος καθορίζεται τελείως απο τις αρχικές συνθήκες, για τις οποίες μπορούμε να πούμε ότι είναι η καλύτερη “εξήγηση” του συστήματος, αντίθετα τα δομικά χαρακτηριστικά των ανοικτών συστημάτων είναι τέτοια που μπορούν να λειτουργούν ως την ακραία περίπτωση μιάς ολικής ανεξαρτησίας ως προς τις αρχικές συνθήκες. Το σύστημα καθεαυτό αποτελεί την καλύτερη εξήγησή του. Η επαρκής μεθοδολογία είναι τότε να μελετήσουμε την παρούσα δομή του» (Watzlawick et al., 1972, διάκριση «αρχής» απο «νόημα»), αλλά για τη γλώσσα πρέπει να πάρουμε υπόψη και τα καθολικά γλωσσικά χαρακτηριστικά (εκτός αν η γλώσσα προήλθε απο άλλο σύστημα, δηλαδή απο άλλες «αρχικές» συνθήκες).

3. Εξέλιξη σημειωτικών συστημάτων

Παρακολουθώντας διαχρονικά τα σημειωτικά συστήματα που εξακολουθούν να χρησιμοποιούνται (π.χ. τη γλώσσα), παρατηρούμε στην πράξη (στην πραγματάωσή τους) ότι απο τη μιά πλευρά παρουσιάζουν σταθερότητα, που συμβάλλει στην αποτελεσματικότητά τους, και απο την άλλη αλλαγή, για την αντιμετώπιση νέων αναγκών (πρβ. επιστημονική ορολογία, τεχνολογικούς όρους κλπ.) και την ικανοποίηση δυναμικών χαρακτηριστικών της ανθρώπινης φύσης (πρβ. λογοτεχνία και τέχνη, κοινωνική ζωή, κοσμοθεωρία κλπ.), σε συλλογικό και ατομικό επίπεδο. Η συγχρονική εξέταση των σημειωτικών συστημάτων δείχνει την συστηματική (βάσει λειτουργικών κανόνων) και μή συστηματική (ελεύθερη εντός των ορίων του συστήματος, αλλά κάποτε και εκτός, πρβ. παρεμβολές και επιδράσεις, νέες δημιουργίες, ατομικές διαφοροποιήσεις) ποικιλία πραγματώσεων, μέσα σε ένα γεωγραφικό περιβάλλον (κλίμα, χλωρίδα, πανίδα, γεωλογία κλπ.) και σε ένα ιστορικοπολιτισμικό πλαίσιο, στα οποία αντιδρά το σύστημα ή τα υποσυστήματά του. Εξωτερικές και εσωτερικές πληροφορίες (εμπειρίες, βιώματα κλπ.) επιδρούν πάνω στο σύστημα, που τις απορρίπτει ή τις δέχεται ως νέα στοιχεία, νέες ποικιλίες κλπ. στις περιοχές της υλικής και πρακτικής ζωής, της κοινωνικής, ψυχολογικής, θρησκευτικής, γλωσσικής κλπ. δραστηριότητας.

Κατά τον Leroi-Gourhan (1945, 451 κεξ.) « ...au plus simple l'homme est composé d' un corps, de sentiments religieux, d' intelligence sociale et technique matérialisée en institutions mouvantes et en objets instables; il possède un idéal de domination du milieu extérieur, une liberté dans les actes qui suffiraient à brouiller une explication purement mécaniste... il reste intimement pris dans le mouvement général de la matière vivante, non seulement par son corps, mais par toutes les expansions intellectuelles qu' on serait tenté d' en dissocier.

Par des lois générales des proportions, parce qu' il n'y a pas de vie possible sans un organisme cohérent, le milieu intérieur tend non pas à se dilater, mais à se concentrer: l' expansion civilisatrice n' est pas une fonction réelle du groupe, c' est un aspect de sa concentration, c' est l' expression de la nécessité qu' il ressent de se particulariser plus profondément en augmentant ses moyens d' action.

L' isolément n' est pas la condition normale du groupe... les groupes ont vécu et vivent sous la pression constante des leurs voisins: c' est précisément pour échapper à cette action dissolvante, que le groupe fait un effort continu pour maintenir sa tension interne et c' est dans son effort qu' il acquiert des traits de plus en plus personnels.

La condition normale est donc, pour le groupe, dans un effort constant d' assimilation des apports extérieurs... Il se transforme dans le sens que lui imposent le milieu extérieur et ses aspirations inconscientes.

4. Πολιτισμική και κοινωνική ζωή

Το αρχικό αποτέλεσμα κάθε συστήματος οργάνωσης, συνεπώς και των σημειωτικών συστημάτων (πολιτισμικών, πρβ. κοσμοθεωρίες κλπ., κοινωνικών, τεχνολογικών κλπ.) είναι η δυνατότητα επιβίωσης, η μεγαλύτερη ελευθερία και η «κατάκτηση» του κόσμου.

Παρακολουθώντας την κοινωνικοπολιτισμική εξέλιξη, διακρίνουμε:

- παραδοσιακές κοινωνίες: αυστηρή τήρηση θεσμών και κανόνων (πρβ. το ρόλο των αντίστοιχων φορέων, π.χ. της εκκλησίας, των πολιτικών κομμάτων κλπ.), συντηρητικότητα και έλλειψη δημιουργικής αλλαγής (κάποτε μόνο ως ιδανικά, π.χ. στη λογοτεχνία), επουσιώδης ρόλος του ατόμου, αδιαφορία και εχθρικήτητα προς ξένα συστήματα (ενώ μπορεί να τηρεί αυστηρά κανόνες φιλοξενίας ξένων κλπ.).
- μεταβατικές κοινωνίες: αναγκαστικές μεταβάσεις (κατανόηση και αφομοίωση αναγκαστικών στοιχείων), μεταβάσεις υπο πίεση (βάσει επιστημονικής προόδου κλπ.), μεταβάσεις λόγω πρακτικότερης αποτελεσματικότητας (βαθμιαία εισαγωγή προϊόντων: νέων τροφών, νέας τεχνολογίας

κλπ.), αποδοχή στοιχείων που καλύπτουν κενά ή είναι αδιάφορα (π.χ. το κάπνισμα).

- εξελισσόμενες κοινωνίες (ισορροπία-σύγκρουση): συμβίωση πολλών ομάδων και συστημάτων (π.χ. θρησκειών, απασχολήσεων κλπ.), αντιφατικότητα επιδιώξεων (πρβ. πολιτική, new cults κλπ.), ατομική ελευθερία (διαμόρφωση προσωπικής ζωής με επιλογές), ισοπέδωση διαφορών με ξένα συστήματα (τεχνολογική επίδραση, μιμήσεις ζωής προηγμένων χωρών κλπ.), κυκλικότητα κοινωνικών αλλαγών (μόδα, αθλήματα, συνέδρια κλπ.).

Οι έρευνες των εξελίξεων αυτών μπορούν να εξειδικευτούν, όπως π.χ. η αλλαγή στη δομή της προσωπικότητας του δυτικοευρωπαίου ανθρώπου (βλ. Elias, 1939), με τις έννοιες της (con)figuration (σχέσεις αλληλεξάρτησης που συνδέουν τους ανθρώπους και που με ποικίλες κοινωνικές μορφές τους υποχρεώνουν σε έλεγχο των παρωθήσεων και των συναισθημάτων), της μακροπρόθεσμης διαδικασίας (η μετάβαση από μία configuration σε άλλη δεν γίνεται με ριζική ασυνέχεια αλλά με μία ανασύνθεση στοιχείων) και με μία νέα αντίληψη, στην άρθρωση της ιστορικότητας των ψυχικών οικονομιών, των μορφών κοινωνικών δεσμών και της κρατικής διαμόρφωσης κλπ. (οι εξωτερικοί καταναγκασμοί αντικαθίστανται από εσωτερικούς, του εαυτού, καθώς μεγαλώνει η εξωτερική ελευθερία και μειώνεται η εσωτερική). Ή στην διασταύρωση μιάς κοινωνικής ιστορίας του ατομικού με την πολιτική ιστορία του καθημερινού (βλ. Ariès & Duby, π.χ. ο 19ος αιώνας ως χρυσή εποχή του ιδιωτικού, πρβ. chez-soi, sweet home, η αστική οικογένεια ως πρότυπο και στην πολιτική, ο «εσωτερικός χώρος» του ατόμου κλπ., ενώ το «τέλος του αιώνα» φέρνει παθολογικές καταστάσεις, όπως ο αλκοολισμός και η πορνεία, η ελευθερία νέων και γυναικών, οι πρωτοπορίες διανοουμένων (Corbin), η εισβολή της ιστορίας στην οικειότητα κλπ.

Ορισμένες θεωρίες, όπως η symbolic interactionism του G. Herbert Mead, «βλέπουν την κοινωνία όχι ως ένα σύστημα, με τη μορφή ενός στατικού, κινητού ή οποιουδήποτε είδους equilibrium, αλλά ως ένα απέραντο αριθμό συντελουμένων ενωμένων πράξεων, πολλές από τις οποίες είναι στενά συνδεδεμένες, πολλές άλλες τελείως ασύνδετες, πολλές προδιαμορφωμένες και επαναληπτικές, άλλες σμιλευμένες προς νέες κατευθύνσεις και όλες επιδιωκόμενες για την εξυπηρέτηση των σκοπών των συμμετεχόντων και όχι των απαιτήσεων του συστήματος» (βλ. Wallace, 1969, οι ρόλοι, status, ιεραρχία, σχέσεις θεσμών, κοινωνικοί κώδικες κλπ. είναι σημαντικοί μόνο ως στοιχεία ερμηνείας και ορισμών, από τα οποία σχηματίζονται οι κοινές ενέργειες (joint actions) και «σε πολύ μεγάλο βαθμό η κοινωνία γίνεται η διαμόρφωση αποδοτικών (workable) πράξεων»).

5. Το καινούργιο και το συνηθισμένο

Ο συμβολικός άνθρωπος υπάρχει σε έναν κόσμο γεμάτο απο σημεία. Ακόμη και το άγνωστο, το πρωτοφανές, το παράδοξο, το ανεξήγητο, το ασύλληπτο, το μυστηριώδες, το ασαφές και συγκεχυμένο, το ανέκφραστο κλπ. δέν είναι εκτός σημείωσης, όπως φαίνεται και απο τους όρους που το κατηγοριοποιούν. Το συνηθισμένο εμφανίζεται ως επανάληψη στην αντίληψη όντων, φαινομένων, ενεργειών, που βασίζεται στην ταυτότητα, ομοιότητα κλπ. σε περιθώρια ελευθερίας. Το καινούργιο παρουσιάζεται ως νέο σημείο, νέοι συνδυασμοί σημείων, νέα χρήση σημείων, νέα αντικείμενα αναφοράς, ως αναβίωση, ως δανεισμός, ως νέα σύνθεση γνωστών κλπ. «Οι συρμοί δέν πρέπει να θεωρούνται ως προσθήκες στις συνήθειες, αλλά μάλλον ως πειραματικές ποικιλίες των βασικών θεμάτων των συνηθειών. Με τον καιρό, μεμονωμένα σχήματα συμπεριφοράς συνηθισμένης φύσεως τείνουν να ομαδοποιούνται σε μεγαλύτερους σχηματισμούς, που διαθέτουν τυπική συνοχή και τείνουν να λογικοποιούνται ως λειτουργικές ενότητες, είτε είναι ιστορικά τέτοιες είτε όχι» (Sapir, 1968, 366-367).

Η συνήθεια (πρβ. *habit*, *usus/usage*) είναι απο τα πρώτα στάδια του σημείου, π.χ. βλέπω συνήθως σε μιὰ γωνία της πλατείας Αγίας Σοφίας ένα καροτσάκι με κουλούρια· την πρώτη φορά το κοιτάζω αναγνωριστικά, τις επόμενες το αναγνωρίζω *σάν* «της πρώτης φοράς», στο τέλος *ως* «τα-κουλούρια-στο-καροτσάκι-προς-πώληση». Η συνήθεια συμβάλλει στην ταχύτερη αντιμετώπιση των βιοτικών καταστάσεων (βάσει «σεναρίων» κλπ.), επιτρέπει μηχανική εκτέλεση ενεργειών, ενώ το μυαλό μπορεί να ασχολείται με κάτι άλλο, π.χ. με το επόμενο πρόβλημα ή με άλλα προβλήματα όχι άμεσης ανάγκης (π.χ. γενικότερα συμπεράσματα με επαγωγική σκέψη, *abduction* κλπ.), πρβ. τους ηλεκτρονικούς υπολογιστές που εκτελούν καλύτερα απο τους ανθρώπους ορισμένα προγράμματα, περίπλοκες απεικονίσεις κλπ.

Για τον άνθρωπο στη φύση και στον κόσμο, συνηθισμένο και καινούργιο είναι μιὰ αναγκαιότητα. Όταν το ποσοστό του καινούργιου αυξάνει, η ισορροπία του μέσα στο περιβάλλον μπορεί να διαταραχτεί και να παρουσιαστούν δραματικές και επικίνδυνες καταστάσεις, είτε πρόκειται για καινούργια αντικείμενα αναφοράς (νέο περιβάλλον, άγνωστες συνθήκες ζωής κλπ.) είτε για καταιγισμό σημείων (πρβ. τα σημερινά μέσα πληροφόρησης, που δύσκολα πιά αφομοιώνεται).

6. Σύμπνοια και διαμάχη σημειωτικών συστημάτων

Οι άνθρωποι χρησιμοποιούν συχνά περισσότερα απο ένα συστήματα, σε παράλληλη και ταυτόχρονη χρήση (πρβ. συνδυασμό γλώσσας και κινη-

ματικού συστήματος, θέατρο, όπερα κλπ.), για μεγαλύτερη αποτελεσματικότητα (π.χ. τα γλωσσικά σημεία μπορεί να μὴν ακουστούν, τα κινηματικά να μὴν ειπωθούν).

Η συνεργασία των σημειωτικών συστημάτων είναι απαραίτητη για να συντηρεί την αίσθηση της πραγματικότητας, ενώ αντίθετα στα όνειρα δὲν υπάρχει αυτή η ενότητα (εικόνες ασύνδετες, λόγια εκτός context κλπ.) και η σημασία του πλαισίου (επικοινωνιακού, καταστασιακού κλπ.) είναι βασική. Πρβ. την αδιαφορία ενός σκύλου προς την τηλεόραση (ίσως επειδή η όσφρηση, αίσθηση βασική για τους σκύλους, δὲν συμμετέχει, αλλά και οι μὴ πραγματικές γι' αυτούς εικόνες, που δὲν αντιστοιχούν στην εμπειρία τους, όπως ακόμη η έννοια του σημείου, δηλαδή οι εικόνες ως σημεία προς ερμηνεία και όχι προς δράση, πρβ. την σπάνια προσοχή του σε κάποιους ήχους), αλλά και την προσοχή του, όταν του κάνει κανείς νεύμα πίσω από το τζάμι του δευτέρου ορόφου, ενώ αυτός βρίσκεται στον κήπο (γνωστό πρόσωπο σε γνωστό περιβάλλον).

Η σημειωτική συνωνυμία (η απόλυτη συνωνυμία, η ταυτοσημία, είναι σπάνια, όπως και στη γλώσσα, πρβ. σύστημα/νόρμα της γλώσσας με ιδιολεκτικούς αλλομορφισμούς) επιτρέπει μετασημειωτισμούς, δηλαδή μετακωδικοποιήσεις από το ένα σύστημα σε άλλο, π.χ. μεταξύ του γλωσσικού σημείου *όχι* και του αντίστοιχου κινηματικού, της ανάνευσης (πρβ. και γαλλ. *chapeau!* αντί του κινηματικού σημείου με το καπέλο, που εξηγεί ίσως τελικά την ετυμολογία του *τραγιάσκα* από το ρουμαν. *traiasca!* «ζήτω»+πέταγμα της τραγιάσκας). Η εναλλαγή αυτή ή μεταβίβαση (βλ. και 9.3) αποτελεί διαδικασία που εμπλέκει τρία σύνολα σχέσεων: αποδεκτότητα εντός συστήματος, αντιστοιχία (λειτουργική ομοιότητα), ενδοσυστηματική συσχέτιση («οικογενειακά» φαινόμενα με χαρακτήρα επιτακτικό βάσει πραγματολογικών και σημασιακών κανόνων).

Συνώνυμα σημεία και συστήματα μπορεί να βρίσκονται σε ανταγωνισμό (π.χ. οπτικά και ακουστικά), βάσει προτιμήσεων και επιλογών χρήσεως, όπως η απόσταση πομπού-δέκτη, η άγνοια της γλώσσας, η χρονική στιγμή (μέρα-νύχτα), η αντίθεση ζωγραφικής-μουσικής, προφορικού → γραπτού λόγου, τυφλών-βουβών, αντικειμένων, όντων κλπ. – κρώτων, ήχων, κραυγών κλπ. (πρβ. και λειτουργίες δεξιού και αριστερού ημισφαιρίου του εγκεφάλου). Σε ένα μελοποιημένο ποίημα επικρατεί ο σκοπός, σε μιὰ συναισθηματική έκρηξη τα κινηματικά (πρβ. κάποτε τους επιτονισμούς, ενώ συνήθως τα κινηματικά σημεία έχουν δευτερεύουσα λειτουργία κοντά στα γλωσσικά: ενίσχυση κλπ.).

Σημειωτικά συστήματα μπορούν να χρησιμοποιούνται παράλληλα, συνωνυμικά (π.χ. *όχι* + κινηματικό σημείο άρνησης: ανάνευση) ή αντωνυμικά (π.χ. *το κατάλαβε* + κλείσιμο ματιού = ξέρουμε εμείς ποιά είναι η αλήθεια),

και να μετακωδικοποιούνται, δηλαδή να «μεταβιβάζονται» (το περιεχόμενο) απο το ένα σύστημα σε άλλο (πρβ. την modelirujuščaja dejatel'nost' και τους κανόνες παραγωγής του Lotman).

7. Υπερεπάρκεια και περιορισμός σημείων και συστημάτων

Στο πολιτισμικό σύστημα που χρησιμοποιεί μιιά κοινωνία παρατηρούμε συστηματική και τυποποιημένη χρήση διαφόρων συστημάτων, όπως η γλώσσα κλπ., που συχνά παίρνουν μορφή μηχανιστικής επανάληψης, όπως στην καταναλωτική κοινωνία (ιδέες, σχήματα, συνθήματα, τυποποιημένες σκέψεις κλπ. στην καθημερινή και πολιτική ζωή κλπ.). Υπάρχει σήμερα, στις τεχνολογικές και οικονομικά προηγμένες κοινωνίες, ένας κατακλυσμός πληροφοριών και μιιά κατανάλωση σημείων, συχνά εξ ανάγκης επιφανειακή, σε αντίθεση με παλαιότερες εποχές, όπου υπήρχαν αμεσότερες εμπειρίες και σταθερότερα συστήματα σημείων. Απο τα αρχικά σημεία «φωτιά» - «καπνός» → [kapnós] περνούμε στα γραφικά ΚΑΠΝΟΣ κλπ. και σε άλλα, π.χ. στο αλφάβητο Μόρς, στη μνήμη κομπιούτερ κλπ., πολλές ονομασίες (διαφορετικά γλωσσικά σημεία) δηλώνουν το ίδιο αντικείμενο, συνήθως με κάποια διαφορά φόρτισης (π.χ. *τραίνο-σιδηρόδρομος, κέφι-διάθεση* κλπ., επιστημονικοί όροι-κοινές ονομασίες σε δημοτική ή λαϊκή γλώσσα, πρβ. και αντιθέσεις δημοτικών-λόγιων-διαλεκτικών κλπ.). Αναμειξείς λαών, γλωσσών και πολιτισμών φέρνουν ανάπτυξη και συνδυασμούς στοιχείων διαφόρων βαθμών (πρβ. αγγλικό λεξιλόγιο, νεοελληνική διγλωσσία → κοινή νεοελληνική κλπ., νέες λογοτεχνικές σχολές κλπ.).

Αντίθετη προς την υπεραφθονία είναι η τάση κατάργησης σημείων και συστημάτων σημείων, που εμφανίζει ποικίλες μορφές: ολοκληρωτικές (πρβ. κατακτήσεις, επαναστάσεις κλπ., με αποτελέσματα όπως αφομοίωση, αναμειξεις, ανακατατάξεις κλπ.), ημιμερείς (τροποποιήσεις, εξελίξεις κλπ.), καταργητικές (νέες αναλύσεις, νέοι νόμοι). Οι λόγοι των περιορισμών αυτών είναι οι νέες συνθήκες και ανάγκες, οι νέες δημιουργίες κλπ., που οδηγούν με δυναμικές πρωτοβουλίες, συναγωνισμούς και διαμάχες σε αλλαγές (αντικαταστάσεις, παραγκωνισμούς κλπ.).

8. Καταναγκασμός και ελευθερία

Μιιά κοινωνία με αυστηρότατη τήρηση νόμων και θεσμών δέν αφήνει περιθώρια επιλογών ακόμη και στις πιο επιφανειακές και ανώδυνες διαδικασίες. Όλοι γνωρίζουν τί απαιτείται απ' αυτούς και το επιτελούν μηχανικά και δουλικά. Εάν εξελίσσεται μιιά τέτοια κοινωνία οφείλεται σε εξωτερικές αιτίες: περιβαλλοντικές πιέσεις (αλλαγές κλίματος κλπ.), επιδρομές κλπ. και σε εσωτερικές: αύξηση πληθυσμού και εξάντληση πόρων κλπ.

Μεγαλύτερη ελευθερία σημαίνει αλλαγή συστήματος από:

- ατόνηση ορισμένων (αρχικά μὴ βασικών) χαρακτηριστικών των υποσυστημάτων του
- δημιουργία νέων θεσμών (έστω και παροδικών) και νέου πολιτισμού
- μεγαλύτερες επαφές με άλλα πολιτισμικά συστήματα
- ένταξη σε μεγαλύτερες ενότητες, π.χ. σήμερα στην ΕΟΚ
- πολιτισμική απογύμνωση, π.χ. απώλεια παράδοσης, ακολουθία παροδικών (παγκόσμιων) τάσεων
- περιορισμός σε τόσα πολιτισμικά στοιχεία, όσα δὲν εμποδίζουν κανένα μέλος στις επιδιώξεις του, αλλά οδηγούν σε χαρακτηριστικά εντροπίας: έμφαση στα άτομα αντί στα πρόσωπα, στο χρήμα αντί στην προσωπικότητα (με αξία, γνώσεις κλπ.), στο πέραςμα του χρόνου (παρόν) αντί σε βιώματα και φιλοσοφηση ζωής, στις επιφανειακές σχέσεις αντί σε φιλικές και ανθρώπινες, σε αδιαφορία αντί στην συνείδηση (αρχές κλπ.), στην εξουσία και βία αντί στην κοινωνική συνοχή και αλληλοβοήθεια κλπ.

Η ελευθερία μπορεί να έχει θετικά ή αρνητικά αποτελέσματα στο σύνολο ή ενμέρει, στην μιὰ ή στην άλλη κοινωνία, κατα περιοχές ή περιόδους κλπ., πρβ. ατομικισμός, συνδικαλισμός, κομματικοποίηση (παλαιότερα τα «μέσα»), οικονομική ανάπτυξη και άνοδο του επιπέδου ζωής, πειθαρχία του πολίτη και μετριότητα της σύγχρονης δημοκρατίας, κατα τον Toqueville, με βάση το προσωπικό συμφέρον, πρβ. την αρετή ως βάση των αρχαίων δημοκρατιών, κατα τον Montesquieu, κλπ., π.χ. σημερινή συμπεριφορά στα λεωφορεία (πρβ. παλαιότερους άγραφους κανόνες σειράς ανόδου, παραχώρησης θέσης, πληρωμής εισιτηρίου, ελέγχου κλπ. με σημερινή αδιαφορία και ατομική ικανοποίηση): απώλειες (οι περισσότεροι επιβάτες ταιπωρούνται) και κέρδη (μόνο για τους νέους).

9. Ειδικά θέματα

9.1 Σημειωτικά συστήματα και μνήμη

Η μνήμη είναι απαραίτητη για την ύπαρξη, λειτουργία και χρήση των σημειωτικών συστημάτων, όσο μηχανοποιημένα και αν είναι (δὲν αντιστοιχούν με ένστικτα), και πιθανώς ενισχύεται απο την ύπαρξή τους (πρβ. οτι είναι ευκολότερη η απομνημόνευση στοιχείων όταν είναι κατανοητά και συστηματοποιημένα, πρβ. αρχαίες και νέες μεθόδους απομνημόνευσης, βλ. Yates, 1966). Ο ρόλος της στη δομή και διαδικασία της σκέψης (λειτουργίες του εγκεφάλου), στις μεθόδους σκέψης και φαντασίας, στην απόκτηση και διατήρηση του συστήματος του κόσμου και των φαινομένων, της γλώσσας, των συστημάτων που δημιούργησε ο άνθρωπος κλπ. είναι

αναγκαίος και καθοριστικός.

Τα σημεία και τα συστήματά τους, όπως οργανώνονται και εξελίσσονται στη μνήμη, όπου συνυπάρχουν και συνδυάζονται με αναμνήσεις αντικειμένων του κόσμου, συναισθημάτων, φαντασιώσεων και φανταστικών κόσμων, θα μπορούσαν να θεωρηθούν μιά ιδιαίτερη διάσταση, κοντά στις διαστάσεις χώρου και χρόνου (ή χώρου στις διαδοχικές αλλαγές του, με αφετηρία το παρόν της συνείδησης), διαφορετική και απο τη διάσταση των ονείρων.

Τα σημειωτικά συστήματα στο μυαλό και στη μνήμη των μελών μιάς κοινωνίας είναι συνειδητά ή ασύνειδα, περιλαμβάνουν βιώματα απο εφαρμογές τους (προσωπικές ή ξένες), καθολικά χαρακτηριστικά (μνήμης, σκέψης, σημείωσης), στοιχεία εντός συστήματος, αλλά και φανταστικά, λανθασμένα, ανύπαρκτα ή μή δυνατά κλπ. Οι βιολογικο-πνευματικές καταστάσεις περιλαμβάνουν στοιχεία της μνήμης, της συνείδησης της στιγμής, της ιδεολογίας κλπ. του προσώπου που τις ζει και με ιδιαίτερες διαδικασίες, αδρανείς ή ενεργητικές, στατικές ή εξελισσόμενες, επιλέγει τα κατάλληλα και αρμόδια για τις ανάγκες της στιγμής (ή και του μέλλοντος) στοιχεία (σημεία, ερμηνεύοντα κλπ.).

Η ικανότητα στην απομνημόνευση και ανάκληση ποικίλλει κατα πρόσωπα και βοηθείται απο την εξάσκηση και το ενδιαφέρον, πρβ. διάκριση και ενθύμηση κυρίων ονομάτων, αριθμών τηλεφώνων, ατομικών χαρακτηριστικών αντικειμένων, τόπων, προσώπων, έργων τέχνης, μουσικής, λογοτεχνίας κλπ.

9.2 Διαχρονική προσιότητα των σημειωτικών συστημάτων

Η δυνατότητα να γνωρίσουμε και να κατανοήσουμε, να αξιολογήσουμε και να αφομοιώσουμε σημειωτικά συστήματα του παρελθόντος ποικίλλει, όπως βλέπουμε στην:

- γλώσσα: πρβ. δυσκολίες αποκρυπτογράφησης νεκρών και ζωντανών και σήμερα γλωσσών, ερμηνείας κειμένων (άγνοια ιστορικών πολιτισμικών κλπ. στοιχείων), διαπίστωσης στοιχείων που δεν δηλώνονται (φωνητικά χαρακτηριστικά, σημασιακές φορτίσεις κλπ.)
- λογοτεχνία: πρβ. εξέλιξη λογοτεχνικών ειδών, αξιολογία της λογοτεχνίας, γνώση των κοινωνικών και πολιτιστικών λειτουργιών της
- επιστήμη: πρβ. ομοιότητες ορολογίας με διαφορετικό περιεχόμενο ή πλαίσιο (π.χ. ατομική θεωρία: Δημόκριτος - σύγχρονη επιστήμη)
- μυθολογία: πρβ. σημερινή ατονία των μύθων και δυσκολίες ανάγνωσης έργων που χρησιμοποιούν την ελληνορωμαϊκή μυθολογία
- θρησκεία: πρβ. σταθερότητα πίστεως και λατρείας αλλά άγνοια της Βίβλου

- μουσική: πρβ. προσιτή (όταν διαβάζεται η συμβολική καταγραφή της) αλλά πρβ. και τις αλλαγές γούστου και μόδας
- ζωγραφική: πρβ. δυσκολίες προσέγγισης και κατανόησης απο άγνοια ιστορικών και πολιτισμικών στοιχείων
- αρχιτεκτονική: πρβ. όπως και αλλού τις κλασικιστικές μιμήσεις κλπ. (retro).

9.3 Τάση αλλαγών

Αλλαγές οφείλονται και επιβάλλονται απο ανάγκες της ζωής, γνώσης για τον κόσμο, νέες δημιουργίες, νέες κοσμοθεωρίες κλπ., βάσει των βιολογικών και νοητικών χαρακτηριστικών και δυνατοτήτων του ανθρώπου, πρβ. αφαιρετική ικανότητα, εφαρμογές επιστημονικών γνώσεων, κόσμους της φαντασίας (πρβ. λογοτεχνία, θρησκεία, μουσική και μαθηματικά, όπου γίνεται ανακάλυψη νέων κόσμων, που δέν υπάρχουν στην πραγματικότητα, βάσει του σημειωτικού συστήματος της νόησης), κοινωνική οργάνωση, «σοφία ζωής», φιλοσοφικά συστήματα κλπ.

Τα σημειωτικά συστήματα (στο μυαλό κλπ.) πραγματώνονται σταθερά ή παροδικά (τυχαία, σε ορισμένες στιγμές, σε τακτά διαστήματα), με αποτελέσματα μόνιμα (π.χ. έργα τέχνης) ή δυναμικά (εξελισσόμενα: τεχνολογία, οικισμοί κλπ.), πρβ. και την ατομική ζωή αντικειμένων (π.χ. εργαλείων, προϊόντων κλπ.), που μπορούν να καταλήγουν σε σημεία, ανακαλώντας στιγμές και εποχές του παρελθόντος, με συναισθηματική φόρτιση για τα άτομα που τα χρησιμοποίησαν, τα περιέσωσαν και τα διατηρούν όπως τις παλιές φωτογραφίες.

Γιατί όμως εμφανίζεται η ανάγκη αντικατάστασης των κοινών και καθιερωμένων σημείων (πρβ. λογοτεχνία, ιδιολεκτικές δημιουργίες κλπ.); Αντίθετα οι επιστημονικοί κώδικες παραμένουν σταθεροί (τουλάχιστον σε επιστήμονες της ίδιας σχολής) και εξελίσσονται μόνο μαζί με τις νέες γνώσεις ή κάποτε απο επιθυμία προσωπικής διάκρισης, ενώ στην κοινή γλώσσα οι αντίστοιχες διακρίσεις είναι ουδέτερες, αφανείς, ασύνειδες (σάν τα γυαλιά, όταν τα συνηθίσει κανείς). Πολλές αλλαγές έρχονται ως αντίκτυπος ή απόηχος άλλων αλλαγών (π.χ. οι αλλαγές του μορφολογικού συστήματος μπορεί να οδηγήσουν, μαζί με άλλες αιτίες, όπως η αφεκτική έκφραση, σε αλλαγές του λεξιλογίου, π.χ. *ύδωρ-νερό, ούς-αντί* κλπ. Ο Chatwyn, 1988, θεωρεί ότι οι «καθιστικές» κοινωνίες αναζητούν μιιά διέξοδο στη βία, στην απληστία, στο status ή στην καινοτομία, ενώ οι νομαδικές είναι δημοκρατικές, αφόρτιστες πραγμάτων και αντιτάσσονται σε κάθε αλλαγή).

Οι αλλαγές των συστημάτων μπορεί να είναι:

- σταδιακές: ατόνηση στοιχείων (πτώχευση συστήματος), ατόνηση στοιχείων και παράλληλη εμφάνιση ισοδυναμών, που τις αντικαθιστούν, δη-

- μιουργία νέων υποσυστημάτων, που τελικά εκβάλλουν άλλα
 – αλματικές: κατακτητές επιβάλλουν το σύστημά τους (καταστροφή ναών κλπ., αναγκαστικός προσηλυτισμός, εκτέλεση ανδρών κλπ.) κλπ.

Πάντως η σημειωτική φύση του ανθρώπου (και άλλων εμψύχων) δέν τροποποιείται, εφόσον ο κόσμος δέν αποτελείται απο μοναδικά αντικείμενα αναφοράς (όπου κάθε ατομικό όν θα αποτελούσε ξεχωριστό γένος), γιατί τότε θα ήταν δύσκολη η συμβολική σκέψη (θα υπήρχε ταυτότητα, αλλά όχι ομοιότητα).

10. Συμπεράσματα

Η σημειωτική δραστηριότητα των ανθρώπων παρακολουθεί την ατομική και συλλογική ζωή τους, αποτελεί τη βάση της κοινωνικής συνοχής τους (ιδίως με τη γλώσσα), αναπτύσσει τη νόηση (γνώση) και φαντασία, που οδηγούν στη γνώση και κατάκτηση του κόσμου (επιβίωση) και στη δημιουργία πολιτισμικών συστημάτων (οικογένεια, θρησκεία, λογοτεχνία, τέχνη και μουσική, δίκαιο και ηθική, οικονομία και τεχνολογία κλπ.). Η δραστηριότητα αυτή δέν γίνεται με συστηματικό τρόπο, αλλά οι ανάγκες και οι λύσεις τους, οι επιστημονικές έρευνες και οι εφαρμογές των γνώσεων, οι φανταστικές και ενορατικές δημιουργίες κλπ. εμφανίζουν αποσπασματικό χαρακτήρα, ολοκληρώνονται σταδιακά σε συστήματα, τροποποιούνται και αντικαθίστανται, αναμειγνύονται και αποκαθαίρονται, γενικεύονται ή εξειδικεύονται σε συνεχή σχέση με τη βιολογική ζωή (αισθήσεις), το φυσικό και κοινωνικό περιβάλλον, τις γνώσεις και τις στάσεις που προκαλούν, την συναισθηματική και πνευματική ζωή και τα δημιουργήματά της, επηρεάζοντας έτσι και κατευθύνοντας τη φύση και το πεπρωμένο τους.

Ariès & Duby (dir.), *Histoire de la vie privée*.

Chatwyn B., *The songlines*, Picador 1988.

Elias N., *Über die Prozess der Zivilisation*, 1938.

Leroi-Gourhan A., *Milieu et Techniques*, Paris 1945.

Santayana G., *Reason in Art*, New York 1905.

Sapir Ed., *Selected Writings*, ed. Mandelbaum, California 1968.

Tort P. (éd.), *Darwinisme et Société*, PUF, Paris 1992.

Wallace W.L. (ed.), *Sociological Theory*, Heineman 1969.

Watzlawick P. Beavin, Helmick J., Don D. Jackson, *Une logique de la communication*, Seuil 1972.

Yates F.A., *The Art of Memory*, London 1966.

ΑΝΤΙΚΕΙΜΕΝΑ ΑΝΑΦΟΡΑΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΟΛΟΓΙΑ

1. Ο κόσμος σε εξέλιξη

Ο κόσμος για τον άνθρωπο είναι γεμάτος απο αντικείμενα και όντα (έμψυχα και άψυχα), φαινόμενα και γεγονότα, ενέργειες και πράξεις, αρχές και νόμους, σκέψεις και ανακαλύψεις (στο μικροσκοπικό και μακροσκοπικό σύμπαν), συλλήψεις και δημιουργήματα της φαντασίας (πρβ. μυθολογία, επιστημονική φαντασία κλπ.) και του πολιτισμού (θεσμοί κλπ., συστήματα ηθικά, θρησκευτικά, φιλοσοφικά κλπ., έργα τέχνης κλπ.).

Ο κόσμος (ή οι κόσμοι αυτοί) βρίσκεται σε εξέλιξη στην καθημερινή ζωή, στην επιστημονική γνώση και τις εφαρμογές της (αλλαγές θεωριών, νέες ανακαλύψεις κλπ.), στις κοινωνικές διαμορφώσεις και στις πολιτισμικές δημιουργίες. Η εξέλιξη αυτή είναι αντιληπτή στο χώρο και στον χρόνο: τί δέν υπάρχει πιά, τί παραμένει (παρελθόν στο παρόν), τί αλλάζει, τί προδιαγράφεται (μέλλον στο παρόν).

Οι καταστάσεις της πραγματικότητας είναι για την αντίληψη των ανθρώπων σαφείς και κατανοητές (άμεση εμπειρία, πρακτικά θέματα κλπ.) ή ασαφείς και σκοτεινές (κρυμμένη αλήθεια πραγμάτων κλπ., πρβ. επιστημονική έρευνα και γνώση). Το ίδιο παρατηρούμε και σε δημιουργήματα της σκέψης και της φαντασίας, π.χ. σε λογοτεχνικά έργα μπορεί να εμφανίζεται μιá χαώδης κατάσταση στην παρουσίαση του υλικού ή μιá ενσυνείδητη οργάνωσή του (που είναι δυνατό να μὴν είναι εμφανής), σε φιλοσοφικές κλπ. θεωρίες (σαφείς-ασαφείς κλπ.). Η κριτική των θεωριών και η συζήτηση και εξέταση των απόψεων αποβλέπει στη σταδιακή εύρεση των πραγματικών δεδομένων και σχέσεων, γιατί ο κόσμος είναι περίπλοκος, πολλές πλευρές του είναι κρυφές (πρβ. υπατομικό κόσμο, διαδικασίες του εγκεφάλου κλπ.) και τις πλησιάζουμε με έμμεσο τρόπο (πρβ. βιολογικές διαδικασίες στο σώμα, στα κύτταρα κλπ., νοητικές ενέργειες κατά την πραγμάτωση της γλώσσας), ενώ τα αποτελέσματα είναι αισθητά και μπορούμε να τα κατατάσσουμε σε γενικές κατηγορίες (πρβ. την ελευθερία με την οποία κινούμαστε και ενεργούμε, αλλάζοντας το περιβάλλον κλπ., σε ορισμένες περιπτώσεις, ενώ σε άλλες ενεργούμε κάτω απο δεσμεύσεις και συχνά δέν γνωρίζουμε τα απώτερα κίνητρα των πράξεών μας). Έμμεσος είναι και ο τρόπος με τον οποίο ενεργούν τα στοιχεία του κόσμου επάνω μας, όπως

στην επίδραση της λογοτεχνίας, της τέχνης, της μουσικής κλπ., στην ψυχολογική επίδραση του περιβάλλοντος, π.χ. οι γυμνοί χώροι των νοσοκομείων, όπου επιζητείται η ησυχία, η ηρεμία, η καθαριότητα («αντισηπτική ατμόσφαιρα» με πιθανή «ψυχιατρική» αποτελεσματικότητα, στο σύντομο σχετικά διάστημα της παραμονής ασθενών και επισκεπτών). Οι φυσικές δυνατότητες του ανθρώπου καθιστούν δύσκολη ή αδύνατη την άμεση αντίληψη ορισμένων συλλήψεων του νού και της φαντασίας, π.χ. αντικείμενα με πάνω από τρεις διαστάσεις ή τις τέσσερες διαστάσεις του Einstein με τον χρόνο μόνο να έχει χαρακτηριστικά της κατεύθυνσης, γιατί αυτό πρέπει να επιτευχθεί από την φαντασία, η οποία λειτουργεί με τα αντικείμενα και όντα του τριδιάστατου κόσμου, όπως προσφέρεται άμεσα ή έμμεσα στην όραση (πρβ. τις εικόνες ενός υπολογιστή, που πρέπει κανείς να συνηθίσει να «βλέπει» και να ερμηνεύει ως τεσσάρων ή περισσοτέρων διαστάσεων). Εξαίρεση αποτελεί η γλώσσα με τις πολλές της διαστάσεις, όπως εμφανίζονται στη γλωσσολογική ανάλυση, γιατί στη γλώσσα υπάρχει η άλλη πλευρά των γλωσσικών σημείων, η σημασία, η οποία αποτελεί σταθερή πλευρά για όλες τις γλωσσικές μονάδες (αλλά πρβ. τη ματιά ενός βιολόγου ή χημικού κλπ., η οποία θα μπορούσε να διέλθει διαφορετικές διαστάσεις ενός επιφανειακού φαινομένου, με αντίστοιχη της σημασίας εδώ την ερμηνεία).

2. Αντίληψη του κόσμου

Η αντίληψη του κόσμου γίνεται μέσω σημείων και αφορά αντικείμενα, όντα, ενέργειες, δυνάμεις (έλξη), καταστάσεις και εξελίξεις (ιδιοτήτων ή μερών των όντων) κλπ., οργανωμένα σύνολα: ατομικά (συνηθισμένα-ασυνήθιστα, πρβ. τους ανθρώπους ως άτομα ή πρόσωπα) ως/ή γενικά (πρβ. αναρίθμητα επαναλαμβανόμενα συμβάντα της καθημερινής ζωής, που θεωρούνται ως δείγματα, αν και συνήθως λαμβάνεται υπόψη η σημασία στη συγκεκριμένη περίπτωση), όπως και ποικίλες πλευρές τους, π.χ. βάθος-επιφάνεια, στατικότητα-κίνηση, αιτία-τυχαίο, σημαντικότητα-κοινοτυπία, κατανόηση-μυστήριο κλπ.

Υπάρχουν στιγμές που φαίνεται σαν να ανακαλύπτουμε, να βλέπουμε για πρώτη φορά τα πιο κοινά αντικείμενα και όντα (πρβ. ικανότητα θαυμασμού), σαν να βγαίνουμε από τα σημειωτικά μας συστήματα και να συναντούμε όχι πρωταρχικές καταστάσεις χωρίς σημείωση, αλλά ένα άλλο σύστημα που δεν γνωρίζουμε ακόμη (πρβ. «τα ίδια και τα ίδια» – «στιγμές που ζούμε»), βάσει στοιχείων και σχέσεων που διαβλέπουμε ή φανταζόμαστε (πρβ. ερμηνεύματα).

Οι τρεις κόσμοι του Popper: φυσικών αντικειμένων και καταστάσεων

(ανόργανα, ενόργανα, κατασκευάσματα), καταστάσεων συνείδησης (υποκειμενικής γνώσης, αντίληψης, σκέψης, συναισθήματος, προθέσεων, μνήμης, ονείρων, δημιουργικής φαντασίας), αντικειμενικής γνώσης (πολιτισμική παράδοση κωδικοποιημένη σε υλικά αντικατάστατα, θεωρητικά συστήματα) γίνονται αντιληπτοί μέσω των αισθήσεων (άμεσα ή έμμεσα, πρβ. μητρική-ξένη γλώσσα, πραγματικότητα-όνειρα, φαντασία αλλά και οράματα μυστικών κλπ.), των οποίων το υλικό διεργάζεται το μυαλό, και περιορίζονται απ' αυτές (παρόλο που ορισμένα συστήματα μπορεί να απομακρύνονται πολύ απ' αυτές, π.χ. της μαθηματικής λογικής): «Certes pour les hommes, les choses n'offrent qu'un nombre restreint de leurs innombrables attributs, à cause de la pauvreté de leur sens. Elles sont colorées parce que nous avons des yeux; combien d'autres épithètes ne mériteraient-elles pas si nous avions des centaines de sens?» (Proust, 1954, 438-439). Κατα τον Peirce (VI, 73) «we have direct experience but indirect knowledge of reality». Μόνο εκείνα τα τμήματα της πραγματικότητας που μπορούν να παρασταθούν μπορούν να έχουν επίδραση επάνω μας και συνεπώς έως ότου βρούμε έναν τρόπο αναπαράστασης η πραγματικότητα παραμένει αδιαπέραστη για τη σκέψη.

Για να αντιληφθεί κανείς και να εκτιμήσει το αχανές και παράδοξο της φύσης πρέπει πρώτα να αισθανθεί χαμένος (πρβ. Thoreau, 1949, 118: «Not till we are lost, in other words not till we have lost the world, do we begin to find ourselves, and realize where we are and the infinite extent of our relations»). Όπως εξάλλου κατα την άποψη ορισμένων ονομάζουμε τα πράγματα «pour faire disparaître leur étrangeté».

3. Αντικείμενα ή όντα και άνθρωποι

Η επίδραση αντικειμένων και όντων στον άνθρωπο και η στάση του απέναντί τους διαφέρει.

Αναρίθμητα αντικείμενα στον κόσμο, παρά τις ατομικές διαφορές, δέν μας ελκύουν: αδιάφορα (δέν έχουν «σημασία» για μάς, είναι άχρηστα κλπ.), άμορφα (δέν ανακαλούν στη μνήμη κάποια συγκεκριμένη μορφή ή σχήμα, δέν αναγνωρίζονται οτι ανήκουν σε κάποια κατηγορία, χωρίς όνομα), απαρτήρητα (δέν ξεχωρίζουν στην αντίληψη των αισθήσεων), ταπεινά ή άσχημα (δέν σταματούν την προσοχή μας, π.χ. σκουπίδια, ένα χόρτο μεταξύ πολλών), παροδικά και καταναλώσιμα (π.χ. κονσέρβες, εισιτήρια κλπ.), συνηθισμένα πράγματα (άψυχα και ζωντανά, κατασκευασμένα ή μή, που αλλάζουν και φθείρονται, πρβ. καταστραμμένα αντικείμενα κλπ.) κλπ. (πρβ. στο nouveau roman τον περιορισμό πραγμάτων σε οπτικές καταστάσεις, π.χ. στον Robbe-Grillet). Παρ' όλ' αυτά, και τα πιο ασήμαντα αντικεί-

μενα και όντα αποκτούν κάποτε για μάς ιδιαίτερη σημασία. Οι ατομικευμένες εμπειρίες μας μ' αυτά τα στοιχεία του κόσμου μας δένουν μ' αυτόν, είναι τα βαθύτερα συναισθήματά μας (πρβ. την προσοχή σ' αυτά και την καταξίωσή τους στην τέχνη και στη λογοτεχνία), παρόλο που το βλέμμα μας περνά συνήθως πάνω τους, παίρνοντάς τα απλώς ως δείγματα ενός είδους. Οι γενικεύσεις (σημεία, συνήθειες, θεσμοί, κανόνες, νόμοι) βοηθούν για να επιβιώσουμε στον κόσμο.

Σε άλλες περιπτώσεις η ατομικότητα αποκτά για μάς μιá μοναδικότητα, που έχει ιδιαίτερη σημασία και βαρύτητα, όπως πρόσωπα και άτομα στην οικογενειακή και κοινωνική ζωή, ατομικά ζώα, φυτά (π.χ. δέντρα), βουνά, πέτρες, ερείπια αρχαιολογικά, ίχνη κατοικημένων περιοχών, πολιτισμών κλπ., πρβ. επισκέψεις σε τόπους και αντικείμενα ιστορικής ή καλλιτεχνικής αξίας, που είδαμε πρώτα σε φωτογραφίες ή διαβάσαμε γι' αυτά, για να δούμε απο κοντά τα πραγματικά αντικείμενα (πρβ. αντικείμενα αναφοράς και ερμηνεύματα αρχικών σημείων), που φαίνεται να προσδίδουν κάποια ιδιαίτερη ποιότητα στην εμπειρία, αν και πολλοί τουρίστες δέν συγκρατούν παρα μόνο οτι πήγαν και εκεί. Εκτός απο τα καλλιτεχνικά δημιουργήματα, και άλλα ανθρώπινα κατασκευάσματα μπορούν να αποκτήσουν για μάς ιδιαίτερη σημασία, σάν ζωντανά πλάσματα, λόγω των αναμνήσεων και εμπειριών που συγκεντρώνονται σ' αυτά, π.χ. μηχανήματα όπως ένα παλιό ρολόι κλπ., σε αντίθεση με έναν αυτόματο διακόπτη (παρόλο που και τα δύο μπορούν κατα διαστήματα να μή λειτουργούν). Κατασκευασμένα αντικείμενα μπορούν να αλλάζουν χρώμα κλπ. λόγω αλλαγών του περιβάλλοντος ή «να μή διαφεύγουν πιά προς το απέραντα αντικειμενικό, αλλά προς το απέραντα κοινωνικό (τεχνολογικές συνδηλώσεις του αντικειμένου)» (Barthes).

Οι άνθρωποι συνδέονται με τα αντικείμενα και με τα όντα (πρβ. τις πατρίδες και τα στοιχεία που τις αποτελούν) και οι δεσμοί αυτοί είναι κάποτε πολύ ισχυροί, όπως φαίνεται στις περιπτώσεις χωρισμού απ' αυτά (πρβ. και τα γνωστά θέματα της λογοτεχνίας), όπως οι αποχαιρετισμοί, ο θάνατος συγγενών, αγαπημένων κλπ., η παροδικότητα των εγκοσμίων (πόλεις, χώρες, πολιτισμοί, σπίτια, πρβ. το ποίημα *The House on the Hill* του E.A. Robinson κλπ.). Αλλά και οι τύχες των όντων συγκινούν τους ανθρώπους, όπως φαίνεται πάλι απο τη λογοτεχνία (πρβ. διηγήματα του Andersen, του Sadeq Hedayat για έναν σκύλο κλπ.), αλλά και απο φιλοσοφικές θεωρίες (όλα συνδέονται μεταξύ τους ή είναι η ίδια ουσία, το chain of being κλπ.). Λογοτεχνία (πρβ. την ένατη ελεγεία του Rilke και τον Πεντζίκη: «Δέν αισθάνομαι τόσο το κάλλος της μορφής, όσο το βαθύ αίσθημα που αποπνέουν τα πράγματα, δημιουργώντας την ατμόσφαιρα του περιβάλλοντος, της καθημερινής ζωής») και τέχνη βοηθούν στην ανάπτυξη αυτής της

θεώρησης του κόσμου και αντίστοιχης στάσης μας: αντικείμενα καθημερινής χρήσης που παραμένουν κοντά μας, ασήμαντα αντικείμενα που έρχονται απο μακριά και περνούν απο τη ζωή μας για να χαθούν για πάντα (π.χ. ένα μετάλλινο τμήμα σύρματος που κρατά μαζί μερικά φύλλα χαρτιού και που αποσυνδέουμε και πετάμε), βιβλία που εκδόθηκαν στην άκρη του κόσμου και μένουν πιά μαζί μας ή μεταχειρισμένα που κατέληξαν σ' εμάς και φέρουν τα ονόματα σειράς κατόχων (οι νέες μορφές του γραπτού λόγου, δισκέτες κλπ., δέν θα έχουν τα στοιχεία αυτά), πρόσωπα που έρχονται και φεύγουν για πάντα (αλλά και που κάποτε ξαναβρίσκουμε παρά προσδοκία) κλπ. Τα στοιχεία αυτά ζούν στη μνήμη μας (αναμνήσεις που κάποτε σβήνουν), επαναφορτίζονται απο τις εμπειρίες μας (πρβ. ερμηνεύοντα) και μετατρέπονται σε σημεία και κάποτε σε σύμβολα. Η καταστροφή αντικειμένων έρχεται κάποτε, όπως ο θάνατος όντων, ως κτύπημα της μοίρας, πρβ. και τη φθορά τους (περιοδική και τελική έλλειψη λειτουργικότητας και χρησιμότητας), που μπορεί να προκαλεί αντίστοιχα συναισθήματα με το γέραςμα των όντων (πρβ. αντίθετα τα καταναλωτικά «αγαθά»).

4. Αντικείμενα αναφοράς και σημεία

Οι ανάγκες της κοινωνικής και πολιτιστικής ζωής, αλλά και οι καθαρά ατομικές και προσωπικές, απαιτούν συστήματα επικοινωνίας ή συνειδητοποίησης. Πρέπει να δηλωθούν: άτομα και μονάδες (συγκεκριμένα αντικείμενα, όντα), ενέργειες και καταστάσεις (δυνάμεις και πράξεις, εξελίξεις κλπ.), σχέσεις και αλληλενέργειες μεταξύ τους (αιτίες και αποτελέσματα, οργανώσεις όντων κλπ.), αναλύσεις συστατικών (καθολικών ή μή χαρακτηριστικών κλπ.) κλπ. Στη δήλωση αυτή συμβάλλουν διάφορα σημειωτικά συστήματα: βιολογικά (π.χ. όραση, πρβ. θεωρία μορφικής ψυχολογίας κλπ., εγκέφαλος: γενικεύσεις, μνήμη), κοινωνικά (πρβ. συγγενικές σχέσεις, συνεργασία κλπ.), φαντασία, εφευρέσεις (εφαρμογές επιστημονικών γνώσεων) κλπ., καθώς τα πρωταρχικά βιώματα συστηματοποιούνται αυτόματα ή συνειδητά. Έτσι π.χ. μιιά πρώτη γνωριμία με πρόσωπο, πόλη, αντικείμενο, περιβάλλον κλπ. συστηματοποιείται με επαναλήψεις, ενίσχυση απο ισχυρό βίωμα, ανάμνηση με νέο βίωμα, ένταξη σε σύστημα που ολοένα οργανώνεται κλπ. και μπορεί να καταλήξει να αποτελεί σημείο σε σύστημα (μπορεί βέβαια η επανάληψη να οδηγήσει και σε αδιαφορία και λάθη), η σημασία δηλαδή των προσωπικών εμπειριών έγκειται στο οτι δέν αναγνωρίζονται απλώς τα αντικείμενα αναφοράς (όπως γίνεται συνήθως στα καθημερινά και ομοιόμορφα επαναλαμβανόμενα γεγονότα της ζωής), αλλά έχουν μιιά μοναδικότητα που οδηγεί σε ανεξάντλητες ερμηνείες (περιεχομένων) ή σε αδυναμία ικανοποιητικής και οριστικής ερμηνείας (ασαφές, αδύνατο να

συλληφθεί κλπ.) και αποδοχής (αφομοίωσης στο σχέδιο βίου) και λειτουργεί ως σημείο μιάς συνολικής αισθητηριακής κατάστασης.

Αντιλαμβανόμαστε τον κόσμο μόνο μέσω σημείων (Peirce: «όλη η γνώση μας και η σκέψη μας γίνονται με σημεία»), ακόμη και όταν βρισκόμαστε σε άμεση επαφή με τα γεγονότα του κόσμου. Το αίσθημα π.χ. ανεκπλήρωτης συνειδητοποίησης, που μας καταλαμβάνει σε μιά σεληνόφωτη καλοκαιρινή νύχτα (πράγμα που διαφέρει τελείως απο ρομαντικά συναισθήματα), όταν αισθάνεται κανείς έναν κόσμο που δεν θα μπορέσει να συλλάβει στην ουσία του ή στο σύνολό του ποτέ, παρα μόνο με τα γλωσσικά σημεία, που ξαναδίνουν τη βεβαιότητα. Οι ποιητές προσπαθούν να δώσουν την πρώτη εντύπωση με στοιχεία της γλώσσας, έτσι που τελικά πλουτίζεται ο συμβολικός κόσμος, αλλά δεν εξαντλείται ο αντιληπτός κόσμος. Έχουμε εδώ έμμεση αντίληψη του κόσμου και δεν μπορούμε να έχουμε άλλου είδους γνώση παρα μόνο με ακύρωση στο χάος των στοιχείων (πρβ. σύγχρονη τέχνη).

Το σημειωτικό σύστημα της γλώσσας επιτρέπει τη σημείωση της πραγματικότητας, που αποτελείται απο ένα τεράστιο φάσμα διαφορετικών όντων, καταστάσεων και ενεργειών, με τα ίδια λίγα μέσα. Στην πραγμάτωση του λόγου το σημειωτικό αυτό σύστημα ποικιλοποιείται απο τα ιδιολεκτικά χαρακτηριστικά (πρβ. και προσωδιακά), όπως και απο τα ανακαλούμενα στους δέκτες διαφορετικά ερμηνεύματα. «Η φαντασία δεν περιορίζεται στο να δίνει στις λέξεις πολλαπλές σημασίες – στο κάτω κάτω οι λέξεις έγιναν γι' αυτό. Στα ίδια πράγματα βρίσκει ένα νόημα διαφορετικό απο το γλωσσικό» (Suhamy, 1990), το νόημα όμως αυτό πρέπει να εκφραστεί με τη γλώσσα, πρβ. «Τα σημεία είναι μικρά μετρητά πράγματα, αλλά η ερμηνεία είναι απεριόριστη και σε κορίτσια γλυκιάς και ένθερμης φύσης κάθε σημείο είναι κατάλληλο να συγκαλέσει ως δια μαγείας θαυμασμό, ελπίδα, πίστη, αχανή όπως ο ουρανός και χρωματισμένη με μιά διάχυτη ύλη, όσο μιά δαχτυλήθρα, με τη μορφή γνώσης» (Eliot, 1958, 20).

Γενικά τα χαρακτηριστικά κάθε υπαρκτού ή φανταστικού πράγματος εκφράζονται μέσω σημειωτικών συστημάτων, π.χ. τα αποτελέσματα διεργασιών στον εγκέφαλο (και τη μνήμη) μετά την αίσθηση μέσω των αισθητηρίων οργάνων (συναισθήματα κλπ.) αποτελούν είδος σημείων, με τα οποία αντιπροσωπεύεται ο κόσμος κλπ. Η ουσιώδης λειτουργία των σημείων είναι, κατα τον Peirce, «να κάνει αποτελεσματικές σχέσεις μή αποτελεσματικές – όχι να τις θέσει σε ενέργεια, αλλά να εγκαθιδρύσει μιά συνήθεια ή ένα γενικό κανόνα, με τα οποία θα ενεργήσουν όταν χρειαστεί». Τα σημειωτικά συστήματα έχουν διαφορετικές δυνατότητες και χρησιμοποιούνται σε διαφορετικές περιοχές κατα την αποτελεσματικότερη χρήση τους. Ένα αντικείμενο αναφοράς μπορεί να δηλωθεί μέσω ποικίλων συ-

στημάτων με ουσιαστικές διαφορές, π.χ. η γλωσσική περιγραφή ενός δέντρου δέν μπορεί να γίνει όπως η σχεδιαγράφηση ή η φωτογράφησή του, εφόσον η γλώσσα επιτρέπει στην περίπτωση αυτή μόνο διατύπωση σχέσεων με άλλα όντα (πρβ. ερμηνεύοντα) και έμμεση υποβολή.

5. Λειτουργίες σημείων και αντικειμένων αναφοράς

Ο κόσμος των ανθρώπων περιλαμβάνει τα φυσικά όντα με τις ενέργειές τους και τα επίκτητα σημεία με τις ενέργειές τους (πρβ. *praxis- poiesis*). Τα αποτελέσματα αυτών των ενεργειών αναλύονται νοηματικά και γλωσσικά με σημεία και σημειώσεις, βάσει διακρίσεων που «δίνονται» απο τη φύση στις αισθήσεις και βάσει των χαρακτηριστικών λειτουργιών του εγκεφάλου (αντίληψη σχημάτων → συμβολική σκέψη, οργάνωση των αισθητηριακών δεδομένων βάσει προγράμματος, ασύνειδου και συνειδητού, πρβ. φαντασία), που αναπτύχθηκαν κατα την εξέλιξη και κληρονομήθηκαν ως ιδιαίτερες ιδιότητες του ανθρώπου, πρβ. τη σχέση φυσικής συγγένειας και πολιτισμικής έκφρασης της συγγένειας (Scheffler: «...the relationship between kinship in nature and kinship in culture is that if people are to explain the former to themselves in anything like a satisfactory fashion there are certain rather narrow and naturally imposed limits to the forms these theories may take», όπως γονέας/τέκνο, σύζυγος/σύζυγος, αδελφία = πυρηνική οικογένεια, άτομο συγγένειας: εαυτός (Εγώ) – γεννήτορας/γεννήτρια → που γεννούν τα στοιχεία αδελφός/αδελφή, αλλα πρβ. και τις ποικίλες διακρίσεις κατα πολιτισμούς και κοινωνίες, όπως και τη γλωσσική δήλωση του φάσματος των χρωμάτων, βλ. Berlin & Kay, 1969).

Οι άνθρωποι έχουν την τάση να καθιερώνουν ποικίλες σχέσεις μεταξύ πραγμάτων, τόπων κλπ., να αποδίδουν αξιολογικές σημασίες και να ορίζουν συμβολικές ή σημειωτικές αξίες σ' οποιοδήποτε γεγονός, ποικίλλοντας στην αιτιολόγηση των σχέσεων αυτών (πρβ. Pareto: *residues -derivations*). Επειδή εξάλλου κάτι μπορεί να μεταβάλλεται αλλα να παραμένει το ίδιο, μιὰ ονομασία μπορεί να αντιστοιχεί σε πολλά αντικείμενα αναφοράς. Αντιστρόφως, ένα αντικείμενο αναφοράς μπορεί να δηλωθεί με ποικίλους τρόπους: με γλωσσικά σημεία ή και μη γλωσσικά (πρβ. εικόνες, ενδείκτες), με αντιτύπους (πρβ. δεικτικές, επαναληπτικές και προσωπικές αντωνυμίες κλπ., πρβ. επίσης ενδείκτες), με ακριβείς ή μη περιγραφές κλπ.

Η σημασία των εμπειριών μας με αντικείμενα, όντα κλπ. του κόσμου είναι μεγάλη, εφόσον τα έντονα ερμηνεύοντα ενισχύουν τη γνώση και αποτελεσματικότητα των σημείων, π.χ. πρέπει να έχει δει κανείς τα δέντρα «φλαμουριά», «καρυδιά» ή ακόμη καλύτερα να τα έχει στην αυλή του πατρικού του σπιτιού, για να «γνωρίζει» τί είναι η φλαμουριά ή η καρυδιά. Η

επιφανειακή γνώση σημείων σε ποικίλες περιοχές σημαίνει απλή αναγνώριση ή αφηρημένη κατανόηση κατηγοριών κλπ., π.χ. σχετικά με φυτά, λουλούδια, έντομα κλπ., ενώ τα έντονα ερμηνεύματα ενισχύουν τη γνώση και αποτελεσματικότητα στη χρήση σημείων (πρβ. και δυσκολίες ονομασίας συγκεκριμένων γεύσεων, οσμών κλπ. σε αντίθεση με την αμεσότητα των βρισίων κλπ., που σε ξένες γλώσσες δέν μας προκαλούν τις ίδιες αντιδράσεις).

6. Αντικείμενα αναφοράς με σημείωση

Κατα τον Uexküll (1973), ο αισθητός κόσμος των ανθρώπων αποτελείται από πράγματα (Ding, με ιδιότητες: ποιότητες και σχήμα, αυτά που βλέπουμε σαφώς μπροστά μας), αντικείμενα (Objekt, με ιδιότητες και ικανότητες, πρβ. αιτιότητα) και όντα (Gegenstand, με αιτιότητα και λειτουργικότητα/σκοπιμότητα). Φυσικά, κοινωνικά και πολιτισμικά άψυχα και έμψυχα αποτελούνται από ύλη (Stoff) και διαθέτουν μοναδική ατομικότητα (άνθρωποι: πρόσωπα με βάθος ιστορίας και βιώματα, ζώα, φυτά). Ορισμένα τεχνικά και τεχνητά αντικείμενα (προϊόντα κλπ.) είναι ατομικά χωρίς προσωπικότητα, τυποποιημένα (πρβ. αντίθετα παλαιότερα προϊόντα που έφεραν τη σφραγίδα του τεχνίτη), αν και η προσωπική τους «ιστορία», τα σημάδια της χρήσης και του χρόνου μπορούν να τους προσδώσουν κάποια προσωπική μορφή στις εμπειρίες του χρήστη.

Ένα ατομική αντικείμενο ή όν μπορεί να έχει πολλές σημειωτικές σημασίες και λειτουργίες, όπως δείγμα του είδους ή σημείο του γένους (πρβ. αντικείμενα σε βιτρίνα, έκθεση προϊόντων κλπ.), μοναδικό αντικείμενο με βιωματικές φορτίσεις (σύνδεση με στιγμές της ζωής του κτήτορα, που ανακαλεί και συμβολίζει, π.χ. μωρουδίστικα ρούχα, παιδικά παιχνίδια, βιβλία του δημοτικού, επιστολές κλπ.), σύμβολο κοινωνικής θέσης ή επαγγέλματος (πρβ. στολίδια, κοσμήματα κλπ., ενδυμασίες, στολές κλπ.), πολιτισμικό σύμβολο (πρβ. σημασίες κλπ.), σύμβολο ταυτότητας ή κτήσης (πρβ. ταυτότητες ανθρώπων και ζώων, έγγραφα αυτοκινήτου κλπ.), σημείο προσανατολισμού (πρβ. οδικούς δείκτες, χλωρίδα και πανίδα κλπ.) κλπ. Τα αντικείμενα ή όντα μπορεί να είναι ελλιπή ή βλαμμένα, εκ κατασκευής ή απο χρήση, και πολλά χάνουν ολόένα σήμερα την ατομική τους αξία, που ήταν κάποτε απότοκη των προσωπικών βιωμάτων των ανθρώπων από τα πρώτα χρόνια της ζωής τους (πρβ. άλλωστε και οικογενειακά πρόσωπα), όταν είχαν συνδεθεί με αυτά και τα θεωρούσαν φορείς ατομικής εσωτερικής ζωής (πρβ. κειμήλια) και εστίες συγκλίσεως συναισθημάτων (ανάκληση στη μνήμη κλπ.), και διατηρούν μόνο συμβολική ή επιφανειακή αξία, π.χ. ως δείγμα σημείου (πρβ. και χρηματική αξία, όπως όταν αγοράζει κάποιος ένα έργο

τέχνης για οικονομική τοποθέτηση χρημάτων και το κλειδώνει σε θυρίδα τράπεζας). Τα προϊόντα, κατασκευάσματα κλπ. των ανθρώπων έχουν συνήθως χαρακτήρα τύπων (μοιάζουν όλα μεταξύ τους και οι ατομικές διαφορές δεν φαίνονται, εκτός αν πρόκειται για κτυπήματα, φθορές κλπ. που τα παραμορφώνουν ή για διαφορετικά μοντέλα), ενώ στη γλώσσα έχουμε τους τύπους, αλλά η πραγμάτωσή τους είναι ιδιολεκτική (πρβ. προσωπική χροιά φωνής, προσωπικό ύφος, χρήση κλπ.). Στη φύση δεν υπάρχουν όμοια αντικείμενα και όντα, εκτός για τον επιφανειακό και βιαστικό θεατή ή για τον επιστήμονα, που ξεκινώντας από τα ατομικά προσπαθεί να γενικεύσει με αφαίρεση, αναζητώντας τους νόμους που τα διέπουν. Αυτό έχει επιπτώσεις στην αισθητική εκτίμηση, στην εντυπωσιακή παρουσία, στη γένεση ενδιαφέροντος (γνωστικού, περιπέτειας κλπ. σε αντίθεση με αδιαφορία για τον κόσμο, αντιμετώπιση των αντικειμένων και όντων ως τυπικών αντιπροσώπων, πρβ. και «στις γειτονιές τις ίδιες θα γερνάς», «θα γίνουν τα ίδια πράγματα, θα ξαναγίνουν πάλι», «είναι τα χθεσινά τα βαρετά εκείνα» κλπ. του Καβάφη).

Όπως με τα αντικείμενα και τα όντα, τα ίδια παρατηρούμε και σχετικά με πράξεις, γεγονότα, καταστάσεις και φαινόμενα. Παρ' όλα αυτά δεν υπάρχουν σημεία για κάθε αντικείμενο αναφοράς παρά σπάνια ή ιδιαίτερης κατηγορίας, π.χ. κύρια ονόματα, έργα τέχνης και λογοτεχνίας (όχι τα αντίγραφα και ο εμπορικός πολλαπλασιασμός τους), που είναι πάντα «κάτι κατασκευασμένο, φιλοτεχνημένο, επινοημένο» (Eichenbaum), δακτυλικά αποτυπώματα (σε επιφάνεια, σε εκτύπωση, σε μεγέθυνση κλπ.), φωτογραφίες (σε σμίκρυνση κλπ., σε φυσικό μέγεθος, με χρωματισμό κλπ.) κλπ. Ο λόγος κατά τον Αριστοτέλη συλλαμβάνει το καθολικό μέσα από τα επιμέρους, δηλαδή ο άνθρωπος αρχίζει να κατανοεί, όταν εντάσσει το ατομικό στην τάξη ή το είδος στο οποίο ανήκει πραγματικά. Τα αντικείμενα αναφοράς μπορεί να είναι γνωστά (πρβ. φωτογραφίες συγγενών κλπ.) ή άγνωστα (πρβ. τα αντικείμενα αναφοράς κλπ. που χρησιμοποιεί ο ντέτεκτιβ των αστυνομικών μυθιστορημάτων ως σημεία για την ανακάλυψη του δράστη, π.χ. ίχνος παπουτσιού μεγέθους 41 κλπ.), μπορεί ακόμη να είναι φανταστικά, δηλαδή του κόσμου της φαντασίας των ανθρώπων που πραγματώνονται με κάποιο σημειωτικό σύστημα.

7. Αντικείμενα αναφοράς χωρίς σημείωση

Παρά την τυποποίηση της καθημερινής ζωής, υπάρχουν περιπτώσεις όπου συναντούμε αντικείμενα, όντα, γεγονότα κλπ. εντελώς καινούργια, ακατανόητα, πρωτοφανή, σχεδόν ασυμειδωτοποίητα κλπ. ή των οποίων αγνοούμε την ονομασία (π.χ. εξωτικά ζώα, φυτά) ή για τα οποία δεν υπάρ-

χουν ονομασίες (πρβ. για συγκεκριμένες μυρωδιές, χρώματα, γεύσεις κλπ.). Στις περιπτώσεις αυτές ακολουθούμε διάφορες σημειωτικές μεθόδους: δειξή, εξαντλητική περιγραφή (χωροχρονικός καθορισμός κλπ.), αναλογία (απο το άγνωστο στο γνωστό, πρβ. μεθόδους του Quillian), σχεδιαγραφήματα, φωτογραφίες, παραφράσεις και περιφράσεις (άν πρόκειται για άγνωστη λέξη ή έννοια). Π.χ. η δύση του ηλίου πέρα απο τον κόλπο και το λιμάνι της Θεσσαλονίκης, κοιταγμένη απο το Πανόραμα, παρουσιάζει συχνά εικόνες που μένουν στη μνήμη, αλλά δέν διαθέτουν ιδιαίτερα σημεία για να δηλωθούν και καταφεύγει κανείς σε περιγραφές, παρομοιώσεις κλπ., όπως «κατακόκκινη δύση στο βάθος του ορίζοντα, ενώ σ' όλο το μήκος της πόλης και του λιμανιού και ψηλότερα απ' τον ήλιο και τα χρώματα που άφησε μιά μαύρη και σκοτεινή πλάκα σύννεφα, που επεκτείνεται στο χώρο όπου βρίσκεται ο θεατής και είναι ομοιόμορφα πυκνή, αφήνοντας το φώς να περάσει απο κάτω της σαν τεράστιο σκέπασμα» κλπ. Αυτό μπορεί να δοθεί με ένα έργο ζωγραφικής, με μιά λογοτεχνική περιγραφή κλπ., που αποτελούν ερμηνεύον του «Δύση» ή «Δύση στη Θεσσαλονίκη» (ως έργο τέχνης ή λογοτέχνημα, αποτελεί ατομικό σημείο γνωστών καταστάσεων).

Ιδιαίτερα χαρακτηριστικά είναι γεγονότα που «δέν τα χωρά το μυαλό». Η κατάσταση που δημιουργείται στις περιπτώσεις αυτές οφείλεται στο οτι δέν εμφανίζονται στο μυαλό ερμηνεύματα, έτσι ώστε να μή χαρακτηρίζονται ως γνωστά, στερεότυπα, αναγνωρισμένων σχέσεων κλπ., που θα οδηγούσε στο να ταξινομηθούν απο τη μνήμη στις γνωστές, καθημερινές, κατηγορίες εμπειριών και βιωμάτων, αλλά παραμένουν συνεχώς στη σκέψη, σαν να μήν υπάρχει σημείο για να τα δηλώσει αναγνωρίζοντάς τα, παρόλο που επιφανειακά αποτελούνται απο γνωστά το καθένα στοιχεία. Το μυαλό προσπαθεί, επιστρατεύοντας τις δυνάμεις του, να τα «χωνέψει», να τα εντάξει στον σημειωτικό του κόσμο, αλλά συνεχώς έχει μπροστά του τα σημαίνοντα και δέν περνά οριστικά στα σημαινόμενα (πρβ. προσπάθειες ανάκλησης στη μνήμη κάποιου στοιχείου, που είναι «στην άκρη της γλώσσας μας», αινίγματα, όνειρα, μαθηματικά προβλήματα κλπ.). Έτσι συμβαίνει σε μιά μεγάλη αποτυχία (πρβ. και συναισθηματικό ξέσπασμα), σε φυσικά φαινόμενα (πρβ. μεγαλοπρέπεια, ωραίο-υψηλό κλπ., π.χ. πανσέληνο σε καλοκαιρινό ανέφελο ουρανό), σε φυσιογνωμικά χαρακτηριστικά προσώπου (πρβ. εκφραστικότητα ή μή ματιών, ξαφνικά το πρόσωπό μας στον καθρέφτη), σε δυσδιάκριτες, παροδικές, υποβόσκουσες καταστάσεις, σωματικές ή ψυχικές εκτός σημείωσης (απροσδιόριστα αισθήματα, συναισθήματα, πρβ. μυθιστορήματα της Sarraute), σε ορισμένα ποιήματα που φαίνονται να κρύβουν κάτι που δέν συλλαμβάνεται αμέσως (πρβ. την ασυμμετρία κειμένου-αναγνώστη που παρατήρησε ο Iser, την ακαθοριστία του Ingarden κλπ.), στη θέαση του συνηθισμένου και ταπεινού (π.χ. ένα χορταράκι, ένα

πετραδάκι κλπ., «η μοίρα των πραγμάτων»: οίκτος για ζώα, κατοικίδια και άγρια, για φυτά, που προσπαθούν να επιβιώσουν σε άγονα ή ακατάλληλα μέρη, για άψυχα, π.χ. παλιά σπίτια εγκαταλειμμένα κλπ., με όρια καταθεατή: αράχνες-μυρμήγκια, μέλισσες, πεταλούδες?).

Δέν υπάρχουν σημεία για τελείως ατομικά βιώματα, π.χ. θεοφάνειας, συνταρακτικής βίωσης θανάτου κλπ.

Αντικείμενα αναφοράς ασήμαντα και ακαθόριστα (π.χ. πέτρες κλπ.), πλαστά (παιχνίδια: ζώα κλπ., έπιπλα ευτελή κλπ.) μπορούν να φορτίζονται με τις εμπειρίες των ανθρώπων, στους οποίους ανήκουν και στις οποίες παίρνουν μέρος, και να λειτουργούν ως σημεία ή ερμηνεύοντα.

8. Απόσταση μεταξύ σημείων και αντικειμένων αναφοράς

Αντικείμενα, όντα, καταστάσεις, ενέργειες κλπ. μπορούν να χαρακτηριστούν και να ταξινομηθούν βάσει γνωρισμάτων, που έχουν ιδιαίτερη σημασία από σημειολογική άποψη, όπως ατομικότητα (1), προσωπικότητα (2), λειτουργικότητα (3), είδος/σχήμα (4), κατασκευή (5), αξία (6), δείγμα (7), ύπαρξη (8), σχέση (9), τάξη (10) κλπ., π.χ. κάποια πέτρα (1-2-0-0-0-0-7), η πέτρα της Kaaba (1-2-3-0-0-6-0), τούβλο (1-0-3-4-5-6-7), άγαλμα (1-2-3-4-5-6-0), αντίγραφο αγάλματος (1-2-3-4-5-0-7), κόκκος άμμου (1-0-0-0-0-0-7), πέτρα-εργαλείο (1-2-3-4-5;-6-7;) κλπ. Για συνθετότερα αντικείμενα αναφοράς μπορούν να χρησιμοποιηθούν επιπλέον χαρακτηριστικά όπως σαφήνεια, ενότητα, διάσταση, βούληση κλπ., συνθετότητα κλπ.

Τα σημεία που τα δηλώνουν μπορούν να αναφέρονται άμεσα στα αντικείμενα αναφοράς (π.χ. *ο Παρθενώνας, η Ελλάδα, η Αφροδίτη της Μήλου, ο Ερμής του Πραξιτέλη*, κύρια ονόματα κλπ.) ή έμμεσα (μέσω σημασίας, π.χ. *το παράθυρο*, ή ερμηνευόντων, π.χ. η στρογγυλή τρύπα, το μάτι του τοίχου), προαιρετικά (πρβ. *ο άνθρωπος = οι άνθρωποι με το ένας άνθρωπος = ο άνθρωπος*, όπου όμως μπορεί να ανακληθεί στη μνήμη η εικόνα ενός συγκεκριμένου τύπου ανθρώπου, η αγάπη κλπ.). Μπορούν επίσης να αναφέρονται σε σημεία ως δείγματα (πρβ. μεταγλωσσικές χρήσεις, π.χ. *το «παίρνω» είναι ρήμα, το «παίρνω» ήταν γραμμένο με ε: «πέρνω»*) ή έμμεσα σε αντικείμενα αναφοράς (π.χ. *ο Παρθενώνας στο στόμα των αρχαίων Αθηναίων*, πρβ. *ο παρθενών = ενδιαίτημα παρθένων*).

Το άμεσο αποτέλεσμα των αισθητηρίων οργάνων δεν είναι σημείο παρά όταν αναγνωριστεί από τον εγκέφαλο, με τη συνεργασία της μνήμης, και συνειδητοποιηθεί. Ορισμένες οριακές καταστάσεις και αισθήματα (ή συναισθήματα) δεν γίνονται «κατανοητά», αλλά παραμένουν «αχώνευτα» ή γίνονται αντιληπτά υποσυνείδητα. Το αποτέλεσμα της γενίκευσης των αισθημάτων (percept) αποτελεί σημείο (πρβ. το designatum όταν εκφρα-

στεί στη γλώσσα), εφόσον αντιπροσωπεύει τα *denotata* των επιμέρους αισθημάτων (*percept* = σημείο των εξωτερικών στοιχείων που προκαλούν στον οργανισμό αντίστοιχη αντίδραση). Τα γλωσσικά σημεία (και άλλα, που απευθύνονται σε άλλες αισθήσεις εκτός της ακοής) προορίζονται για την επικοινωνία των ανθρώπων με πρόσωπα, ζώα, μηχανές, πρβ. πομπό → δέκτη; εκφώνημα κλπ. → αίσθημα σάν φυσικού φαινομένου → αναγνώριση, ανάλυση κλπ. → κατανόηση.

Η σκέψη (διαδικασίες εγκεφάλου) είναι ασύνειδη (χρησιμοποιεί για βιολογική και κοινωνική επιβίωση), όσο δέν χρησιμοποιεί *designata* για άλλα *designata* ή *denotata*. Χρησιμοποιεί όλα τα είδη σημειώσεων, εφόσον διαθέτει τη μνήμη και τα αποθηκευμένα σ' αυτήν ερμηνεύοντα, και δημιουργεί νέα σημεία για τον εαυτό της (πρβ. φαντασία, δημιουργία θεωριών, κόσμων κλπ.) και για την κοινωνία, που διαδίδονται στα άλλα πρόσωπα. Όσο μικρότερη είναι η απόσταση απο τα αντικείμενα αναφοράς και τα αισθήματα που προκαλούν τόσο ισχυρότερα είναι τα ένστικτα, όσο μεγαλύτερη η απόσταση τόσο ειδικότερη η περιοχή και μεγαλύτερη η ανεξαρτησία και ελευθερία απο το περιβάλλον (πρβ. αφηρημένη τέχνη, λεκτικούς τρόπους κλπ.). Ο πολιτισμός είναι το συνολικό σύστημα σημειωτικών συστημάτων μιάς κοινωνίας, που διατηρείται απο τη συνοχή και από τη συνέχεια της κοινωνικής ζωής (με πιθανές επιδράσεις απο άλλα πολιτισμικά συστήματα).

Όπως στον βιολογικό χώρο τα όντα αναπτύσσονται κατα τις δυνατότητες του περιβάλλοντος προς επιβίωση, έτσι και στα σημειωτικά συστήματα δημιουργούνται νέες δομές και λειτουργίες, νέοι θεσμοί, νέες συνήθειες κλπ. Στη γλώσσα γίνεται εκμετάλλευση όλων των δυνατοτήτων που προσφέρει το σύστημα (και κάποτε πέρα απ' αυτό, πρβ. επιδράσεις), απο ομιλητές, λογοτέχνες κλπ. (πρβ. νεολογισμούς, διακρίσεις επιπέδων γλώσσας κλπ.). Ακόμη και όταν παίρνουν «λανθασμένη» κατεύθυνση, δέν εγκαταλείπονται αμέσως οι προσπάθειες, γιατί ο ενθουσιασμός της αρχής, η αίσθηση της ομαδικής προσπάθειας, οι σχέσεις, οι συζητήσεις επι των αποτελεσμάτων κλπ. διαρκούν και απασχολούν αποκλειστικά τους σύγχρονους (πρβ. κινήματα τέχνης, λογοτεχνίας, μουσικής κλπ., τη μόδα κλπ.).

9. Διαφορά σημείων και αντικειμένων αναφοράς

Τα σημεία μπορούν να απομακρύνονται σε ποικίλα στάδια απο τα αντικείμενα αναφοράς (βλ. 4.) και σε σπάνιες μόνο περιπτώσεις μπορεί να συμπίπτουν μ' αυτά, όπως στην περίπτωση όπου ένα δείγμα συμβολίζει το είδος. Εικόνες, ενδείκτες και σύμβολα παρουσιάζουν κλίμακα αυθαιρετότητας, με αποκορύφωμα τα γλωσσικά σημεία, παρόλο που η χρήση τους σε ορισμένα είδη λόγου αντιστρατεύεται το χαρακτηριστικό της αυθαιρετότη-

τας, π.χ. στη λογοτεχνία (πρβ. εξάλλου και τις γλωσσικές μονάδες ανωτέρων βαθμίδων, όπως πρόταση, κείμενο κλπ., όπου υπάρχει μειωμένη αυθαιρετότητα σε σχέση με τις λέξεις και τα μορφήματα).

Εικονικά και συμβολικά σημεία μπορεί να βρίσκονται σε αντίθεση (π.χ. όταν ένα κινηματικό σημείο, όπως κλείσιμο ματιού, αντικρούει το νόημα της φράσης την οποία συνοδεύει) ή σε αντίφαση (όπως στο γνωστό πίνακα του Magritte που παριστάνει μιά πίπα με τη λεζάντα «Αυτό δέν είναι πίπα», που ερμηνεύεται ποικιλοτρόπως: ως calligram που αποβλέπει να εξαλείψει την παλαιότερη αντίθεση πολιτισμού χωρίς γραφή, οδηγώντας σε μιά εναλλακτική εικόνα-γραφή, ως αδυναμία ορισμού μιās οπτικής γωνίας, που θα μας επέτρεπε να πούμε ότι η απόφανση είναι αληθινή, λανθασμένη ή αντιφατική, ως εικονογραφική χρήση των λέξεων όπως και το χρώμα ή οι πινελιές, ως αμφισημία που στηρίζεται στο «αυτό», δηλαδή ότι αναφέρεται στο ότι δέν είναι αληθινή πίπα, ή στον εαυτό του ή στην εικόνα και στο κείμενο, ως προδοσία των εικόνων, ως θέση του προβλήματος σημείου-αντικειμένου αναφοράς, που εδώ συμπίπτει με σημείο, στην επικοινωνία, επειδή μας αναγκάζει να ξεπεράσουμε την επιφανειακή και μηχανιστική σημειωτική της καθημερινής επικοινωνίας, να αναζητήσουμε, μπαίνοντας στο χώρο της τέχνης, κάτι πέρα από τους συμβολισμούς της δήλωσης, ως παιγνιώδης χρήση των σημειωτικών συστημάτων κλπ.).

10. Αρχή σημείωσης

Τα αντικείμενα αναφοράς είναι πρωταρχικότερα των σημείων, εφόσον υπήρχαν πριν ο άνθρωπος αναπτύξει σημειωτικά συστήματα που τα δηλώνουν με σκοπό την επικοινωνία, τη σκέψη κλπ. και ιδιαίτερα το σύστημα της γλώσσας. Τα συστήματα σημείων (γλωσσικά σημεία, εργαλεία, πολιτιστικοί θεσμοί κλπ.) αποτελούν δημιουργήματα, ασύνειδα ή συνειδητά, από τη στιγμή όμως που δημιουργήθηκαν και χρησιμοποιούνται αρχίζουν και να δημιουργούν, εισάγοντας τη βιολογική ζωή του ανθρώπου στον κόσμο μέσα στην πολιτιστική φύση του (πρβ. Tinland, 444: «Ainsi l' homme en tant qu'être naturel se définit-il en termes de manque et de disponibilité, c'est-à-dire aussi par la capacité qu' il manifeste de recevoir en surcroît de forme une surdétermination fonctionnelle. Celle-ci trouvera son origine dans la constitution, selon leurs lois propres, de systèmes d' *artefacts* issus des gestes et des paroles, par lesquelles les hommes se sont données les médiations nécessaires à une prise efficace sur le monde et à l' avènement d'un ordre dans leurs relations tant avec le divers de choses qu' avec leurs semblables... le corps de l' *homo sapiens* est ainsi lui-même *artefact*»).

Η πραγματικότητα όπως την βλέπουν οι άνθρωποι είναι συχνά δύσκο-

λο να εκφραστεί (πρβ. προσπάθειες λογοτεχνών, π.χ. «...σάμπως όλες οι παρουσίες αυτές οι πλεγμένες απο τις διαμορφώσεις των σημείων που αναζητούσαν την κατάργησή τους προκειμένου να προβάλλουν τα ανέφικτα εκείνα δέντρα, βυθισμένα στον εαυτό τους, μη λεχθέντα, που βρίσκονται πέρα απο το τέλος αυτής της φράσης» Paz, 1986, 85). Σε άλλες περιπτώσεις μπορεί η πραγματικότητα να αποτελέσει έργο τέχνης, π.χ. η fractal geometry των παραστάσεων στην οθόνη του υπολογιστή τιμών/λύσεων μιάς εξίσωσης όταν φωτογραφηθεί, πρβ. εξάλλου οτι ένα έργο τέχνης, μιά θεωρία, μιά θρησκεία μπορεί να δημιουργήσει κάτι που δεν υπάρχει στην πραγματικότητα.

Οι δυνατότητες των σημείων είναι ανεξάντλητες. «Contrairement aux objets qui ont un usage, donc une limite, une finalité restreinte mais positive, les signes eux sont commutables à l' infini et prolifèrent sans fin. Prenons l' exemple du temps libre, le loisir... dans un système de consommation du loisir, surepticement loisir et travail commencent à permuter» (Baudrillard, 225).

Baudrillard, βλ. *Magazine littéraire* M2049.

Berlin B. & Kay P., *Basic Color Terms*, Berkeley 1969.

Eliot G., *Middlemarch*, OUP 1958.

Paz O., *Ο γραμματικός πίθηκος*, Θεσσαλονίκη 1986.

Peirce Ch. S., *Collected Papers*, 8 vols, 1931-1966.

Proust M., *Albertine disparue*, Gallimard 1954.

Suhamy H., *Les figures du style*, PUF 1990.

Thoreau H.D., *Walden*, Signet 1949.

Tinland, *La différence anthropologique*.

Uexküll J. von, *Theoretische Biologie*, Suhrkamp 1973.

ΠΕΡΙΠΤΩΣΕΙΣ ΠΡΟΒΛΗΜΑΤΙΚΗΣ ΣΗΜΕΙΩΣΗΣ

1. Εισαγωγή

Οι σημειωτικές ανάγκες (επικοινωνία, διαλογισμός, νόηση, ονοματοθεσία, έκφραση, γνώση και λειτουργίες των σημειωτικών συστημάτων) δεν ικανοποιούνται πάντα κατα τον αποτελεσματικότερο τρόπο, για ποικίλους λόγους (έλλειψη χρόνου, μόρφωσης, ενδιαφέροντος κλπ., βλ. 5.), ένας απο τους οποίους είναι οι ελλείψεις στο σημειωτικό σύστημα και στη χρήση του (βλ. Σετάτο, 1996). Οι ελλείψεις αυτές, στις περιπτώσεις που δεν είναι ανυπέρβλητες, καλύπτονται με επιστράτευση και χρήση, αυτούσιων ή τροποποιημένων, των σημείων και σημειωτικών συστημάτων που κατέχει ο πομπός (μπορεί να τα γνωρίζει αλλά να μην είναι σε θέση να τα χρησιμοποιήσει, π.χ. στην αναγνωστική γνώση μιάς ξένης γλώσσας). Οι ανάγκες είναι άμεσες και παροδικές, συνεχείς, προσωπικές και μη (για τον πομπό ή για τον δέκτη, για την οικογένειά του κλπ.) κλπ. Οι λύσεις είναι προσωρινές, διαρκείς, σύμφωνες ή αναλογικές, αντικρουόμενες, ακατανόητες κλπ. Οι σημειωτικές πράξεις αντίστοιχα είναι λιγότερο ή περισσότερο αποτελεσματικές.

Η αποτελεσματικότητα των σημειωτικών πράξεων ποικίλλει και εκεί όπου υπάρχουν αναπτυγμένα και κατάλληλα για τις περιοχές χρήσης τους σημειωτικά συστήματα (η γλώσσα μόνη για κάθε σχεδόν περίπτωση), σύμφωνα με τον βαθμό κατοχής, άσκησης και δημιουργικότητας του συστήματος απο τον χρήστη (μερικά συστήματα αποφεύγουν την δημιουργικότητα, π.χ. τα σήματα τροχαίας, αλλά και εδώ οι ενέργειες των χρηστών είναι κάποτε προσποιητές, πονηρές κλπ., πρβ. πραγματολογική διάσταση).

2. Οργάνωση και εφαρμογή των σημειωτικών συστημάτων

Κάθε πολιτισμικό σύστημα μιάς κοινωνίας αποτελείται απο πολλά σημειωτικά υποσυστήματα (συγγενικές ομάδες, κοινωνική και πολιτική οργάνωση, οικονομία και εμπόριο, θρησκεία, γλώσσα, τέχνες κλπ.), που παρουσιάζουν μεγαλύτερη ή μικρότερη συστηματική οργάνωση (του όλου ή των τμημάτων), εισαγωγή ξένων στοιχείων, δημιουργία νέων κατα τις ανάγκες και καταστάσεις κλπ., κάποτε όχι μόνο χαλαρή οργάνωση αλλά και χαώ-

δεις καταστάσεις, που οδηγούν σε νέες οργανώσεις και συστηματοποιήσεις.

Οι εφαρμογές των συστημάτων αυτών είναι αναγκαστικές και διαρκείς (παντού και πάντα), περιορισμένες σε ορισμένες περιπτώσεις (ελευθερία χρηστών), απλής αναφοράς σε άλλες περιπτώσεις (π.χ. λίγοι επιστημονικοί όροι σε εκλαϊκευτικά κείμενα), ελλειπείς (πραγματοποιούν μόνο τα βασικά ή σημαντικά στοιχεία, π.χ. σε τελετές), τροποποιημένες (π.χ. σε αγώνες ποδόσφαιρου με λιγότερους παίκτες κλπ.), με διαφορές στην αντίληψη (πρβ. διαφορετικές ερμηνείες φαινομένων), τη γνώση (π.χ. ορολογία άλλης επαγγελματικής περιοχής κλπ.) ή την έμφαση (κατα ομάδες, εποχές κλπ., π.χ. κανόνες ευγενείας). Οι πράξεις και ενέργειες στην κοινωνική ζωή παρουσιάζουν συχνά μιά αβεβαιότητα και απρόβλεπτη ασυστασία, που μεταμορφώνει μέρη της διαδικασίας της κοινής ενέργειας (πρβ. τη συμβολική αλληλενέργεια του G.H. Mead), τις διαθέσεις προς ενέργεια και τις λειτουργίες των σημείων σχετικά με τα αντικείμενα αναφοράς. Πολλές απο τις αλλαγές καθιερώνονται, συνυφαίνονται με τη ζωή, την παράδοση, τον πολιτισμό και τη γλώσσα, πρβ. την οικειότητα για μάς της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας ή του κόσμου της Βίβλου με άλλους και διαφορετικούς μυθικούς κόσμους (μυθολογίες), όπως η σκανδιναβική, η ινδική κλπ. Η καθιέρωση αυτή θεωρείται στο εξής κάτι το αυτονόητο, αν δεν υπάρξουν νέες συνταρακτικές εμπειρίες, δημιουργεί ένα «ύφος σκέψης» (πρβ. π.χ. την αγγλική με τη γαλλική ή γερμανική φιλοσοφία), ακόμη και ένα είδος λόγου, π.χ. η φιλοσοφία μπορεί να γίνει με συστηματική έκθεση, με διάλογο (Πλάτων), με δοκίμιο (Bacon), με ανεκδοτικές ιστορίες (κινεζική), με αποφθέγματα (sutra της ινδικής φιλοσοφίας), με λογοτεχνικά έργα (π.χ. φιλοσοφική ποίηση, όπως του Boratynsky), με υπομνηματισμούς και παρατηρήσεις σε κείμενα (π.χ. του Κορανίου, της Rgveda), με κριτική (φιλοσοφικών έργων), με ιστορίες ζώων και αλληγορίες (μύθοι Αισώπου, La Fontaine, *Pilgrim's Progress* του Bunyan), με προφητείες και παραβολές (*Παλαιά και Καινή Διαθήκη*), με επιστολές (Descartes κ.ά.), με ερωτήσεις και απαντήσεις (πρβ. παλαιές διδακτικές μεθόδους), με προεκτάσεις επιστημονικών μελετών (πρβ. φιλοσοφικές σκέψεις επιστημόνων), με την ιστορία της φιλοσοφίας κλπ.

3. Ορθότητα και αποτελεσματικότητα των σημειωτικών πράξεων

Η ορθότητα αφορά την τήρηση των κανόνων του συστήματος, η αποτελεσματικότητα όμως της εφαρμογής του εξαρτάται και απο άλλα στοιχεία και συνθήκες. Έτσι θα μπορούσαμε να διακρίνουμε μεταξύ σημειώσεων (πρβ. για τη γλώσσα: εκφώνημα) και σημειωτικών πράξεων (πρβ. για τη γλώσσα: γλωσσικές πράξεις), π.χ. η γραμμικότητα του λόγου αναφέρεται

στην έκφραση και στο περιεχόμενο ως πραγμάτωση και όχι ως πρόθεση ή σχεδιασμό κατά την πορεία της εκφώνησης (μπορεί άλλο να σχεδιάζει ο ομιλητής και άλλο να πραγματώνει) ούτε ως διαδικασία συνομιλίας.

Η κριτική των σημείων στον σημερινό κόσμο παίρνει κάποτε τελείως αρνητικές και απορριπτικές μορφές, όπως στον Baudrillard, ο οποίος βλέπει την εξαφάνιση της πραγματικότητας και της αλήθειας, εφόσον τις αντικαθιστά με σημεία (μοντέλα ομοίωσης), τεχνητά και νεκρά στοιχεία ή κατασκευάζει υπερπραγματικές πραγματικότητες προς τις οποίες τείνει να εξομοιώσει την πραγματικότητα, και αντλεί ό,τι θέλει από μιά ατελείωτη αλυσίδα πρακτικών ή σημαινόντων. Έτσι όμως ήταν πάντα, θα λέγαμε, εφόσον δεν μπορούμε να προσεγγίσουμε την πραγματικότητα παρα μόνο μέσω σημείων. Αυτό δηλαδή που χρειάζεται είναι κριτική της σημείωσης για εξακρίβωση της γνησιότητας, φαντασίας κλπ. Το σημειωτικό σύστημα γενικά δεν χρησιμεύει στον άνθρωπο μόνο για να πληροφορεί, να εκφράζει, να φαντάζεται κλπ., αλλά και οδηγεί στο να βλέπουμε κάθε όν ως σημείο (πρβ. αλληγορίες: *Roman de la Rose*, περσική σουφική ποίηση, συμβολισμός κλπ., όπως επίσης τις ανακαλύψεις της επιστήμης, εκεί όπου η επιφάνεια των πραγμάτων κρύβει το βάθος και την ουσία τους).

Από την άποψη του χρήστη, η αδυναμία αποτελεσματικής χρήσης ενός σημειωτικού συστήματος μπορεί να προκαλεί άγχος ή αγωνία, επιθετικότητα ή ατολμία κλπ.

4. Κατανόηση

Ένα σημειωτικό σύστημα, π.χ. η γλώσσα, περιλαμβάνει σημεία (πρβ. σημαντική διάσταση), κανόνες συνδυασμού σημείων (πρβ. συντακτική διάσταση) και δημιουργία νέων σημείων διαφόρων επιπέδων, δυνατότητες χρήσεων (πρβ. πραγματολογική διάσταση) και αξίες (πρβ. αξιολογική διάσταση). Τα σύμβολα (σημαντική και συντακτική διάσταση), οι πραγματολογικές χρήσεις και οι αξίες αντιστοιχούν κατά σειρά στον κόσμο, τις ενέργειες, τον πολιτισμό. Πάνω από τα σημειωτικά συστήματα υπάρχει το υπερσημειωτικό σύστημα των κανόνων αντίληψης, παράστασης και δημιουργίας του κόσμου ή των κόσμων, το σύστημα γενικής σημείωσης. Η σημειωτική παραγωγή εξάλλου (βλ. Eco, 1992) διακρίνει αναγνώριση (ίχνος, σύμπτωμα, ένδειξη), δείξη (μέλος συνόλου επιλέγεται για να δηλώσει το σύνολο), αντίγραφο (σχέση μονάδας προς μονάδα) και επινόηση (στοιχείο αδιάτμητου ακόμη συνεχούς για νέο τρόπο δόμησης και μετασχηματισμούς των προσφών στοιχείων μιάς μορφής περιεχομένου).

Η κατανόηση σημειώσεων και σημειωτικών πράξεων παρουσιάζει ποικίλα προβλήματα, που δεν αφορούν μόνο τον όρο (πρβ. διαφορά κατανόησης-ερμηνείας, εφόσον η προσπάθεια ερμηνείας μπορεί να μὴν κατα-

λήξει σε κατανόηση, αλλά και «αντίληψη», «συνειδητοποίηση», «φαντασία» κλπ.). Η κατανόηση απαιτεί γνώση του συστήματος, των πραγματώσεων του συστήματος, των περιεχομένων, των υπαινιγμών κλπ. Κάποτε παρατηρούμε χρήση σημείων και σημειωτικών συστημάτων χωρίς την κατανόησή τους (πρβ. τις εκφράσεις «δέν ξέρει τι λέει», «δέν κατάλαβε τι είπε», «δέν μπορεί να εκφραστεί», «δέν μπορεί να το χωρέσει το μυαλό μου», τις εκφράσεις και την έκσταση ενός ασκητή, τα όνειρα κλπ.), π.χ. στην περίπτωση ενός δυνατού πόνου ή μιάς έμμονης ιδέας κλπ. φαίνεται σάν να αναστέλλεται η σημείωση (που μπορεί να καταλήξει σε λιποθυμία), υπάρχει αδυναμία αντίδρασης, ο ερεθισμός παραμένει χωρίς να υποτάσσεται στη σημειωτική διαδικασία και την οικειοποιείται (πρβ. εσωτερικό μονόλογο με επανάληψη των ίδιων λόγων).

Υπάρχουν περιπτώσεις όπου διαισθανόμαστε κάποιες πραγματώσεις χωρίς να μπορούμε να δηλώσουμε τί «σημαίνουν», π.χ. κάποιος επιτονισμός γίνεται άμεσα και αμέσως «κατανοητός» αλλά δυσκολευόμαστε να δηλώσουμε τί σημαίνει, ένα ποίημα, διήγημα ή μυθιστόρημα «λέει» κάτι περισσότερο από τις φράσεις, τις παραγράφους κλπ. που το αποτελούν κλπ. (πρβ. βιογραφικά στοιχεία για ένα άτομο σε σύγκριση με το ίδιο ως «πρόσωπο»). Τα λογοτεχνικά έργα περιλαμβάνουν σύνθετα σημεία για σύνθετα περιεχόμενα που «μένουν εκκρεμή» στη συνείδηση του κόσμου των αναγνωστών, δηλαδή δέν έχουν σημειωτική έκφραση και δημιουργούν ασυνείδητα κενά, αλλά μπορούν τα ίδια τα έργα να αποβούν σημεία των αναγνωστικών αυτών εκκρεμοτήτων (πρβ. παροιμιακές φράσεις, αφορισμούς, παροιμίες κλπ.).

Μπορεί να υπάρξει κατανόηση χωρίς σημεία; (πρβ. και σκέψη χωρίς σημεία). Η κατανόηση αποτελεί αποτέλεσμα διαδικασιών του εγκεφάλου, οι οποίες χρησιμοποιούν κάποιο είδος σημείων. Παραμένουν άγνωστες οι διαδικασίες, ιδίως σε περιπτώσεις εξελικτικής, υποσυνείδητης, μακράς διαδικασίας που καταλήγει σε «σοφία ζωής» κλπ. ή σε ενορατική γνώση κλπ. (πρβ. «σοφία του σώματος»). Οι ενστικτώδεις «γνώσεις» αποτελούν κατανόηση ή απλώς αντιδράσεις; Στον άνθρωπο υπάρχει και η αντιδραστική συνειδητοποίηση των ενστικτωδών αντιδράσεών του και η συνεχής αυτογνωσία.

5. Πλημμέλειες και ατέλειες σημείων και σημειωτικών συστημάτων

Κανείς δέν κατέχει πλήρως το πολιτισμικό σύστημα με τα υποσύστηματά του, αλλά ένα μεγάλο μέρος των καθημερινών χρήσεων των συστημάτων αυτών (κοινή γλώσσα, κοινωνικοπολιτισμικοί θεσμοί κλπ.) και κάποια

ή κάποιες ειδικές περιοχές (επάγγελμα, ενδιαφέροντα κλπ.). Ακόμη και σε εντελώς εξειδικευμένες περιοχές, όπως η επιστημονική έρευνα, δεν γνωρίζουν όλοι που ασχολούνται μ' αυτές το σύνολο των εργασιών, εφαρμογών κλπ.

Οι πλημμέλειες που παρατηρούνται αφορούν ελλείψεις στο σημειωτικό σύστημα ή στις πραγματώσεις του και ιδιαίτερα σχετικά με:

- έκφραση: βλ. και 6.1, πρβ. και αδυναμίες μνήμης
- περιεχόμενο (designatum): βλ. και 6.2, πρβ. και αδυναμίες μνήμης, ακαθόριστη, άγνωστη, λανθασμένη σημασία
- αντικείμενο αναφοράς (denotatum), πλημμελής γνώση, π.χ. ένταξή τους σε γενική κατηγορία λόγω ελλείψεως ειδικών γνώσεων: άνθη, ζώα, έντομα, πτηνά, φυτά κλπ. (πρβ. αποτελέσματα σε πρόσληψη λογοτεχνικών κειμένων: ιστορικά, γεωγραφικά κλπ. στοιχεία), άγνοια σημείων που τα δηλώνουν ή των αντικειμένων αναφοράς στα οποία αναφέρονται ορισμένα σημεία: ξένες έννοιες και πολιτισμικά στοιχεία (π.χ. ινδ. dharma, εσκιμ. igloo κλπ.), αφηρημένα (έννοιες), φανταστικά (όντα, κόσμοι) ιδιολεκτικά σημεία
- ερμηνεύον (interpretant): έλλειψη προσωπικών (ή και ομαδικών) εμπειριών, π.χ. για καμήλα, λάμα κλπ.
- αξία (πρβ. συνδήλωση): ασφαής, ποικίλη κατα χρήστες, μηδενική (ενώ υπάρχει), πρβ. ελλιπή κατοχή επιπέδων γλώσσας
- πομπός: ανεπαρκής κατοχή σημειωτικού συστήματος, π.χ. ξένης αλλά και της μητρικής γλώσσας (πρβ. και βουβούς), έλλειψη πομπού (π.χ. σε φυσικά φαινόμενα όπως καπνός πάνω απο το δάσος = φωτιά)
- δέκτης: ανεπαρκής κατοχή σημειωτικού συστήματος, π.χ. ξένης γλώσσας (μπορεί να την διαβάσει αλλά να μην την μιλά), ελλειπείς ή λανθασμένες γνώσεις κλπ. (πρβ. και κουφούς), έλλειψη δέκτη (π.χ. τα S.O.S. που δεν βρίσκουν πάντα ανταπόκριση, φωνή βοήθειας που δεν ακούεται), πρβ. και όνειρα (αν αποτελούν «γλώσσα», σημειωτικό σύστημα, υπάρχουν τα ερωτήματα σε ποιόν απευθύνονται, σε ποιά σχέση βρίσκονται με άλλα σημειωτικά συστήματα του οργανισμού)
- ερμηνευτής (interpreter): πρβ. προβλήματα ξένων, διαλεκτικών ομιλητών για το γλωσσικό σύστημα, αμόρφωτων κλπ. για άλλα συστήματα.

Η πλημμέλεια μπορεί να είναι σταθερή και μόνιμη, προοδευτικά εμφανιζόμενη, παροδική και βελτιωνόμενη. Η μόνιμη οφείλεται σε αχρηστία του συστήματος (π.χ. ξένης γλώσσας που σπάνια μας παρουσιάζεται η ευκαιρία να χρησιμοποιήσουμε και λησμονούμε σιγά σιγά), αδιαφορία του χρήστη (σταθερή αδαημοσύνη και απειρία κλπ.), έλλειψη ειδικευσης (πρβ. αντίθετα: επαγγελματική ή επιστημονική γλώσσα και γνώσεις). Η βελτιωόμενη εμφανίζεται στην προοδευτική απόκτηση ή ενημέρωση του συστή-

ματος, ενώ αντίθετα η εκφυλιζόμενη σημαίνει προοδευτική απώλεια, απομάθηση, λήθη του συστήματος.

Οι αδυναμίες μπορεί να οφείλονται στο ίδιο το σύστημα, όταν το συγκρίνουμε με άλλα, π.χ. το σύστημα της γλώσσας περιλαμβάνει σημεία σαφή, αντιληπτά και αναλυτά, ενώ το σύστημα των μορφασμών κλπ. του προσώπου ασαφή, ακαθόριστα (κοινά και ιδιολεκτικά) και κατανοητά. Τα σημεία του συστήματος διακρίνονται σε βασικά και περιφερειακά, πρόσθετα, πλαισιακά, σε συνωνυμικά και αντιθετικά, αποκρυπτικά και αποκαλυπτικά.

Ένα σημειωτικό σύστημα στηρίζεται σε κανόνες και κανονικότητες (πρβ. και habit). Η γλώσσα π.χ. δεν μπορεί να καταλήξει σε κατάσταση εντροπίας και να εξακολουθεί να χρησιμοποιείται, οι ομιλητές οδηγούνται σε κανονικότητες, σε νέες αναλύσεις και γραμματικοποιήσεις, ενώ η προφορική πραγμάτωσή της παρουσιάζει πολλές ατέλειες και λανθασμένες εκφορές για ποικίλους λόγους (πρβ. κοινωνιογλωσσικές ποικιλίες, διαλεκτικές και ξένες επιδράσεις, εκμάθηση γλώσσας απο γενεά σε γενεά με νέες αναλύσεις και αλλαγές κλπ.). Γλωσσικά στοιχεία μπορεί να βρίσκονται εκτός συστήματος: αρχαϊσμοί και κατάλοιπα παλαιών μορφών του συστήματος, εξαιρέσεις (που μαθαίνονται *ad hoc* παρά την αντιοικονομική τους ύπαρξη, π.χ. τα ανώμαλα ρήματα της κοινής νεοελληνικής) κλπ.

6. Περιπτώσεις πλημμέλειας

Όπως είναι γνωστό (βλ. Asher, 1994), υπάρχουν «σημεία μηδέν», δηλαδή σημεία των οποίων η εκφραστική αξία είναι μηδενική, π.χ. στη γλώσσα οι μηδενικές καταλήξεις (πρβ. *μήτηρ-Ø-κόρακ-ς*), παύσεις (πρβ. και κενά μεταξύ λέξεων γραπτού κειμένου, λευκές σελίδες, κλπ.) κλπ., σε άλλα σημειωτικά συστήματα όπως η ζωγραφική το άδειο φόντο (σε αντιληπτική διάκριση από το πλαίσιο κλπ.) κλπ. Από την άλλη μεριά η γλώσσα διαθέτει σημεία για τη δήλωση της απουσίας, έλλειψης κλπ., π.χ. *κενό, τρύπα*, πρβ. αρνήσεις κλπ. Εκτός απ' αυτά, παρουσιάζονται διάφορες πλημμέλειες σημείων (βλ. Σετάτος, 1996), όπως:

1) Αθέατα σημεία ή πλευρές σημείων

Όταν δεν γνωρίζει κανείς καλά το σημειωτικό σύστημα, πολλές πλευρές των σημειωτικών πραγμάτων μένουν ανεξήγητες ή απαρατήρητες, π.χ. σε ομαδικά παιχνίδια όπως το baseball για έναν μη αμερικανό θεατή ή το ποδόσφαιρο ακόμη και για φανατικούς οπαδούς του. Τα συχνότερα παραδείγματα εμφανίζονται σε επαφές με άλλα πολιτισμικά συστήματα, όπου φαγητά, ρούχα κλπ. κατατάσσονται απλώς σε πολύ γενικές κατηγορίες, κινηματικά σημεία παραμένουν αινιγματικά και η γλώσσα δίνει την εντύπωση φωνητικού χάους, έλλειψης σύνταξης κλπ. (πρβ. τον όρο των Αρχαίων

Ελλήνων για άλλους λαούς: *βάρβαροι*). Μεγάλη σημασία έχει στις περιπτώσεις αυτές τί δέν λέγεται, τί αποφεύγεται, π.χ. οι Ιάπωνες θεωρούν αγενές να δείξουν τις πατούσες τους. Τα μέλη διαφορετικών πολιτισμών ζούν και βλέπουν ενμέρει διαφορετικούς κόσμους (πρβ. και το πρόβλημα της σχετικότητας της γλώσσας).

2) Σημεία «χωρίς περιεχόμενο»

Ελάχιστα πρόσωπα γνωρίζουν όλα τα σημεία μιάς γλώσσας. Τα περισσότερα όταν συναντήσουν σημεία των οποίων αγνοούν το περιεχόμενο (π.χ. άγνωστες λέξεις κλπ.) καταφεύγουν σε λεξικά ή ρωτούν άλλους χρήστες. Κάποτε οι χρήστες μπορούν να χρησιμοποιούν γλωσσικά σημεία χωρίς να γνωρίζουν τελείως ή καλά το περιεχόμενό τους, απο μίμηση (πρβ. μερικές εκφράσεις της μόδας ή άλλες που άκουσαν ή διάβασαν και τους εντυπωσίασαν), επίδειξη (πρβ. ξένες λέξεις, που προφέρονται και λανθασμένα) κλπ.

Οι περιπτώσεις αυτές σχετίζονται γενικά με τη μάθηση, όπως φαίνεται καθαρά στο θέμα της αποστήθισης (πρβ. *παπαγαλισμός*) μαθημάτων, όπου οι μαθητές εκφωνούν την ύλη που έπρεπε να μάθουν χωρίς να γνωρίζουν και να παρακολουθούν το νόημα, επειδή δέν το καταλαβαίνουν, παρά τις προσπάθειές τους, ή επειδή τους φαίνεται ευκολότερο να το αποστήθισουν (για μικρό χρονικό διάστημα) ή ακόμη επειδή δέν έχει νόημα, όπως στην (αναγκαστική) αποστήθιση παραδειγμάτων κλίσης της αρχαίας ελληνικής (πρβ. και εκμάθηση ξένων γλωσσών), χρονολογιών, κυρίων ονομάτων κλπ. Οι ανάγκες απομνημόνευσης δημιούργησαν απο την αρχαιότητα ορισμένες μεθόδους (πρβ. και αριθμομνήμονες, βλ. Luria, 1968).

Έλλειψη περιεχομένου έχουμε συχνά σε επαφές με ξένη γλώσσα (πρβ. προσπάθειες συμπλήρωσης στοιχείων άγνωστης σημασίας απο τα συμφραζόμενα, απο κινηματικά σημεία κλπ.), κανονικά σε μουσικές συνθέσεις που υποβάλλουν συναισθήματα ή στην αφηρημένη ζωγραφική με μή ρεαλιστική απεικόνιση, συνδυασμούς χρωμάτων, πρβ. και συνδυασμούς ήχων στην μουσική, αλλά συχνά μπορούν να φέρουν τίτλους που τα συνδέουν με εμπειρίες και γεγονότα).

3) Σημεία ασαφή και ακαθόριστα

Ορισμένα σημεία είναι ασαφή για πολλά μέλη μιάς κοινωνικής και πολιτισμικής ενότητας, όπως κανονικά τα ειδικά λεξιλόγια επιστημών και επαγγελμάτων, κοινωνικών ομάδων (πρβ. σωματεία, λέσχες, αθλητικές ενώσεις κλπ.), φιλοσοφικών και θεωρητικών κατευθύνσεων (πρβ. κριτικές λογοτεχνίας, τέχνης, μουσικής κλπ., που αναπτύσσουν συνήθως μιά ειδική «γλώσσα» για να μιλήσουν για τα έργα που εξετάζουν και κρίνουν), θρησκευτικών πίστεων κλπ.

Σε άλλες περιπτώσεις η ασάφεια είναι προσχεδιασμένη, π.χ. σε επιχειρηματολογικές χρήσεις της γλώσσας μπορεί να χρησιμοποιηθεί η παραδοξολογία, όπως σε συνεχή διαφοροποίηση του λόγου (έκφραση και περιεχόμενο), έτσι ώστε να μην επιτρέπει συνεπή λογική ανάλυση και απόρριψη.

Κάποτε το περιεχόμενο των σημείων είναι ακαθόριστο (πρβ. και βιώματα ακαθόριστα, περίπλοκα, ασυνήθιστα κλπ.), όπως σε αγώνα μπάσκετ, όπου ο προπονητής έβγαλε και άπλωσε το σακάκι του προς τον διαιτητή. Απο τα «συμφραζόμενα» φαίνονταν σάν ένα είδος διαμαρτυρίας. Το γεγονός συζητήθηκε αργότερα και ορισμένοι συζητητές δήλωσαν ότι δεν κατάλαβαν τί σήμαινε, άλλος το εξήγησε ως «μας τα πήρες όλα κι έφυγες» (λαϊκό ρητό) και ο ίδιος ο προπονητής ως «ήταν το μόνο που μου είχε μείνει για να δώσω ακόμη». Άλλοτε δέν είμαστε βέβαιοι ότι πρόκειται για σημεία, π.χ. ακαθόριστα κινηματικά στοιχεία (στάση σώματος, κινήσεις κλπ.).

Η ακαθοριστία μπορεί κάποτε να αφορά το αντικείμενο αναφοράς, πρβ. σε βιβλιοκρισία: «τα συναισθήματα του Ashbery πολύ συχνά επιπλέουν χωρίς αντικείμενο αναφοράς».

4) Προσωρινά σημεία

Για να υπάρξει επικοινωνία, χρησιμοποιούνται συχνά προσωρινά σημεία απο ανάγκη, γιατί το ιδεώδες είναι η σταθερή χρήση απο όλους. Ορισμένα σημεία καθορίζονται για την περίπτωση, π.χ. «θα με αναγνωρίσετε στον τόπο της συνάντησης απο το κομπολόγι στο αριστερό χέρι» κλπ., με προσωρινή και πρόχειρη χρήση αντικειμένων κλπ. Ανήκουν πάντως σε γενικές κατηγορίες σημείωσης (δείκτες αναγνώρισης κλπ.) και μπορούν να καθιερωθούν και να σταθεροποιηθούν.

Τα σημεία χρησιμοποιούνται μέσα σε ένα σημειωτικό σύστημα σταθερά, μπορούν όμως να αλλάζουν διαχρονικά για διαφόρους λόγους (πρβ. *ύδωρ-νερό, θύρα-πόρτα* κλπ.), να αντικαθίστανται προσωρινά απο άλλα, π.χ. με μία πρόχειρη ένδειξη της οδού αντί μόνιμης πινακίδας, λόγω ανακατασκευής της γωνιακής οικοδομής (πρβ. το πρόσωπο Α στη θέση ή στον ρόλο του Β, π.χ. ένας νέος διευθυντής, το αντικείμενο α αντί του β, π.χ. στη χρήση μιάς πέτρας αντί σφυριού), ή να αλλάζουν θέση, σημασία, φόρτιση κλπ. (πρβ. φθορά σημασίας, *άγαθός → αγαθός/αγαθούλης*, πρβ. και μετακινήσεις ή τοποθετήσεις νέων αντικειμένων, όπως επίπλων κλπ. στον ίδιο γνωστό χώρο, που έχει διαφορετική σημειωτική λειτουργία και πιθανόν χρειάζομαστε χρόνο για να το συνηθίσουμε). Οι αλλαγές που επέρχονται αργά ή γρήγορα στα σταθερά και κοινά σημεία ακολουθούν τις κοινωνικές, πολιτισμικές, ιστορικές αλλαγές, αλλά και άλλες ανεξάρτητες απ' αυτές (π.χ. φωνητικές κλπ.).

Προσωρινά σημεία στη γλώσσα είναι:

- τα συνδεόμενα με αντικείμενα αναφοράς, τα οποία χάνονται όταν αυτά πάψουν να υπάρχουν, π.χ. κύρια ονόματα (αλλά πρβ. κοινά σε πολλούς, ξαναδοσμένα, απο παππού σε εγγονό κλπ.)
- ονόματα ηθοποιών σε θεατρικά και κινηματογραφικά έργα
- επιστημονικοί όροι πρὶν απο επιλογή και καθιέρωση, π.χ. *ανατροφοδότηση* αντί *ανάδραση* (ιδίως σε μεταφράσεις)
- νέα γλωσσικά στοιχεία πρὶν απο καθιέρωση (απο ιδιολεκτική πλευρά μπορεί να είναι σταθερά)
- σύνθημα και παρασύνθημα στο στρατό (ανάγκη μυστικότητας)
- συνθήματα σε στρατηγική κοινωνικής δράσης κλπ. (πρβ. ομιλία Αντωνίου στον «*Καίσαρα*» του Σαίξπηρ)
- της παιδικής γλώσσας (για μωρά, μικρούς, αλλά και για μεγάλους)
- συγκεκριμένες φράσεις τουριστών για συγκεκριμένο ταξίδι (προσωρινά μόνο για τους τουρίστες)
- ονόματα ενοίκων σε οικοδομές
- λέξεις της «μόδας»: είτε δὲν καθιερώθηκαν ακόμη είτε δηλώνουν παροδικές συνήθειες (πρβ. *γιγιό*, *παγωτό χωνάκι* κλπ.).

Σε άλλα σημειωτικά συστήματα εκτός γλώσσας ή σε συνδυασμό μ' αυτήν: σήματα σε οικοδομές, δρόμους κλπ., σημεία προσωρινών θεσμών, συνηθειών κλπ. (π.χ. κοινά ενδυματολογικά χαρακτηριστικά για αναγνώριση σε πλήθος), αριθμοί τηλεφώνων και κτήτορες (που μπορούν να αλλάζουν όπως και οι αριθμοί, να συνδυάζονται με άλλα σημεία κλπ.).

5) *Συνείδηση και αντίληψη σημείων*

Η αντίληψη των σημείων διαφέρει. Υπάρχουν σημεία που απλώς αναγνωρίζουμε, άλλα που κατανοούμε επίσης και άλλα που αναγνωρίζουμε, κατανοούμε και χρησιμοποιούμε.

Η εντυπωτικότητα των σημείων διαφέρει, σε εξάρτηση απο την ηλικία εκμάθησης του σημειωτικού συστήματος, την άσκηση στην χρήση του, το περιβάλλον κλπ., πρβ. τα σημεία της κοινής γλώσσας για έναν ομιλητή διαλέκτου, τα σημεία μιάς δεύτερης ή τρίτης γλώσσας σε σύγκριση με της μητρικής (πρβ. και μέσω ποιās ξένης γλώσσας μαθαίνει κανείς μιά άλλη ξένη γλώσσα), την εκμάθηση ενός ξένου γραφικού συστήματος σε σύγκριση με της μητρικής γλώσσας (π.χ. αραβικό, κινεζικό κλπ., γεωργιανό, αρμενικό κλπ., γραφικά συστήματα που δυσκολεύεται κανείς να συνηθίσει, αφού ακόμη και το κυριλλικό παρουσιάζει δυσκολίες σε έναν Έλληνα, π.χ. στην ταχύτητα ανάγνωσης). Η εντυπωτικότητα φαίνεται να εξαρτάται απο την συχνότητα εμπειριών και απο το πλήθος των ερμηνευμάτων (interpretant).

Η αντίληψη των σημείων ποικίλλει: υπάρχουν περιπτώσεις όπου είναι ενσυνείδητη (προσοχή κλπ.) και περιπτώσεις όπου το ενδιαφέρον πομπού και δέκτη είναι πρακτικό και άμεσο. Έτσι οι πραγματώσεις του γλωσσικού συστήματος συνήθως δέν προκαλούν το σημειολογικό ή γλωσσικό ενδιαφέρον των χρηστών, επειδή αυτό που προσέχουν είναι το περιεχόμενο και η πρακτική αποτελεσματικότητα του λόγου και γενικά κολυπούν μέσα σε θάλασσα ερμηνευμάτων, που είναι πολύ κοντά στα άμεσα βιώματα. Αντίθετα η γλωσσική μορφή αποκτά ιδιαίτερη σημασία στη λογοτεχνία (απο τη φωνολογική δομή ως την κειμενογλωσσική) ή στην παρακολούθηση και κατανόηση εκφωνημάτων σε ξένα γλώσσα απο ακροατή που δέν την κατέχει καλά (κατανόηση με κενά, καθυστερήσεις, αβεβαιότητα κλπ.).

Κάθε στοιχείο της πραγματικότητας αποτελεί ταυτόχρονα και ένα σημείο, αλλά αυτό ενυπάρχει στην υποσυνείδητη αναγνώριση των στοιχείων του κόσμου γύρω μας. Η ενσυνείδητη παρακολούθηση ορισμένων σημείων μπορεί να μὴν είναι το ίδιο βοηθητική στην αποδοχή και αποτελεσματικότητά της με την ασυνείδη, π.χ. αυτόματες και ασυνειδεις κινήσεις των χεριών, όταν τις παρακολουθούμε με ιδιαίτερη προσοχή, μπορεί να μὴν είναι αποτελεσματικές, διότι ίσως μεταθέτουμε το κέντρο προσοχής, όπως απο τα γλωσσικά στοιχεία σε παραγλωσσικά.

Ο άνθρωπος, συνειδητά ή ασυνείδητα, δέχεται συνεχώς σημεία απο το περιβάλλον του, κολυμπά κυριολεκτικά μέσα τους, εφόσον αυτά αποτελούν τον άμεσο κόσμο του και μέσω αυτών, με τη σκέψη και τη φαντασία, μπορεί να προχωρήσει σε βαθύτερη γνώση του κόσμου και στη δημιουργία πνευματικών κόσμων. Η αντίληψη των σημείων υποχωρεί ή παύει σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως σε απορρόφηση ή αφηρημάδα χωρίς συγκεκριμένο αντικείμενο, σε αισθήματα «ένωσης με τη φύση», σε μυστικές ενοράσεις, σε ύπνο χωρίς όνειρα κλπ. Υπάρχει όμως συνεχής πληροφόρηση, αν και μὴ συνειδητή.

6) Σημείωση και μνήμη

Υπάρχουν περιστάσεις (πρβ. ψυχοπαθολογία της γλώσσας) όπου ανακαλούνται στη μνήμη αντικείμενα, όντα, καταστάσεις, κλπ. χωρίς να θυμούμαστε την ονομασία τους (πρβ. σιγματική διάσταση, σε αντίθεση με την σημαντική, των σημειωτικών συστημάτων). Άλλοτε δυσκολευόμαστε να θυμηθούμε ένα όνομα, όταν έρχεται στο νού μας λανθασμένα κάτι άλλο και παραμένει εκεί, για κάποιο λόγο, μὴ επιτρέποντας στο σωστό να ανακληθεί. Το λανθασμένο παίρνει τη θέση του σωστού, εφόσον θα μπορούσε να είναι σημείο του (πρβ. αυθαίρετο), δηλαδή το περιεχόμενο παραμένει το ίδιο ακαθόριστο κάπως, γιατί έχουμε συνείδηση του λάθους, και μένουμε με την έκφραση «στα χέρια». Οι περιπτώσεις αυτές διαφέρουν απο τις πε-

ριπτώσεις όπου δέν χρησιμοποιείται ενσυνείδητα η ονομασία για λόγους ευφημίας, υποβολής κλπ. και θέτουν το ερώτημα τί είδος σημείων αποτελούν (πρβ. τις περιπτώσεις όπου ένα αντικείμενο αναφοράς είναι ταυτόχρονα και σημείο του είδους, του οποίου αποτελεί δείγμα/replica).

Σε άλλες περιστάσεις ανακαλείται το σημείο αποκλειστικά ως σημαίνον, π.χ. όταν αντιλαμβανόμαστε την έκφραση του σημείου χωρίς το περιεχόμενο, που εντούτοις γνωρίζουμε, όπως συμβαίνει κατά την ανάγνωση κειμένου, όταν αναγκάζομαστε να το ξαναδιαβάσουμε πολλές φορές, επειδή «ο νους μας είναι αλλού», ή στις περιπτώσεις τρομακτικών ειδήσεων που το μυαλό μας αρνείται να κατανοήσει ή ακόμη επειδή επικρατεί στη συνείδηση για κάποιο λόγο η υλική, φωνητική, πλευρά του σημείου. Σε άλλες περιπτώσεις πρόκειται για ελλιπή γνώση των σημείων, όπως π.χ. επιστημονικών όρων των οποίων αγνοούμε το περιεχόμενο, γνωρίζουμε όμως ότι ανήκει στον τάδε επιστημονικό κλάδο (π.χ. *spin*) και κάποτε χρησιμοποιούμε επιδιώκοντας να εντυπωσιάσουμε (πρβ. πραγματολογική διάσταση), αν και στο τέλος καταλήγουμε σε ακατανοησία ή ασυνεννοησία. Δέν λείπουν και οι περιπτώσεις όπου ανακαλείται μόνο η συντακτική διάσταση, π.χ. σε πρώτη επαφή με σουρεαλιστική ποίηση.

Οι ελλείψεις αυτές δημιουργούν κενά (*trou de mémoire*), που διακόπτουν τη ροή της φράσης, καλύπτονται απο φωνητικούς χαρακτηριστικούς δείκτες (π.χ. *τοοοο...*, *έ...έ...* κλπ.) κλπ.

7. Έλλειψη και γένεση σημείων

Το θέμα της γένεσης των σημείων και των σημειωτικών συστημάτων σχετίζεται άμεσα με την εμφάνιση του ανθρώπου (πρβ. γλώσσα, *homo symbolicus*) από φυλογενετική άποψη (πρβ. και σύγκριση με ζώα κλπ.), είναι εξαιρετικά πολύπλοκο (πρβ. τη συμβολή διαφόρων χαρακτηριστικών στην εξέλιξη και τελική εμφάνιση του ανθρώπου, όπως η όρθια στάση, οι λειτουργίες των χεριών, η γλώσσα κλπ., με τις αλληλεπιδράσεις τους, την πιθανώς διαφορετική χρονικά ανάπτυξη τους κλπ.) και δέν θα εξεταστεί εδώ. Η γένεση όμως και δημιουργία σημείων και σημειωτικών συστημάτων είναι κάτι το οποίο εμφανίζεται συνεχώς, πρβ. νέες λέξεις για νέες γλωσσικές κατηγορίες κλπ., όπως και νέα σημειωτικά συστήματα με αλλαγές και εξελίξεις χαρακτηριστικών, κανόνων κλπ., απώλειες στοιχείων, ανακατατάξεις κλπ. Ορισμένα σημεία δημιουργούνται για την κάλυψη επικοινωνιακών αναγκών με τελείως σαφείς, αν και κάποτε τυχαίες, διαδικασίες, π.χ. στην ονομασία προϊόντων, στην επιστημονική ορολογία κλπ. Σε άλλες περιπτώσεις είναι δύσκολο να παρακολουθήσουμε τη διαδικασία γένεσης, όπως σε ποιητικές συλλήψεις, βιώματα μυστικών κλπ., στον εσωτε-

ρικό κόσμο, στις λειτουργίες της φαντασίας, ενόρασης κλπ.

Διαφορετικές είναι οι περιπτώσεις των ελλείψεων που παρουσιάζονται στις πραγματώσεις των σημειωτικών συστημάτων, π.χ. σε γλωσσικά κείμενα μπορούν να λείπουν επιτονισμοί (στα γραπτά), λέξεις, συντάγματα, προτάσεις κλπ. Στις περιπτώσεις αυτές ο δέκτης συμπληρώνει νοερώς τα στοιχεία που λείπουν από το θέμα συνομιλίας, από τις γνώσεις του, από τις συνθήκες της περιστάσεως επικοινωνίας κλπ., δημιουργώντας στο μυαλό του τα αντίστοιχα γλωσσικά στοιχεία, που μπορεί να μην συμφωνούν πάντα με τα συμπληρώματα άλλων αποδεκτών ή και του ίδιου του ομιλητή (πρβ. και ποικιλία ερμηνευόντων που ανακαλούνται).

8. Σημεία και κόσμος

Η σχέση βιωμάτων (αισθήσεις) με τη νόηση και τη μνήμη (σκέψη, συναισθημα, φαντασία) και με την έκφρασή τους (π.χ. με τη γλώσσα) είναι περίπλοκη. Ο κόσμος «περνά» από τον άνθρωπο, αφήνει κατάλοιπα στη μνήμη και «κρυσταλλώνεται» στο λόγο (ή σε άλλα σημειωτικά συστήματα). Η σχέση εμπειριών με την έκφρασή τους μπορεί να είναι άμεση και προσωπική ή έμμεση και ομαδική (επιστημονική γνώση). Οι δυο αυτοί σημειωτικοί συμβολισμοί δεν καλύπτουν ο ένας τον άλλο και μπορούν να συγκρούονται (η επιστημονική γνώση δεν αντικαθιστά πάντα την καθημερινή αντίληψη, η γνώση της φύσης δεν καλύπτει και την αισθητική της αντίληψη κλπ.), π.χ. η επιστημονική γλώσσα είναι κατάλληλη για κατανόηση σε απόλυτο βαθμό, ενώ η λογοτεχνική γλώσσα δημιουργεί συχνά δυσκολίες γιατί πρόκειται για προσωπικά βιώματα.

Γενικά, η ποικιλία και ο βαθμός συμβολισμού του κόσμου σε ένα όν μέσω σημειωτικών συστημάτων δηλώνει το βαθμό της ελευθερίας του: όσο μεγαλύτερη γνώση του κόσμου έχει ένα όν τόσο πιο ανεξάρτητο είναι (πρβ. κυριαρχία του ανθρώπου στον κόσμο).

Asher R.E. (ed.), *Encyclopedia of Language and Linguistics*, 1994.

Eco U., *La production des signes*, 1992.

Luria A.R., *The Mind of a Mnemonist*, New York 1968.

Σετάτος Μ., *Σημειωτικές ελλείψεις στη γλώσσα, Άνθρωπος ο σημαίνων*, Θεσσαλονίκη 1996.

ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΣΗΜΕΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΣΧΗΜΑΤΑ ΛΟΓΟΥ

1. Εισαγωγικά

1.1 Ιστορική ανασκόπηση

Η ρητορική (τέχνη του πεζού λόγου, πρβ. και ποιητική) στον δυτικό πολιτισμό αναπτύχθηκε θεωρητικά και πρακτικά απο τους Αρχαίους Έλληνες και τους συνεχιστές τους Λατίνους (Σικελοί: Κόραξ, Τισίας, σοφιστές, ρήτορες, Αριστοτέλης, Cicero, Quintilianus, Δίων ο Αλικαρνασσεύς κά.). Ως αποτελεσματική ομιλία (δικανική, πολιτική, επιδεικτική) είχε σκοπό να επηρεάσει και να πείσει, παρουσιάζοντας μιὰ επεξεργασία σε πέντε φάσεις: εὑρεσις/inventio (συλλογή υλικού σκέψεων και επιχειρημάτων, πρβ. τόπους), τάξις-οικονομία/dispositio (σειρά και διάταξη), λέξις/elocutio (puritas, perspicuitas, aptum), μνήμη/memoria, υπόκρισις/actio-pronuntiatio (όπου συνέβαλλαν και κινηματικά κλπ. σημεία). Γενικότερα οι λειτουργίες της ήταν docere (πρβ. αναφορική λειτουργία της γλώσσας), movere (πρβ. κατευθυντική λειτουργία), delectare (πρβ. ποιητική/αισθητική λειτουργία) κλπ. Οι ρωμαίοι ρητορικοί διέκριναν τρία ὕφη: genus grande, mediocre και umile.

Η κλασική ρητορική συνεχίζεται κυρίως ως λογοτεχνική (μορφική και αισθητική, εσωτερική ανάλυση του έργου απο την θεωρία της λογοτεχνίας), που περιορίζεται αργότερα στη μελέτη των ρητορικών σχημάτων. Στη σύγχρονη εποχή αναζωογονήθηκε το ενδιαφέρον γι' αυτήν στις περιοχές της πολιτικής και οικονομίας (αρθρογραφία, διαφήμιση κλπ.), στην διεπιστημονική έρευνα (κοινωνική ψυχολογία, θεωρία επικοινωνίας κλπ.), στην επιχειρηματολογία του διαλόγου και της πειθούς (κριτική, καταπειστική, πρβ. απόψεις του Habermas). Στη γλωσσολογία εμφανίζεται η γενική ρητορική (πρβ. Groupe μ κά.) και στην κειμενογλωσσολογία και θεωρία λογοτεχνίας ως μελέτη των βασικών κειμενικών μορφών (ποιητική, ρητορική, τοπική, υφολογία κλπ., βλ. *GLSW*).

Η παραδοσιακή γραμματική τοποθετεί συνήθως τη ρητορική (σχήματα) σε παράρτημα του συντακτικού και η σχολική πράξη στην ανάλυση λογοτεχνικών έργων. Είναι όμως χαρακτηριστικό ότι ο Τζάρτζανος (1953) εντάσσει τα σχήματα λόγου (συντακτικές ιδιορρυθμίες, θέση λέξεων, πλη-

ρότητα λόγου, λεκτικοί τρόποι) στο ευρύτερο γλωσσικό σύστημα, όπως φαίνεται ιδιαίτερα απο το τμήμα που αφορά τη θέση των λέξεων (λέξεις με ορισμένη θέση, λέξεις και φράσεις που αλλάζουν θέση, δευτερεύοντες όροι προτάσεως, θέση δευτερευουσών προτάσεων: ειδικών-ερωτηματικών-πλάγιων ερωτηματικών, υποθετικών, χρονικών, αναφορικών: καθαρών-μή καθαρών κλπ., πρβ. σειρά όρων στη σύγχρονη γλωσσολογία).

1.2 Ορισμός

Παλαιότερα θεωρούνταν συνήθως τα σχήματα λόγου ως αποκλίσεις, τροποποιήσεις μιάς πρωταρχικής έκφρασης, που λαμβάνονταν ως κανονική, όπως στον Fontanier (1968), κατα τον οποίο έχουμε σχήματα λόγου όπου ο λόγος απομακρύνεται λιγότερο ή περισσότερο απ' ό,τι θα ήταν η απλή και κοινή έκφραση. Αργότερα ο ορισμός αυτός αμφισβητήθηκε με βάση το ότι η σημασία αποτελεί ένα δυνητικό σημασιολογικό πυρήνα, που πραγματοποιείται διαφορετικά κατα τα συμφραζόμενα ή ως χρήση της γλώσσας όταν παύει να λειτουργεί ως σημασία και παίρνει μιά αδιαφανή ύπαρξη.

1.3 Προβληματισμοί

Η παλαιότερη βιβλιογραφία για τη ρητορική (εγχειρίδια, εισαγωγές, θεωρητικά έργα, μελέτες κλπ.) είναι τεράστια (βλ. Lausberg 1966-8, Schlüter 1977), πρβ. και υφολογία και θεωρία της λογοτεχνίας (βλ. *GLSW*, 1973-4). Οι νεότερες θεωρίες και εφαρμογές ξεκινούν απο τις θεωρίες, κατευθύνσεις, σχολές κλπ. της νεότερης γλωσσολογίας, με χαρακτηριστικό τη συστηματοποίηση των γνώσεων και την ένταξή τους σε ευρύτερα και πιό αφηρημένα σύνολα. Σ' αυτό συνέβαλαν και οι θεωρίες της λογοτεχνίας (βλ. Βελουδή, 1994), αλλά και άλλων επιστημών, όπως η ψυχολογία (πρβ. ψυχανάλυση κλπ., π.χ. Lacan: μεταφορά-μετωνυμία: άξονες σύμπτυξης-μετάθεσης), η κοινωνιολογία (πρβ. κοινωνιολογία της λογοτεχνίας κλπ.), στις οποίες θα πρέπει να προστεθούν και οι διαφορετικές πολιτισμικές παραδόσεις (βλ. 4.12).

Έτσι στους νεότερους προβληματισμούς συναντούμε (βλ. Ducrot & Todorov, 1972): εξέταση της φύσης των σχέσεων που θεμελιώνουν τα σχήματα λόγου, συνταγματική θεώρηση (και όχι μόνο παραδειγματική, π.χ. η μεταφορά θα ορίζονταν ως ιδιαίτερος συνδυασμός, πρβ. μεταφορά = διπλή συνεκφορά, και όχι απλώς αντικατάσταση), αλληλοεπίδραση των δύο σημασιών της λέξης όταν σχηματίζει σχήμα λόγου (πρβ. απόψεις των Richards, Empson). Στα κριτήρια διάκρισής τους απο τα χαρακτηριστικά των επιπέδων της γλώσσας κλπ. (βλ. και 4.14) θα μπορούσαν να αναφερθούν: αναμονή (π.χ. σε ρητορικούς λόγους και ποιητικά είδη, ενώ στην καθημερινή γλώσσα περνούν σχεδόν απαρατήρητα), άμεση διάγνωση (π.χ. μιάς προ-

σωπικής μεταφοράς με στοιχεία προσωπικά, πρωτότυπα, σε αντίθεση με τυποποιημένα στοιχεία όπως στις καθιερωμένες μεταφορές, πρβ. και παροιμιακές φράσεις).

2. Είδη

Τα είδη των σχημάτων λόγου είναι πάρα πολλά (πάνω απο 2.000 όροι είναι γνωστοί) και οι ποικιλίες τους είναι αναρίθμητες (βλ. Dupriez, 1986). Πολλά απ' αυτά αναφέρονται στα γνωστά εγχειρίδια αρχαίας (βλ. Lausberg, 1966-8) και νεότερης ρητορικής (βλ. Groupe μ, 1970, Dupriez, 1986), όπου γίνεται προσπάθεια να καταταχτούν σε γενικές κατηγορίες βάσει κριτηρίων, όπως:

- Τζάρτζανος (1953): συντακτικές ιδιορρυθμίες (γραμματικά σχήματα λόγου), θέση λέξεων (σειρά όρων), πληρότητα λόγου (έλλειψη/βραχυλογία-πλεονασμός), λεκτικοί τρόποι (εξέλιξη σημασιών λέξεων κλπ.).
- Lausberg (1966-8): (στο γενικό σχήμα *De Arte Artes liberales* (έγκύκλιοι τέχναι: γραμματική, ρητορική, διαλεκτική, αριθμητική, γεωμετρία, αστρονομία) → *rhethorica: materia, partes artis: inventio (exordium, narratio, argumentatio, peroratio), dispositio, elocutio (latinitas, perspicuitas, ornatus, aptum, vitia), memoria, De Artifices de opere, Poetica*, όπου τα σχήματα λόγου (*figurae*) εντάσσονται στην *elocutio (ornatus)* ως εξής: *proprietas ad vim significandi relata, per adiectionem* (επανάληψη, συσσώρευση), *per detractioem, figurae sententiae* (ως προς το κοινό, το θέμα, διαλεκτικές, τέσσαρες τροποποιητικές κατηγορίες, πρβ. και *barbarismus, metaplasmus*).
- *Poetik* (1966): σχήματα λέξεων (έμφαση, υπερβολή, λιτότητα), σχήματα προτάσεων (ασύνδετο-πολυσύνδετο, έλλειψη, αποσιώπηση, διαβάθμιση: συσσώρευση, ζεύγμα, κλίμακα-αντικλίμακα κλπ.), θέση λέξεων (παραλληλισμός, χιαστό, ανακόλουθο, αναστροφή κλπ.), σχήματα σκέψεων (αποστροφή, οξύμωρο, ρητορική ερώτηση κλπ.), σχήματα φωνητικά (επανάληψη λέξεων, παιχνίδια λέξεων, ηχομιμητικά κλπ.).
- Todorov (1967): δύο τάξεις: με γλωσσική ανωμαλία-χωρίς γλωσσική ανωμαλία (όπως η παρομοίωση, διαβάθμιση, αντίθεση).
- *Γενική ρητορική* (Groupe μ, 1970): γραμματικά σχήματα (κώδικες) έκφρασης (μεταπλασμοί στη μορφολογία, μετατάξεις στη σύνταξη) και λογικά σχήματα (αντικείμενο αναφοράς): περιεχομένου (μετασημήματα στη σημασιολογία, μεταλογισμοί στη λογική).
- Schlüter (1977): ρητορικά σχήματα κατα τις βασικές λειτουργίες του λόγου (*docere, delectare, movere*), κατα τις τέσσερες κατηγορίες αλλαγών (*adiection, detractio, immutatio, transmutatio* = προσθήκη, αφαίρεση,

- εναλλαγή, μεταλλαγή), σχήματα (*figurae*) επανάληψης, της λεξιλογικής περιοχής (τρόποι), της συντακτικής, συνθετικής, επιχειρηματολογικής.
- Suhamy (1990): τρόποι (καταχρήσεις, εικόνες, μετωνυμίες και συνεκδοχές, περιφράσεις, λειτουργίες/γραμματικοί) σχήματα επανάληψης και επέκτασης (επανάληψη λέξεων, ηχηροτήτων, πλεονασμοί, παραλληλισμοί και επεκτάσεις), κατασκευής, αξιολόγησης, ελλείψεις, σχήματα σκέψης.

3. Κατασκευή (βλ. και 4.22)

Τα σχήματα λόγου δημιουργούνται με διεργασίες (*operations*) μετατροπισμού, όπως η προσθήκη, η αφαίρεση, η αντικατάσταση, η αναστροφή, η τμήση, η κόλληση, η ταύτιση, ο μετασχηματισμός, η επανάληψη κλπ. (βλ. Dupriez, 1986). Το Groupe μ (1970) διακρίνει ουσιώδεις: αφαίρεση (μερική, πλήρης), προσθήκη (απλή, επαναληπτική), αφαίρεση-προσθήκη (μερική, πλήρης, αρνητική), συσχετικές: μεταλλαγή (οποιαδήποτε, αναστροφή) και άλλοι κάνουν ποικίλες παρατηρήσεις ανάλογες, αν όχι συστηματικές (πρβ. π.χ. στον Τζάρτζανο, 1953, τον όρο «υπαλλαγή» ως γραμματικό σχήμα λόγου αλλά και ως λεκτικό τρόπο).

Οι εξειδικεύσεις των γενικών διεργασιών δημιουργούν το μεγάλο πλήθος των σχημάτων λόγου (και των ρητορικών σχημάτων γενικά, βλ. 4.12), πρβ. τα σχήματα που αναφέρει ο Τζάρτζανος (1953) με άλλες διακρίσεις (βλ. 2.), π.χ. επένθεση-παρένθεση-παράταξη (πρβ. υπερβατό), σιωπή (υπερβολική, πρβ. αποσιώπηση), συναίρεση/τμήση-αφαίρεση-αποκοπή-συγκοπή, αλυσιδωτή σύνδεση (*concatenatio*)-απαρίθμηση, αρχαισμός-νεολογισμός-δάνειο, παράδοξο (πρβ. οξύμωρο) κλπ.

Όπως φαίνεται από ορισμένους όρους που αναφέρθηκαν, ένα από τα βασικά προβλήματα αποτελεί το αν θα θεωρηθούν όλες οι περιπτώσεις αποδεκτών παραβάσεων των γραμματικών κανόνων (πρβ. τις καθιερωμένες παραβάσεις όπως ανακόλουθα του τύπου *η Μαρία την είδα χθές*, που δηλώνει τη διάκριση θέματος-σχολίου και γι' αυτό δεν θα έπρεπε η πρόταση να θεωρείται συντακτικά εσφαλμένη, αλλά εμφατική δήλωση σε ορισμένα επίπεδα γλώσσας της συνηθισμένης αυτής αντίθεσης δύο στοιχείων του λόγου, ή τις παραβάσεις βάσει αιτιολογημένης συμπεριφοράς, όπως είναι η συναισθηματική φόρτιση) αντίστοιχες των σχημάτων λόγου, δηλ. πώς διακρίνονται τα σχήματα λόγου από τις δυνατές και αποδεκτές ποικίλες πραγμάτωσης του λόγου (πρβ. τον μεγάλο αριθμό τους κατά μελετητές και γραμματειακές μορφοποιήσεις του λόγου), από τους φρασεολογισμούς (που και αυτοί συχνά παρουσιάζουν άλλη σημασία από την κανονική) κλπ. (πρβ. 1.13, 4.14).

4. Σχέσεις με επιστημονικές περιοχές

Η φύση των σχημάτων λόγου θέτει ορισμένα προβλήματα σχετικά με ποικίλες επιστημονικές περιοχές.

4.1 Θέση στο σύστημα της γλώσσας (πρβ. γλωσσολογία)

Τα βασικά ερωτήματα αφορούν:

1) Γλωσσική ποικιλία

Η γλωσσική ποικιλία αφορά τους ποικίλους τρόπους έκφρασης του ίδιου περιεχομένου (ισοδυναμίες: συνώνυμα κλπ., επίπεδα γλώσσας, βλ. Σετάτο, 1994, κλπ.) με μετατροπισμούς και διαφοροποιήσεις (εκμετάλλευση της ποικιλίας με διαφορετικές φορτίσεις, βλ. Σετάτο, 1992), πρβ. το ύφος (προσωπικό, λογοτεχνικού είδους, βλ. 4.13, κλπ.). Τα σχήματα λόγου μπορούν να αποτελούν ποικιλίες το ένα του άλλου, π.χ. η κλιμάκωση ως ποικιλία της υπερβολής.

2) Ρητορική

Τα ρητορικά σχήματα ανήκουν παραδοσιακά στην ρητορική, η οποία περιλάμβανε πολλές περιοχές της σημερινής θεωρίας της λογοτεχνίας. Απο το άλλο μέρος περιείχε πολλά στοιχεία που αναφέρονται σε συγκεκριμένες χρήσεις της γλώσσας, όπως η επιχειρηματολογική πλευρά δικανικών κλπ. χρήσεων (πρβ. τους «τόπους», που καταλαμβάνουν μεγάλο μέρος της Ρητορικής του Αριστοτέλη και των συνεχιστών της, πρβ. *Logique du Port-Royal*, και αποτελούν τις γενικές κατηγορίες αποδείξεων, μορφές κατηγοριοποίησης της συμπεριφοράς, ιστορικούς τόπους του πνεύματος, πρβ. *inventio*). Η ανάπτυξη της γενικής ρητορικής (με απώτερο σκοπό την ανεύρεση καθολικών ρητορικών χαρακτηριστικών, πρβ. τις ποικίλες ρητορικές και ποιητικές στην ιστορία διαφόρων γραμματειών, π.χ. την αραβική και περσική *ilm al-badī* βλ. *Watwāt*, 1985, την ινδική *alaṃkāra*, βλ. *De*, 1976, πρβ. επίσης και τη ρητορική της γλώσσας, μιάς γλώσσας, π.χ. του Bally για την γαλλική, της καθημερινής γλώσσας, της γραμματειακής, πρβ. αρχαία ρητορική και υφολογία: Αριστοτέλης, Δημήτριος, *Περί Ύψους* κλπ.) και της σύγχρονης γλωσσολογίας έφεραν νέες οπτικές γωνίες, νέες περιοχές, νέες θεωρίες κλπ. στην εξέτασή τους, δείχνοντας ότι τα σχήματα λόγου αποτελούν ιδιορρυθμίες στην συντακτική πλοκή των λέξεων (θέση και σειρά λέξεων και φράσεων κλπ.), στον τρόπο έκφρασης των περιεχομένων και τη σημασία των διαφορετικών χρήσεων, τη συστηματικότητα των ποικίλων φορτίσεων κλπ., που αφορούν κάθε γλωσσική χρήση και όχι μόνο των περιοχών της αρχαίας ρητορικής. Θα μπορούσαμε ίσως να διακρίνουμε ως «ρητορικά» τα τεχνικά σχήματα λόγου, ιδίως εκείνα που χρησιμοποιούν σκοπίμως οι συγγραφείς και ρήτορες, για σκοπούς αισθητικούς (καλλωπι-

σμός κλπ.) και ψυχολογικούς (δημιουργία ιδιαίτερης εντύπωσης, προσοχής στον ακροατή κλπ.).

3) Λογοτεχνία και άλλα γραμματειακά είδη

Η λογοτεχνία αποτελεί περιοχή ενσυνείδητης και συστηματικής χρήσης σχημάτων λόγου, που χαρακτηρίζει το ύφος, όχι μόνο προσώπων (συγγραφέων) αλλά και ειδών (πρβ. επικές formulae, τα kenning κλπ.), γραμματειακών περιόδων (πρβ. ρητορικές clausulae κλπ.), λογοτεχνιών (πρβ. το style baroque κλπ.) όπως και τη ρητορική της ποίησης (Groupe μ, 1990, Cohen, 1977), τις αμφισημίες κλπ.

Σχήματα λόγου χρησιμοποιούνται και σε άλλα γραμματειακά είδη, όπως αινίγματα (π.χ. *το σχοινί πίνει, το μουλάρι φουσκώνει* = το αγγούρι), παροιμίες (π.χ. *κάλλιο γαϊδουρόδενο παρά γαϊδουρογύρευε*), ρητά, συνθήματα, λογοπαίγνια (βλ. Σετάτο, 1977) κλπ., πρβ. και γλώσσα διαφήμισης, χιουμοριστικά κείμενα (π.χ. *μία νέα γραία...*) κλπ.

Όπως και στη ρητορική, έτσι και στη θεωρία της λογοτεχνίας και στην κειμενογλωσσολογία, ο όρος «σχήματα λόγου» ή «ρητορικά σχήματα» βλέπουμε να επεκτείνεται κάποτε και να περιλαμβάνει έννοιες και κατηγορίες όπως παραβολή (πρβ. argument), μύθος (πρβ. αλληγορία), απεραντολογία (verbosity), υπαινιγμός, προσποίηση, ακυρολεξία, αμφισημία (πρβ. παρομοίωση), παρωδία (πρβ. μεταφορά), ποικίλα ύφη (σχολαστικό, υπηρεσιακό, αφοριστικό κλπ.), bathos, παροιμιακές φράσεις (γνωμικά, αφορισμοί, αποφθέγματα, συνθήματα κλπ.) κλπ. Έτσι και ο Dupriez (1986) διακρίνει συναισθήματα (ήθος, πάθος κλπ.), ενέργειες (πρόληψη, flashback κλπ.), πρόσωπο (παρωδία, σάτιρα, προσωποποίηση κλπ.).

4) Γλωσσολογία (πρβ. Dupriez, 1986)

Απο γλωσσολογική άποψη τα σχήματα λόγου αποτελούν μετατροπισμούς σημείων διαφόρων βαθμίδων (σημεία γλωσσικών σημείων), που τροποποιούν συνήθως ουδέτερες εκφράσεις (στο βαθμό που μπορούν να βρεθούν), για πλουτισμό του λεξιλογίου (σημειωτική φόρτιση, νέες ανάγκες κλπ.) και για συνθετότερη έκφραση (αντίστοιχη σύνθετων περιεχομένων, πρβ. και συνδυασμούς σχημάτων λόγου, 4.22). Είναι προαιρετικά και ο ρόλος τους είναι να επιφέρουν πρόσθετα στοιχεία (διάφορες φορτίσεις, π.χ. συνεκδοχή, μετωνυμία, πρβ. υπερτμηματικά στοιχεία) για σαφέστερη, εκφραστικότερη (πρβ. ποιητική λειτουργία της γλώσσας), εξειδικευμένη κλπ. έκφραση (πρβ. εκφραστική, βουλητική κλπ. γλωσσικές λειτουργίες) ή υποχρεωτικά, όπως στις περιπτώσεις λεξιλογικών κενών, που πρέπει να καλυφθούν κατά την επικοινωνία (αντί ονοματοθεσίας, που δέν αποκλείεται αλλα θέλει χρόνο για να δημιουργηθεί και να επικρατήσει, χρήση παρομοιώσεων, μεταφορών κλπ. ή στο οξύμωρο σχήμα που δημιουργείται απο τη

νομική υποχρέωση των διαφημίσεων τσιγάρων να προσθέτουν «το κάπνισμα βλάπτει σοβαρά τον οργανισμό» κλπ.), ή σε λογοτεχνικά είδη (πρβ. ομοιοτέλεστο, παρονομασία) ή ακόμη για συναισθηματικούς λόγους (πρβ. αναφώνηση, αναδιπλώση), για κοινωνικούς λόγους (π.χ. ευφημισμός, αποσιώπηση), για λόγους ταχύτητας ομιλίας (στην καθημερινή γλώσσα, πρβ. βραχυλογία), για σαφήνεια, λογικότητα κλπ. (πρβ. επιδιόρθωση, περίφραση). Ορισμένοι, όπως ο Fontanier (1968), δέν θεωρούν σχήματα λόγου όσα λέγονται αναγκαστικά, ενώ άλλοι, όπως ο Genette, τα διακρίνουν βάσει αναγκαιότητας-ελευθερίας. Υπάρχουν τέλος και τυχαία σχήματα λόγου, που εμφανίζονται ακούσια και χωρίς να τα προσέχουν οι ομιλητές (βλ. και 4.22).

Σχήματα λόγου εμφανίζονται σε όλες τις περιοχές της γλώσσας (πρβ. παραδειγματικές και συνταγματικές σχέσεις, 4.23), όπως:

- φωνολογία/φωνητική: *είναι περίφημος, σφεύρ*: (αντί *σοφέρ/οδηγός*, ειρωνεία), *είναι σκέτος μελιάς* (αντί του ουδέτερου *μελάς*, έκφραση ειρωνείας), πρβ. παρήχηση, παρονομασία κλπ., όπως και προσωδιακά στοιχεία: επιτονισμοί (πρβ. αναφωνήσεις), παύσεις (π.χ. *και ο άνεμος// σκληρός...*), αποσιωπήσεις και υποσιωπήσεις (π.χ. *μή με αναγκάσεις..., άκουσε μητέρα, τί θά 'λεγες...*)
- μορφολογία: λόγια στοιχεία (π.χ. *πάσης φύσεως, είναι της προσκολλησεως, δια του τρόπου αυτού*, πρβ. σοβαροφάνεια, κλπ.), βαρβαρισμοί (π.χ. *αποδήλατο* κλπ., σε ειρωνεία) κλπ.
- σύνταξη: αλλαγές στη σειρά των όρων, παύση συντακτικής ελευθερίας (δημιουργία στερεότυπων εκφράσεων), φόρτιση με επαναλήψεις, παρηχήσεις κλπ. (πρβ. και φωνητική)
- σημασία: λεκτικοί τρόποι, όπως μεταφορές (π.χ. *πόδι τραπεζιού*, απο πόδι εμψύχου όντος σε άψυχο), παρομοιώσεις κλπ., πληρότητα λόγου, όπως καθόλου και μέρος, κατα το νοούμενον, προ/επι-διόρθωση, παράφραση κλπ., κοινοτυπίες κλπ.
- λεξιλόγιο: ανάμειξη επιπέδων γλώσσας, που τα στοιχεία τους εμφανίζονται ως φορτίσεις, συνδηλώσεις κλπ. (π.χ. στρώματα: κοινωνικές διάλεκτοι κλπ., κώδικες πολιτισμικοί, λεξιλογικές κλίμακες κλπ.)
- πραγματολογία: χρήσεις όπως *κάπου δέ μας τα λέει καλά!* (αντί *κάπως*, εκτός αν κυριολεκτείται, δηλαδή σημαίνει 'σε κάποιο σημείο του κειμένου του' κλπ.)
- κειμενογλωσσολογία: πρόληψη-μετάληψη, διακείμενο (κλισέ, λογοτεχνικοί υπαινιγμοί, παροιμίες, παλινωδία, περίληψη, παρωδία κλπ., πρβ. αινίγματα, μαντέματα, αναφώνηση κλπ.)
- γραφή: λιπογράμματα κλπ. (βλ. 4.23).

Οι μετατροπισμοί αυτοί αφορούν μέρος του συνόλου που αποτελεί η

μορφή (έκφραση) ή το περιεχόμενο (ή το αντικείμενο αναφοράς) του αρχικού σημείου και οδηγούν σε αλλαγές της δομής του λεξιλογίου με την καθιέρωσή τους (επιλογή μεταξύ δυνατών εκφράσεων, ποικιλία πραγματώσεων). Τα σχήματα λόγου εμφανίζονται λιγότερο ή περισσότερο κατά τα επίπεδα γλώσσας, ενώ τα χαρακτηριστικά των επιπέδων αυτών καθεαυτά δέν αποτελούν σχήματα λόγου (πρβ. συνδηλώσεις, π.χ. *κέφι-διάθεση-όρεξη*: λαϊκό-λόγιο > δημοτικό-δημοτικό). Οι τροποποιήσεις βασικών συντακτικών σχημάτων (πρβ. υπερβατό, αποσιώπηση), με εκμετάλλευση της επιτρεπτής ποικιλίας (πρβ. χιαστό, κύκλος, ομοιοτέλεuto, απο κοινού, εξ αναλόγου/αντιθέτου, αναδιπλώση, επαναστροφή, επαναφορά κλπ., πρβ. και διαφοροποιήσεις όπως της *γριάς το μαλλί-τα μαλλιά της γριάς, απ' του Χάρου τα δόντια* κλπ.), φθάνοντας κάποτε στα όρια των κανόνων της γλώσσας (πρβ. δυνατές εκφορές όπως και ο *άνεμος # σκληρός...* κλπ.), θέτουν το πρόβλημα των ουδέτερων σχημάτων (που είναι διαφορετικά κατά επίπεδα γλώσσας, π.χ. ύφος λογοτεχνικού κλπ. είδους, πρβ. και επίπεδα γλώσσας διαφόρων εποχών, χαρακτηριστικά επιπέδου γλώσσας όταν εμφανίζονται σε άλλα επίπεδα, αλλά και τα στατιστικά δεδομένα: επιλογή και αριθμός σχημάτων λόγου κλπ.), της ουδέτερης έκφρασης (συνήθως της κυριολεξίας, που είναι η πιό πεζή και όπως η φύση «επικεντρώνει» και «ουδετεροποιεί», πρβ. και παραδείγματα όπως *έσπασε το αυτό+κινηματικό σημείο+της καρέκλας* με το *έσπασε το χέρι της καρέκλας*). Το ίδιο παρατηρούμε σε σημασιακά σχήματα, δηλαδή διάκριση από την ουδέτερη, λογική αφήγηση κλπ. (πρβ. πρωθύστερο, προδιόρθωση, αλλά και ζεύγμα, έν δια δυοίν, ειρωνεία, αλληγορία κλπ.).

Απο γλωσσολογική άποψη μπορούμε να διακρίνουμε επίσης σχήματα λόγου:

- χρήσης-επίνοιας: τα πρώτα αναφέρονται στη γλώσσα (πρβ. ότι στο σχήμα της κατάχρησης η σημασία του είναι η μόνη διαθέσιμη σε δεδομένα συμφραζόμενα, π.χ. *τα φτερά του μύλου*, πρβ. «νεκρές εικόνες» του Bally, υποκώδικες, υφολογία) και τα δεύτερα στον συγγραφέα (μεγαλύτερος βαθμός απόκλισης, ποιητική), πρβ. νεκρά-ζωντανά (π.χ. μεταφορές, πρβ. και φρασεολογισμούς), σταθεροποιημένα-παροδικά (λεξιλογικά στοιχεία-εφάπαξ μεταφορές κλπ.), συχνά-σπάνια
- γλώσσας-σκέψης, π.χ. ειρωνεία (= το αντίθετο απ' ό,τι λέει κανείς), ενώ της σκέψης απομακρύνονται από την ρητορική (Bally)
- εκφωνήματος-εκφώνησης, πρβ. σχήματα λόγου που οδηγούν από το εκφώνημα στην εκφώνηση (μεταγλωσσικά), π.χ. *ο Πέτρος, για να μὴν πὼ το ὄνομά του, εἶπε, τί λέω, το ἔγραψε σε καθημερινή εφημερίδα, ότι...* (διόρθωση)
- μαρκαρισμένα-αμαρκάριστα, π.χ. σχήματα λόγου θέσης λέξεων όπως

χιαστό, κύκλος κλπ. – έλλειψη, απο κοινού, εξ αναλόγου/αντιθέτου, πλεονασμός, πρβ. τονισμένα (π.χ. λιτότητα, ειρωνεία, ευφημισμός, προσωποποίηση, αλληγορία, συνεκδοχή, μετωνυμία, μεταφορά) και άτονα (π.χ. παρομοίωση)

- συνεπτυγμένα-εκτενή (ανειμένα): μεταφορά, συνεκδοχή, μετωνυμία, παρομοίωση - περιφραση, παράφραση, πρβ. μονολεκτικά (π.χ. κατεξοχήν), διλεκτικά (π.χ. *έν δια δυοίν, αναδίπλωση, διπλότητα*), πολυλεκτικά (π.χ. *η ράχη της καρέκλας = ερεισίνωτο, σάν την καλαμιά στον κάμπο, θα σκότωνα άνθρωπο για ένα τσιγάρο*: υπερβολή, πρβ. και επαναφορά, υποφορά), φραστικά (π.χ. κύκλος, χιαστό κλπ.), κειμενικά (π.χ. αλληγορικά κείμενα, συμβολικό ποίημα)
- σχέσεις μεταξύ σημασινομένων ενός σημαίνοντος (βλ. Cohen, 1977): π.χ. μεταφορά (ομοιότητα), μετωνυμία (συνάφεια), συνεκδοχή (μέρος-όλο), ειρωνεία (αντιθετικότητα), υπερβολή (περισσότερο ή λιγότερο), λιτότητα (λιγότερο ή περισσότερο).

5) Μαθηματικά, γεωμετρία

Όπως και σε άλλες περιοχές της γλώσσας, τα σχήματα λόγου μπορούν να παραλληλιστούν με έννοιες των μαθηματικών (πρβ. για την υπαλλαγή το $\alpha + (\beta + \gamma) \geq (\alpha + \beta) + \gamma$, για τη σύμφυση το $\alpha \times 2 + \beta \times 2 = 2(\alpha + \beta)$, για το καθόλου και μέρος τα σύνολα και μέλη συνόλων κλπ.) και της γεωμετρίας (πρβ. κύκλος, ζεύγμα, εκ παραλλήλου, χιαστό, ομοιοτέλειτο, επαναστροφή, επαναφορά, αντιστροφή, συμπλοκή κλπ., θέση λέξεων κλπ.).

6) Λογική

Τα άρση και θέση, εξ αντιθέτου, ταυτολογία (πρβ. διπλότητα, μετωνυμία), υπόταξη, έγκλειση κλπ. μπορούν να παραβληθούν με αντίστοιχες έννοιες της λογικής (πρβ. και παράδοξα, αντινομίες), όπως και με τις έννοιες της αλήθειας, άρνησης (πρβ. αντιθετικές-αντιφατικές έννοιες, σχήμα εξ αντιθέτου), συνεπαγωγής, τροπικοτήτων.

Ο Cohen (1977) δίνει ένα λογικό πρότυπο των (σημασιακών) σχημάτων λόγου (κατα τη λογική της επικοινωνίας), βάσει των παραβάσεων (με ποικιλίες βαθμού) της βασικής αρχής της αντίφασης (ουδετερότητα και ποιοτική θέση-πολικότητα και ποσοτική προϋπόθεση). Διακρίνει κατα το εξάγωνο του Blanché πολικούς όρους (A,Z), ουδέτερο όρο (N = μέσος όρος, πρβ. *ούτε μικρός ούτε μεγάλος*) και περίπλοκο όρο (T = άρνηση του N, όρος διαζευκτικός, S = υποκείμενο, C = *είναι*, c = *έχω*, με βαθμό λογικότητας-βαθμό γραμματικότητας, και τύπους όπως SCA.μή-A (αντίφαση, π.χ. *σε παραμύθια ορισμένων λαών: Ήταν δέν ήταν ένας...*, πρβ. *μας πήρε ό,τι είχαμε και δεν είχαμε, ήρθε δεν ήρθε άρχισε να...*), SCA.Z (οξύμωρο, σύνδεση), ScA.Z (αντίθεση, προσέγγιση), $S \rightarrow A$.μή-A (προπέτεια), $S \rightarrow A.Z$ (αντί-

φραση), $S \rightarrow A.A^+$ (υπερβολή), $S \rightarrow A.A^-$ (λιτότητα). Ο Dupriez (1986) στο διαλογισμό εντάσσει τόπους, ταυτολογία, εναντίωση, προσποιήσεις κλπ.

7) Αισθητική (βλ. Dupriez, 1986)

Η ρητορική διακρίνει ρητορικούς τύπους (πολιτικούς, δικανικούς, επιδεικτικούς λόγους κλπ.), λογοτεχνικά είδη (αφηγηματικά, ποιητικά, δραματικά, θρησκευτικά, προσωπικά, διδακτικά κλπ.).

4.2 Σημειολογία σχημάτων λόγου

Η σημειολογική εξέταση γενικά της ρητορικής (βλ. Dupriez, 1986) αποτελεί μιά ευρύτατη περιοχή ερευνών, που συνδέεται και με άλλες επιστημονικές περιοχές, όπως η γλωσσολογία, η θεωρία της λογοτεχνίας, η ποιητική, η λογική, η φιλοσοφία κλπ.

4.2.1 Κατηγοριοποίηση

Η σημειολογία των σχημάτων λόγου μπορεί να γίνει βάσει των διαφόρων σημειωτικών κατηγοριών, όπως:

1) Σημειωτικές διαστάσεις

- σημαντική (σχέσεις σημείων μεταξύ τους, αλληλοαναφορικότητα, ερμηνεύοντα): έλλειψη-πλεονασμός (πληρότητα λόγου), λεκτικοί τρόποι
- συντακτική (κανόνες συνδυασμού των σημείων, δημιουργία νέων σημείων): σειρά όρων (σχήματα λόγου θέσης λέξεων), γραμματειακά σχήματα λόγου, π.χ. παροιμίες (και σε στίχο, π.χ. *κάλλιο πουλάκι στο κλαδί, παρά πουλί στο βρόχι*)
- πραγματολογική (χρήση σημείων από τους χρήστες): λεκτικοί τρόποι (αντίφραση, υπερβολή, μετωνυμία), εκ παραλλήλου, έν δια δυοίν, αναδίπλωση, κατ' άρση και θέση, παρονομασία, ομοιοτέλετο, κατα το νοούμενον
- σιγματική (σχέση σημείων και αντικειμένων αναφοράς): περίφραση: αντονομασία, π.χ. *ο Πορθητής*, αλληγορία, μετωνυμία
- αξιολογική: αντίφραση (ειρωνεία, ευφημισμός, λιτότητα, υπερβολή), πλεονασμός, αναφώνηση, αποσιώπηση, παρονομασία
- υλική (φωνητική): παρήχηση (ενσυνείδητη εκμετάλλευση), ομοιοτέλετο (ομοιοκαταληξία), χιαστό, κύκλος, αναδίπλωση, διπλότητα κλπ.

2) Είδη σημείων

- εικόνες: παρήχηση, μεταφορά (σημείο Α εξισώνεται με σημείο Β, π.χ. *το πόδι του τραπεζιού, είναι βράχος!*, *είναι γάιδαρος!* κλπ., πρβ. και πόδια τραπεζιού με μορφή ποδιών ζώου, π.χ. λεονταριού), σειρά προτάσεων αντίστοιχη σειράς ενεργειών
- ενδείκτες: μετωνυμία (σημείο Α παραπέμπει σε σημείο Β, π.χ. *διαβάξει Σολωμό* → *διαβάξει τα έργα του Σολωμού*), ονοματοθεσία βάσει κοινής

εμφάνισης αντικειμένων αναφοράς

- σύμβολα: συνεκδοχή (π.χ. *κάθε κλαδί και Κλέφτης, να μη χαρώ το στεφάνι μου!* = τον/τη σύζυγό μου, *νίκησαν τα τάνξ* = η στρατιωτική δύναμη, *οι Άθλιοι* = σύμβολο όλων των επι μέρους συμβόλων της αφήγησης)
- σύνθετα: παρομοίωση-εναντίωση (*σάν* + σημείο = ενδείκτης + εικόνα, π.χ. *έχει γεύση σάν λεμόνι, στάθηκε σά βράχος, είναι κάτι αντίθετο/ διαφορετικό απο* + σημείο, π.χ. *είναι κάτι αντίθετο απο πολλός κλπ.*), μεταφορά (π.χ. *ήρθε η Λύρα*: για γυναίκα που μοιάζει με μιιά ηθοποιό που έπαιζε λύρα), πρβ. και προσέγγιση (π.χ. *είναι κάτι μεταξύ Α και Β, είναι κάτι περίπου Α κλπ.*), αρνητική σημείωση (π.χ. *είναι κάτι που δεν περιγράφεται κλπ.*) κλπ. σε κλίμακα σημείων με συνθετότερη οργάνωση (συνδυασμοί ειδών σημείων).

Τα σχήματα λόγου, εκτός απο τα ηχομιμητικά, αποτελούν έμμεσες εικόνες κλπ., εφόσον απαιτούν γλωσσική έκφραση, που παρουσιάζει γενικά αυθαιρετότητα (είναι σημεία σημείων), γεγονός που επιτρέπει π.χ. τη μεταφορά, μετωνυμία κλπ.

Υπάρχει συνήθως μιιά εξέλιξη (κατεύθυνση) απο αντικείμενα αναφοράς χωρίς σημείωση σε σημασίες χωρίς σημείωση (πρόβλημα ονοματοθεσίας, πρβ. δάνεια απο ξένη γλώσσα, π.χ. *το πέναλτι, το context* κλπ.) → παρομοιώσεις (απλές = *comparatio*, δηλαδή του ίδιου συστήματος αναφοράς, π.χ. *είναι σάν τον πατέρα του*, εικονικές = *similitudo*, δηλαδή νοητική αναπαράσταση διαφορετική απο το στοιχείο που συγκρίνεται, π.χ. *είναι σάν λιοντάρι*) → μεταφορές → μετωνυμίες → συνεκδοχές → περιφράσεις, συνώνυμα, διαδικασία που στηρίζεται στην επικάλυψη ερμηνευμάτων με ερμηνεύματα άλλου σημείου βάσει αριθμού ομοιοτήτων. Έχει παρατηρηθεί οτι τα πιό υποκειμενικά στοιχεία γίνονται αντιληπτά διαμέσου αντικειμενικών εννοιών και όχι αντίστροφα, όπως φυσικά (πρβ. *πέφτω στη σκάλα*)-κοινωνικά (πρβ. *πέφτω σε δυστυχία*)-συναισθηματικά (πρβ. *πέφτω σε βαθιά απελπισία*).

3) Συστήματα σημείων και σχέσεις μεταξύ σημείων και μεταξύ συστημάτων

Σημεία άλλων σημειωτικών συστημάτων μπορούν να παραπέμπουν τελικά σε γλωσσικά, π.χ. οπτικά (εικονικά: σχηματισμός με δάκτυλα του V = Victory, πρβ. μεταφορά, σχήμα Λευκού Πύργου = *Θεσσαλονίκη*, πρβ. μετωνυμία, ενδείκτες: σχήμα παλάμης με προτεταμένο το δείκτη προς μιιά κατεύθυνση = *εκεί* κλπ., συμβολικά: - *Πόσοι ήταν*; - δείξιμο τριών δακτύλων αντί απαντήσεως = *τρεις* κλπ.), συνδυασμοί συστημάτων (π.χ. *ούτε τόσο*-κινηματικό σημείο με δάκτυλα = *ένα κομματάκι σάν αυτό* = *τόσο λίγο*, πρβ. παρομοίωση, ζωγραφικά: βυζαντινή με σύμβολα του ΙΧΘΥΣ κλπ., ευρωπαϊκή με σύμβολα ή ενδείκτες, π.χ. το φόντο, οι εποχές του έτους, κινημα-

τογράφος: μοντάζ ατραξιόν του Eisenstein, δηλαδή ενίσχυση μιᾶς εικόνας απο ἄλλη, που ενεργεῖ ὡς μεταφορά, πρβ. τῇ σκηνῇ τοῦ Kurosawa με τῇ Λαΐδῃ Μάκβεθ νὰ σκέφτεται μόνη τῆς σὲ σκοτεινὸ δωμάτιο, ἀπο τὴν πῶρτα τοῦ ὁποῖου φαίνεται νὰ περιφέρουν ἓνα ἄλογο γύρω γύρω στὴν αὐλὴ γυμνάζοντάς το κλπ.), συστήματα γραφῆς (εικονογραφικῇ: πρβ. ἀρχὴ κινεζικῶν ιδεογραμμμάτων, σημειογραφικῇ: συνδυασμὸς εἰκόνων καὶ φωνητικῶν ἀξιών κλπ.), γρίφοι κλπ., σύμβολα λειτουργιῶν (π.χ. πηροῦνι καὶ μαχαίρι σὲ τουριστικὸς ὁδηγὸς = ξενοδοχεῖο με ἐστιατόριο κλπ.) κλπ.

4) Στοιχεῖα σημείωσης (πρβ. Dupriez, 1986)

- πομπὸς, π.χ. ομιλήτης (πρβ. ρητορικὲς ἐρωτήσεις, ἀποστροφὴ, προσποίηση, πρόληψη, ἐπιγραμματικότητά κλπ.), συγγραφέας (πρβ. εἰρωνεία, χιούμορ, ἐπίφραση, (αὐτο)διόρθωση κλπ.)
- δέκτης: πρβ. ἐρμηνεύοντα ἀπο τὴν πλευρὰ τοῦ ἐρμηνευτῆ (συναισθηματικὸ, ἐνεργητικὸ, λογικὸ ἐρμηνεύον)
- ἀγωγός, πρβ. καὶ περιβάλλον ἐπικοινωνίας (ἀντίστοιχο ὕψος, ἐναλλαγὴ, ἀνάκληση κλπ.)
- designatum, πρβ. καὶ σύμβολο, φανταστικὲς ἐννοιες κλπ., μαρτυρίες
- denotatum (ἀντικείμενο ἀναφορᾶς): ἀντικείμενα, ὄντα (αὐτοτελῆ, μέρη ἀντικειμένων, μέρη ὁργανωμένου συνόλου), ιδιότητες, καταστάσεις, διαδικασίες: ἐνέργειες, ἐξελίξεις ἐνὸς ἢ πολλῶν ἀντικειμένων), δυνάμεις (ἐλξὴ κλπ.)
- ἐρμηνεύον, πρβ. περίφραση (π.χ. *ὁ Γέρος τοῦ Μοριά = ὁ Κολοκοτρώνης*), συνώνυμα (π.χ. *ζητιάνος-ἐπαίτης-ζήτουλας* κλπ., πρβ. καὶ *Ἀποσπερίτης-Αὐγερινός*).

Τὰ σχήματα λόγου δὲν ἐμφανίζονται μόνο στο κείμενο ἐνὸς ομιλητῆ ἀλλὰ καὶ μετὰξὺ δύο συνομιλητῶν στὴν ἄμεση συνέχεια λόγου.

5) Δομές-λειτουργία

Ἡ ἀνάλυση ἐκφράσεως καὶ περιεχομένου δείχνει τὴν ὑπαρξὴ συνθετότερων σημείων, π.χ. ἡ παρήχηση ἀποτελεῖ μέρος μιᾶς φράσεως (πρβ. τυχαία δημιουργία τῆς) ἀλλὰ ἔχει ἓνα ἰδιαίτερο περιεχόμενο (πρβ. ἐνσυνειδήτη ἐπιδιώξή τῆς: σχῆμα λόγου). Πρβ. καὶ κλιμάκωση (π.χ. *πῆγαινε, τρέχα, πέταξε καὶ ἐκδικήσου μας!*), ἀντίθεση (π.χ. *ὁ οὐρανὸς εἶναι μαῦρος ἡ γῆ ἄσπρη, ὠραῖο σῶμα μέτρια ψυχῇ*: ἐξασθενημένη μορφή ἀντίφρασης) καὶ τοὺς συνδυασμοὺς τῶν σχημάτων λόγου (βλ. 4.22).

4.22 Σκοπὸς καὶ προέλευση

Τὰ σχήματα λόγου οφείλονται σὲ ποικίλα αἰτία καὶ καλύπτουν ποικίλους σκοποὺς (βλ. καὶ 4.14), ὅπως:

- ἐκφραστικὲς ἀνάγκες: νῆες ἐννοιες (ἀνάγκες ὀνοματοθεσίας, πρβ. μεταφορά, ἀντίθετα με διαλεκτικὴ ἄνοδο ἀπο ἀντίληψη σὲ ἐννοια), ἐντυπώ-

σεις, καταστάσεις κλπ. Έτσι με τα σχήματα λόγου αποφεύγεται η πρόσθετη αυθαιρετότητα (βλ. και παρακάτω), στις περιπτώσεις όπου θα έπρεπε αλλιώς να δημιουργήσουμε νέα σημεία, π.χ. για τα πόδια επίπλων (πρβ. ότι κάποτε υπάρχουν οι νέοι όροι στην επιστημονική γλώσσα, όπου όμως πάλι γίνεται χρήση μεταφορών κλπ., όταν δέν αντλούνται απο την αρχαία γλώσσα κλπ.)

- αισθητική εκφραστικότητα (χάρη, ζωνρότητα, ευγένεια, ποικιλία, υπογράμμιση, πρβ. εμπρεσιονισμό κλπ.), που στηρίζεται σε εικόνα αντίθετα απο την κυριολεξία που στηρίζεται σε σκέψη (κατα τον Cohen η ρητορική αποτελεί επιστροφή στον αρχικό φαντασιακό κόσμο)
- δήλωση των ποικίλων ερμηνευόντων/ερμηνευμάτων
- σημειωτική οικονομία και ταχύτητα επικοινωνίας, πρβ. παροιμίες
- λειτουργική διαφοροποίηση γλωσσικής ποικιλίας → μετατροπισμοί κλπ. που εκφράζουν σημασιακές, πραγματολογικές (σχήματα λόγου μπορούν να προέλθουν απο πραγματολογικές χρήσεις που κάνουν εντύπωση και διαδίδονται) κλπ. αποχρώσεις και φορτίσεις, ποιοτική μεταμόρφωση του περιεχομένου κλπ. (πρβ. ποιητική)
- επιδίωξη ποικιλίας λόγου για κάλυψη λειτουργικών και υφολογικών διαφοροποιήσεων (σημασιακός πλούτος), αντίστοιχων με διακρίσεις της κοινωνικής και πολιτισμικής ζωής (όταν υπάρχει μεγαλύτερη οργάνωση απο την απαραίτητη για την επικοινωνία δημιουργούνται συνθετότερα σημεία, πρβ. και επίπεδα γλώσσας), π.χ. παικτικά αίτια (πρβ. παρονομασία, παρήχηση, ετυμολογικό σχήμα, ομοιοτέλεuto, κύκλος, προσωποποιϊα, αλληγορία, πρβ. και αινίγματα, γλωσσοδέτες)
- αίτια ψυχολογικά (συναισθηματική σημασία, φορτισμένη έκφραση, πρβ. ανακόλουθο, έλξη, υπαλλαγή, πρόληψη, πρωθυστερο, υπερβατό, ειρωνεία, ευφημισμός, αναφώνηση, ζεύγμα), βιολογικά (ακαθόριστες ψυχοσωματικές καταστάσεις), νοητικά (μέθοδοι και προγράμματα στρατηγικής της έκφρασης: οργανωμένη, συγκρατημένη έκφραση, ισορροπισμοί, Gestalt κλπ., κατάργηση σε ποικίλους βαθμούς και μορφές της αυθαιρετότητας του γλωσσικού σημείου, πρβ. χιαστό, υποφορά, συμπλοκή, αντιστροφή, επιφορά, επαναφορά, επαναστροφή, διπλότητα, αναδίπλωση, έν δια δυοίν, κατ' άρση και θέση, εκ παραλλήλου, εξ αντιθέτου)
- προσωπικές επιδιώξεις: επίδραση στον ακροατή (πρβ. αρχαία ρητορική): εντυπωσιασμός, πειστικότητα, επιχειρηματολογία (πρβ. επιδιόρθωση, προδιόρθωση, αποσιώπηση), πρβ. και πραγματολογικά αίτια (πρβ. κατα το νοούμενο, σύμφυση, καθ' όλου και μέρος, βραχυλογία-πλεονασμός: σύντομη-εκτεταμένη έκφραση)
- ανακάλυψη περιεχομένων: προς νέες οπτικές γωνίες θεώρησης του κόσμου (πρβ. αινίγματα κλπ.).

Ορισμένα σχήματα λόγου αποτελούν καθολικούς τρόπους σημείωσης, όπως η παρομοίωση, η μεταφορά, η παράφραση, η συνεκδοχή, η μετωνυμία, η περίφραση, η αντίφραση. Αυτό φαίνεται από τη συχνότητα της εμφάνισης και χρήσης τους και συχνά από τον ασύνειδο και τυχαίο χαρακτήρα τους, π.χ. (προς σκύλο που λέγεται Bruto) *τον ρήμαξες τον Καίσαρα Μπρούτε!* (όπου *Καίσαρα* δηλώνει ένα άλλο σκυλί), οξύμωρα της ζωής, π.χ. *Ιωάννης Κοντογιάννης* για έναν πανύψηλο *Γιάννη* κλπ. (πρβ. τους γκάγκστερ του παλιού κινηματογράφου που είναι άψογα ντυμένοι, την είδηση ότι οι κρατούμενοι των φυλακών ξυλοφόρτωσαν έναν παιδοκτόνο κλπ.). Συχνά χαρακτηρίζονται από έμμεση έκφραση, σε αντίθεση με την αμεσότητα της κυριολεκτικής, ουδέτερης έκφρασης (πρβ. αναφορική γλωσσική λειτουργία). Τα σχήματα λόγου δεν αποτελούν χαρακτηριστικά κάποιας ιδιαίτερης χρήσης της γλώσσας, αλλά της γλώσσας γενικά, πρβ. Τζάρτζανο (1953, § 284): «Σχήματα λόγου παράγονται τις περισσότερες φορές φυσικά και αβίαστα, ήτοι χωρίς να το επιδιώκει εκείνος που μιλεί (ή γράφει) και χωρίς να αντιλαμβάνεται ότι με το να εκφράζεται, όπως εκφράζεται, εκφέρει κάτι το ιδιόρρυθμο γλωσσικώς. Από λογοτέχνες όμως δημιουργούνται πολλές φορές σχήματα λόγου και σκοπίμως, για ορισμένους αισθητικούς ή ψυχολογικούς σκοπούς, ήτοι για καλλωπισμό του λόγου, για να προκληθεί περισσότερο σε ορισμένο σημείο του λόγου η προσοχή των ακροατών (ή αναγνωστών), για να παραχθεί κάποια ιδιαίτερη εντύπωση σ' αυτούς κλπ.». Η έλλειψη της αντίληψης των σχημάτων λόγου θυμίζει την έλλειψη της αντίληψης των κανόνων της γλώσσας του ομιλητή της μητρικής, εκτός όταν θέλει να εκφράσει κάτι περίπλοκο, με αντίστοιχη περίπλοκη έκφραση. Παρόμοια με την αντίληψή τους, και η αποδοχή των σχημάτων λόγου είναι συνειδητή όταν υπάρχει συσώρευση και εκζήτηση, όπως σε ορισμένα γραμματειακά είδη (π.χ. εγκωμιαστικά ποιητικά είδη, ποίηση των γάλλων *rhétoriqueurs* κλπ.).

4.23 Κατάταξη

Εκτός από τις γενικές κατηγορίες του Groupe μ, δηλαδή σχήματα λόγου γραμματικά (έκφραση, κώδικες): μεταπλασμοί-μετατάξεις, λογικά (περιεχόμενο, αντικείμενο αναφοράς): μετασημήματα-μεταλογισμοί, βάσει των διαδικασιών αφαίρεσης, προσθήκης, αφαίρεσης και προσθήκης, εναλλαγής (που μπορεί να είναι μερικές-πλήρεις, απλές-επαναληπτικές, αρνητικές κατά περίπτωση), μπορούμε να διακρίνουμε:

1) αντιθέσεις όπως βραχυλογία-πλεονασμός, λιτότητα-υπερβολή, εκ παραλλήλου/εξ αναλόγου-εξ αντιθέτου (εξ αρνητικού-εκ θετικού: *όχι ζεστό, κρύο-κρύο, όχι ζεστό*), κατ' εξοχήν-καταχρήσεως, πρόληψη-μετάληψη (υποχωρητική-προχωρητική έλξη, πρβ. ανακόλουθο-αυστηρή λογική διατύπω-

ση, προδιόρθωση-επιδιόρθωση, πρβ. πρωθύστερο-ύστερο πρότερο, υπέρβα-τό-ανα/υποβατό (κατα τα επίπεδα εκφοράς του λόγου), έν δια δυοίν-δύο δι' ενός, θέση και άρση (π.χ. *είμαι καλογεράκι απ' ασκηταριό, δέν είμαι Τούρκος ούτε Κόνιαρος*), βραχυλογία/λιτότητα-όγκος/μεγαλοπρέπεια, αναφώνηση-ψιθυρισμός/μουρμουρητό (πρβ. διστακτική εκφορά), αλληγορία-παραλογισμός, ομοιοτέλετο-ομοιοκάταρκτη, κύκλος-τετράγωνο (π.χ. *ανέβαινε κατέβαινε έμπαινε έβγαινε*), σύμφυση-ανάλυση

2) άξονες αντιθετικούς όπως συνεκδοχή (μέρος αντί όλου)-μετωνυμία (όψη όλου αντί όλου)- κατεξοχήν (όλο αντί μέρους, π.χ. *η Πόλη*)- μεταφορά (όλο αντί άλλου όλου, πρβ. αλληγορία), έλλειψη/βραχυλογία-αναδίπλωση/επανάληψη-συνοπτικότητα/λακωνικότητα-περίφραση/πολυλογία (πρβ. *Πόλη-Κωνσταντινούπολη-του Κωνσταντίνου η Πόλη*), έν δια δυοίν (πρβ. αναδίπλωση/ταυτολογία)- εκ παραλλήλου-καθόλου και μέρος, πρβ. και ειρωνεία-εκτίμηση-θαυμάσια-θαυμασμός-κολακεία, ευφημισμός-επιστημονικοί όροι-ξένες λέξεις-ουδέτερο λεξιλόγιο-λαϊκή γλώσσα-χυδαιότητα-αισχρολογία, υπερβολή-επαύξηση-άμετρη έκφραση-κανονική έκφραση-μετριασμός

3) συνταγματικές-παραδειγματικές-συνταγματικές+παραδειγματικές σχέσεις: θέση λέξεων (σειρά όρων, ποικίλα σχήματα λόγου ανάλογα με τις συντακτικές δυνατότητες της γλώσσας), συντακτικές ιδιορρυθμίες (γραμματικά σχήματα λόγου, ανάλογα με τους συντακτικούς κανόνες συμφωνίας κλπ. της γλώσσας, π.χ. έλξη, ανακόλουθο)-λεκτικοί τρόποι-πληρότητα λόγου. Κατα τον Cohen (1977) οι σχέσεις in absentia (π.χ. μεταφορά, όπου το συγκρίνον εμφανίζεται μόνο του) και in praesentia (π.χ. παράδοξο, όπου υπάρχει σχέση καθορισμού, παράθεση) βρίσκονται σ' όλα τα σχήματα λόγου, επειδή το ασυμβίβαστο της σημασίας (écart) ακυρώνεται απο την αλλαγή σημασίας (ο συνταγματικός άξονας απο τον παραδειγματικό). Στους λεκτικούς τρόπους οι παραδειγματικές σχέσεις αποκρύπτουν τις συνταγματικές, ενώ στα άλλα σχήματα λόγου οι συνταγματικές τις παραδειγματικές.

4) ιστορική διάσταση: επέκταση/πλάτμα-στένεμα-φθορά (πρβ. και φθορά-ουδέτερη κατάσταση-βελτίωση) σημασίας, νεκρές μεταφορές κλπ.

5) είδη σημείων: κατα τον Peirce (τριχοτομίες: qualisign-sinsign-legisign, icon-index-symbol, rheme-dicent-argument), θα μπορούσαμε να διακρίνουμε τα καθολικά είδη:

- μεταφορά (3-1-1): πρβ. και αλληγορία
- μετωνυμία (3-2-1)
- παρομοίωση (3-2-2): πρβ. και υπερβολή, παρονομασία, προσωδία
- συνεκδοχή (3-3-1): πρβ. και αντονομασία (παράγωγο αντί πρωτότυπο), κατ' εξοχήν
- περίφραση (3-3-2): πρβ. και αντίφραση, αντονομασία, βραχυλογία-πλεονασμό (κατα το νοούμενο, σύμφυση-καθόλου και μέρος, παρονο-

μασία, ομοιοτέλετο)

- παράφραση (3-3-3): πρβ. και υπαλλαγή, πρόληψη, θέση λέξεων.

Οι ατομικές εμφανίσεις τους αποτελούν «αντίγραφα» (replica = sign μέσω του οποίου σημαίνει το legisign, Peirce, πρβ. στη γλωσσολογία τα στοιχεία -etic και -emic: δείγμα-τύπος)

6) ερμηνεύοντα: τα σχήματα λόγου αποτελούν ερμηνεύοντα γλωσσικών σημείων ή ερμηνεύοντα στη θέση σημείων που δεν υπάρχουν (πρβ. μεταφορές σε ονοματοθετική λειτουργία). Έτσι διαφοροποιούνται από τα άλλα γλωσσικά σημεία με τα οποία παρουσιάζουν τα ίδια είδη (βλ. 4.14). Αυτό φαίνεται από τα ταυτολογικά κλπ. στοιχεία, όπως:

- ταυτολογία (πρβ. ταυτότητα): αναδίπλωση, διπλοτυπία, επαναστροφή, επαναφορά, αντιστροφή, συμπλοκή, υποφορά, χιαστό
- συνωνυμία/αντωνυμία (πρβ. ομοιότητα-ανομοιότητα): αντίφραση, βραχυλογία-πλεονασμός, κατά το νοούμενον, καθόλου και μέρος, έλξη, υπαλλαγή, κύκλος (συνωνυμία+ταυτολογία).

Ως προς τα είδη των ερμηνευμάτων διακρίνουμε:

- άμεσα (immediate, perceptive): αναφώνηση
- δυναμικά (dynamical, factual): μεταφορά, κατάχρηση, μετωνυμία, ειρωνεία, ευφημισμός, προδιόρθωση-επιδιόρθωση, υπαλλαγή
- τελικά (final/explicit/normal/systematic, πρβ. και habit στον Peirce): κατεξοχήν.

4.24 Λειτουργία και ερμηνεία

Τα σχήματα λόγου παρουσιάζουν τις εξής χρήσεις:

- καθιερωμένα: όπως και άλλα στοιχεία του λεξιλογίου λειτουργούν αναγκαστικά (π.χ. τα πόδια της καρέκλας) ή ελεύθερα (π.χ. τα χέρια της καρέκλας/τα στηρίγματα των χεριών της καρέκλας, οι ρίζες του βουνού/τα πόδια του βουνού, πρβ. η πλάτη της καρέκλας = το ερεισίνωτο κλπ.)
- επινοημένα: αντίθετα από τις αυτονόητες μεταφορές (π.χ. η μύτη του βουνού) υπάρχουν οι απομακρυσμένες, τολμηρές κλπ. (προσωπικές, ατομικές σημασίες και χρήσεις, π.χ. ο άνεμος οργώνει το πέλαγο του Παπαδιαμάντη, η δύναμή σου πέλαγο κι η θέλησή σου βράχος του Σολωμού κλπ.), οι οποίες μπορούν να καθιερωθούν (πρβ. παροιμιακές φράσεις, π.χ. είναι πρόβατο απολωλός).

Κάποτε ακολουθεί στο σχήμα λόγου η ερμηνεία (κυριολεκτική χρήση), π.χ. καταδικασμένοι και ελεύθεροι, δηλαδή θέλω να πώ παντρεμένοι και ανύπαντροι (πρβ. ελεύθερος = ανύπαντρος).

Η αποδοχή των σχημάτων λόγου από τους δέκτες γίνεται αντίστοιχα αυτόματα (στις καθιερωμένες) ή περνώντας από μία διαδικασία αποκωδικοποίησης (βλ. Cohen, 1977), δηλαδή από την αντίληψη της ανωμαλίας

και την διόρθωσή της (συνταγματικές και παραδειγματικές σχέσεις). Οι διαδικασίες αυτές είναι περισσότερο ή λιγότερο συνειδητές, άμεσες ή έμμεσες, π.χ. στο *ο ουρανός είναι νεκρός* γίνεται αναγωγή στην αντίθεση άψυχο-έμψυχο. Σε περιπτώσεις όπως το *βουνό τραγουδούσε* η ερμηνεία αρχικά προσπαθεί, ξεκινώντας από τα συμφραζόμενα ή την πείρα του κόσμου, να το εξηγήσει (π.χ. από το κελαηδίσματα των αναριθμητων πουλιών), πριν το θεωρήσει παράλογο και το απορρίψει, όπως το *βουνό είναι εξίσωση δευτέρου βαθμού* (αλλά πρβ. και τη χρήση παράλογων τίτλων σε ζωγραφικούς πίνακες ή παράδοξων, απροσδόκητων στοιχείων στην σουρεαλιστική ποίηση κλπ., όπου προέχουν κάποτε υποσυνειδητές ή παιγνιώδεις διαδικασίες και συνεπώς αντίστοιχες ερμηνείες).

5. Συμπέρασμα

Οι διαμορφώσεις του λόγου (μετατροπισμοί κλπ.) που εξετάζει η ρητορική, με τις πολλές και εξειδικευμένες μέχρι λεπτομέρειες μορφές (σχήματα λόγου κλπ.), είναι χαρακτηριστικά λίγο πολύ όλων των γλωσσικών πραγματώσεων (επιπέδων γλώσσας κλπ.) και πιθανόν αντιπροσωπεύουν γενικές μορφές (ή διαστάσεις) της πραγμάτωσης της γλώσσας, που αποτελούν συνέπεια (πραγματώσεις) επιλογών μεταξύ δυνατοτήτων, βάσει συνθηκών, σκοπών κλπ., που εμφανίζονται στις συγκεκριμένες καταστάσεις γλωσσικής επικοινωνίας, σκέψης, φαντασίας (πρβ. ερμηνεύματα).

Βελουδής Γ., *Γραμματολογία - Θεωρία λογοτεχνίας*, εκδ. Δωδώνη, 1994.

Cohen J., *Théorie de la figure στο Sémantique de la Poésie*, Seuil 1977.

De Sushil Kumar, *History of Sanskrit Poetics*, I-II, Calcutta 1976.

Ducrot O. & Todorov T., *Dictionnaire encyclopédique des sciences du langage*, Seuil 1972.

Dupriez B., *Rhetoric*, στο *Encyclopedic Dictionary of Semiotics*, 1-3, Mouton 1986.

Fontanier P., *Les figures du discours*, Flammarion 1968.

Groupe μ, *Rhétorique générale*, Larousse 1970.

Groupe μ, *Rhétorique de la poésie*, Seuil 1990.

GLSW = *Grundzüge der Literatur- und Sprachwissenschaft*, 1-2, dtv, 1973-1974.

Lausberg H., *Manual de Retórica Literaria*, 1-3, Madrid, 1966-1968.

Poetik in Stichworten, Hirt 1966.

Schlüter H., *Grundkurs der Rhetorik*, dtv, 1977.

- Σετάτος Μ., «Η λειτουργική εκμετάλλευση της ποικιλίας στην κοινή νεοελληνική», *ΕΕΦΣΠΘ Τμήμα Φιλολογίας* 2 (1992).
- Σετάτος Μ., *Γλωσσολογικές Μελέτες*, Θεσσαλονίκη 1994.
- Σετάτος Μ., «Η παιγνιώδης χρήση της γλώσσας», *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία* No 13, 1977.
- Suhamy H., *Les figures du style*, PUF, 1990.
- Τζάρτζανος Α., *Νεοελληνική Σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, Εν Αθήναις 1946-1953.
- Todorov T., *Littérature et Signification (Appendice: Tropes et Figures)*, Larousse 1967.
- Watwāt, Rašīd ad-Dīn, *Sady volšebstva u tonkostjakh poezii*, Moskva 1985.

II. ΓΕΝΙΚΗ ΓΛΩΣΣΟΛΟΓΙΑ

ΚΕΝΤΡΙΚΑ ΚΑΙ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΣΤΗ ΓΛΩΣΣΑ

1. Εισαγωγικά

Η διάκριση κεντρικών και περιφερειακών στοιχείων στη γλώσσα προκύπτει συχνά από την γλωσσολογική μεθοδολογία και πρακτική: πολλοί γλωσσολόγοι ασχολούνται μ' αυτό που θεωρούν πυρήνα της γλώσσας και αγνοούν ή αφήνουν για μελλοντικές έρευνες στοιχεία της, που θεωρούνται έτσι περιφερειακά ή δευτερεύοντα, όπως π.χ. τα υπερτεμαχιακά (επιτονισμοί), υφολογικά κλπ. Τί είναι βασικό και τί περιφερειακό εξαρτάται έτσι από την θεωρητική βάση του γλωσσολόγου, από τα ενδιαφέροντα και τη θέση της γλώσσας στο πολιτισμικό σύστημα που αναγνωρίζει κλπ.

Η προβληματικότητα της διάκρισης κεντρικών και περιφερειακών στοιχείων φαίνεται και από το γεγονός των στενών σχέσεων των στοιχείων του γλωσσικού συστήματος μεταξύ τους (πρβ. ότι κατά τον Meillet «tout se tient» στην γλώσσα). Αν μάλιστα εξετάσουμε τις πραγματώσεις της γλώσσας κατά την ανθρώπινη επικοινωνία, μπορούμε να αναρωτηθούμε και αν η παράλληλη χρήση άλλων σημειωτικών συστημάτων (κινηματικών, μουσικών κλπ.) είναι περιφερειακή ως προς την γλώσσα (και αυτά μόνο θα θεωρηθούν περιφερειακά) ή ισότιμη. Εδώ φαίνεται και μιá άλλη πλευρά του προβλήματος, η αξιολογική: περιφερειακός σημαίνει δευτερεύων, επουσιώδης ή επεισοδιακός, λεπτομερειακός, σπάνιος κλπ.

Ποιά είναι τα κεντρικά στοιχεία μιáς γλώσσας (τα καθολικά και τα ιδιαίτερα τυπολογικά χαρακτηριστικά της) ή της γλώσσας γενικά (μόνο τα καθολικά χαρακτηριστικά ή και συνεπαγωγές τους), είναι ένα άλλο ερώτημα. Παίρνοντας υπόψη εξάλλου τις συγκεκριμένες πραγματώσεις μιáς γλώσσας, μπορούμε να θεωρήσουμε περιφερειακά τα καθαρά ιδιολεκτικά χαρακτηριστικά των ομιλητών της, αν και συχνά έχουν την τάση να γίνονται αντικείμενο μίμησης (πρότυπα ομιλίας) και έτσι να εξαπλώνονται.

Σχετικά με τα περιφερειακά στοιχεία, μπορούμε να τα αναζητήσουμε σε όλο το γλωσσικό σύστημα γενικά ή κατά βαθμίδα του άξονα γλωσσικών σημείων, κατά περιοχές της γλώσσας κλπ.

2. Κριτήρια

Ως βάση της διάκρισης κεντρικών και περιφερειακών στοιχείων στη γλώσσα μπορούμε να επικαλεστούμε ποικίλα κριτήρια, όπως:

2.1 Περιχές της γλώσσας (γλωσσικού συστήματος)

1) Φωνολογία/φωνητική

- κεντρικά: φωνολογικό σύστημα (διακριτική λειτουργία φωνημάτων, προσωδιακών στοιχείων: τονισμού, πρβ. *γέρος-γερός*, παύσεων κλπ., πρβ. ότι η επιτόνιση και μόνη της μπορεί να δίνει αντίθετη σημασία στην πρόταση), το accent μιάς γλώσσας (όπως φαίνεται από τις δυσκολίες ξένων που την μιλούν)
- περιφερειακά: επιφωνήματα (π.χ. clicks όπως τς τς), ηχομιμητικά (μιμήσεις ήχων, κραυγών κλπ.), προσωδιακά (π.χ. *είναι το απορρυπαντικό*, όπου ο τόνος 3 φαίνεται σαν προσθήκη σε κάτι πρωταρχικό, το άτονο άρθρο, πρβ. και τη γραφή, που συνήθως δέν δηλώνει πολλά τέτοια στοιχεία, αλλά έχει την δυνατότητα να τα δηλώσει, π.χ. *είναι ΤΟ απορρυπαντικό*), αποκλίνουσες φωνητικές μορφές (π.χ. *μπελιάς* αντί *μπελάς*), που όμως τείνουν προς λειτουργική διαφοροποίηση (π.χ. σε αντίθεση δημοτικών-λαϊκών), επιμηκύνσεις-βραχύνσεις κλπ.

2) Μορφολογία

- κεντρικά: παραδείγματα κλίσης
- περιφερειακά: περιπτώσεις πολυτυπίας (π.χ. *ερχόταν-έρχονταν*, πρβ. τοπικές ποικιλίες της κοινής: *έρχονταν-ερχόντουσαν*, διαφορές ηλικιών, διαφορές επιπέδων, π.χ. δημοτικών-λαϊκών: *έρχονταν-ερχόντανε*, *άντρα-αντρός*, *γυναίκα-γυναικός* κλπ., πρβ. και στατιστική συχνότητα και φρασεολογία, *στάλθηκαν-εστάλησαν*, με αντίστοιχες φορτίσεις των δημοτικών και λόγιων τύπων: ουδέτερα-επισημότητα).

3) Σύνταξη

- κεντρικά: βασικοί συντακτικοί κανόνες, π.χ. η θέση του άρθρου μπροστά από όνομα, επίρρημα, φράση (π.χ. *το να+ρήμα*)
- περιφερειακά: σπάνιες συντάξεις (π.χ. απόλυτη χρήση των -οντας), απαρεμφατισμοί (βλ. Τζάρτζανο, 1946), αφηγηματική υποτακτική (βλ. Τζάρτζανο, 1946), συντάξεις όπως *μου αρέσει* κλπ., χρήσεις χρόνων αντί άλλων (πρβ. ενεστώτα αντί αόριστο, μέλλοντα κλπ.).

4) Σημασιολογία

- κεντρικά: βασικές σημασίες (π.χ. *πελεκάνος* = είδος πουλιού)
- περιφερειακές: σπάνιες σημασίες (π.χ. *πελεκάνος* = γλύπτης, πρβ. και το πρόβλημα μιάς ή περισσότερων λέξεων ή σημασιών).

5) Λεξιλόγιο/φρασεολογία

- κεντρικά: βασικό λεξιλόγιο (πρβ. Basic English του Ogden, διδασκαλία ξένων γλωσσών όπου στα πρώτα στάδια διδάσκεται το βασικό καθημερινό λεξιλόγιο)
- περιφερειακά: ειδικά λεξιλόγια (επαγγελμάτων, επιστημών, αθλημάτων κλπ., συνθηματικές «γλώσσες»), ξένα δάνεια και νεολογισμοί (πρὶν καθιερωθῶν στην κοινή γλώσσα).

6) Πραγματολογία

- κεντρικά: καθιερωμένες χρήσεις (π.χ. το δεύτερο πρόσωπο του πληθυντικού ως ένδειξη ευγένειας, *του λόγου σου* ως φορτισμένη αρνητικά κριτική έκφραση κλπ.)
- περιφερειακά: περιορισμένες χρήσεις (π.χ. *του λόγου σου*, όπου ακόμα χρησιμοποιείται ως έκφραση ευγενικής αποστροφής).

7) Επίπεδα γλώσσας

- κεντρικά: χαρακτηριστικά κλιμάκων (αξίες λεξιλογίου), διαβαθμίσεων (υφολογικών αξιών), ειδών λόγου (κειμενογλωσσικές αξίες), στρωμάτων (κοινωνιογλωσσικών αξιών, πρβ. γλώσσα κοινωνικών ομάδων, παιδική γλώσσα κλπ.), κωδίκων (πολιτιστικών αξιών) κλπ. (βλ. Σετάτο, 1994)
- περιφερειακά: χαρακτηριστικά που δέν έχουν καθιερωθεί ή είναι ψυχολογικά, ιστορικά, γεωγραφικά, ιδιολεκτικά (βλ. Σετάτο, 1994).

Πολλές απο τις περιπτώσεις (1)-(6) χαρακτηρίζουν επίπεδα γλώσσας.

8) Κύρια ονόματα

Τα κύρια ονόματα (βαφτιστικά, επώνυμα, τοπωνύμια κλπ.) θεωρούνται συχνά ως μιὰ περιφερειακή περιοχή του λεξιλογίου (πρβ. τα συνηθισμένα γλωσσικά λεξικά με γραμματικές όπως του Τριανταφυλλίδη, 1991), αλλά η γλωσσική επικοινωνία δείχνει ότι είναι απαραίτητα για την σαφήνεια των περιεχομένων. Πολλά απ' αυτά ανήκουν σε έναν κεντρικό τομέα του πολιτισμικού λεξιλογίου, ενώ άλλα είναι κατα περίπτωση κεντρικά (άτομα) ή περιφερειακά (πρβ. ειδικά λεξιλόγια, 2.15).

2.2 Εξελικτικές διαδικασίες της γλώσσας**1) Διαδικασία πραγμάτωσης της γλώσσας**

- κεντρικά: κώφωση στα βόρεια ιδιώματα της νέας ελληνικής κλπ.
- περιφερειακά: παραδείγματα όπως *πριμίνι μι*, όπου έχουμε τονισμένο ε να τρέπεται και αυτό σε *ι* (η εξήγηση φαίνεται να είναι ότι η σειρά εφαρμογής των κανόνων είναι: κώφωση και μετά έγκλιση του τόνου).

2) Διαχρονικές αλλαγές

Όλα στη γλώσσα μπορούν να αλλάξουν, αλλά κατα κανόνα όχι όλα ταυτοχρόνως (υπάρχουν παραδείγματα γλωσσών που αλλάζουν ριζικά σε

μιὰ ορισμένη εποχή, όπου εμφανίζονται πολλές αλλαγές μαζί ή αλυσιδωτά).

- κεντρικά: αλλαγές που επικράτησαν και πέρασαν στην κοινή (νόρμα)
- περιφερειακά: αλλαγές που εμφανίζονται σποραδικά (σε κάποιες πραγματώσεις, σε κάποιες περιοχές κλπ. της γλώσσας) και διαδίδονται.

3) Αποδεκτότητα τροποποιήσεων

- κεντρικά: αυτά που γίνονται δεκτά με περισσότερη ευκολία στην κοινή (π.χ. *ήσασταν* αντί *ήσαστε*, που συμπίπτει φωνητικά με το *είσαστε*)
- περιφερειακά: κατά περιοχές (π.χ. *substandard* της κοινής: *παίζουμε-παίζουμε, μιλούσα-μίλαγα, ήσασταν-ήσαστε*).

2.3 Γλώσσα και άλλα σημειωτικά συστήματα

Εξετάζοντας παράλληλα με τη γλώσσα και άλλα σημειωτικά συστήματα, μπορούμε να παρατηρήσουμε πρωτεύουσες και δευτερεύουσες χρήσεις, ατελείς χρήσεις κλπ.

1) Δευτερεύουσες χρήσεις

Εκτός από τις πρωτεύουσες χρήσεις της γλώσσας στη γλωσσική επικοινωνία, πληροφόρηση κλπ. (πρβ. λειτουργίες της γλώσσας, βλ. Σετάτο, 1991), υπάρχουν και χρήσεις της που θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως δευτερεύουσες ή περιφερειακές, όπως:

- λογοτεχνία (πρβ. θέατρο κλπ.), κινηματογράφος (πρβ. βουβό-ομιλούντα), μίμοι κλπ.
- μιμήσεις ομιλίας (πρβ. απο παιδιά κλπ.), πρβ. κινηματικά ή γειτνιαστικά στοιχεία
- μεταγλωσσικές χρήσεις: γλωσσολογία (λόγος για τη γλώσσα), εκμάθηση ξένων γλωσσών (ασκήσεις για τη γλώσσα κλπ.)
- κρυπτογραφικές, συνθηματικές χρήσεις: όπου φαίνεται η αναγκαιότητα της διάκρισης αυθαιρετότητας και συμβατικότητας των γλωσσικών σημείων, διότι και στον συνθηματικό λόγο υπάρχει αυθαιρετότητα όπως στην κοινή, δέν υπάρχει όμως συμβατικότητα, εφόσον μόνο για μερικούς, τους μνημένους, υπάρχει η συμβατικότητα
- παιγνιώδης χρήση: σε αινίγματα κλπ.
- διακοσμητική χρήση: π.χ. στην καλλιγραφία (πρβ. αραβική και ιαπωνική γραφική παράδοση, όπου η καλλιγραφία θεωρείται μεγάλη τέχνη).

2) Ατελείς χρήσεις

- αποδέκτες χωρίς συμμετοχή στη συνομιλία: ξενόφωνοι, ζώα
- άφωνος λόγος: σιωπή, αποσιώπηση κλπ.
- παραμιλητό
- μурμυρητό κλπ., έρρινη εκφώνηση κλπ.
- μαγνητοφωνήσεις

3) Επιδράσεις απο άλλα σημειωτικά συστήματα

- φωνηματικά: κραυγές, θόρυβοι κλπ.
- μουσικά: επιτονήσεις, επιτονισμοί κλπ.

Πρβ. και παράλληλη και ταυτόχρονη χρήση άλλων σημειωτικών συστημάτων μαζί με τη γλώσσα, π.χ. κινηματικών.

3. Το σύστημα της γλώσσας

Συστήματα εμφανίζονται στον κόσμο της φύσης (πρβ. γενικούς νόμους και δυνάμεις, κάποτε ανεξήγητους ακόμη, όπως της παγκόσμιας έλξης, χαρακτηριστικά στοιχείων της που δημιουργούν τους κανόνες και νόμους, ορισμένες εξαιρετικές καταστάσεις που φέρνουν στην επιφάνεια κρυμμένα χαρακτηριστικά και νόμους) και στον κόσμο των ανθρώπων (εκμετάλλευση χαρακτηριστικών της φύσης για δημιουργία μηχανημάτων κλπ., πρβ. και δημιουργία νέων ειδών με βιολογικές διασταυρώσεις κλπ.).

Η γλώσσα ως σύστημα φαίνεται ότι βασίζεται στη βιολογική δομή του εγκεφάλου (πρβ. καθολικά χαρακτηριστικά) και μπορεί να ποικίλλει κατά γλώσσες στα όρια των καθολικών χαρακτηριστικών (πρβ. όντα και γενικούς βιολογικούς νόμους). Αποτελεί μιὰ περίπτωση σημειωτικού συστήματος (πρβ. καθολικά σημειωτικά χαρακτηριστικά του νου).

4. Κεντρικές και περιφερειακές αρθρώσεις

Οι κεντρικές αρθρώσεις της γλώσσας περιλαμβάνουν μιὰ κλίμακα γλωσσικών μονάδων:

- δευτέρα άρθρωση: φωνήματα, συλλαβές
- πρώτη άρθρωση, μόρφημα-εξαρτημένο σήμημα, λέξη-ανεξάρτητο σήμημα, φρασεολογική ενότητα/ σύνθετη λέξη-ανεξάρτητο σήμημα, κώλον/ φράση-εξαρτημένο νόημα, πρόταση-ανεξάρτητο νόημα, παράγραφος-εξαρτημένο αφήγημα, κεφάλαιο-εξαρτημένο αφήγημα, κείμενο-ανεξάρτητο αφήγημα.

Οι περιφερειακές αρθρώσεις περιλαμβάνουν:

- φωνητικά διακριτικά χαρακτηριστικά, προσωδιακά (εμφάσεις, επιτονισμοί κλπ.), φωνητικά ελεύθερα χαρακτηριστικά (ελεύθερη ποικιλία: ατομικοί ή ομαδικοί νεοτερικοί επιτονισμοί, περιστασιακές προφορές)
- σημασιακά διακριτικά χαρακτηριστικά, σημασιακά ατομικά χαρακτηριστικά
- δάνεια, νεολογισμούς, κλίμακες, ρητορικά σχήματα.

Οι μεταβολές στη γλώσσα εμφανίζονται αρχικά σε περιφερειακές αρθρώσεις.

Οι κεντρικές αρθρώσεις του γλωσσικού συστήματος (αναγκαστικές

χρήσεις, γλωσσικό αίσθημα) παρουσιάζουν, καθώς ανερχόμαστε στην κλίμακα των γλωσσικών μονάδων, ανοδική ελευθερία (πρβ. βασικό περιεχόμενο), ενώ στις περιφερειακές αρθρώσεις εμφανίζονται ποικίλες δυνατές χρήσεις, ελευθερία και ποικιλία πραγματώσεων, πρόσθετες φορτίσεις κλπ. Υπάρχουν τέλος και οι ξένες αρθρώσεις (χαρακτηρισμένες ως ξένες χρήσεις), που είναι αποδεκτές, ανεκτές ή αδύνατες.

5. Ειδικά θέματα

5.1 Ο πυρήνας της γλώσσας

Πολλές γλωσσολογικές θεωρίες διακρίνουν πυρηνικά και εξωπυρηνικά στοιχεία της γλώσσας. Έτσι η μετασχηματιστική γραμματική, που υποτίθεται, κατα τις επιδιώξεις της, ότι ασχολείται μόνο με τον πυρήνα (και μάλιστα μέσω μιάς γλώσσας), δηλαδή με τη δομή βάθους, παρόλο που η δομή επιφάνειας με τα προσωδιακά στοιχεία της αποτελεί (παράλληλα με τα εξωγλωσσικά συμφραζόμενα: κατάσταση γλωσσικής επικοινωνίας ή διαλογισμού) ένα πλέγμα ενδείξεων για τη δομή, τις φορτίσεις, τη σημασία. Θεωρίες όπως αυτή θέτουν σειρά θεωρητικών ερωτημάτων, όπως:

- δομή βάθους και δομή και διαδικασίες εγκεφάλου: Οι αρχές των γλωσσολογικών θεωριών απλώς καταφέρνουν να δηλώσουν τη δομή και τις διαδικασίες με ένα σύνολο αρχών (που θα μπορούσε να αντικατασταθεί με κάποιο άλλο, πρβ. και ιδιόλεκτο του κάθε ομιλητή) ή υπάρχει βαθύτερη σύμπτωση γλώσσας και εγκεφάλου; Οι παύσεις δεν είναι βασικά χαρακτηριστικά εφόσον δεν μπορούν να εκφραστούν με άλλα μέσα (κριτήριο για βασικά, αφηρημένα χαρακτηριστικά); Υπάρχει δομή βάθους πέρα από την πρόταση (πρβ. κειμενογλωσσολογία, π.χ. γραμματειακά είδη κλπ., αφηγηματολογία, genres κλπ., π.χ. του Greimas); Ποιά η σημασία και η θέση των καθολικών χαρακτηριστικών;
- accent: Το πιο εμφανές και ιδιαίτερο ίσως χαρακτηριστικό μιάς γλώσσας (πρβ. την εντύπωση που προκαλεί σε ξένους που δεν την μιλούν), παρόλο που δεν επηρεάζει την γραμματικά σωστή εκφορά και κατανόησή της. Υπάρχουν και κοινωνικά accent, στο εσωτερικό μιάς γλώσσας, ποικιλίες που αποτελούν και αιτία και βασικό κίνητρο αλλαγών στην γλώσσα, εφόσον δημιουργούν νέα πρότυπα ομιλίας, χωρίς αρχικά να παραβιάζουν τους κανόνες της γλώσσας και να δυσχεραίνουν την γλωσσική επικοινωνία.

5.2 Πυρήνας γλωσσικών μονάδων

Οι γλωσσικές μονάδες αναλύονται σε στοιχεία περισσότερο και λιγότερο συμπαγή ως προς τη βαθμίδα ανάλυσης, π.χ.

- διακριτικά φωνητικά χαρακτηριστικά: όπως τα /b/,/d/,/g/ της ΚΝΕ παρουσιάζουν ηχηρότητα, στιγμικότητα, γλωσσικότητα και χειλικότητα, οδοντικότητα, λαρυγγικότητα αντίστοιχα, απο τα οποία τα τρία πρώτα δημιουργούν με την αφαίρεσή τους τα χαρακτηριστικά αηχότητας, εξακολουθητικότητας και ερρινότητας (πρβ. /p/,/t/,/k/ και /v/,/ð/,/ɣ/), ενώ δέν συμβαίνει το ίδιο με την χειλικότητα, οδοντικότητα, λαρυγγικότητα (πρβ. και παρήχηση κλπ., αφομοίωση του τύπου [tom batéra]: προχωρητική ηχηροποίηση του /p/ και υποχωρητική αφομοίωση ερρίνου [n]→[m], ή τα κλειστά φωνήεντα της νέας ελληνικής σε σχέση με το /a/, πρβ. βορειοελληνικά ιδιώματα με κώφωση άτονων e, o σε i, u, όχι όμως του a, που φαίνεται «συμπαγέστερο»
- σημασιακά διακριτικά χαρακτηριστικά: όπως στην σημασιολογική ανάλυση των σημασιακών διακριτικών των επιθημάτων και πτωτικών καταλήξεων σε αντίθεση με το θέμα ή λέξημα (ανάλυση των *sèmes*), πρβ. και *κάνω να+ρήμα* σε σχέση με τα μεταβιβαστικά ρήματα, π.χ. *πίνω-ποτίζω* κλπ.

5.3 Πρωτεύουσες και δευτερεύουσες χρήσεις

Τα γλωσσικά στοιχεία μπορούν να παρουσιάσουν ποικίλες χρήσεις και λειτουργίες, μεταξύ των οποίων ορισμένες μπορούν να θεωρηθούν πρωτεύουσες και κεντρικές και άλλες δευτερεύουσες και περιφερειακές, π.χ. τα /o/,/e/ διαφοροποιούν τις λέξεις *όχι-έχει*, αλλά το *όσοχι* παρουσιάζει ένα μακρό φωνήεν για λόγους έμφασης κλπ., ενώ η κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ) δέν διακρίνει Φ - $\bar{\Phi}$ και συνεπώς το $\bar{o}$ του *όσοχι* δέν εισάγει φωνηματική διάκριση και θα μπορούσε να θεωρηθεί περιφερειακό, ορισμένα ρήματα χρησιμοποιούνται και ως τροπικά, π.χ. *τράβα το σκοινί!* – *τράβα φέρε ένα σκοινί* κλπ.

Οι δευτερεύουσες χρήσεις είναι εξίσου απαραίτητες για την ΚΝΕ, εφόσον της επιτρέπουν πληρέστερη έκφραση (με λεπτές νοηματικές κλπ. διακρίσεις, πρβ. σχήματα λόγου, πέρα απο τις δομικές κατασκευές της γραμματικής) και θέτουν το πρόβλημα του περιεχομένου του όρου «περιφερειακός». Ο όρος αυτός δέν έχει αξιολογικό περιεχόμενο, εκτός μόνο σε περιπτώσεις αμφισβητούμενων ή σπάνιων στοιχείων της ΚΝΕ, π.χ. ορισμένων διαλεκτικών στοιχείων (π.χ. *ήσαντε*) ή λόγιων (π.χ. *της ισχύος, του ύδατος* κλπ.). Νεολογισμοί (πρβ. λογοτεχνική γλώσσα), φρασεολογήματα (π.χ. *τα βλέπει μαύρα/ωραία/στραβά* κλπ.) κλπ. αποτελούν στοιχεία περιφερειακά, πρβ. και την ορολογία γραμματικών και συντακτικών: «κάποτε» «κανονικά» κλπ. (βλ. Αναλυτικό ευρετήριο Τζαρτζάνου, 1997).

Περιφερειακές θα μπορούσαν να θεωρηθούν και οι συνδηλωτικές σημασίες που συνοδεύουν συχνά τις δηλωτικές. Τα λεξιλογικά μορφήματα, οι φρασεολογικές ενότητες κλπ. φορτίζονται διαφορετικά κατα τις ιδιαίτερες

εμπειρίες του καθενός (είναι ανοικτά προς την πραγματικότητα και αντικατοπτρίζουν τις προσωπικές εμπειρίες, πρβ. μνήμη, προσωπική ιστορία δημιουργίας των εννοιών, αντίθετα απο την επιστημονική ορολογία). Γραμματικά μορφήματα, λεξιλογικά πεδία που καλύπτουν μιὰ εννοιολογική περιοχή που μπορεί να αναλυθεί εξαντλητικά (πρβ. αντιθέσεις και σχέσεις καθορισμένων σημασιακών μονάδων κλπ.) είναι κοινές για όλους τους ομιλητές (πιθανές εξαιρέσεις: ποικιλία ισοδύναμων στοιχείων που φορτίζεται υπερβολικά).

Περιφερειακά στοιχεία μπορούν κατα την εξέλιξη μιὰς γλώσσας να γίνουν κεντρικά, π.χ. τα σύστοιχα αντικείμενα της αρχαίας ελληνικής έγιναν τροπικά επιρρήματα σε *-α* στην ΚΝΕ, το *εκκλησία* πήρε την έννοια του οικοδομήματος λατρείας κλπ.

5.4 Προσωδιακά στοιχεία

Τα προσωδιακά στοιχεία δέν εμφανίζονται μόνα τους, παρα μόνο σε περιπτώσεις ακαθόριστου μουρμουρητού, μινυρισμού κλπ. (πρβ. και ορισμένες «γλώσσες» σφυριγμάτων κλπ.). Απαιτούν κάποια αρθρωτικά στοιχεία ως βάση (πρβ. επιφωνήματα με *ε+ποικίλους* τονισμούς κλπ. στην ΚΝΕ), όπως και τα τεμαχιακά γλωσσικά στοιχεία δέν εκφέρονται χωρίς κάποια προσωδιακά (παύσεις, τόνους, επιτονισμούς κλπ., εκτός απο μιμήσεις ομιλίας μέσω μηχανημάτων, ρομπότ κλπ., αλλά και αυτά έχουν την προσωδία τους, πρβ. ξενική προφορά). Τα προσωδιακά δέν μπορούν να αντικαταστήσουν ένα λέξημα (πρβ. οτι δέν εκφράζεται ένα λεξηματικό περιεχόμενο μόνο με έναν τονισμό ή οροθετικό περίγραμμα), αλλά μπορούν να διαφοροποιήσουν λεξήματα (π.χ. *γέρος-γερός*, πρβ. αντίθετα την μετακίνηση του τόνου στα *άνθρωπος-ανθρώπου/άνθρωπον*, που μπορεί να θεωρηθεί περιφερειακό φαινόμενο). Χρησιμοποιούνται συχνά ως αντίστοιχα γραμματικών κλπ. λειτουργιών, πρβ. *το σε ρωτώ αν πήγες να τον δείς με το πήγες να τον δείς*.

Η τεράστια ποικιλία των προσωδιακών στοιχείων (μεμονωμένων ή σε συνδυασμούς) αντιστοιχεί στην εξίσου τεράστια και ανεξάντλητη ποικιλία οπτικών γωνιών και θεωρήσεων της πραγματικότητας, του κόσμου (πρβ. συναισθηματική, βουλητική, φατική, μεταγλωσσική, ποιητική, κοινωνικοπολιτιστική, διαλογική, συμφραστική και κάποτε νοητική λειτουργία της γλώσσας), όπως και στα ιδιολεκτικά χαρακτηριστικά.

Μεταξύ των προσωδιακών στοιχείων, άλλα έχουν κεντρική θέση στη γλώσσα, π.χ. σε παραδειγματικές σχέσεις οι τόνοι (0, 1., 2., κάποτε και 3. στην ΚΝΕ), οι παύσεις, τα οροθετικά περιγράμματα (., :, !) και σε συνταγματικές (πρβ. *το ποιός του το είπε;* με *το με ρώτησε ποιός του το είπε*), άλλα περιφερειακή (πρβ. επιτονισμούς, π.χ. *τί θέ-λεις;! κλπ.*). Ένας επιτονισμός

μπορεί να καλύπτει πολλά τεμαχιακά στοιχεία, ενώ ένας τονισμός να διαφοροποιεί ένα γλωσσικό στοιχείο, π.χ. *μή-μη*, έτσι ώστε τα πρώτα να θεωρούνται περιφερειακά και τα δεύτερα κεντρικά (πρβ. την ποικιλία των δυνατών επιτονισμών της ίδιας φράσης με την αναγκαιότητα επιλογής μεταξύ των *μή-μη*, π.χ. *μήν έρθει και τον δούνε!-μην έρθει και τον δούνε!*).

5.5 Φορτίσεις

Προσωδιακά στοιχεία, πραγματολογικά μόρια, σειρά των όρων κλπ. προστίθενται στις προτάσεις (proposition), δηλώνοντας λειτουργίες αντίστοιχες των σχολίων (θέμα αποτελεί η proposition-sentence), π.χ. *τη Μαρία ψάχνω* < δέν ψάχνω τον Γιάννη αλλά την Μαρία, αντιδιαστολή κλπ.).

Πολλές φορτίσεις είναι νοηματικές, δηλαδή δέν εκφράζουν μόνο τη στάση του ομιλητή, βουλητικές, φατικές κλπ. λειτουργίες, αλλά συμβάλλουν στην οικονομικότερη έκφραση, καθώς δημιουργούνται συνθετότερα εκφωνήματα με παράλληλες «ταινίες», επίπεδα φωνητικών πραγματώσεων.

Εμφανίζεται μιιά γενικότερη τάση χρήσης-λειτουργίας του γλωσσικού συστήματος απο τους χρήστες, με πλήθος πραγματολογικών χρήσεων, τις οποίες προσφέρουν όχι μόνο οι δυνατότητες του συστήματος αλλά και τα καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας, γεγονός που εξηγεί και πολλές γλωσσικές εξελίξεις.

5.6 Τυπολογία γλωσσών

Η διάκριση κεντρικών και περιφερειακών στοιχείων μιιάς γλώσσας έχει σημασία για τον τυπολογικό χαρακτηρισμό της. Συνήθως στηρίζεται σε βασικά, κεντρικά, χαρακτηριστικά (π.χ. κλίση-ακλισία, μορφολογικά αμαλγάματα-αναλυτικά μορφήματα, φωνητική αρμονία κλπ.), αλλά υπάρχουν περιπτώσεις όπου περιφερειακά χαρακτηριστικά έχουν μεγαλύτερη σημασία απ' ό,τι φαίνεται, γιατί αποτελούν δείκτες κρυμμένων διαστάσεων, που διατέμνουν τη γλώσσα, π.χ. οι σύνθετες λέξεις και τα είδη τους, η κλίση των ονομάτων σε -ος της ΚΝΕ (διάκριση φυσικού γένους) και η βάση του γραμματικού γένους στην ονοματική κλίση της ΚΝΕ.

Αναλυτικό Ευρετήριο Τζαρτζάνου, Θεσσαλονίκη 1997.

Greimas A., *Sémantique structurale*, Larousse 1966.

Σετάτος Μ., «Γλωσσικές κατηγορίες της κοινής νεοελληνικής», στο *Γλωσσολογικές Μελέτες*, Θεσσαλονίκη 1994.

Σετάτος Μ., «Οι λειτουργίες της γλώσσας», *Φιλολογος* 65 (1991).

Τριανταφυλλίδης Μ., *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*, Θεσσαλονίκη 1991.

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΑΝΤΙΛΗΨΗ ΚΑΙ ΚΑΤΑΝΟΗΣΗ ΤΗΣ ΓΛΩΣΣΑΣ

1. Εισαγωγικά

Ο κύκλος της ομιλίας σημαίνει διαδοχή ομιλητών κατα μικρά ή μεγάλα διαστήματα (διάλογος συνομιλητών), αλλά και ομιλητές και ακροατές (εκούσια ή ακούσια πρόσληψη λόγου).

Η συνομιλία ακολουθεί κανόνες (πρβ. αξιώματα του Grice), που δέν τους τηρούν πάντα οι συνομιλητές για διαφόρους λόγους, όπως:

- αδιαφορία: οι ακροατές προσποιούνται τους κουφούς ή ότι δέν καταλαβαίνουν, απαντούν άλλα αντ' άλλων, ακούν χωρίς να επικοινωνούν
- προθυμία συμμετοχής: οι ακροατές διακόπτουν τους ομιλητές ή τους δέχονται προτού συμπληρώσουν το λόγο τους
- παράλληλη ομιλία: κάθε συνομιλητής μπορεί να έχει στο νού του διαφορετικά θέματα, αντίληψη του θέματος και θέσεις προς συζήτηση, που τον αναγκάζουν να μιλά ταυτόχρονα με τον εκάστοτε ομιλητή, π.χ. με απαντήσεις, αναιρέσεις, διορθώσεις κλπ., μόλις ακουστούν στοιχεία που τον προκαλούν και ενώ συνεχίζει να μιλά ο συνομιλητής του.

Σημαντικό ρόλο παίζουν και οι συνθήκες συνομιλίας, πρβ. τα αποτελέσματα για:

- συνομιλητές, που είναι δύο, τρείς ή περισσότεροι, μιλούν ταυτόχρονα ή με σειρά ή κατόπιν αδείας, μιλούν μέσω τηλεφώνου, είναι γνωστοί ή άγνωστοι μεταξύ τους, μιλούν πλημμελώς (είναι ξένοι κλπ.) κλπ., πρβ. και ομιλία με εαυτό, σε όνειρα, στην σκέψη, συνομιλία με ελλιπή παρουσία μελών, με κομπιούτερ, με αλληλογραφία κλπ.
- ακροατές, που είναι κοντά στους ομιλητές, μέσα σε φωνές και θορύβους ή μουσικές, που παρακολουθούν θεάματα (θέατρο, κινηματογράφο, όπερα κλπ.), λόγους (μαθήματα, διαλέξεις, μαγνητοταινίες κλπ.), που ακούν πολλούς ομιλητές ταυτόχρονα, που βρίσκονται σε διαδικασίες δικαστηρίων κλπ., που είναι γνωστοί ή άγνωστοι μεταξύ τους, αλλόγλωσσοι κτλ., πρβ. και αναγνώστες, ακροατές φωνών απο το υπερπέραν, σε όνειρα κλπ., ζώα ως ακροατές κλπ.

Όταν συνομιλεί ή μιλά κανείς προσέχει:

- το περιεχόμενο, των λόγων του συνομιλητή του ή των δικών του εκφω-

νημάτων, των λόγων μερικών μόνο απο τους συνομιλητές του κλπ., όπου η γλώσσα μοιάζει με «γυαλιά» (πρβ. οτι βλέπουμε μ' αυτά χωρίς να τα έχουμε παρόντα στη συνείδηση)

- την έκφραση: του συνομιλητή του (φωνητικά χαρακτηριστικά: προσωδιακά κλπ., γραμματικά λάθη κλπ., λεξιλογικά: γλώσσα πλούσια κλπ.) ή του εαυτού του (ανάδραση)
- εξωγλωσσικά χαρακτηριστικά της περιπτώσεως επικοινωνίας: το πρόσωπο κλπ. του συνομιλητή, το περιβάλλον, τα συναισθήματά του απο την παρουσία του άλλου, τις διαδικασίες του εαυτού του (π.χ. κάτι άλλο που έχει στο μυαλό του).

Σε ορισμένες περιπτώσεις επικρατεί ένα απο τα στοιχεία αυτά (περιεχόμενο, έκφραση, εξωγλωσσικά χαρακτηριστικά) διώχνοντας τα άλλα, όπως στα εξής:

- γρήγορη κατανόηση, ανάγνωση κλπ.
- στριφνό περιεχόμενο: διαβάζουμε και ξαναδιαβάζουμε χωρίς να κατανοούμε (που μπορεί να οφείλεται και στο οτι κάτι άλλο συνταρακτικό κυριεύει το νου μας ή πρόκειται για ανιαρή ομιλία, για θέμα χωρίς ενδιαφέρον για μας κλπ., σάν «βόμβο» του περιβάλλοντος)
- φωνητική μορφή: στίχων (πρβ. παράδειγμα του Chao, 1968, απο την κινεζική ποίηση, όπου μόνο η ανάγνωση των ιδεογραμμάτων οδηγεί στο περιεχόμενο, ενώ η ακρόαση του ποιήματος δημιουργεί σύγχυση με την συνεχή επανάληψη παρόμοιων φωνητικά συλλαβών, πρβ. και σανσκριτικά ποιήματα που διαβάζονται με δυο διαφορετικά περιεχόμενα)
- φωνητική γραφή (πρβ. και γραφή χωρίς κενά μεταξύ των λέξεων)
- κείμενα με λέξεις χωρίς νόημα, π.χ. το σονέτο *Báo Gáo Dáo* του Ουράνη
- γλωσσοδέτες
- κείμενα σε άγνωστη ξένη γλώσσα.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η ποικίλη τυποποιημένη χρήση της γλώσσας στη λογοτεχνική παράδοση διαφόρων λαών και γλωσσών, π.χ. στην ποίηση των Σκάλδων (Kenning), Αράβων, Κινέζων, Ινδών, Ουαλών, Αρχαίων Ελλήνων (πρβ. ποιήματα που η γραπτή μορφή τους απεικονίζει αντικείμενα, όπως η «Κύλιξ» της *Anthologia Palatina*).

2. Πρόσληψη της γλώσσας

Εξετάζοντας τις ποικίλες περιπτώσεις (βλ. 1.) χρήσεως και αποδοχής της γλώσσας, παρατηρούμε:

2.1 Αντίληψη του λόγου

Η άμεση αντίληψη των γλωσσικών πραγματώσεων (εκφωνημάτων και γραπτών μορφών) ποικίλλει κατα:

- συνθήκες επικοινωνίας: τόπος (π.χ. σε εκκλησία κλπ.), χρόνος (π.χ. το ίδιο θέμα προκαλεί ενδιαφέρον ή μη κατα περίπτωση), περιβάλλον (πρβ. θόρυβο, απόσταση, ορατότητα, όπως σε τηλεφωνική συνομιλία, πρβ. και καθαρό ή χαώδες κείμενο), που συντελούν ώστε να έχουμε κατα περίπτωση ιδεώδεις και τέλειες-κανονικές-μέτριες-ατελείς και ελλιπείς συνθήκες
- θέματα και περιεχόμενα: λιγότερο ή περισσότερο γνωστά στους ομιλητές ή/και ακροατές
- προέλευση και χαρακτηριστικά συνομιλητών ή αναγνωστών: πρόσωπα (μικρά-μεγάλα σε ηλικία, συμπαθητικά-αντιπαθητικά, γνωστά-άγνωστα, μορφωμένα και μη), επάγγελμα, γνώσεις της γλώσσας (κοινής, διαλέκτων, ειδικών λεξιλογικών περιοχών, π.χ. αθλημάτων και παιδιών, πρβ. επίπεδα γλώσσας), ψυχοβιολογική κατάσταση (συμμετοχή ή συνεχής σιωπή και μονολεκτικές απαντήσεις κλπ.)
- αιτίες: βιασύνη, αφηρημάδα, αστοχασία, γλωσσική τυφλότητα, προκαταλήψεις (για θέμα, απόψεις, πρόσωπα κλπ.), υποχρεώσεις (υπομονητική ακρόαση, διότι ο ομιλητής είναι ανώτερος κλπ.), αναμονή σειράς ομιλίας (γιατί πρέπει να πεί κάτι κλπ.), ανάδειξη εαυτού (θέλει να «φανεύει» κλπ.), επιδίωξη γνώσης και κοινωνικότητας (ανθρώπων, γλώσσας, νοοτροπίας, «ψάρεμα» πληροφορίας κλπ.); επιφυλάξεις (δέν θέλει να ακούσει κάτι, γιατί θα χρειαστεί να πάρει θέση κλπ., πρβ. «Μή, μή λές τίποτε! Δέν θέλω να ξέρω!», όπως και τους κινδύνους απο γνώση που ήταν ακούσια, επειδή έτυχε να ακούσει κάποιον ή κάποιους, τα «μεταξύ μας» κλπ.), συναισθηματικές καταστάσεις (βλ. παρακάτω)
- αποτελέσματα: παραμονή στη μνήμη (βλ. 5.), αξιολογήσεις (βλ. 2.3), κατανόηση-παρανόηση (βλ. 3.3), συμμετοχή στο διάλογο, συζήτηση κλπ., ανάπτυξη νέων κοινωνικών σχέσεων (φιλίες, γνωριμίες κλπ.)
- ομιλητή (ανάδραση με αλλαγές, επαναλήψεις)-συνομιλητή/ακροατή (σημεία απορίας, αδιαφορίας, αδημονίας, ανησυχίας, ανίας κλπ.)-τρίτο (πορεία συζήτησης, διαλόγου, ενέργειες ακροατή/ακροατών): πρβ. - *Η προσπάθεια αυτή άρχισε να καρποφορεί... - Ναι, ναι, προχωρήστε! - Αλλά τότε..., ναι... ναι... βεβαίως, ακριβώς!, ... μά... μά... κοίτα! ... μιά στιγμή!, πρβ. και κινηματικά στοιχεία: κινήσεις που αποπειρώνται να διακόψουν τον ομιλητή, νεύματα (κατάφασης-απόφασης) κλπ.*

2.2 Αντίληψη της γλώσσας

Η γενική αντίληψη του λόγου, κυρίως του περιεχομένου, στην καθημερινή γλωσσική επικοινωνία (πρβ. Πλάτωνα, Θεαίτητο 206 d: Σ. *Φέρε δὴ τί ποτε βούλεται τὸν λόγον ἡμῖν σημαίνει; τριῶν γὰρ ἓν τι μοι δοκεῖ λέγειν. Θ. Τίνων δῆ; Σ. Τὸ μὲν πρῶτον εἴη ἄν τὸ τὴν αὐτοῦ διάνοιαν ἐμφανῆ ποιεῖν διὰ*

φωνῆς μετὰ ρημάτων τε καὶ ὀνομάτων, ὥσπερ εἰς κάτοπτρον ἢ ὕδωρ τὴν δόξαν ἐντυπώμενον εἰς τὴν διὰ τοῦ στόματος ροήν.) εξειδικεύεται σε ορισμένες περιπτώσεις και επικεντρώνεται στην έκφραση (λεπτομέρειες της γλωσσικής διατύπωσης, που σε ορισμένα άτομα προκαλούν πάντα το ενδιαφέρον: κρίση ατομικής γλώσσας, βλ. 2.3).

Η αντίληψη της γλώσσας μπορεί να γίνει απο διαφορετικές οπτικές γωνίες και σε μεγαλύτερη ή μικρότερη έκταση, όπως:

- θεωρία πρόσληψης (πρβ. θεωρία λογοτεχνίας και γενικότερα γραμματείας), που μεταξύ άλλων διακρίνει εννοιολογικό, πλασματικό, υπονοούμενο/ἐξυπακουόμενο, φανταστικό, αποσκοπούμενο κλπ. αναγνώστη και το ίδιο θα μπορούσαμε να εφαρμόσουμε στην περίπτωση των ακροατών
- ρητορική: που δέν αφορά μόνο τις περιοχές του λογοτεχνικού, δικανικού, πολιτικού λόγου (πρβ. αρχαιότητα) αλλά και γενικότερα κάθε λόγου (πρβ. γενική ρητορική, κειμενογλωσσολογία, επίπεδα γλώσσας κλπ.)
- γλωσσική ανάλυση: που συνειδητά ή μή μπορεί να απομακρύνεται απο τη γλωσσική πραγματικότητα, π.χ. στη λέξη *αραβόσιτος* (= *καλαμπόκι*) ορισμένοι ομιλητές ή ακροατές μπορεί να βλέπουν μιὰ ανάλυση σε *αρα-* *βο-* και *σίτος*.

2.3 Αξιολόγηση του λόγου και της γλώσσας

Η αντίληψη των γλωσσικών πραγματώσεων μπορεί να περιλάβει και την αξιολόγησή τους, που κάποτε προέχει στην πρόσληψή τους.

Το γλωσσικό αίσθημα είναι ο βασικός κριτής των χρήσεων της γλώσσας, αλλά μπορεί να επισκοπίζεται απο ποικίλες προσωπικές ή παραδοσιακές αντιλήψεις (ιδεολογήματα κλπ.) για τη γλώσσα γενικά αλλά και για την κοινή νεοελληνική ειδικότερα.

Η αξιολόγηση της γλώσσας φαίνεται ιδιαίτερα στην κριτική της λογοτεχνίας, στη διδακτική πράξη (πρβ. κρίση για τη γλώσσα διαγωνιζομένων σε εισαγωγικές πανεπιστημιακές εξετάσεις), στην επαγγελματική χρήση (πρβ. γλώσσα μέσων ενημέρωσης), στην εκτίμηση ιδιολεκτικών συστημάτων κλπ. Η ποικιλία των περιπτώσεων είναι μεγάλη, αλλά μπορεί κανείς να αντιληφθεί τα προβλήματα που παρουσιάζονται στη γλωσσολογική έρευνα απο μερικά παραδείγματα, όπως:

- μετάφραση: η μετάφραση μπορεί να είναι ορθή, αλλά η γλώσσα της απωθητική, αντίθετη στο γραμματειακό είδος της γλωσσικής πηγής, στη γλώσσα της εποχής του μεταφραζόμενου κειμένου κλπ., στην ακριβή αντιστοιχία ειδικών εκφράσεων και φρασεολογημάτων (π.χ. *-You wouldn't understand -Try me → ... -Πού το ξέρεις!; bitch → βρόμα* (για γυναίκα) κλπ., αντίθετα μετάφραση του *you* με *εσύ-εσείς*).
- αποδεκτότητα: συνήθως προέχει η αποτελεσματική επικοινωνία (φρά-

σεις ελλειπείς, ασύντακτες κλπ. γίνονται αποδεκτές χωρίς καμιά δυσκολία, πρβ. και ελληνικά αλλοφώνων, που δημιουργούν προβλήματα, όταν ξεπεράσουν κάποια όρια). Αλλά πολλοί ακροατές κρίνουν και τα λόγια άλλων (πρβ. παρακάτω), όταν διαψεύδονται στην προσχηματισμένη άποψή τους για τον ομιλητή, όταν έχουν τις δικές τους απόψεις για τη γλώσσα κλπ.

- κριτική: απο τον ίδιο τον ομιλητή για τα εκφωνήματά του (π.χ. ... *Τί λέω;!* / *Τί είπα;!*, *Δέν το λέω καλά, πάντως...*, ... *όχι!*, *όχι!*, πρβ. και τα *πώς να το πω;*, ... *με δυό λόγια...*, ... *πρόχειρα* κλπ.), ο οποίος παρακολουθεί και την πρόσληψη των λόγων του απο τον ακροατή (που μπορεί παράλληλα να κριτικάρει τα λόγια που ακούει, πρβ. τα *όχι δά!*, *μιά στιγμή!* κλπ.), έτσι ώστε, κρίνοντας τα αποτελέσματα των λόγων του, να προβαίνει σε συμπληρώσεις, αλλαγές τμημάτων (ακριβέστερη και σαφέστερη διατύπωση), επαναλήψεις με καλύτερη άρθρωση (πρβ. κατάλληλα προσωδιακά στοιχεία) κλπ.
- ύφος: η ανάπτυξη της γραμματολογίας (θεωρία λογοτεχνίας, ρητορική, υφολογία κλπ.) απο την αρχαιότητα ως σήμερα δημιούργησε ποικίλες απόψεις για το ύφος και για τη μελέτη του (πρβ. ύφος συγγραφέα, έργο, λογοτεχνικού είδους κλπ.). Η περιγραφή και αξιολόγηση του ύφους μπορεί να γίνει με ποικίλους τρόπους, περισσότερο ή λιγότερο απρόσωπους ή προσωπικούς (πρβ. και τις δυσκολίες περιγραφής και αιτιολόγησης της εντύπωσης που έχουμε κατα την ανάγνωση ενός κειμένου), π.χ. για τον Gracq σχετικά με τη φράση του Flaubert («Comme elle est morne dans sa monotonie la chute de phrase de Flaubert»), αλλά θα μπορούσε να χαρακτηρίσει κανείς τις φράσεις του Flaubert (εκτός περιπτώσεων περιγραφών κλπ.) σε ορισμένες περιπτώσεις (π.χ. στην *Éducation Sentimentale*) ως γρήγορες, απρόσωπες, διαδικαστικές, σύντομες, άχρωμες, μονότονες και *συνεπώς* γεμάτες απαισιοδοξία για τα μηχανικά και μοιραία γεγονότα του κόσμου.

3. Κατανόηση και ερμηνεία

Η κατανόηση και ερμηνεία των γλωσσικών πραγματώσεων αποτελεί μιιά πλατιά περιοχή ερευνών και θεωριών στη γλωσσολογία (εδώ θα θιγούν μερικά μόνο θέματα), θεωρία πληροφοριών, φιλοσοφία κλπ.

3.1 Κατανόηση

Η γλωσσική επικοινωνία συνεπάγεται την κατανόηση των γλωσσικών εκφωνημάτων (πραγματώσεων) αυτών που παίρνουν μέρος σ' αυτήν: συνομιλητές στον κύκλο συνομιλίας, πομποί και δέκτες (ομιλητές και ακροατές, συγγραφείς και αναγνώστες κλπ.).

Η ομιλία προϋποθέτει μιιά διαδικασία (πρβ. πρόθεση-σκέψη-άρθρωση-ακοή-αναλυτικές διαδικασίες-κατανόηση κλπ.), της οποίας μόνο ορισμένα στάδια μπορούμε να παρατηρήσουμε άμεσα.

Η κατανόηση συντελείται συνήθως μετά τη λήψη του γλωσσικού μηνύματος ή κειμένου, αλλά μπορεί να ολοκληρωθεί προτού τελειώσει η πραγμάτωση του κειμένου ή να μείνει ανολοκληρή για διαφόρους λόγους (αποσπασματική κατανόηση, ελλιπής εκφώνηση κλπ.). Η διάσταση του πλήρους νοήματος για τον ομιλητή και ακροατή διαφέρει απο την σημασιακή έκφραση στο επίπεδο προτάσεως και κειμένου (πρβ. περιεχόμενο κειμένου σε περίληψη, τίτλο, σύντμηση κλπ.), έτσι ώστε και οι δύο να βρίσκονται κατα την επικοινωνία σε ποικίλες διαστάσεις ταυτόχρονα: παρακολούθηση του λόγου στη γραμμικότητά του (παρατήρηση χαρακτηριστικών κατωτέρων διαστάσεων), αλλά και γενικεύσεις, συμπληρώσεις απο εμπειρίες και γνώσεις, ανακλήσεις της μνήμης (πρβ. ερμηνεύοντα), διαλογισμοί, σκέψεις και συμπεράσματα, τελικό νόημα κλπ. (πρβ. και τριδιάστατο κόσμο αλλά διδιάστατες πλευρές του).

3.2 Απόδειξη της κατανόησης

Η απόδειξη της κατανόησης μιιάς πρότασης ή κειμένου δέν απασχολεί μόνο τη γλωσσολογία αλλά και άλλες επιστήμες, όπως η ψυχολογία (πρβ. ψυχολογολογία) και η φιλοσοφία. Στη φιλοσοφία π.χ. ο Leibniz εξετάζει την έννοια της απόδειξης, που στη λογική είναι θέμα τύπων (form), δηλαδή αποτελεί ανάλυση των εννοιών (concepts) που απαρτίζουν μιιά πρόταση (proposition) και σε ισχυρότερη θεώρηση στηρίζεται στις σχέσεις της με άλλες προτάσεις (νόμος ταυτότητας) και όχι στην αντιστοιχία της με τα γεγονότα ή αντικείμενα (πρβ. την «καθολική χαρακτηριστική» που προτείνει, όπου κάθε γνώση εντάσσεται και θεωρείται στις λογικές της σχέσεις), ο Quine αναφερόμενος στην ακαθοριστία της μετάφρασης, αποκλείει την ακριβή μετάφραση της ντόπιας (μητρικής) γλώσσας, διότι δέν έχει νόημα να υποστηρίξουμε οτι υπάρχει «ένα αντικειμενικό περιεχόμενο για το οποίο θα έχουμε δίκαιο ή όχι», αλλά εκείνο που μπορούμε να κάνουμε είναι να χαρτογραφήσουμε την ντόπια ομιλία κατα τον καλύτερο δυνατό και φυσικό τρόπο στη δική μας γλώσσα κλπ.

Απο γλωσσολογική άποψη, μπορεί κανείς να στηριχθεί στα εξής:

- αποτελέσματα ομιλίας ή διαλόγου (πρβ. συνέχεια κλπ.), π.χ. μπορεί να νομίσει κανείς οτι κατάλαβε, για να διαπιστώσει αργότερα οτι δέν κατάλαβε
- απαντήσεις σε ερωτήσεις, εντολές κλπ. (ή πράξεις)
- ποικίλες και διαφορές στη γνώση των ομιλητών (πρβ. ερμηνεύματα), παρόλο που υπάρχουν μεγάλες ομοιότητες μεταξύ τους

- παραφράσεις: πρβ. οτι το ίδιο περιεχόμενο μπορεί να εκφραστεί με ποικίλους τρόπους
- κατάσταση γλωσσικής επικοινωνίας: γενική και ασαφής - ειδική και καθορισμένη
- συμπλήρωση ελλিপών προτάσεων: μη τέλειες προτάσεις γίνονται κατανοητές ως ένα όριο (που πρέπει να διερευνηθεί).

3.3 Μή κατανόηση και παρανόηση

Κάποτε δεν καταλαβαίνουμε λόγους ομογλώσσων μας ή δεν είμαστε βέβαιοι οτι καταλάβαμε (αμφιβολίες για την κατανόηση), για διαφόρους λόγους (αιτίες), όπως:

- όταν προσέχουμε «υπερβολικά» τα λόγια (προφορικά ή γραπτά), χωρίς να «αποφασίζουμε» οτι τα κατανοήσαμε, πρβ. τις περιπτώσεις όπου λόγω του τερατώδους και ανέκκλητου περιεχομένου δεν είναι δυνατό να «χωνέψει» κανείς μιὰ είδηση, ένα συμβάν
- όταν επανερχόμαστε συνεχώς στην αρχή της φράσης που διαβάζουμε (δεν προχωρεί το διάβασμα, δεν αντιλαμβανόμαστε αμέσως το περιεχόμενο)
- όταν υπάρχουν γλωσσικές ελλείψεις, π.χ. όταν πήγαινα μικρός στο δημοτικό του Πειραματικού ήξερα οτι απέναντι βρισκόταν το Πρότυπο (Δημοτικό), ονόματα που δήλωναν για μένα τα συγκεκριμένα σχολεία (η κοινή σημασία των λέξεων μου ήταν ακόμη άγνωστη, ιδίως του δευτέρου)
- όταν δεν βλέπουμε στο πρόσωπο τον συνομιλητή (ακροατή κλπ.).

Οι λόγοι μπορεί να είναι:

- φυσικοί: απόσταση
- βιολογικοί: κώφωση
- ψυχολογικοί: αδιαφορία, σύγχυση, κατεύθυνση προσοχής, βιασύνη, άλλες σκέψεις:
- κοινωνικοί: διάλεκτοι, jargons, argots
- προσποίηση ή απόκρυψη: π.χ. μεταξύ Ελλήνων στο εξωτερικό.

Υπάρχουν και περιπτώσεις όπου, ενώ δεν είμαστε απολύτως βέβαιοι οτι καταλάβαμε (που δεν είναι απλή υπόθεση), «πειθούμε» τον εαυτό μας οτι καταλάβαμε ή όταν νομίζουμε οτι καταλάβαμε ένα κείμενο σε ξένη γλώσσα, επειδή «βγάλαμε» κάποιο νόημα (αλλά δεν είναι το σωστό, γιατί αγνοούμε τον ξένο πολιτισμό κλπ.).

4. Ερμηνεία

Η ερμηνεία των γλωσσικών στοιχείων και πραγματώσεων απο τους ακροατές/ομιλητές μπορεί να εξεταστεί απο ποικίλες πλευρές, όπως:

- στοιχεία με σταθερή ερμηνεία (π.χ. *γεια χαρά!*) και στοιχεία με ποικίλες ερμηνείες, βάσει των διαφορών των περιστάσεων (π.χ. *γεια σου!* κατα τη συνάντηση αλλά και κατα τον χωρισμό, πρβ. *γεια σου! τί γίνεται; – γεια σου! καλή αντάμωση!*)
- διαφορετικά ερμηνεύοντα: κάθε ομιλητής έχει και ανακαλεί διαφορετικά ερμηνεύοντα (ερμηνεύματα) σχετικά με τις γλωσσικές χρήσεις (πρβ. και ιδιόλεκτα)
- περιστάσεις: ορισμένες γλωσσικές πραγματώσεις είναι κατανοητές χωρίς την εξέταση των εξωγλωσσικών συνθηκών (περιβάλλοντος, είδους, γλωσσικής επικοινωνίας: πρόσωπα, τόπος, χρόνος, σκοπός κλπ.).

5. Μνήμη

Η κατανόηση του συγκεκριμένου νοήματος ακολουθείται απο μετατροπές του έτσι ώστε να αποταμιευθεί, αν χρειάζεται στη μνήμη, με λιγότερο ή περισσότερο αναπτυγμένη μορφή (οικονομία), για μελλοντική χρήση. Η αντίστοιχη έρευνα (πρβ. θεωρία πρόσληψης λογοτεχνικών κειμένων, βλ. Iser, 1978) πρέπει να εξετάσει τι ρόλο παίζουν οι συνθήκες πραγμάτωσης (απρόσκοπτη-με διακοπές), ποιά πορεία ακολουθείται και ποιά μορφή υπάρχει στο τέλος της πρόσληψης, τι συγκρατεί η μνήμη, τι διαμορφώνει βαθμιαία, τι αξιολογείται, τι διατηρεί την αξία του και τι χάνεται ολοσχερώς, τροποποιείται ή εντάσσεται σε ευρύτερα σύνολα κλπ.

Chao Yuen-Ren, *Language and Symbolic Systems*, Cambridge 1968.

Iser W., *The Act of Reading*, Baltimore and London 1978.

ΣΥΝΕΙΔΗΤΟΣ ΚΑΙ ΜΗ ΣΥΝΕΙΔΗΤΟΣ ΛΟΓΟΣ

1. Σημειωτικά συστήματα και γλώσσα

1.1 Τα σημειωτικά συστήματα που χρησιμοποιούνται απο τα μέλη μιάς κοινωνίας (πολιτιστικά, κοινωνικά, βιολογικά κλπ.) δέν έχουν την ίδια σημασία και θέση στην καθημερινή ζωή της κοινότητας. Άλλα είναι πολύ συχνά και απαραίτητα, ενώ άλλα είναι πιο περιφερειακά, εμφανίζονται σε ειδικές περιστάσεις, αφορούν ομάδες πολιτών, ορισμένες ηλικίες, φύλα, επαγγέλματα κλπ. Τα συστήματα αυτά δημιουργούνται, εξελίσσονται, αλλάζουν, φθίνουν και χάνονται μαζί με τις ιστορικές τύχες της κοινωνίας που τα χρησιμοποιεί και την χαρακτηρίζουν. Μπορούν να επεκτείνονται απο μιά κοινωνία σε άλλη (πολιτιστικές επιδράσεις και αλληλεπιδράσεις κλπ.) ή να παρουσιάζουν παράλληλες και ανεξάρτητες εξελίξεις. Η πολιτιστική ενότητα είναι δυνατό να συνεργάζεται με άλλες και να διαιρείται σε υποενότητες με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά η καθεμιά (εσωτερικές διαφοροποιήσεις συστημάτων σε υποσυστήματα) κλπ.

Πολλά σημειωτικά συστήματα, λόγω της συχνής χρήσης, πραγματώνονται ασυνείδητα (τυποποίηση, π.χ. κανόνες καθημερινής κοινωνικής συμπεριφοράς, όπως οι χαιρετισμοί, το βάδισμα στους δρόμους, η αγορά προϊόντων κλπ.), άλλα όμως απαιτούν συνειδητή πραγμάτωση, γιατί αλλιώς δέν εκτελούνται ορθά και αποτυχαίνουν (πρβ. κανόνες σπάνιων κοινωνικών πράξεων του ατόμου, όπως της βάφτισης, του γάμου, επίσημου όρκου κλπ.). Η πραγμάτωση των σημειωτικών συστημάτων δέν γίνεται με μηχανικά ομοιόμορφο τρόπο. Άν τα βασικά τους χαρακτηριστικά εμφανίζονται σταθερά, μπορούν εντούτοις να υπάρξουν διαφορές σε ορισμένες πλευρές δευτερεύουσας σημασίας, ακόμη και προσωπικές δημιουργίες (π.χ. στους κανόνες συμπεριφοράς), καινοτομίες που μπορούν να διαδοθούν και σε ευρύτερους κύκλους, τροποποιώντας τελικά τον βασικό πυρήνα του συστήματος.

1.2 Συνείδηση χρήσης ενός σημειωτικού συστήματος

Η χρήση ενός σημειωτικού συστήματος μπορεί να γίνει:

- τυπικά, στερεότυπα, ασυνείδητα (π.χ. στην καθημερινή συμπεριφορά κλπ.), που μπορεί να οδηγήσει σε μονοτονία («τα βαρετά εκείνα»), αίσθημα κενού, μη πραγματικότητας κλπ. (βαριετισμένη, απελπισμένη

κλπ. χρήση)

- φορτισμένα, ενσυνειδήτα (όπως όταν μαθαίνει κανείς ένα σύστημα για πρώτη φορά και αρχίζει να το εφαρμόζει, π.χ. κανονισμούς παρέλασης κλπ.)
- ανήσυχα, απεγνωσμένα κλπ., επειδή το αποτέλεσμα δεν ήταν όπως το περιμέναμε κλπ., π.χ. όταν δεν γνωρίζουμε καλά το σύστημα ή όταν η χρήση του δεν έχει τα αναμενόμενα αποτελέσματα παρά τις προσπάθειές μας, όπως σε παιχνίδια κλπ.
- πρωτόγνωρα, παρθενικά, όπως στις περιπτώσεις εντελώς καινούργιας εμπειρίας, π.χ. στην πρώτη οδήγηση αυτοκινήτου κλπ.
- απρόσκοπτα ή παρεμποδιστικά, απο εσωτερικές (του πομπού, χρήστη κλπ.) ή εξωτερικές (του δέκτη, θορύβων, γεγονότων κλπ.) αιτίες.

1.3 Γλωσσικό σύστημα

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά παρουσιάζει και το σημειωτικό σύστημα της γλώσσας, θα μπορούσαμε μάλιστα να πούμε, με παραδειγματική πληρότητα και πολυμορφία.

Η γλώσσα κατά τη χρήση της γίνεται περισσότερο ή λιγότερο συνειδητή στους χρήστες της, ανάλογα με τα εξής:

- μητρική ή ξένη γλώσσα: πρβ. τις συνηθισμένες δυσκολίες ποικίλων κατηγοριών, στη χρήση και κατανόηση ξένων γλωσσών (ακόμη και οι καθαρά δίγλωσσοι μπορεί να μη διαθέτουν ισοδύναμη επικοινωνιακή αποτελεσματικότητα στις δύο γλώσσες, επειδή δεν ζούν συνεχώς και στις δύο αλλόγλωσσες κοινωνίες κλπ.)
- θέμα ομιλίας και έκφραση: πρβ. επίπεδα γλώσσας (π.χ. ειδικευση ή μη σε κάποιο επαγγελματικό κλάδο κλπ.)
- μόρφωση: εγκύκλια, ανώτερη παιδεία κλπ.
- βιολογική και ψυχολογική κατάσταση: κούραση κλπ.
- ενδιαφέρον κλπ.: πρβ. ανία, αδιαφορία
- περιβάλλον: πρβ. θορύβους κλπ. (κατάσταση και συνθήκες επικοινωνίας κλπ.)
- ιδιαίτερη προσοχή στη γλώσσα, π.χ. λογίων, γλωσσικών ιδεολόγων κλπ.

Η μή συνειδητή χρήση της γλώσσας δημιουργεί (με τη συμβολή και άλλων στοιχείων) αίσθημα ευεξίας: ο ομιλητής κινείται με απόλυτη άνεση στον γλωσσικό κόσμο, κάθε στοιχείο του είναι οικείο (πρβ. οικογένεια, φίλους, πατρίδα) και φυσικό. Παρά την ασυνειδήτη χρήση της γλώσσας (ή και γι' αυτό ακριβώς) μιλά άμεσα και αποτελεσματικά (πρβ. αντίκτυπο βρισμών σε ομιλητές της μητρικής γλώσσας και σε ξενόγλωσσους).

Η μελέτη των συνειδητών και μή συνειδητών χρήσεων του γλωσσικού συστήματος έχει ιδιαίτερη σημασία, διότι μπορεί να συμβάλει στην καλύ-

τερη γνώση σημαντικών προβλημάτων της γλωσσολογίας, όπως:

- φύση της γλώσσας ως σύστημα και πραγμάτωση: χαρακτηριστικά της γλωσσικής επικοινωνίας, π.χ. η γραμματική ακρίβεια πραγμάτωσης του συστήματος στο λόγο κλπ. (αποτελέσματα εκφώνησης: ατέλειες, σφάλματα, λάθη κλπ.)
- οι ποικιλίες των γλωσσικών πραγματώσεων και ο ρόλος τους: επίπεδα γλώσσας (πρβ. ανάλυση κειμένων κλπ.)
- γλωσσολογικές εφαρμογές: στην εκπαίδευση (αποτελεσματικότερη γλωσσική χρήση) και αλλού
- νοητικές διαδικασίες σκέψης: ρόλος της γλώσσας κλπ.

2. Συνειδητή και ασυνειδητή χρήση της γλώσσας

Η πραγμάτωση του συστήματος της γλώσσας στο λόγο παρουσιάζει ποικίλες μορφές, όπως στις αντιθέσεις: λόγος ενστικτώδης-ενσυνειδητος, παιγνιώδης-σοβαροφανής, ουδέτερος-φορτισμένος, αφρόντιστος-φροντισμένος, προσωπικός-απρόσωπος κλπ. Οι αντιθέσεις εμφανίζουν κλίμακες, όπως δυνατός-ζωντανός-μέτριος-ωχρός-αδύνατος (πρβ. και καλός-κακός, ευχάριστος-δυσάρεστος) κλπ., και συνωνυμικές συστοιχίες, όπως θολός/συγκεχυμένος/νεφελώδης/χαώδης κλπ., πρβ. και το λεξιλόγιο και την φρασολογία της ΚΝΕ = κοινής νεοελληνικής: λόγος απαθής/άτονος/συγκρατημένος/ψυχρός/αδιάφορος κλπ., ήρεμος/γαλήνιος/ήσυχος/άνετος/ξέγνοιαστος/αμέριμνος κλπ., νηφάλιος/ήπιος/ήρεμος/μαλακός/πράος κλπ., αυθόρμητος/πρόχειρος/αυτόματος/μηχανικός/άθελος/ακούσιος/αμελέτητος κλπ., σοβαρός/βαθυστόχαστος/εμβριθής/βαρύς/αυστηρός κλπ. – επιπόλαιος/ελαφρύς κλπ.

Η γλώσσα, το βασικό χαρακτηριστικό του ανθρώπου, επιτρέπει την επικοινωνία και πληροφόρηση μεταξύ προσώπων, τη σκέψη και φαντασία, την έκφραση του ατόμου κλπ. Η χρήση του οργάνου αυτού μπορεί να είναι συνειδητή (προσοχή στην έκφραση και στο περιεχόμενο) ή ασυνειδητή (τυποποιημένες χρήσεις καθημερινής επικοινωνίας κλπ.).

Ως προς τις σημειωτικές διαστάσεις μπορούμε να διακρίνουμε:

- σημαντική: με νόημα-χωρίς νόημα, σαφής-ασαφής λόγος
- συντακτική: συνοπτικός-φλύαρος, τακτικός-άτακτος, απλός-σύνθετος
- πραγματολογική: σοβαρός-επιπόλαιος, οικείος-απόμακρος, φυσικός-προσποιητός, μεροληπτικός-αμερόληπτος, προσωπικός-απρόσωπος, πληκτικός-διασκεδαστικός
- αξιολογική: βαθύς-επιφανειακός, επιδέξιος-αδέξιος, άφθονος-λιτός, κομψός-άξεστος, καθαρός-θαμπός, δυνατός-αδύνατος, πρωτότυπος-τετριμμένος, ζωντανός-ωχρός, ευχάριστος-δυσάρεστος, διανθισμένος-απέριτ-

τος, περίπλοκος-πρόδηλος, ενδιαφέρων-αδιάφορος, συναισθηματικός-λογικός

- σιγματική/υλική: αφηρημένος-συγκεχυμένος.

Η συνειδητή χρήση της γλώσσας (αυτοσυνειδησία, αυτεπίγνωση) παρουσιάζει ποικίλες μορφές (χαρακτηριστικά), όπως είναι η καλή άρθρωση, η προσοχή στην έκφραση (αποφυγή λαθών κλπ.), η αλλαγή επιπέδου γλώσσας κατά τις απαιτήσεις της επικοινωνίας (τροποποίηση λόγου όταν απευθύνεται σε παιδιά, αμόρφωτους, χωρικούς, ξενόγλωσσους που μιλούν ελληνικά κλπ., σε επαγγελματική χρήση χωρίς μηχανικότητα, π.χ. επιστημονική συζήτηση, συζήτηση μεταξύ δικηγόρων-δικαστών, διδασκάλων-φοιτητών κατά την διδασκαλία ή εξέταση κλπ.), η φροντίδα για τον αντίκτυπο του λόγου στον συνομιλητή (αποφυγή πιθανά προσβλητικών ή ενοχλητικών στοιχείων, άθελων αποκαλύψεων κλπ., αλλά και επιδίωξη ειρωνείας, π.χ. με μίμηση της γλώσσας του συνομιλητή, έμμεση κριτική του λόγου του με διορθώσεις ή επαναλήψεις κλπ., προκλητική πληροφόρηση κλπ.), η δημιουργική χρήση της γλώσσας (γλωσσικοί αστειέσμοι, λογοτεχνικές χρήσεις, χρήση ασυνήθιστου επιπέδου γλώσσας, εκζήτηση στη χρήση της γλώσσας, πρβ. και προφορικό λόγο που μοιάζει με τον γραπτό κλπ.), η θεσμική χρήση της γλώσσας (εκκλησιαστικές λειτουργίες, κήρυγμα κλπ., απαγγελία, διαλέξεις, συνθήματα, ηθοποιΐα κλπ.), η ομιλία σε ξένη γλώσσα (στους μη δίγλωσσους) κλπ. Μερικά χαρακτηριστικά του λόγου αποτελούν ενδείξεις της, όπως η αυτοδιόρθωση (συνειδητή ανάδραση), η διπλή συνομιλία (προς δυο ξεχωριστούς αποδέκτες, π.χ. σε ταυτόχρονη συνομιλία με αποδέκτη στο τηλέφωνο και με άλλον παρόντα, όπου κάποτε η μία πραγματώση λόγου είναι ενστικτώδης, λόγω δυσκολιών στην παράλληλη χρήση της γλώσσας) κλπ. Υπάρχουν και ενδιάμεσες καταστάσεις, όπως η χρήση της γλώσσας για να δοθεί χρόνος στη σκέψη, με επαναλήψεις διαφόρων ειδών (π.χ. ...*την απόφαση της κυβέρνησης, απόφαση που θα φέρει τη ζητούμενη λύση, λύση που...*, πρβ. και τον αρχαίο αοιδό της επικής ποίησης που αυτοσχεδιάζει), με μεταβατικά ή συνδετικά στοιχεία (λιγότερο ή περισσότερο ενσυνείδητα, π.χ. ...*και τότε τί κάνει αυτός; θα σου πώ τί κάνει, πιάνει και...*) κλπ., πρβ. αντίθετα αντικατάσταση του λόγου από άλλα σημειωτικά συστήματα, π.χ. κινηματικά για την άρνηση *όχι*).

3. Αντιθέσεις συνειδητού και μή συνειδητού λόγου

Συνειδητός και ασυνείδωτος λόγος εμφανίζουν ποικίλες αντιθέσεις, από τις οποίες θα εξεταστούν παρακάτω ορισμένες πολύ κοινές.

3.1 Ενστικτώδης – ενσυνείδητος λόγος

Η αντίθεση αυτή είναι πολύ συχνή στις πραγματώσεις της γλώσσας

και μπορεί να παρατηρηθεί με ευκολία, όπως σε διαφορετικά εκφωνήματα του προφορικού λόγου (πρβ. και γραπτό, π.χ. σε επιστολές/γράμματα) για το ίδιο περιεχόμενο με τα εξής αντίστοιχα χαρακτηριστικά: ενστικτώδης εκφορά-ακριβολογία, περιορισμένο κοινό λεξιλόγιο-κυριολεξία, επικοινωνιακή αντίδραση-συντακτική ορθότητα, ασύνειδη χρήση λόγου-επιδίωξη προσωπικού ύφους, πραγματολογική πλησμονή-πραγματολογική προσοχή, αυθορμησία-προετοιμασία, συναισθηματική φόρτιση-λογικότερη δομή, επιτονισμός-ουδέτερος τονισμός, λάθη-ορθοί τύποι, ανειμμένη άρθρωση-επιμελημένη άρθρωση κλπ.

1) Χαρακτηριστικά ενστικτώδους λόγου

Ο ενστικτώδης λόγος χαρακτηρίζεται κανονικά (διότι είναι δυνατή και η ενσυνείδητη χρήση των χαρακτηριστικών του για την επιδίωξη παρόμοιων αποτελεσμάτων στο ύφος, σε λογοτεχνικά έργα κλπ.) απο:

- συναισθηματικές εκτονώσεις: κραυγές, επιφωνήματα, αναφωνήσεις, π.χ. βρισιές (επιθετικότητα, ματαιοπονία), μονόλογος για εκτόνωση
- παθολογικές εκδηλώσεις: παραμιλητό, λόγος ψυχασθενών, μεθυσμένων κλπ., πρβ. ιδιολεκτικά στοιχεία που ανακύπτουν συνεχώς χωρίς λόγο (και μπορούν να οδηγήσουν σε παρατσούκλια, π.χ. *Σιαπέρας*)
- ψυχολογικές εξωτερικεύσεις: *lapsus linguae* (υποσυνείδητο), αυθόρμητες εκφωνήσεις (λόγια στον ύπνο, άθελα εκφωνήματα, πρβ. «*Συννώμη, μου ξέφυγε!*», τραγούδι στο μπάνιο σε καλή διάθεση), μονόλογος (π.χ. ασύνειδα μурμουρητά κλπ.), σουρεαλιστική ποίηση (πρβ. «ροή της συνειδήσεως»)
- αφηρημάδα: μηχανική εκφώνηση λόγου ενώ ο νους είναι αλλού (έλλειψη ανάδρασης)
- αυτοματισμοί: τυποποιημένες εκφορές (μηχανική εκφώνηση οχηματικών στοιχείων της επικοινωνίας: χαιρετισμών, ευχαριστιών, ευχών, παρακλήσεων, επαγγελματικών σημείων, θεμάτων και εκφράσεων της μόδας, της εποχής κλπ., πρβ. κινηματικά σημεία: νεύματα κλπ.), επαναλήψεως λόγων (απαγγελίες τραγουδιών κατά την εργασία κλπ.), εκφωνήματα «μαθηματικά» καθορισμένα
- συνέχιση ή διακοπή λόγων του συνομιλητή πριν τελειώσει και ολοκληρώσει
- λάθη: φωνολογικά, γραμματικά, λεξιλογικά, υφολογικά, ιδιολεκτικά και ομαδικά (κοινωνικών ομάδων, περιοχών), ιδιωματικά κλπ. (πρβ. ορθογραφικά), σημασιακά (διαταρακτικά των περιεχομένων), ξενισμοί κλπ.

2) Ιδιαιτερές περιπτώσεις

Ορισμένες περιπτώσεις λόγου έχουν χαρακτηριστικά ενστικτώδους χρήσης, π.χ. το ξαφνικό ξέσπασμα φλυαρίας για κρύψιμο αμηχανίας, οι χα-

ρισματικές στιγμές μεγάλης ευφράδειας και εκφραστικής ικανότητας, οι γλωσσοδέτες με τα συνηθισμένα κωμικά τους αποτελέσματα (λόγω ενστικτώδους και γρήγορης επανάληψης), ορισμένες ακριτομύθιες εκείνων που δεν μπορούν να κρατήσουν κάτι κρυφό και «το βγάζουν στη φόρα» (πρβ. το παραμύθι με τον κουρέα του βασιλιά, που δείχνει τη δύναμη της εσωτερικής παρόρμησης, της ώθησης προς χρήση της γλώσσας για επικοινωνία, προσωπική έκφραση και πληροφόρηση, όπως και στο παθολογικό κουτσομπολιό) κλπ.

Ενδιαφέρον παρουσιάζουν και οι εξής περιπτώσεις:

- ενστικτώδης μετάφραση: ο πραγματικός δίγλωσσος μιλά και τις δύο γλώσσες σάν μητρικές και μπορεί ταυτόχρονα να μεταφράζει ενστικτωδώς από τη μία γλώσσα στην άλλη (ιδίως αν μιλιούνται και οι δύο στο περιβάλλον του). Ο απο συμβίωση, κατοπινά, δίγλωσσος μπορεί να χρησιμοποιεί *calques* στη μετάφραση, ενώ ο συνήθης δίγλωσσος (γλωσσομαθής) σκέπτεται πρίν μιλήσει την ξένη γλώσσα ή πρίν μεταφράσει απ' αυτήν στην μητρική του. Ο ελλιπώς γλωσσομαθής κάνει λάθη, δυσκολεύεται, μιλά κατα προσέγγιση, κομπιάζει και συνειδητοποιεί τις δυσκολίες που έχει να εκφραστεί. Ο μεταφραστής γραπτών κειμένων παλαιών εποχών της ιστορίας της γλώσσας του τα μεταβάλλει προς τη νεότερη μορφή που μιλά, ενώ εκείνος που μεταφράζει από ξένες ζωντανές γλώσσες (προφορικές ή γραπτές) μπορεί να ενεργεί κατά τη γλωσσομάθειά του. Έτσι π.χ. η σωστή μετάφραση ιδιωτισμών και ιδιαίτερα αναφωνήσεων κλπ. γίνεται υποσυνείδητα, δηλαδή αναζητά ο μεταφραστής τί θα έλεγε ενστικτωδώς σε παρόμοια περίπτωση, όπως *no kidding!* = *για φαντάσου!*, *on nous a balancé!* = *μας την φέρανε!* κλπ., δηλαδή δεν έχει στο νού του σημασίες, για να δει ποιά ταιριάζει, αλλά αντιδράσεις σε παρόμοιες καταστάσεις της δικής του ζωής (πρβ. ερμηνεύματα), πρβ. και τις περιπτώσεις όπου δεν μας ικανοποιεί μιιά μεταφραστική απόπειρα, χωρίς να είμαστε σε θέση να εξηγήσουμε γιατί δεν μας αρέσει (υποσυνείδητη γνώση).
- επαναλήψεις λόγου: Ορισμένες επαναλήψεις λόγου απο αποδέκτες του, όπως η νοερή ή και σιγανή επανάληψη ή παράλληλη άρθρωση λόγου που ακούμε, θέτει προβλήματα όχι μόνο ψυχολογικά αλλά και γενικής γλωσσολογίας (πού οφείλεται;, πότε συμβαίνει;, τί συμβαίνει;), πρβ. και συμμετοχή κατά την εκτέλεση μουσικής (πρβ. μουσική στο μυαλό ή σε νότες) ή απαγγελίας, άσματος κλπ. Σε άλλες περιπτώσεις συνειδητής επανάληψης εμφανίζονται αδυναμίες πραγμάτωσης, όπως η δυσκολία να δώσουμε προφορικά παραδείγματα επιτονίσεων, ενώ δεν δυσκολευόμαστε στην άρθρωσή τους κατά την καθημερινή ομιλία, δηλαδή σε μη μεταγλωσσική χρήση (λίγοι ομιλητές μπορούν να μιμηθούν ιδιόλεκτα, λίγοι ηθοποιοί να παίξουν έναν ρόλο με απόλυτη πειστικότητα). Υπάρχουν και

άλλες περιπτώσεις, πιό απομακρυσμένες, όπως η έλξη μικρών παιδιών απο διαφημίσεις, συνθήματα κλπ., έτσι ώστε να τα μαθαίνουν αμέσως και να τα επαναλαμβάνουν μηχανικά (πρβ. και τους παιδικούς μονολόγους, εκφωνήματα των παιδιών σε θέσεις, «για λογαριασμό», παιχνιδιών κλπ.).

- ενστικτώδης-υποσυνειδητος-ασύνειδος λόγος: Η ενστικτώδης χρήση φαίνεται να συμπίπτει με την υποσυνείδητη, ορισμένες όμως περιπτώσεις παρουσιάζονται περισσότερο υποσυνειδητες, όπως όταν χωλαίνει η έκφραση (διαλείψεις μνήμης, δυσκολίες στην έκφραση κλπ.), επειδή κάποια άλλη σκέψη κυριαρχεί στο υποσυνείδητο. Διαφέρει απο την ασύνειδη, επειδή εμφανίζει αναγκαστικότητα και όχι απλώς έλλειψη παρακολούθησης του λόγου, επιλογών, προσπάθειας για σαφή, ακριβή, εντυπωσιακή, κατάλληλη κλπ. έκφραση (πρβ. την ταχύτητα, ελλειπτικότητα, τυποποίηση της καθημερινής επικοινωνίας).

3.2 Σοβαροφανής – παιγνιώδης λόγος

Ο άνθρωπος, όπως και πολλά είδη ζώων, εκτός απο την συμπεριφορά που αποβλέπει στην επιβίωση (πρβ. ένστικτα), παρουσιάζει και ολοένα μεγαλύτερη ελευθερία, με παιγνιώδη, ερευνητική και (αντίθετα απο τα ζώα) δημιουργική δραστηριότητα (φαντασία, σκέψη κλπ.). Οι δραστηριότητες αυτές εμφανίζονται και στη γλώσσα, το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του ανθρώπου, και μπορούν να είναι συνειδητές και ασύνειδες. Έτσι η παιγνιώδης χρήση της γλώσσας (βλ. Σετάτο, 1977) είναι εμφανής απο μικρή ηλικία (πρβ. φαφλατάρισμα μωρών, επαναλήψεις γλωσσικών πραγματώσεων παιδιών κλπ.) και πολλές ενσυνειδητες μορφές της αποτελούν βασικά χαρακτηριστικά των πολιτισμικών συστημάτων του ανθρώπου (λογοτεχνικά είδη κλπ.). Στην παιγνιώδη χρήση της γλώσσας αντιτίθεται η σοβαρή ή/και σοβαροφανής χρήση της, όταν η τελευταία δέν αποτελεί μιá απο τις μορφές της παιγνιώδους (π.χ. για αστεϊσμό, ειρωνεία κλπ., εκεί όπου δέν χρησιμοποιείται κανονικά, όπως όταν μεταχειρίζεται κανείς στις οικογενειακές του γλωσσικές επαφές την επίσημη γλώσσα, πρβ. και γελοιογραφίες του Μπόστ).

Η σοβαροφανής χρήση της γλώσσας αποτελεί αντίδραση στην παιγνιώδη, η οποία φαίνεται στο σημείο αυτό πρωταρχικότερη. Η σοβαρή χρήση της γλώσσας είναι, αντίθετα, ένα χαρακτηριστικό ορισμένων επιπέδων γλώσσας, όπως και σε άλλους τομείς της κοινωνικής ζωής, όπου το πολιτισμικό σύστημα επιβάλλει μιá συγκεκριμένη συμπεριφορά, βάσει κανόνων ενός συστήματος, π.χ. σε μιá θρησκευτική τελετή, σε μιá κοινωνική εθιμοτυπία, σε ένα επίσημο έγγραφο κλπ.

1) Χαρακτηριστικά σοβαροφανούς λόγου

Ο σοβαροφανής λόγος (σοβαροφάνεια, περισπούδαστο ύφος κλπ.) στην ΚΝΕ χρησιμοποιεί ποικίλα μέσα, που αποτελούν και κριτήρια για την εξακρίβωσή του. Αυτά είναι:

- λόγιοι τύποι: ενικός σε -ων (π.χ. *επιστήμων*), πληθυντικός ονομάτων σε -αί, -άς, (π.χ. *οι ποδοσφαιρισταί, τους μαθητάς/τους φοιτητάς*), εις και δια αντί σε και για, μεταγενική αντί μεταιτιατική, μετοχές σε -εις, -ων, -σας, -θησόμενος, πτ/κτ αντί φτ/χτ (π.χ. *επτά, νύκτα*), πρβ. δημόσιους λόγους (κηρύγματα, πανηγυρικοί κλπ.), προσφωνήσεις, ευχές και χαιρετισμούς (π.χ. *ὦ τον φίλτατόν μου Κ., εις ανώτερα κλπ.*), «ανθηρόν ύφος» κλπ.
- ξενικά χαρακτηριστικά: προφορά ξένης γλώσσας (π.χ. *σοφὸρ*), λέξεις και εκφράσεις (π.χ. *soirée, robe de chambre, background, casus belli* κλπ.)
- περιεχόμενα: αναφορά σε γνώσεις που θέλει να δείξει ο ομιλητής ότι τις κατέχει (π.χ. αρχαίας ελληνικής γραμματείας: *περί αέρων και υδάτων* κλπ., παραθέματα: *οὐ φροντίς Ιπποκλείδη* κλπ.)
- εκφώνηση: υπερβολικά αργή και προσεκτική άρθρωση, υπερβολική έμφαση
- προσπάθεια μίμησης επίσημου ύφους (π.χ. αστυνομικού διευθυντή σε συνέντευξη, στρατιωτικών, εκκλησιαστικών κλπ.), γλώσσας μορφωμένων (απο απλούς ανθρώπους που θέλουν να εμφανιστούν ως μορφωμένοι, με επαναλήψεις της ίδιας λόγιας έκφρασης, π.χ. του *«ουτως ὥστε»* κλπ.), γλώσσας ημερήσιου και περιοδικού τύπου, μέσων ενημέρωσης (π.χ. *εξεταστική των πραγμάτων επιτροπή* κλπ.).

2) Χρήστες σοβαροφανούς λόγου

Οι ομιλητές που χρησιμοποιούν σοβαροφανή λόγο είναι συνήθως άνθρωποι που κατέχουν κάποια σημαντική θέση, αξίωμα κλπ. (π.χ. πολιτικοί, δημόσιοι υπάλληλοι κλπ.) και έχουν μεγάλη ιδέα για τον εαυτό τους ή τη θέση τους (π.χ. προπονητές εθνικών ομάδων, επιστήμονες σε τηλεοπτικές εκπομπές κλπ.), άνθρωποι χωρίς χιούμορ (ιδιολεξία «σοβαρών» προσώπων, πρβ. αντίθετα συνεχείς αστεϊσμούς «ελαφρών» προσώπων), μερικοί που δέν θέλουν να ενθαρρύνουν άλλους, επειδή τους θεωρούν κατώτερους, ή αποφεύγουν τις οικειότητες μ' αυτούς, κάποιοι που δέν κατέχουν καλά άλλα επίπεδα γλώσσας ή επηρεάζονται απο ιδεολογικές θέσεις (π.χ. καθαρουμευσιάνοι, ιερωμένοι κλπ.), ορισμένοι για να επιδείξουν επιστημοσύνη (π.χ. χρήση ξένων ὀρων χωρίς λόγο: *carte de visite* κλπ.), άλλοι επειδή παίζουν κάποιο ρόλο (πρβ. το θέατρο και την έκφραση *«παίζει θέατρο, μὴν τον πιστεύεις!»*).

3) Αιτίες, σκοποί και αποτελέσματα

Οι αιτίες και οι σκοποί της χρήσης σοβαροφανούς λόγου είναι ποικί-

λοι: προβολή, έπαρση, αλαζονεία, κάλυψη αδυναμιών, συμπλέγματα κατωτέρωτητας, αποξένωση, μάλωμα, διχόνοια, διένεξη, διάσταση, δυσαρέσκεια, απόσπαση επιδιώξεων (συγκεκριμένου αποτελέσματος).

Τα αποτελέσματα των χρήσεων αυτών ποικίλλουν κατα τους:

- ακροατές: άλλοι τις περιφρονούν (πρβ. όμοιες απαντήσεις για ειρωνεία κλπ.), άλλοι τις θαυμάζουν (πρβ. υποταγή κλπ.), άλλοι τις συνηθίζουν και αδιαφορούν (οι αντιδράσεις τους είναι αντίστοιχες των ποικίλων διαφοροποιήσεων)
- ομιλητές: σπάνια συνειδητοποίηση του τρόπου ομιλίας τους (με αφορμή κριτικές παρατηρήσεις κλπ.), αλλά και σε ορισμένες περιπτώσεις πιθανό αίσθημα ανεπάρκειας ή ψεύτικης συμπεριφοράς μαζί με το αίσθημα επιβολής του καθήκοντος κλπ. (π.χ. σε μιά επίσημη περίσταση).

4) Ιδιαίτερες περιπτώσεις

Εκτός απο την παιγνιώδη χρήση της γλώσσας (πρβ. παρενθετική χρήση σοβαροφανούς λόγου, αλλά γρήγορη εγκατάλειψή του με φράσεις όπως «*ας αφήσουμε όμως τ' αστεία!*» κλπ., κωμικά και διασκεδαστικά γραμματικά είδη σε αντίθεση με δραματικά, θρησκευτικά, επιστημονικά κλπ.), ο σοβαροφανής λόγος εμφανίζεται σε ποικίλες γλωσσικές λειτουργίες: επιχειρηματολογική (έμμεσος επηρεασμός), συναισθηματική (ειρωνεία), κατευθυντήρια κλπ.

Η ενσυνείδητη χρήση σοβαροφανούς λόγου μπορεί να είναι και πρακτικά χρήσιμη (επίτευξη επιδιωκόμενων αποτελεσμάτων με συγκεκριμένη χρήση και στάση της γλώσσας, π.χ. ψυχρότητα, ειρωνεία κλπ.), άλλοτε όμως αποτελεί κακή εκτίμηση της κατάστασης (π.χ. του ακροατή) και λανθασμένη επιλογή, όπως κανονικά στην ασυνείδητη χρήση του (που αποτελεί χαρακτηριστικό ορισμένων ομιλητών).

5) Σοβαρός λόγος

Η σύγκριση της γλωσσικής συμπεριφοράς και των πραγματώσεών της απο διάφορους ομιλητές ή απο την υπόλοιπη συμπεριφορά του ίδιου ομιλητή μας επιτρέπει να διακρίνουμε τις συνειδητές (παραβάσεις κανόνων επιπέδου γλώσσας κλπ.) απο τις μή συνειδητές χρήσεις, αλλά και τον σοβαροφανή απο τον σοβαρό λόγο. Ο τελευταίος είναι αυτός που αντιστοιχεί σε σοβαρό περιεχόμενο και σοβαρές περιστάσεις γλωσσικής επικοινωνίας με τήρηση των κανόνων επιπέδου της γλώσσας, προσοχή στη διατύπωση και εκφώνηση (αυστηρότητα ύφους, καθαρή προφορά), αποφυγή λόγιων και διαλεκτικών στοιχείων που δέν ανήκουν στην ΚΝΕ (όχι όμως πάντα και ξένα στοιχεία) κλπ., πρβ. και άλλα σημεία: κινηματικά, σωματικά (αποφυγή υπερβολικών χειρονομιών κλπ.).

3.3 Αφρόντιστος και φροντισμένος λόγος

Αφρόντιστος (casual) είναι συνήθως ο λόγος της καθημερινής επικοινωνίας και εμφανίζει χαρακτηριστικά όπως:

- οικονομία εκφραστικών μέσων
- παραμελημένη άρθρωση: λόγω ανίας, αδιαφορίας, κούρασης κλπ.
- μασημένα λόγια: λόγω επιφύλαξης, εχθρικής διάθεσης κλπ.
- ταχύτητα λόγου: ατελεύτητα, έλλειψη παύσεων
- εκφραστική μονοτονία: μή συνειδητή χρήση περιορισμένου λεξιλογίου
- αντικατάσταση από ή συνεργασία με κινηματικά σημεία.

Σε ενδιάμεση θέση βρίσκεται η λεγόμενη γλώσσα *pas-partout*, που χαρακτηρίζεται από τυποποιημένες εκφράσεις (*clichés* κλπ.), στερεότυπες διατυπώσεις, αναμενόμενους λεξικούς συνδυασμούς, φθινή κομπόχτη (πρβ. εκφράσεις της μόδας κλπ.), φλυαρίες (παραγεμίσματα της ώρας, «σα-χλαμάρες» ως χιούμορ κλπ.) κλπ.

Ο φροντισμένος τέλος λόγος (λίγο πολύ συνειδητός) παρουσιάζει καλή άρθρωση, επιδίωξη ποικιλίας εκφραστικών μέσων (λεξιλογικό πλούτο: αποφυγή χρήσης των ιδίων λέξεων, σειρά συνωνύμων κλπ.), συντακτική ορθότητα (αποφυγή ανακόλουθων κλπ.), προσεγγίζει τον γραπτό λόγο (που συνήθως θεωρείται ως πρότυπο), αποφεύγει δισταγμούς, σιωπές, αναζητήσεις της έκφρασης κλπ. (πρβ. και διορθώσεις *leχθέντων*).

Η κλίμακα αυτή παρουσιάζει ποικίλες διαφοροποιήσεις. Όταν ο ομιλητής εξυπηρετείται λίγο πολύ από τη γλώσσα του (και αυτό συμβαίνει συχνά), δέν αισθάνεται την ανάγκη να την βελτιώσει, αλλά κινείται με το μεγάλο πλήθος. Αν κάποιοι χρησιμοποιούν δυό ή τρία στοιχεία αντί ένα, που θα αρκούσε για την έκφραση ενός περιεχομένου, χωρίς αυτό να οφείλεται σε αναζήτηση του κατάλληλου όρου (όπως το παρατηρούμε συχνά), είναι για λόγους εκφραστικής αφθονίας, πληρέστερης έκφρασης (πολλές οπτικές γωνίες), επίδειξης γλωσσικής κατοχής και υπερεπάρκειας, αποφυγής λακωνικού ύφους κλπ. Οι αιτίες των επιλογών είναι ποικίλες: ιδιολεκτικά χαρακτηριστικά, ψυχολογικοί λόγοι, βιολογική κατάσταση, κοινωνικές συνθήκες κλπ.

3.4 Ουδέτερος και φορτισμένος λόγος

Ουδέτερος θα μπορούσε να θεωρηθεί ο λόγος που είναι καθαρά πληροφοριακός (αναφορικός), πρακτικός, της καθημερινής επικοινωνίας (μεταξύ μελών στενών ομάδων: συγγενών, πρβ. οικογενειακή γλώσσα, φίλων, επαγγελματιών κλπ.), με βάση τα δημοτικά χαρακτηριστικά της ΚΝΕ (πυρήνας λεξιλογίου, φωνολογία, μορφολογία, σύνταξη, φρασσεολογία, πρβ. λάθη σε λόγιες κατασκευές κλπ.).

Ο λόγος όμως (ιδίως ο προφορικός) είναι συνήθως φορτισμένος (πρβ.

τα προσωδιακά στοιχεία του), επειδή ικανοποιεί και εκφράζει πολλές μαζί γλωσσικές λειτουργίες (πρβ. ακόμη και διερμηνείες, που κανονικά πρέπει να εκφράζουν και τις φορτίσεις του ομιλητή, αλλά κάποτε υπεισέρχονται και του διερμηνέα). Στοιχεία του φορτισμένου λόγου μπορεί να ανήκουν στα λαϊκά, λόγια, διαλεκτικά εκφραστικά μέσα της ΚΝΕ, όπως και να είναι δάνεια (ξένες λέξεις και εκφράσεις).

Η σύγκριση φράσεων με το ίδιο περιεχόμενο μπορεί να αποτελέσει κριτήριο διάκρισης ουδέτερου – φορτισμένου λόγου, όπως στα παραδείγματα: *τί ώρα είναι; – μου λές τί ώρα είναι; , θα σε δώ αύριο – θα σε συναντήσω αύριο, ποιός ήταν; – ποιός τηλεφώνησε; , δέν ξέρω – δέν γνωρίζω, πώς τον λένε; – πώς ονομάζεται; , έλα να δείς! – γιά έλα να δείς!/έλα έλα να δείς!, διάβασες εφημερίδα τί γράφει; – διάβασες εφημερίδα; τί γράφει; κλπ.*

Υπάρχει όμως ουδέτερος λόγος; Άν θεωρήσουμε ότι εκφράζεται με την τυποποιημένη, μηχανικά εκφερόμενη γλώσσα της καθημερινής επικοινωνίας, σε αντίθεση με την γλώσσα της αναφορικής λειτουργίας αλλά και συναισθηματικής φόρτισης (κοινά συναισθήματα, αντιδράσεις κλπ.), παρατηρούμε ότι και αυτή έχει κάποια φόρτιση: ουδέτερη, αρνητική κλπ. (πρβ. και «ουδέτερη γλώσσα», που χωρίς να παίρνει θέση εκφράζει προσωπική άποψη). Ο ουδέτερος λόγος εμφανίζεται σε συστηματική θεώρηση: είναι ουδέτερος σχετικά με

- επίπεδα γλώσσας: γλώσσα πρακτικών επαφών καθημερινής επικοινωνίας
- κανονικότητα: αυτό που περιμένουμε από ένα κείμενο κάποιας περιοχής, π.χ. μαθηματικό κείμενο
- λειτουργίες της γλώσσας: αναφορική λειτουργία χωρίς συναισθηματική φόρτιση
- καθαρότητα: χωρίς ανάμειξη επιπέδων γλώσσας.

4. Αντιθετικές σχέσεις και κλίμακες

Οι αντιθέσεις 3.1, 3.2, 3.3 δέν συσχετίζονται απλώς με βάση την αντίθεση συνειδητού-ασύνειδου λόγου, αλλά παρουσιάζουν ποικίλες σχέσεις και κλίμακες, ιδίως αν πάρει κανείς υπόψη τις δυνατότητες χρήσεων και διαφοροποιήσεων (λειτουργικών ή μή) της γλώσσας. Έτσι π.χ. ο ουδέτερος λόγος θα μπορούσε να τοποθετηθεί μεταξύ σοβαροφάνους και παιγνιώδους (αλλά διαφέρει και από τον σοβαρό λόγο), φορτισμένου και χαώδους κλπ. Άν πάρουμε εξάλλου υπόψη μας τα χαρακτηριστικά της απλότητας, αμεσότητας, πρακτικότητας, προχειρότητας, μηχανικότητας (πρβ. χαιρετισμούς, προσευχές κλπ.), προσανατολισμού στο περιεχόμενο, καθημερινών ιδιωτισμών, παρατηρούμε επικαλύψεις με τον φυσικό λόγο (βλ. Σετάτο, 1995), ο

οποίος ὁμως διαθέτει και ἄλλα χαρακτηριστικά, ὅπως της ιδιολεξίας (βλ. Σετάτος, 1994).

5. Συμπεράσματα

Η εξέταση των συνειδητών και μὴ συνειδητών χρήσεων και πραγματώσεων της γλώσσας ἔχει ως αντικείμενο μεγάλη ποικιλία γλωσσικών εκφωνημάτων (απλών και σύνθετων), ἀπο τις αυθόρμητες κραυγές ὡς τις συνειδητές προσπάθειες του λογοτέχνη, που συχνά επιχειρεῖ (ερευνητικά και πειραματικά) να εξακριβώσει τί εἶναι και τί μπορεί να κάνει η γλώσσα, ἢ του φιλοσόφου, που επιδιώκει την ἔκφραση ενορατικών συλλήψεων, και του επιστήμονα, που επιζητά τη λογική και μαθηματική σαφήνεια και ακρίβεια. Η γλωσσολογική ἔρευνα των φαινομένων αυτών μπορεί να συμβάλει στην κατανόηση της φύσης της γλώσσας και των δυνατοτήτων της.

Σετάτος Μ., «Ο φυσικός λόγος στην κοινή νεοελληνική», *Φιλολόγος* 79 (1995).

Σετάτος Μ., «Η παιγνιώδης χρήση της γλώσσας», *Εφαρμοσμένη Γλωσσολογία* No 13, 1997.

Σετάτος Μ., «Ιδιολεκτολογία της κοινής νεοελληνικής», στο *Γλωσσολογικές Μελέτες*, Θεσσαλονίκη (1994).

ΔΙΑΣΤΑΣΕΙΣ ΚΑΙ ΣΧΗΜΑΤΑ ΣΤΗ ΓΛΩΣΣΑ

1. Εισαγωγικά

Οι όροι «διάσταση» και «σχήμα» (πρβ. και άλλους πολυσήμαντους όρους όπως «επίπεδο» κλπ.) χρησιμοποιούνται ποικιλοτρόπως στη γλωσσολογία και μπορούν να αποκτήσουν και νέες χρήσεις, που πηγάζουν συνήθως από τις γενικές, καθημερινές τους σημασίες και χρήσεις. Έτσι ο όρος «διάσταση» μπορεί να χρησιμοποιείται για τα επίπεδα των γλωσσικών μονάδων, για κατηγορίες που διατέμνουν, χωρίς να είναι πάντα εμφανείς, τη γλώσσα (π.χ. η άρνηση: αρνητικά μόρια, στερητικά *a-/an-*, αντώνυμα κλπ.), ο όρος «σχήμα» για έννοιες ομόλογες γεωμετρικών εννοιών (πρβ. τα ρητορικά σχήματα όπως «κύκλος», «χιαστό» κλπ.), για συντακτικές δομές (πρβ. μετα-σχηματιστική γραμματική) κλπ.

Οι ποικίλες αυτές χρήσεις μπορούν κάποτε να δημιουργούν σύγχυση, αλλά βοηθούν στην έκφραση διαφόρων πλευρών της γλώσσας.

2. Κατηγορίες και μεγέθη στη γλώσσα

Οι γλωσσικές μονάδες ενός γλωσσικού συστήματος βρίσκονται σε σχέση μεταξύ τους (συνάπτουν σχέσεις), δημιουργούν δομές βάσει κανόνων, δηλώνουν διαστάσεις (συντακτικές, σημασιακές, πραγματολογικές κλπ., βλ. Σετάτο, 1994α), ανήκουν (εμφανίζονται) σε επίπεδα (κλίμακα γλωσσικών μονάδων κλπ.), έχουν λειτουργίες, δηλώνουν περιεχόμενα και αξίες, εμφανίζουν πάντα τα καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας.

Η κατανομή ορισμένων γλωσσικών στοιχείων είναι διαφορετική από άλλα, που έχουν την ίδια ή τις ίδιες λειτουργίες μ' αυτά, ενώ κάποτε διαφορετικά στοιχεία (ως προς τη γλωσσική κατηγορία κλπ.) παρουσιάζουν κοινές λειτουργίες. Άλλοτε η μορφολογική ή συντακτική δομή δείχνει (είναι φορέας) τα αντίστοιχα σημασιακά κλπ. χαρακτηριστικά και άλλοτε μιά κατηγορία δεν έχει μοναδική (ή ενός συνόλου) έκφραση (π.χ. γραμματική, συντακτική, φωνητική κλπ.). Νομοτέλειες της γλώσσας μπορούν έτσι να μην είναι άμεσα εμφανείς (πρβ. στην ανθρωπολογία «περιέργες» κατατάξεις των όντων), αποτελούν όμως διαστάσεις υπαρκτές, στοιχεία της κανονικότητας του συστήματος της γλώσσας. Πρβ. τις γραμματικές που ξεκινούν από το περιεχόμενο, όπως η γαλλική του Brunot, όπου βρίσκει κανείς πώς εκφέρεται π.χ. η άρνηση και παρόμοιες έννοιες (πρβ. εξαντλητικούς πίνα-

κες πραγμάτων μεγάλων γραμματικών), το ότι στην κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ) τα *δέν* και *μή* χρησιμοποιούνται με ρηματικούς τύπους, αλλά μόνο το *μή* με ονοματικούς, αντωνυμικούς, επιρρηματικούς (πρβ. και *όχι+όνομα*, *α-/αν-* κλπ., βλ. Σετάτο, 1991α).

2.1 Οργάνωση

Η γλώσσα παρουσιάζει αναγκαστική οργάνωση (σύστημα και λειτουργίες, δομή) για να επιτελέσει το έργο της (πρβ. όργανα), που είναι η επικοινωνία μεταξύ προσώπων, η σκέψη και η έκφραση.

Η συστηματικότητα και κανονικότητα (κανόνες, αρχές) δέν αποκλείει την ελευθερία και μπορεί να μεταβάλλεται μέσα στα όρια των καθολικών χαρακτηριστικών της γλώσσας. Απο τις μικρότερες ως τις μεγαλύτερες γλωσσικές μονάδες εμφανίζονται ποικίλες μορφές κανονικότητας: αναγκαστικής-επιλογής-δημιουργικής ελευθερίας (πρβ. λογοτεχνία αλλά και καθημερινή γλώσσα). Ορισμένες μορφές κανονικότητας δέν τονίζονται ή και λείπουν τελείως απο παραδοσιακές αλλά και νεότερες περιγραφές γλωσσών (συνήθως εντάσσονται σε άλλες περιοχές, όπως στη λεξικογραφία, υφολογία κλπ.).

Η χρήση της γλώσσας παρουσιάζει δυό αντίθετες τάσεις: απο το ένα μέρος οργάνωση, συστηματικότητα, τυποποίηση, λειτουργική διαφοροποίηση, παράδοση και απο το άλλο ελευθερία, πειραματισμό, δημιουργικότητα, ποικιλία, δανεισμό, αναλογικούς νέους σχηματισμούς, οι οποίες οδηγούν συχνά σε νέες γλωσσικές αναλύσεις, σημασιακές εξελίξεις, ανάλογα με τις ανάγκες της γλωσσικής κοινότητας, που είναι η επαρκής έκφραση και επικοινωνία μεταξύ όλων των μελών της, η κάλυψη παλιών και νέων απαιτήσεων, η εκμετάλλευση των δυνατοτήτων του συστήματος της γλώσσας για αποκαλυπτική και καλαισθητική έκφραση.

2.2 Σχέσεις γλωσσικών μονάδων

Οι μονάδες ενός γλωσσικού συστήματος βρίσκονται μεταξύ τους σε σχέσεις, *in praesentia* και *in absentia*, που διέπονται απο κανόνες, στην φωνητική έκφραση (μονάδες δευτερης άρθρωσης, τεμαχιακά και υπερτεμαχιακά: φωνήματα, προσωδιακά χαρακτηριστικά, συλλαβές), στη σύνταξη (μονάδες πρώτης άρθρωσης, κλιτά και άκλιτα: γένη, αριθμοί, πτώσεις, φωνή, διάθεση, όψη, χρόνοι, έγκλιση, πρόσωπα, επιρρηματικά στοιχεία, συντάγματα, παραγωγή και σύνθεση, κενά-πολυτυπία κλπ.), στο κείμενο (παράγραφοι, κεφάλαια, στροφές κλπ., διακειμενικά), στη σημασία (αξίες, επίπεδα γλώσσας, λογική: τροπικότητες κλπ., ψυχολογικά, κατατάκτες, πεδία κλπ.), στα ερμηνεύοντα (μετατροπισμοί, ισοτροπισμοί). Γλωσσικά στοιχεία μπορούν να συνάπτουν σχέσεις και με άλλα σημειωτικά συστήματα (πρβ. απο σημειολογική άποψη σχέσεις πολιτισμών).

Ο πολυδιάστατος κόσμος της πραγματικότητας, νόησης και φαντασίας πρέπει να «προβληθεί» στην γραμμικότητα του λόγου με υπόβαθρο τη μνήμη, δηλαδή στη «μονοστιγμική» άρθρωση (πρβ. στον ηχοφασματογράφο τα σύμφωνα ως τροποποιήσεις των φωνηέντων), στην παροντική (ορισμένες μόνο θέσεις) και στην μονιμότερη μνήμη.

3. Διαστάσεις

Ξεκινώντας από την κοινή και γενική σημασία της λέξης «διάσταση», μπορούμε να διακρίνουμε απο ποικίλες απόψεις και οπτικές γωνίες διαστάσεις:

- στην κλίμακα των γλωσσικών μονάδων (πρβ. 1η και 2η άρθρωση κλπ.)
- μέσα στις γλωσσικές μονάδες
- στον χρόνο: τα προηγούμενα και τα επόμενα (στον ομιλητή και στον ακροατή) στοιχεία της (συν)ομιλίας, στη διαχρονία
- στον χώρο: τεμαχιακά και υπερτεμαχιακά στοιχεία της εκφώνησης, φωνήεντα-σύμφωνα, επίπεδα εκφώνησης του λόγου
- στη σκέψη
- στη διαδικασία πραγμάτωσης του λόγου: πρβ. δομή βάθους-δομή επιφάνειας
- στα δάνεια στοιχεία.

Ως προς τις περιοχές της γλώσσας, που εκμεταλλεύεται κάθε δυνατή τροποποίηση των στοιχείων της πραγμάτωσης του λόγου (εκφώνηση), διακρίνουμε:

1) Φωνητικές-φωνολογικές διαστάσεις

- μορφές και έλλειψη μορφών: σιωπή+εκφώνημα (που μπορεί να περιλαμβάνει και τμήματα σιωπής)+ σιωπή, πρβ. παύσεις, αποσιωπήσεις
- μορφές και αμορφία: γλωσσικά στοιχεία και κραυγές, πρβ. και ξένα, διαλεκτικά, ιδιολεκτικά (κάποτε και μιμήσεις τους για ειρωνεία, παραπομπή κλπ.), πρβ. φασματογραφική ενότητα των στοιχείων του εκφωνήματος με φωνολογική διακριτότητά τους
- βράχυνση-μήκυνση φωνημάτων: έκταση-συντόμευση
- ένταση, ύψος κλπ.: έμφαση κλπ.
- παράλληλες: τεμαχιακά στοιχεία και υπερτεμαχιακά (επιτονίσεις κλπ.)
- επίπεδα ανάλυσης: π.χ. ποιό διάστημα διέπει τα φωνητικά διακριτικά χαρακτηριστικά στο επίπεδο όπου εμφανίζονται (βαθμίδα), όπως /p/-/b/, που διαφοροποιούνται από τα χαρακτηριστικά χειλικότητας, ηχηρότητας, στιγμικότητας, που εμφανίζονται ταυτόχρονα, αλλά φαινόμενα όπως η ηχηροποίηση του /p/ (π.χ. [tim bórtə]) δείχνουν ότι υπάρχει ένας βαθύτερος πυρήνας, η χειλικότητα (που εξάλλου εμφανίζει κάποτε σύνθετο

χαρακτήρα, πρβ. χειλοδοντικά σύμφωνα).

2) Μορφολογικές και συντακτικές

- λέξης: πρόθημα+ρίζα (ρίζες)+επίθημα+κατάληξη/καταλήξεις (π.χ. *πά-με-τε*)
- συντάγματος: (άρθρο)+(επίθετο)+(άρθρο)+ουσιαστικό+(γενική)/(άρθρο)+(επίθετο) κλπ.
- φράσης/πρότασης/περιόδου: υποκείμενο+ρήμα+αντικείμενο
- κειμένου: αρχή και τέλος γραμματειακών ειδών (π.χ. αρχή παραμυθιού κλπ.)
- συντάξεις μερών του λόγου, πρβ. σθένος ρήματος
- συμφωνία όρων.

3) Σημασιακές

Απο την πλευρά του περιεχομένου μπορούμε να διακρίνουμε:

1) Νοητικές (λογικές κλπ.)

Απο την άποψη των νοητικών διαδικασιών διακρίνουμε:

- ασύνειδες και συνειδητές νοητικές διαδικασίες: συνηθισμένες γλωσσικές διαδικασίες-διαδικασίες συστηματικής σκέψης (αυτοσυνειδησία)
- σαφείς και ασαφείς νοητικές καταστάσεις: ακαθόριστη λίγο πολύ στον ομιλητή μορφή πρὶν μιλήσει (γενική πρόθεση, θέμα κλπ.) και καθορισμένο τελικά εκφώνημα
- λανθασμένοι διαλογισμοί και συμπεράσματα: έλλειψη κάποτε απόλυτου ελέγχου στο λόγο (πρβ. *τα τί λέω;!, τί είπα;!* και επακόλουθες διορθώσεις)
- φύση της σημασίας: ερμηνεύοντα (απλά και σύνθετα, γλωσσικά και μή) στη μνήμη και σε δίκτυο σχέσεων και συνδυασμών (βάσει κανόνων της νόησης), πολυσημία, αμφισημία
- ψυχική ζωή, πνευματικός κόσμος: πρβ. «δέν μπορείς να μπείς στο μυαλό του άλλου» κλπ.

2) Λεξιλογικές

Απο την άποψη του λεξιλογίου, διακρίνουμε διαστάσεις:

- του (περιβάλλοντος) κόσμου
- της γλωσσικής ανάλυσης του κόσμου

4) Πραγματολογικές

Οι διαστάσεις απο πραγματολογική άποψη αφορούν τη διαμόρφωση του λόγου (πρβ. επίπεδα γλώσσας: ύφος κλπ.), όπως:

- επαναλήψεις: ...*να γυρίζω όπου θέλω κατα τα κέφια μου! Πολιτείες πολιτείες. Ερημιές ερημιές, κι ό,τι σου ρίχνουν, ψίχουλα ψίχουλα, τίποτα τίποτα, να λές κι ευχαριστώ!*, πρβ. απηχητική-προληπτική επανάληψη και ως γλωσσικό συναίσθημα

- δυνατότητες σύνθεσης: σύνθετη λέξη ως κατασκευή και όχι ως σημασία, π.χ. με λόγια στοιχεία (π.χ. *λεω-φορείο*), με λόγια και δημοτικά στοιχεία (π.χ. *χειρο-φίλημα*), με δημοτικά και δημοτικά στοιχεία (π.χ. *καπο-περνώ*).

5) Κρυφές διαστάσεις

Οι διαστάσεις μιᾶς γλώσσας δέν είναι όλες εμφανείς, δηλαδή δέν δηλώνονται πάντοτε με κατηγορίες του συγκεκριμένου γλωσσικού συστήματος ή σε όλες τις περιπτώσεις όπου παίζουν σημαντικό ρόλο, π.χ. οι διαθέσεις της ΚΝΕ (βλ. Σετάτο, 1996) δέν διακρίνονται σαφώς παρα μόνο στα ρηματικά επίθετα (με αντίστοιχες καταλήξεις και όχι πλήρως), εφόσον κατα τα άλλα πρέπει να εκφραστούν με τους τύπους των δύο φωνών (ενεργητικής και παθητικής), το γραμματικό γένος δέν διακρίνεται σε ορισμένες καταλήξεις, π.χ. *πατέρες-μητέρες*, πρβ. *καλοί-καλές* με τα *εγγενείς όροι/συνθήκες, τοίχοι-τείχη, τον έδωσες* (σύμπτωση έμμεσου και άμεσου αντικείμενου στην Βόρειο Ελλάδα).

Η «αθέατη» πλευρά των γλωσσικών σημείων και της γλώσσας, το περιεχόμενο, αποτελεί μιᾶ κρυφή διάσταση του γλωσσικού συστήματος στις πραγματώσεις του και μπορεί να μὴν αντιστοιχεί πάντα με την γλωσσική έκφραση. Οι μονάδες περιεχομένου βρίσκονται σε αντιπαράθεση με τις γλωσσικά εκφρασμένες και θέτουν το ερώτημα του πώς καθορίζεται «ένα» περιεχόμενο, που μπορεί να παρουσιάζει πολλές μορφές ύπαρξης, πρβ. αναλυτική έκθεση, περίληψη, σύμπτυξη, σειρά επιμέρους περιεχομένων, διαίρεση σε προτάσεις, ισοτοπία κειμένου κλπ. (πρβ. αντιτύπους, π.χ. το *ξέρω* = *ξέρω ότι χθές ήταν άρρωστος και δέν μπορούσε να εργαστεί* κλπ.).

Διαστάσεις περιεχομένου εμφανίζονται και στη διαχρονική εξέλιξη, όπου φαίνεται ότι γίνονται βασικές ανακατηγοριοποιήσεις, αναλύσεις των νοητικών περιεχομένων, που δημιουργούνται απο την εμπειρία του κόσμου (άψυχα και έμψυχα), της κοινωνίας, των δυνατοτήτων ανάπτυξης (πολιτισμός), της γνώσης αλλά και της φαντασίας, νέες ερμηνείες και αναλύσεις (πρβ. παράλληλα και φωνητικές εξελίξεις, των οποίων η σχέση μ' αυτές πρέπει να ερευνηθεί), πρβ. γραμματικο-φυσικό γένος (το φυσικό γένος, το φύλο, επικρατεί σε ορισμένες περιπτώσεις, πρβ. *πατήρ-μήτηρ+επίθετο* με αλλαγές στο νεοελληνικό κλιτικό σύστημα).

Οι κρυμμένες διαστάσεις είναι στοιχείο οργάνωσης του συστήματος, το οποίο επιτρέπει την ερμηνεία των εξελίξεων (γλωσσικές περιοχές που αλλάζουν, κατεύθυνση αλλαγών), υποσυστημάτων (π.χ. αλλαγή φωνολογικού συστήματος οδηγεί σε αλλαγή του μετρικού κλπ.), εξαιρέσεων (πρβ. και ιστορική ερμηνεία).

Απο σημειολογική άποψη οι κρυμμένες διαστάσεις και νομοτέλειες

παρατηρούνται παντού, πρβ. Thoreau (Walden, 1944) «οι αντιλήψεις μας για τον νόμο και την αρμονία περιορίζονται κοινώς σ' εκείνες τις περιπτώσεις που διαπιστώνουμε, αλλά η αρμονία που προκύπτει απο ένα πολύ μεγαλύτερο αριθμό φαινομενικά συγκρουόμενων, αλλά στην πραγματικότητα σύμφωνων, νόμων, που δέν έχουμε διαπιστώσει, είναι ακόμη πιο θαυμαστή. Οι ιδιαίτεροι νόμοι αποτελούν τις απόψεις μας, όπως στον ταξιδιώτη μιὰ κορυφογραμμή ποικίλλει με κάθε βήμα και παρουσιάζει ένα άπειρο αριθμό κατατομών, ενώ έχει απολύτως μιὰ μορφή».

Εξακριβώνοντας τις διαστάσεις, κατηγορίες κλπ. που διατρέχουν ένα σύστημα, μπορούμε να διαπιστώσουμε τα κοινά στοιχεία πίσω απο την ποικιλία των μορφών, τα βασικά στοιχεία π.χ. της πρότασης στο γλωσσικό σύστημα (πρβ. τη γραμματική σθένους), αλλά και να ερμηνεύσουμε ορισμένα φαινόμενα (και διαχρονικά, π.χ. *είσηλθον κραυγάζοντες* → *μήκαν κραυγάζοντας*, *κύνες κραυγάζοντες* → *φωνακλάδικα σκυλιά*, παράλληλα με την αλλαγή στην κλίση: ΑΕ γ' κλίση → ΚΝΕ α' και β', δηλαδή κλιτή μετοχή, κατηγορηματικός προσδιορισμός υποκειμένου ή ουσιαστικού → άκλιτος τύπος, επιρρηματικός προσδιορισμός ρήματος ή επιθετικός προσδιορισμός ουσιαστικού).

6) Διαγραμματικές

Πολλές γλωσσικές κατηγορίες δηλώνονται με ποικίλους τρόπους στο γλωσσικό σύστημα. Έτσι στην ΚΝΕ:

- το πρόσωπο ή άτομο που ενεργεί μπορεί να εκφράζεται με την κατάληξη του ρήματος, με παραγωγικό επίθημα που δηλώνει το ενεργούν πρόσωπο, με προσωπική αντωνυμία, με παράγωγα ρηματικά επίθετα σε -τικός
- η όψη μπορεί να εκφράζεται με τα ρηματικά θέματα, με παράγωγικά επίθετα υποκοριστικών, χαϊδευτικών, μεγεθυντικών, με ρηματικά ουσιαστικά (-μός, -ση, -σιά κλπ., βλ. Σετάτο, 1991β), πρβ. ινδοευρωπαϊκά και αρχαία ελληνικά σε -τηρ/-τωρ με τα -μένος/-τός της ΚΝΕ (βλ. Σετάτο, 1984)
- τροπικότητες: σύνθετα ρήματα με *κουτσο-/κουφο-/χαμο-/ψευτο-/θεο-/μονο-/ολο-/ψιλο-* κλπ. αλλά και *-φέρνω/-μανώ/-κοπώ* κλπ., *δέν καλοβλέπω* κλπ., ουσιαστικά+κατατάκτες (π.χ. *λύση βλακεία* κλπ., βλ. Σετάτο, 1992), επίθετο+ουσιαστικό (*πιθανή-δυνατή λύση*), προθέσεις (π.χ. *λύση για γέλια* κλπ.), σύνθετα επίθετα (π.χ. *γερο-/παλιο-/ψωρο-/ψευτο-* κλπ.) σε διάφορες κλίμακες (λόγια, λαϊκά, διαλεκτικά, ξένα κλπ.)
- οι διαθέσεις με τις φωνές των ρημάτων, με ρηματικά επίθετα σε -τικός, -μένος, -τός κλπ.
- οι χρόνοι με τις καταλήξεις των ρημάτων, με σύνθετα με *οψι-, αει-, πρωτο-, παλιο-* κλπ., προθέσεις, πρβ. και την έκφραση του τόπου (προθέσεις

- και επιρρήματα: *αμφι-, ενδο-, τηλε-, πάνω-/κάτω-, χαμο-, εξω-/εσω-, παλιν-* κλπ., γενικά τόπος → χρόνος)
- διαβάθμιση και μέγεθος: βλ. αριθμοί και αριθμητικά (ονόματα), σύνθετα (με *διχο-, ημι-, πολυ-, μεγαλο-, μονο-, ολο-*, αριθμητικό+όνομα)
 - γένος: ονόματα, αντωνυμίες, μετοχές, άρθρα
 - σχέση: συμφωνία όρων, παραγωγικά επιθήματα (απο ουσιαστικά: *-άρης, -ένιος, -ινος, -άτος, -ερός, -ής, -ωτος, -(ι)ακός, -(ι)άτικος, -ίστιος, -αλέος, -ωλός, -ιος, -είος, -ειος, -αίος, -ιαίος* κλπ., απο επίθετα: *-ιάρης, -ι-κός*, υποκοριστικά: *-ούλης, -ούτσικος, -ωπός, -ιδερός, -ουλός*)
 - επίπεδα γλώσσας: σύνθετα (πρβ. *ξερόβουνο-ξεροβούνι, χαλαρά σύνθετα: παλιόσκουπα-παλιοσκοπούπα, μισοείναι έτοιμος/είναι μισοέτοιμος, παρα+ρήμα: τα έχετε παραπεί/τα παραέχετε πεί*), πρβ. και φρασεολογικές ενότητες: παροιμιακές φράσεις κλπ., τροπικότητες
 - άρνηση, έλλειψη-πλήθος: αρνητικά μόρια+ρήμα, στερητικό *α(ν)-*, σύνθετα με *δυσ-, ξε-, ανα-* κλπ., *παν-/παντο-/πασι-*.

Γραμματικά μορφήματα μπορεί να φέρουν περισσότερες απο μία κατηγορίες (μορφολογικά αμαλγάματα) αλλά και λέξεις περισσότερα μορφήματα.

4. Σχήματα

Ο λόγος έχει το χαρακτηριστικό της γραμμικότητας (ακολουθία γλωσσικών στοιχείων στην άρθρωση και εκφορά, στην σύντομη μνήμη, στη γραφή, στην διδιάστατη (βλ. 3., 5.1) μορφή της οποίας μπορούν να εκφραστούν σχέσεις γλωσσικών στοιχείων με ποικίλα σχήματα. Τα σχήματα αυτά απαιτούν γνώση του συστήματος της γλώσσας, αλλιώς αυτό που αντιλαμβανόμαστε είναι κάποιες επαναλήψεις στοιχείων, κάποιες επιτονίσεις, κάποιες παύσεις, όπως στην ακρόαση άγνωστης ξένης γλώσσας (κάποτε και όταν ακούμε ή βλέπουμε ένα εκφώνημα της μητρικής, χωρίς να το «καταλαβαίνουμε», γιατί κάτι άλλο κατέχει ολοκληρωτικά το νού μας και η ερμηνεία, όπως φαίνεται, δέν αρκείται πάντα στην αντίληψη των σημείων, που μπορεί να είναι και ασύνειδη, βλ. Hansen στον Gregory, 1981).

Έκφραση και περιεχόμενο εμφανίζουν σχήματα που μπορούν να συνδυάζονται σε ένα σχήμα, όπως τα *παιδιά κυνηγούν τα σκυλιά-τα σκυλιά κυνηγούν τα παιδιά*.

Η αυθαιρετότητα της γλώσσας μπορεί ενμέρει να καταργείται και ένα σχήμα να αντιστοιχεί σε ομόλογα στοιχεία της πραγματικότητας, π.χ. σειρά ισοδύναμων γλωσσικών στοιχείων, που χωρίζονται απο παύσεις, όπως ο *Γιώργος, η Μαρία, η Ελένη πήγαν μαζί* στον *κινηματογράφο*.

Παίρνοντας κανείς υπόψη την αφηρημένη μορφή των σχημάτων, θα

μπορούσε να αναρωτηθεί αν η γλώσσα εμφανίζει σχήματα ανάλογα των γεωμετρικών, μαθηματικών κλπ. Θα μπορούσε κανείς πρόχειρα να αντιπαραθέσει τα γλωσσικά σχήματα σε:

- γεωμετρικούς όρους: φωνήματα/σημεία, λεξήματα, συνεχή μορφήματα/γραμμές, επίπεδα εκφοράς λόγου/επίπεδα, συντακτικά και ρητορικά σχήματα/σχήματα και δομές, παράγραφοι, κείμενα (π.χ. στροφή, σονέτο)/στερεά, όγκοι, παύση, αρμοί/τέμνουσα, επιφωνήματα, κραυγές/σώματα, παύσεις, σιωπή/κενά, πεδίο, θέμα-σχόλιο/προοπτική, σημασίες/σχήματα
- μαθηματικούς όρους: παραδείγματα κλπ./σύνολα, σχηματισμοί, συντάξεις, συντάγματα (πρβ. κατανομή)/τάξεις, σειρά όρων/ακολουθία, θεματικός ρόλος κλπ./όρισμα, σειρά μετασχηματιστικών κανόνων/αλγόριθμος.

Το γεγονός ότι η γλώσσα δεν μπορεί να αναλυθεί μόνο με έννοιες μαθηματικών κλπ., ότι η φυσική λογική της γλώσσας διαφέρει από την τυπική ή μαθηματική λογική, ότι οι χρήσεις της δεν παρουσιάζουν την αυστηρή μαθηματική κλπ. χρήση δεν σημαίνει ότι υστερεί απέναντί τους, εφόσον μπορεί, αν χρειαστεί, να χρησιμοποιηθεί για την έκφραση κάθε είδους νόησης.

4.1 Σχήματα και περιοχές της γλώσσας

Η γλωσσολογική ανάλυση διακρίνει επίπεδα ή περιοχές, όπου μπορούμε να αναζητήσουμε συστηματικά τα δυνατά σχήματα και να τα παραλλήλίσουμε με γεωμετρικά και μαθηματικά.

1) Φωνολογία/φωνητική

Στη φωνολογία της ΚΝΕ διακρίνουμε συλλαβικά σχήματα (ΣΦ, ΣΦΣ κλπ.), σχήματα ακολουθίας συμφώνων στην ίδια συλλαβή (στρ, σπρ, σκρ αλλά όχι *τρσ κλπ.), στη λέξη (-θλ- και λ-θ κλπ.), αρκτικά-τελικά φωνήματα (αρκτικά: όλα τα σύμφωνα, τελικά, εκτός ξένων ακλίτων λέξεων και μερικών λογίων: -ν, -ς) κλπ.

2) Σύνταξη

Στις συντακτικές δομές συναντούμε σχήματα ποικιλότροπα, π.χ. δομή φράσης (ΥΡΑ, πρβ. $\alpha=\beta$), αντιτύπους (π.χ. *σήκωσέ το αυτό, δίδωμι τινί τί*, πρβ. αλγεβρικούς αγνώστους όπως $312+\alpha+\beta$), διαβαθμίσεις (π.χ. *ο Γιώργος είναι μεγαλύτερος της Μαρίας*, πρβ. $\alpha>\beta$).

3) Λεξιλόγιο

Αθροιστικά σύνθετα (πρβ. $\alpha+\beta$), αναδιπλώσεις (π.χ. *χέρι χέρι* κλπ.), φρασεολογήματα (π.χ. *- και -, - αλλά τί -* κλπ.).

4) Ρητορική

Τα ρητορικά σχήματα δίνουν έμφαση απο παλιά στη λειτουργικότητα των σχηματικών διαφορών, όπως χιαστό ($\alpha\beta=\beta\alpha$), κύκλος ($\alpha...\alpha$), ομοιοτέλευτο ($-\alpha...-\alpha$), υπαλλαγή ($\alpha+(\beta+\gamma)=(\alpha+\beta)+\gamma$), καθόλου και μέρος (σύνολο + μέλος συνόλου), σύμφυση (πρβ. $2\alpha+2\beta=2(\alpha+\beta)$).

5) Μετρική

Οι μετρικές μορφές αποτελούν κατεξοχήν σχήματα, όπως τα ποικίλα μέτρα (ΑΕ δάκτυλος -υυ-υυ, ίαμβος υ-υ-, τροχάιος -υ-υ κλπ., ΝΕ ιαμβικός δεκαπεντασύλλαβος κλπ.), ομοιοκαταληξίες (ζεγυρωτές, σταυρωτές κλπ.), στροφές (τετράστιχο, οκτάστιχο κλπ.).

4.2 Γλώσσα και τυπική λογική

Η σημερινή θεωρητική και πρακτική γλωσσολογική έρευνα χρησιμοποιεί (ή θα μπορούσε να χρησιμοποιήσει) έννοιες, κατηγορίες και θεωρίες της τυπικής (ή μαθηματικής) λογικής, π.χ. τη λογική τάξεων (class, π.χ. S είναι P: extensional), τη λογική ιδιοτήτων ($P(x)$ έχει ιδιότητα P), τη λογική σχέσεων ($\alpha R \beta = \alpha$ βρίσκεται σε σχέση R με β).

Η εξέταση και μόνο της ορολογίας και των συμβόλων της τυπικής λογικής δίνει τη δυνατότητα παραλληλισμών με τη γλώσσα, όπως έννοια (concept), τάξη (class), σύνολο (set), πλάτος (extension, πρβ. denotation) – βάθος (intension, πρβ. connotation) κλπ.. Σύμβολα: Λ (σύζευξη, πρβ. συμπλεκτικούς συνδέσμους), $\vee$ (διάζευξη, alternativity, πρβ. διαζευκτικούς συνδέσμους), $\rightarrow$ (συνεπαγωγή, πρβ. υποθετικές προτάσεις), $/$ (διάζευξη, πρβ. είτε-είτε), $\equiv$ (ισοδυναμία, πρβ. ακριβώς όπως), $=$ (ισότητα, πρβ. ίσο με), $\neq$ (διαφορά, πρβ. δεν είναι ίσο με κλπ.) κλπ., πρβ. και στις τροπικές λογικές: $\diamond$ (δυνατότητα, πρβ. μπορεί), $\square$ (τελικότητα, πρβ. πρέπει, για να), O (δεοντική, υποχρέωση, πρβ. οφείλει), P (δεοντική, άδεια, πρβ. επιτρέπω), F (δεοντική, απαγόρευση, πρβ. (να) μή+ρήμα) κλπ., πρβ. και υπερκατηγορήματα (superpredicate, πρβ. συνδέσμους).

5. Ειδικά θέματα

Με τις διαστάσεις και τα σχήματα της γλώσσας συνδέονται κάποια ειδικά θέματα της γλωσσολογίας, όπως:

1) Γραμμικότητα του λόγου

Η γραμμικότητα του λόγου αποτελεί καθολικό χαρακτηριστικό της γλώσσας, αναγκαστικό και υποχρεωτικό στην προφορική γλώσσα και κανονικό στη γραπτή (όπου ο αναγνώστης μπορεί να επιστρέφει, να προχωρεί, να ανακόπτει και να συνεχίζει, πρβ. και ορισμένες ιδιαίτερες χρήσεις στη λογοτεχνία, τυπογραφία, μαγνητοφώνηση, εικονογράφηση κλπ.). Η

γραμμαμικότητα του λόγου και της γραφής δέν αποκλείει την παράλληλη ανέλιξη σκέψεων και γενικά την ανάκληση και δημιουργία ερμηνευμάτων.

Η διδιάστατη αυτή μορφή της γραμμικότητας του λόγου μέσα στο χρόνο αποτελεί αυτοτελή ή συνδυαστική (πρβ. άρθρωση Φ+Σ στον ηχοφασματογράφο) πραγμάτωση των γλωσσικών μονάδων, με εξαίρεση των εξής περιπτώσεων:

- διακριτικά φωνητικά χαρακτηριστικά: ταυτόχρονη πραγμάτωση γλωσσικών στοιχείων, που δέν διακρίνονται μορφικά αλλά ως σύνολο δημιουργούν γλωσσικές μονάδες που διαφοροποιούνται απο άλλες παρόμοιες (φωνήματα), πρβ. υπατομική οργάνωση στην φυσική. Τα φωνητικά διακριτικά μπορούν πάντως να «διατρέχουν» ανώτερες μονάδες, π.χ. ως ηχηρότητα των φωνημάτων μιάς λέξης, ως παρήχηση κλπ.
- υπερτεμαχιακά χαρακτηριστικά: τόνοι, επιτονίσεις κλπ., όπου έχουμε παράλληλη εμφάνιση, διότι διακρίνονται απο τα τεμαχιακά, δημιουργώντας μιά επιπλέον διάσταση (πρβ. τον γραπτό λόγο)
- περιεχόμενο: ταυτόχρονα αλλά διακριτά, πρβ. και παραδειγματικές σχέσεις των γλωσσικών μονάδων (οι παραδειγματικές και συνταγματικές σχέσεις αλληλοκαθορίζονται, βλ. Hjelmslev, 1959)
- ρητορικά σχήματα: παράλληλα στο περιεχόμενο
- παραγλωσσικά σημεία, π.χ. κινηματικά σημεία, που δέν είναι τελείως ταυτόχρονα (συνήθως προηγείται η έναρξή τους) αλλά παράλληλα (π.χ. ανάνευση+όχι), έτσι ώστε η επικοινωνία αποκτά μορφή με ακόμη μιά διάσταση
- παρενθέσεις και επίπεδα εκφοράς λόγου
- αποδοχή και προσπάθεια κατανόησης του λόγου, π.χ. στην ανάγνωση κειμένου, πρβ. και λειτουργίες της μνήμης (μνήμη ελέγχου κλπ.), ενώ στην σύντομη μνήμη έχουμε ορισμένα υποχωρητικά φαινόμενα, όπως υποχωρητική αφομοίωση (π.χ. [tis várkes] > [tiz várkes]).

2) Μετατροπισμοί

Στη γλώσσα το ίδιο περιεχόμενο μπορεί να εκφραστεί με διαφορετικές εκφράσεις (διαφορές φόρτισης και λειτουργίας) και η ίδια έκφραση να αντιστοιχεί σε διαφορετικά περιεχόμενα (πρβ. πολυσημία λέξεων). Οι πραγματώσεις της γλώσσας (έκφραση) είναι άμεσα αντιληπτές, όχι όμως και το περιεχόμενο, έτσι ώστε γεννιέται το ερώτημα πώς (με ποιά μορφή) ενυπάρχει στις διαδικασίες, π.χ. στην αρχή των δομών βάθους. Προσωδιακά στοιχεία όπως έμφασης, έντασης κλπ. με ποιά μορφή παρασταίνονται στις διαδικασίες του εγκεφάλου, που καταλήγουν σε γλωσσική έκφραση, αν δέν θεωρήσουμε ότι προστίθενται αργότερα, εφόσον αυτά μπορούν να αποτελούν (να εκφράζουν) το βασικό περιεχόμενο της πρότασης; Μπορεί να υπο-

στηριχθεί ότι κάθε έκφραση έχει διαφορετική παράσταση στην προ-δομική κατάσταση; Παρόμοια ερωτήματα μαζί με τη διαπίστωση ισοδυναμιών (με διαφορές, π.χ. λειτουργίες της γενικής πτώσης, προσδιοριστικού επιθέτου, σύνθετης λέξης) οδηγούν στην εξέταση των μετατροπισμών της γλώσσας (βλ. Σετάτος, 1994β), π.χ. των μετασχηματισμών.

Κατα την μετασχηματιστική γραμματική ένα συντακτικό σχήμα μετασχηματίζεται διατηρώντας το περιεχόμενο, π.χ. η ενεργητική σύνταξη σε παθητική, δηλαδή το ίδιο περιεχόμενο μετατρέπεται σε διαφορετικές πραγματώσεις της έκφρασης (πρβ. και υφολογικές ποικιλίες ή μεταφορές, π.χ. *ο λαιμός του μπουκαλιού*, όπου δυό νοηματικές περιοχές ανακαλούνται ταυτόχρονα). Αλλά και η αποδοχή των γλωσσικών πραγματώσεων μπορεί να γίνει με νέες αναλύσεις και να δημιουργηθούν νέες νοηματικές αποχρώσεις και λειτουργίες. Οι μετασχηματισμοί είναι απαραίτητοι στη γλώσσα, δίνοντάς της μεγαλύτερες δυνατότητες έκφρασης (πρβ. αντίθετα το Basic English, την παιδική γλώσσα κλπ.) με την ποικιλία και συντομία που προσφέρουν. Σε αντίθεση με την κοινή δομή βάθους, δυό διαφορετικές μετασχηματιστικές εκφράσεις μπορούν να οδηγήσουν σε σημασιακές διαφοροποιήσεις, διότι υπάρχει διάλογος μεταξύ του πολιτισμού και της φύσης, καθώς σε μιὰ κοινωνία οι διάφοροι μετασχηματισμοί χρησιμοποιούνται ως όργανα ανανέωσης της θεωρίας και σύλληψης του κόσμου, του ψυχικού υπόβαθρου και της δυναμικότητας της ζωής (πρβ. και πιθανό ρόλο στη δομικοποίηση προηγούμενων χαοτικών εκφράσεων στις γλώσσες, ιδιολεξιών κλπ.). Με τους μετασχηματισμούς πλουτίζεται η γλώσσα σε σχήματα (μορφές) και αντίστοιχα η σκέψη (πνεύμα), επειδή συνδέεται ένα νέο σημασιακό περιεχόμενο μ' αυτά.

Μετατροπισμοί εμφανίζονται, κάποτε και αναγκαστικά, στις μεταφράσεις, στις πραγματώσεις διγλώσσων κλπ., όπου μπορούν να υπάρχουν επιδράσεις και εισαγωγή νέων σχημάτων (πρβ. ξενισμούς κλπ.).

Οι μετασχηματισμοί δέν ακολουθούν μιὰ κατεύθυνση, δηλαδή απο τη δομή βάθους ή τη σημασιακή δομή προς τη δομή επιφάνειας, αλλά και την αντίστροφη. Αυτό εξηγεί και την ύπαρξή τους και δείχνει ότι υπάρχει κάποια σημασιακή διαφορά απο τη δομή βάθους. Προέρχονται απο διαφορετικές αναλύσεις μιὰς επιφανειακής δομής (πρβ. ότι η διαφορά μορφής/έκφρασης τείνει να εκλαμβάνεται και ως διαφορά σημασίας, έστω και απροσδιόριστης), καθώς παραβάλλεται απο τον δέκτη με την περίπτωση γλωσσικής επικοινωνίας, όπου εμφανίζεται και αν αυτή το επιτρέπει, π.χ. το *amor dei* μπορεί να εξηγηθεί ως *deus amat* μόνο όταν κάποιος μπορεί να σκεφτεί και αλλιώς το θεό μιὰς κοινότητας (π.χ. ως εκδικητικό κλπ.), πρβ. και τις σημασιακές αλλαγές μιὰς λέξης ή τη σημασία μιὰς λέξης που καθορίζει αυθαίρετα ένα νοηματικό πεδίο (πρβ. αφαίρεση ή αλλαγή σημα-

σιακών χαρακτηριστικών σε συνωνυμικά στοιχεία). Οι μετασχηματισμοί χρησιμοποιούνται για δήλωση προϋποθέσεων, θέματος, εστίας, συναναφοράς, πεδίου λογικών στοιχείων, ποσοδεικτών, ανάπτυξης ενιαίου σημασιακού πυρήνα κλπ. (π.χ. ο Όμηρος = ο ποιητής της Ιλιάδας).

Μιά αποκλειστικά γλωσσική και νοηματική ανάλυση της πραγματικότητας δέν μας επιβάλλεται αναγκαστικά, αλλά μπορούμε να τη δούμε και να την παρουσιάσουμε απο διάφορες ισοδύναμες απόψεις και με ισοδύναμους τρόπους. Αυτό αποτελεί οικονομική λύση στο πρόβλημα της απέραντης ατομικής ποικιλίας και στη γενίκευση: ενδιαμέση λύση για ορισμένες κατηγορίες (πρακτικά χρήσιμων διακρίσεων) ισοδύναμων καταστάσεων και αντικειμένων αναφοράς, δηλαδή με αλλαγές των ίδιων κατώτερων μονάδων, που μένουν ως ένα σημείο σταθερές, δηλώνεται κάτι διαφορετικό, ενώ αλλιώς θα έπρεπε να χρησιμοποιηθούν άλλα σταθερά στοιχεία. Έτσι οι λεξιλογικοί μετασχηματισμοί συμβάλλουν στην ποικιλία του λεξιλογίου (συνώνυμα, αντώνυμα, περιφράσεις κλπ., μετασχηματισμοί σημασιών) και οι μη λεξιλογικοί στην ποικιλία της σύνταξης (ενεργητική → παθητική κλπ., μετασχηματισμοί νοήματος φράσης, πρβ. και εξελίξεις στη διαχρονία μιάς γλώσσας).

Οι μετασχηματισμοί συμβάλλουν στην διείδυση της πραγματικότητας και στην πολύμορφη θέασή της, δηλαδή είναι αποτέλεσμα της σκέψης πάνω στα φαινόμενα του κόσμου (τροποποιήσεις αντιλήψεων, ανακατατάξεις, προσθαφαιρέσεις, αντικαταστάσεις, νέες έννοιες, μεταφορικές θεωρήσεις κλπ.). Οι μετασχηματισμοί αποτελούν μορφοποίηση της νοηματικής ουσίας.

3) Διφορούμενα

Η γλώσσα κάποτε χρησιμοποιεί στοιχεία που είναι διφορούμενα, συνειδητά (επιδίωξη αμφισημίας, ασάφειας κλπ.) ή ασύνειδα, κυρίως όταν εμφανίζονται μόνα τους, χωρίς την διασαφηνιστική λειτουργία των γλωσσικών και εξωγλωσσικών συμφραζομένων ή προσωδιακών στοιχείων. Διφορούμενες εκφράσεις και σχήματα μπορούν να αφορούν:

- την έκφραση, π.χ. ο πατέρας μας λείπει = ο πατέρας – μας λείπει, ο πατέρας μας – λείπει
- το περιεχόμενο, π.χ. η αγάπη του Θεού (αντικειμενική και υποκειμενική γενική), πέρα πέρα («μακριά» ή «εντελώς»).

Διφορούμενα μπορούν να αποτελούν νεολογισμούς, έτσι ώστε διφορούμενες φράσεις της επιφανειακής δομής δέν είναι απαραίτητο να προϋποθέτουν δυό διαφορετικές δομές βάθους, αλλά οι χρήσεις τους σε δυό διαφορετικά επικοινωνιακά συμφραζόμενα δίνει την δυνατότητα διαφορετικών αναλύσεων, απο τις οποίες η μία μπορεί να είναι επινόηση εκείνης της

στιγμής (εισαγωγή νέου μετασχηματισμού).

Εφόσον ο ομιλητής μπορεί να είναι σαφής, χρησιμοποιώντας παραφράσεις, εξηγήσεις, συνώνυμα κλπ. (πρβ. και μεταγλωσσική λειτουργία της γλώσσας), αποτελεί ερώτημα γιατί επιλέγει πολύ συχνά αμφίσημες, διφορούμενες γλωσσικές πραγματώσεις. Συνήθως δέν το αντιλαμβάνεται, επειδή γι' αυτόν (για την συνειδήσή του) είναι σαφείς.

4) Διαστάσεις και αξίες

Η σύγκριση διαστάσεων και αξιών θέτει ποικίλα ερωτήματα, όπως αν διαφέρουν μεταξύ τους, αν οι διαστάσεις παρουσιάζουν κλίμακα, ιεραρχία όπως οι αξίες κλπ. Για να θεωρηθούν οι αξίες ως διαστάσεις χρειάζεται η έννοια της ουδέτερης αξίας (πρβ. *degré zéro de l'écriture*) και των αποκλίσεων.

Οι αξίες μπορούν να συνδυάζονται, π.χ. στην ΚΝΕ είναι δυνατή η διπλή έκφραση μιάς έννοιας, με δημοτικά και λόγια στοιχεία, για έμφαση κλπ., όπως *δουλειά και εργασία, σκλαβιά και δουλεία, κοιτάζει και εξετάζει, χαζός και ηλίθιος, γερά κι ακλόνητα* κλπ. Η διφυία της ΚΝΕ στην φωνολογία (π.χ. *οχτώ-οκτα(σύλλαβος)*, πρβ. και *λεφτά-λεπτά*), μορφολογία (π.χ. *κρίσης-κρίσεως*), σύνταξη (π.χ. *απέχω+απο+αιτιατική-απέχω+γενική*) επιτρέπει την ποικιλία και τον εμπλουτισμό ενός κειμένου με ποικίλες αξίες και διαστάσεις.

5) Εναλλαγές των στοιχείων των σχημάτων

Υπάρχουν περιπτώσεις όπου το σχήμα παραμένει αλλά τα στοιχεία που το αποτελούν αλλάζουν θέση μεταξύ τους, δημιουργώντας εκφράσεις με διαφορετικό περιεχόμενο. Εμφανίζονται έτσι σχήματα αντιστροφών όπως η *προχειρότητα της κριτικής – η κριτική της προχειρότητας* (σχήμα: έναρθρο ουσιαστικό+έναρθρη γενική), που μπορούν να χρησιμοποιηθούν μαζί στην ίδια φράση ως ένα είδος σχήματος λόγου, π.χ. *η προχειρότητα της κριτικής ή η κριτική της προχειρότητας πρέπει να μας απασχολήσει*). Έτσι δημιουργούνται σχήματα περιεχομένων (πρβ. στο παράδειγμα και την δυνατή αμφισημία του δεύτερου σκέλους, που θα συνέπιπτε στη μία εκδοχή με το πρώτο σκέλος και γι' αυτό αποκλείεται), πρβ. και τα *η πρόχειρη κριτική* (που μπορεί να έχει και θετικά στοιχεία) – *η κριτική προχειρότητα* (που έχει αρνητικά στοιχεία).

Gregory R.L., *Mind in Science*, Penguin 1981.

Hjelmslev L., «La notion de rection», *Essais Linguistiques*, Copenhagen 1959.

Σετάτος Μ., «Παρατηρήσεις στα ρηματικά επίθετα σε -μένος και -τός της κοινής νεοελληνικής», *ΜΕΤ* 5 (1984).

- Σετάρτος Μ., «Ανεξάρτητα καταφατικά και αποφατικά στοιχεία της κοινής νεοελληνικής», *ΜΕΓ* 12 (1991α).
- Σετάρτος Μ., «Τα ρηματικά ουσιαστικά της κοινής νέας ελληνικής», *ΕΕΦΣΠΘ*, Τμήμα Φιλολογίας 1 (1991β).
- Σετάρτος Μ., «Συσχετιστές, τελεστές και ενδείκτες της κοινής νεοελληνικής», *ΜΕΓ* 13 (1992).
- Σετάρτος Μ., «Γλωσσικές κατηγορίες της κοινής νεοελληνικής», *Γλωσσολογικές Μελέτες*, Θεσσαλονίκη 1994α.
- Σετάρτος Μ., «Μετατροπισμοί της κοινής νεοελληνικής», *Γλωσσολογικές Μελέτες*, Θεσσαλονίκη 1994β.
- Σετάρτος Μ., «Οι διαθέσεις στην κοινή νεοελληνική», *ΜΕΓ* 17 (1996).
- Thoreau H.D., *Walden*, Signet 1949.

ΔΙΑΦΟΡΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΙΣΟΔΥΝΑΜΙΑ ΣΤΗ ΓΛΩΣΣΑ

1. Εισαγωγικά

Ο κόσμος παρουσιάζει για τον άνθρωπο διαφορές και ομοιότητες, όντα, αντικείμενα και καταστάσεις σε ποικίλες σχέσεις, κατηγορίες, τάξεις και διαστάσεις, ενέργειες και βουλήσεις, ενότητες και σχήματα, ποσότητες και αριθμούς, χρονικές και τοπικές διασυνδέσεις, αξίες και συναισθήματα κλπ., που πρέπει να εκφραστούν με τη γλώσσα για επικοινωνία, σκέψη και φαντασία.

Σε αντιστοιχία με τα στοιχεία αυτά ανάλυσης και αξιολόγησης του κόσμου απο τον άνθρωπο, η γλώσσα γενικά και οι γλώσσες παρουσιάζουν ποικιλία χαρακτηριστικών: ομοιότητες και διαφορές, ισοδυναμίες και αντιθέσεις. Ομοιότητες και ανομοιότητες αφορούν την έκφραση, ισοδυναμίες και αντιθέσεις αφορούν το περιεχόμενο. Η διάκριση αυτή, που ισχύει κατα κανόνα σε όλη την έκταση της γλώσσας, παρουσιάζει επικαλύψεις, δηλαδή η ποικιλία αυτή δεν είναι λογικά οργανωμένη (πρβ. αρνητικά μόρια-αρνητικά πρώτα συνθετικά-αρνητικής σημασίας λεξήματα: *μή γνωστός-άγνωστος-δέν ξέρω-αγνώω* κλπ., πρβ. αντίθετα την τυπική λογική) ούτε οικονομικά περιορισμένη, αλλά αναπτύσσεται ανάλογα με τις ανάγκες έκφρασης των ποικίλων στάσεων του ομιλητή, αποχρώσεων, φορτίσεων, σημασιακών μικροδιαφορών του κόσμου και των προσωπικών αντιλήψεων των ομιλητών. Στοιχεία, κατηγορίες, σχέσεις κλπ. της αντίληψης του κόσμου δεν εκφράζονται πάντα και αποκλειστικά (ένα προς ένα) με τα ίδια γλωσσικά μέσα. Πολλά δηλώνονται με συνδυασμούς και συσχετίσεις γλωσσικών στοιχείων, άλλα με το ίδιο στοιχείο, που διαφοροποιείται στο πλαίσιο μεγαλύτερων μονάδων (ανώτερων βαθμίδων: πρόταση, κείμενο), που αποτελούν μηχανισμούς της γλωσσικής οικονομίας (πρβ. αλλιώς την ανάγκη διαφορετικών κραυγών για κάθε περιεχόμενο και τις τεχνητές γλώσσες, που παρουσιάζουν, αν δεν καταλήξουν σε γλώσσες καθημερινής επικοινωνίας, την ιδιομορφία της λογικής έκφρασης).

Ομοιότητες και ισοδυναμίες διαπλέκονται με ποικίλες μορφές και τρόπους (πρβ. τυπολογικές διαφορές γλωσσών: αναλυτικές-συνθετικές κλπ.).

2. Ποικιλία

Η ποικιλία στη γλώσσα μπορεί να εμφανιστεί σε όλες τις περιοχές της: φωνολογία (πολυφωνία, π.χ. *νύχτα-νύκτα*, *μπελάς-μπελιάς*, *έφεραν-φέραν-φέρανε* κλπ.), μορφολογία (πολυτυπία, π.χ. *άντρα-αντρός*, *ήβρα-βρήκα*, *ερχόταν-έρχονταν* κλπ.), σημασιολογία (πολυσημία, π.χ. *μέτρο* = όριο/εμμετρία/όργανο μετρήσεως/μέτρο μήκους/ρυθμός κλπ.), σύνταξη (πολυσυνταξία, π.χ. *διαφέρει απο+αιτιατική/+γενική, του δίνω/δίνω σ' αυτόν* κλπ.), λειτουργία (π.χ. το *έχω* ως κύριο και ως βοηθητικό ρήμα), αξιολογία (πρβ. δημοτικά-λόγια-λαϊκά συνώνυμα, π.χ. *κέφι-διάθεση*), φρασεολογία (π.χ. *τα μαλλιά της γριάς-της γριάς τα μαλλιά*, πρβ. σειρά όρων).

Η ποικιλία μπορεί να ανήκει στη νόρμα (KNE = κοινή νεοελληνική), σε ποικίλα *usus* (πρβ. τοπικές μορφές της κοινής) ή να είναι ιδιολεκτική. Συνήθως υπάρχει λειτουργική διαφοροποίηση της γλωσσικής ποικιλίας (φορτισμένα-αφόρτιστα κλπ.).

Τα γλωσσικά στοιχεία, γενικά, μπορούν να διακριθούν σε στοιχεία της κοινής (KNE), όπως τα δημοτικά-λόγια-λαϊκά-ξένα στοιχεία της, σε διαλεκτικά και ξένα (ξένων γλωσσών ή αρχαία και μεσαιωνικά ελληνικά που διαφέρουν από την KNE), σε νεολογισμούς και πλαστά στοιχεία (π.χ. νέες σύνθετες λέξεις στη λογοτεχνία, λέξεις που δεν υπήρξαν ποτέ αλλά φαίνονται γραμμένες), ιδιολεκτικά (π.χ. υπερβολική συνίζηση και αποφυγή χασμωδίας), της στιγμής (π.χ. συντακτικές ανακολουθίες, σφάλματα) και αδύνατα (π.χ. *το ομάδα* σε λόγο ξένων). Οι τύποι μπορεί να είναι σαφείς (μονομερούς γραμματικής δομής, π.χ. *έφερές*), ασαφείς (πολυμερούς γραμματικής δομής και λειτουργίας, π.χ. *λέγονταν* = τρίτο πρόσωπο ενικού και πληθυντικού, *πατέρα* = γενική, αιτιατική και κλητική ενικού), σαφείς και ασαφείς (π.χ. *στάρ* = ο/η ηθοποιός, [mí kalís] = *μή καλείς-μή καλής*). Διαχρονικά στοιχεία μπορούμε να διακρίνουμε στη συγχρονία ως αρχαϊκά ή αρχαία (γραμματικά-πραγματολογικά, λεξικά-φρασεολογικά) δημοτικά στοιχεία (γραμματικά-πραγματολογικά, λεξικά-φρασεολογικά) και ως μελλοντικά (ακαταστάλακτες ποικιλίες και νεολογισμοί, που εξαπλώνονται ή εμφανίζουν παροδική χρήση, π.χ. *γραφόντουσαν*, [éboros] αντί [émboros] κλπ.).

Οι κανόνες του γλωσσικού συστήματος και η αντίληψη του κόσμου καθορίζουν τα συνδυαζόμενα ή αποκλειόμενα στοιχεία στη φωνολογία (επιτρεπόμενοι συνδυασμοί φωνημάτων κλπ.), σύνταξη (συντακτικοί κανόνες και συντακτικά σχήματα), σημασιολογία (συνταγματικές σημασιακές ενότητες, ισοτοπία κειμένου κλπ.), επίπεδα γλώσσας (αξίες γλωσσικών σημείων, καθαρότητα επιπέδων, δυνατοί συνδυασμοί στοιχείων διαφορετικών επιπέδων κλπ.).

3. Ομοιότητες και ανομοιότητες

Κάθε γλώσσα παρουσιάζει ομοιότητες και ανομοιότητες.

3.1 Ομοιότητες

Οι ομοιότητες εμφανίζονται, φορτισμένες ή αφορτιστες, ως:

- επανάληψη: του ίδιου στοιχείου (λέξεις κλπ.)
- συστηματικότητα: ομοιοτυπία (π.χ. καταλήξεις), ομοιοσυναξία (π.χ. συντακτικά σχήματα: επίθετο+ουσιαστικό, ρήμα+αντικείμενο κλπ.)
- σύμπτωση (μιά κατάληξη, λέξη, έκφραση μπορεί να δηλώνει ποικίλα περιεχόμενα): ομωνυμία (π.χ. κλίση-κλήση-κλείση-κλύση = [klísi], *έρχονταν/είναι* = τρίτο πρόσωπο ενικού και πληθυντικού, *φωνάζουν πολλοί/πολύ και δέν ακούω*), ομοιοφωνία (ομοιοτέλευτα-ομοιοκάταρкта, π.χ. *ανα-/ανα-, πρβ. οι -ισμοί δέν μου αρέσουν, αδιάλλακτος άσυμβίβαστος άκαταπόνητος, παραγωγικά επιθήματα με ποικίλες σημασίες όπως ψαρ-ίλα (απο ουσιαστικό, μυρωδιά), ασπρ-ίλα (απο επίθετο, χρώμα), ανατριχ-ίλα (απο ρήμα) κλπ.). Οι φωνητικές συμπτώσεις της ΚΝΕ είναι απο τα χαρακτηριστικά της κλίσης της, πρβ. καταλήξεις και τέρματα ονομάτων, ρημάτων κλπ. όπως -ός/-ος/-ώς/-ως, -η/-ει/-οι/-ι/-υ, ουσ. -ε/ρημ. -ε, ουσ. -ες/ρημ. -ες, ουσ. -ου/ρημ. -ου, εν. -ους/πληθ. -ους, -ης/-εις, αρσ. -ας/θηλ. -ας (ονομαστική-γενική), ουσ. -α/ρημ. -α. Η σύμπτωση στην ΚΝΕ ορισμένων κατηγοριών, που σημαίνει πολυλειτουργικότητα του ίδιου φορέα, αποφεύγεται και διασαφηνίζεται, άμεσα και έμμεσα, καθώς το μορφολογικό αμάλλαγμα «παίρνει υπόψη» το λεξιλογικό μόρφωμα (πρβ. και παραγωγικά επιθήματα), το γλωσσικό συμφραστικό και το εξωγλωσσικό περιβάλλον*
- επιστημονικοί κλπ. όροι που έχουν την ίδια έκφραση σε δυό ή περισσότερες γλώσσες αλλά με διαφορετική σημασία (συνολικά ή μερικά).

3.2 Ανομοιότητες

Οι ανομοιότητες είναι απαραίτητες για να εκφραστούν οι διαφορές (ανομοιομορφίες, ιδιοτυπίες, ετερογένειες, ανομοιογένειες, αλλοτροπίες):

- διαφορετικές μονάδες: *πρίν-πλήν, θα-να, να-νά, γέρος-γερός*, και τονικά παρώνυμα (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 428, 430, π.χ. *φόρα-φορά, ηπειρώτικος-ηπειρωτικός*)
- ιδιομορφία: ιδιολεκτικά στοιχεία (π.χ. *υποδήλατο*)
- συμπτώσεις (ενμέρει): *άς το!* (του *αφήνω*)-*ας πάει να τον δει!* αλλά και *άς πάμε!* (μόριο)
- δάνεια: *ξένα* (π.χ. *τα πέναλτις*), διαλεκτικά (π.χ. *μελιάς*)
- ανόμοιες εκφράσεις με την ίδια σημασία (βλ. 4.1).

4. Ισοδυναμίες και αντιθέσεις

Ισοδυναμία και αντίθεση αφορούν το περιεχόμενο και εμφανίζονται με διαφορές στην έκφραση και τάση προς λειτουργικές (αξιολογικές, βλ. Σετάτο, 1992) διαφοροποιήσεις. Ένα περιεχόμενο μπορεί να εμφανιστεί με ποικίλους τρόπους και φορτίσεις, ένα μορφολογικό στοιχείο με πολλά μορφήματα, ένα φώνημα με φωνητικές ποικιλίες.

4.1 Ισοδυναμία

Οι ισοδυναμίες αποτελούν ομοιότητες περιεχομένου ποικίλων μορφών όπως:

- λεξιλογική συνωνυμία: οι συνώνυμες λέξεις εξαιρετικά σπάνια παρουσιάζουν απόλυτη συνωνυμία (ιδίως αν τις εξετάσει κανείς στο συνολικό σύστημα της γλώσσας, στην παραγωγή και σύνθεση, φρασεολογία, συχνότητα κλπ., π.χ. ακόμη και τα παντζάρια-κοκκινογούλια διαφέρουν, όπως δείχνει η έκφραση *κοκκίνησε σαν παντζάρι- *κοκκίνησε σαν κοκκινογούλι*), γιατί κανονικά διαφέρουν στην φόρτιση, φρασεολογία κλπ., π.χ. *ο Πηνειός είναι ο ποταμός*, πρβ. *ο ποταμός είναι ο Πηνειός* (θέμα = *ο ποταμός που ψάχνεις+σχόλιο*)
- παραφράσεις: διατύπωση του ίδιου περιεχομένου με διαφορετικά γλωσσικά μέσα, π.χ. *αγνοώ = δεν γνωρίζω/δέν ξέρω*
- περιφράσεις-λακωνισμοί: αποβλέπουν στην αναλυτικότερη (και κατα κανόνα κατανοητότερη) ή συνθετικότερη (και κατα κανόνα συνοπτικότερη, επιγραμματικότερη, οικονομικότερη αλλά κάποτε και πιο δυσνόητη) έκφραση ίδιου περιεχομένου
- μεταφράσεις: οι μεταφράσεις τείνουν προς ισοδυναμία περιεχομένου και έκφρασης (μέσων) κειμένων δύο γλωσσών (πρβ. και κοινής-διαλέκτου, παλιάς-νέας μορφής μιάς γλώσσας), που σε πολλές περιπτώσεις είναι ανέφικτη
- φωνητική: π.χ. η παχιά προφορά του *λ* σε ορισμένους ομιλητές της ΚΝΕ, ο διαφορούμενος τονισμός (π.χ. *καλόγρια-καλογριά*), πρβ. και φωνητικά διπλόμορφα (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 442-444, 47, όπως *παιγνίδι-παιχνίδι, εγγόνι-αγγόνι, ξουράφι-ξυράφι, κρύσταλλο-κρούσταλλο, θρέφω-τρέφω, αγγίζω-εγγίζω, γεμάτος-γιομάτος, γρίνια-γκρίνια, μιλώ-(συν)ομιλώ* κλπ., με διαφορές επιπέδων γλώσσας κλπ.
- μορφολογική: διπλόκλιτα (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 605-607, π.χ. *βράχοι-βράχια, χρόνοι-χρόνια, σάλιαγκες-σαλιάγκοι*), διπλοκατάληκτα (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 614-618, π.χ. *γονιοί-γονείς, άντρα-αντρός, μάγειρας-μάγειρος, -ες - -άδες, ζεύγη: Αράπηδες-Αραπάδες, χάρες-Χάριτες*), διπλοσημμάτιστα (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 126-128, π.χ. *σπάνω-σπάζω-σπώ, βάζω-βάνω, κοιτάζω-κοιτώ*), επίθετα (βλ. Τριανταφυλλίδη,

1991, §§ 624-625, π.χ. *μεγάλος-μέγας, ο πιό καλός-ο καλύτερος*), αντωνυμίες (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 715-794, π.χ. *τις-τες, τίποτε-τίποτα*), αριθμητικά (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 670-701, π.χ. *μιά-μία, μιάς-μιανής, διπλάσιος-διπλός*), ρήματα (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 920-924, παράλληλα: *σε -άζω - -ιάζω, -άρω - -έρνω* κλπ., ανώμαλα: *κάθησα-έκατσα, φεύγε-φεύγα, μπές-έμπα*), άκλιτα (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 595, 981, 984, 988, 991, 1000-1001, 1014, 1021, 1027-1029, 1035, 1049, 1058, π.χ. *μέσα-μές, ακόμη-ακόμα, έξαφνα-ξαφνικά, πού-πούθε, παρακεί-παρέκει, βέβαια-βεβαίως, τάχα-τάχατε, ώς-μέχρι-ίσαμε, χωρίς-δίχως* κλπ.), παράγωγα (διπλόμορφα: *γέρος-γέροντας, καταλήξεις; σχολειό-σχολείο, μαρτυριά-μαρτυρία, εργαστήρι-εργαστήριο*), σύνθετα (*στενόμακρος-μακρόστενος, πονοκέφαλος-κεφαλόπονος, χερο-/χειρο-, καλο-/καλλι-,* πρβ. *δημοτικά-λόγια*)

- συντακτική: *του έδωσε-τον έδωσε-έδωσε σ' αυτόν* κλπ.
- πραγματολογική, πρβ. *πληθυντικο ευγενείας με τις εκφράσεις η αφεντιά σου, του λόγου σου* (πρβ. και επίπεδα γλώσσας)
- λογική: πρβ. *ισοδυναμία (equivalence) προτάσεων: συμπερασματικές (inference), συνεπαγωγικές (implication), τυπικές (formal), λογικές*
- ορθογραφική: *παλικάρι-παλληκάρι* κλπ.

Η *ισοδυναμία* που εμφανίζεται σε στοιχεία διαφόρων περιοχών της γλώσσας παρουσιάζεται συγχρόνως και ως διαφοροποίηση, που είναι και ένας λόγος της ύπαρξής της, δηλαδή της εμφάνισης ποικιλίας στοιχείων για το ίδιο περιεχόμενο. Η τυποποιημένη και καθιερωμένη *ισοδυναμία* προέρχεται από την *ατυποποίητη ποικιλία* (πρβ. *ιδιολεκτική ποικιλία* → ευρύτερες ομάδες ομιλητών και *usus* → ένταξη στη νόρμα, με προσπάθεια λειτουργικής διαφοροποίησης των μορφών της ποικιλίας, βλ. Σετάτο, 1992) και συχνά παρουσιάζουν μερική επικάλυψη, εμφανίζονται δηλαδή εκφραστικές προτιμήσεις *ατυποποίητων* *ισοδύναμων* εκφράσεων, που βαδίζουν προς *καθιέρωση* ή *εγκατάλειψη* (*ζωντανές-ατονημένες, συχνές-σπάνιες* κλπ.) ή *αντικατάσταση* από άλλες (πρβ. και το φαινόμενο της *μόδας*).

Ως κριτήρια *ισοδυναμίας* μπορούν να θεωρηθούν τα εξής:

- η *επίτευξη επικοινωνίας*: *θετικά αποτελέσματα γλωσσικών πραγματώσεων*, πρβ. *άλλος μπελιάς κι αυτός!-άλλος μπελάς κι αυτός!* (κοινότερο), *ιδιολεκτικές γλωσσικές πραγματώσεις*, ακόμη και *περιπτώσεις* όπως: *το άνωσε το αυτό; = το έδωσε το χαρτί; = υπέβαλες την αίτηση;*
- *κοινό περιεχόμενο στα βασικά στοιχεία* (δηλαδή εκτός φορτίσεων, αξιών κλπ., πρβ. τα *επίπεδα γλώσσας*), πρβ. και *παραφράσεις, ερμηνείες, εξηγήσεις* κλπ., που συχνά *περιλαμβάνονται* στα *ισοδύναμα στοιχεία*
- *παραδειγματικές και συνταγματικές σχέσεις*: *ο άνθρωπος είναι θνητός/οι άνθρωποι είναι θνητοί/το ανθρώπινο γένος είναι θνητό/οι άνθρωποι πεθαί-*

νουν κλπ.

- παρεξηγήσεις, ακατανοησίες κλπ.: απόδειξη της μή ισοδυναμίας (πρβ. και λάθη στα επίπεδα της γλώσσας), πρβ. περιπτώσεις σκοτεινής ή σουρεαλιστικής ποίησης, γριφώδους λόγου κλπ.

4.2 Αντιθέσεις

Οι αντιθέσεις αναφέρονται στο περιεχόμενο και είναι ποικίλων ειδών, όπως:

- λεξηματικές: διαφορές γλωσσικών μονάδων (μορφημάτων, λέξεων, προτάσεων) στη σημασία
- αντώνυμα: π.χ. *καλός-κακός* κλπ. (πρβ. ετεροσημία, βλ. Σετάτο, υπο δημοσ.)
- λογικές: πρβ. αντιθετικές-αντιφατικές έννοιες
- ψευδοφίλες λέξεις (*faux amis*): *κάσκα-casque*, πρβ. και αρχαία-νέα ελληνικά: *ἄγγελος* (= αγγελιοφόρος)-*ἄγγελος* (= θεϊκό όν)
- ελληνική-ξένες γλώσσες: συνήθως υπάρχουν διαφορές σε λέξεις που φαίνεται να έχουν την ίδια σημασία (αντίθετα από τους επιστημονικούς όρους, όπου όμως συχνά παρουσιάζεται η ίδια κατάσταση, βλ. 3.2)
- μορφολογικές (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 922-925): *κονταίνω-κοντεύω*, *πικρίζει το φαγητό-πίκρανα κάποιον*, *κάθομαι-καθίζω*, *θυμούμαι-θυμίζω* (διάθεση), διπλόμορφα (*δράκοντας-δράκος*, βλ. και 4.3)
- παρώνυμα (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 426-431): *μοίραρχος-μέραρχος*, *ονομαστικός-ονοματικός*
- διφορούμενος τονισμός με άλλες σημασίες: *ατέλειωτος* (= που δέν τέλειωσε)-*ατελείωτος* (= που δέν τελειώνει).

5. Μεταλειτουργισμοί και μετατροπισμοί

Μιά γλωσσική κατηγορία έχει τη βασική ή τις βασικές της λειτουργίες και κάποτε και δευτερεύουσες, που δηλώνουν πραγματολογικές χρήσεις (π.χ. ρητορικές ερωτήσεις κλπ.). Κατα την (εν)αλλαγή της λειτουργίας μιάς γλωσσικής κατηγορίας έχουμε έκφραση διαφορετικών περιεχομένων (αλλαγές σημασιακές, πραγματολογικές) με τα ίδια (ή λίγο διαφορετικά μέσα, π.χ. με πρόσθετα προσωδιακά στοιχεία, πρβ. και ρόλο συμφραζομένων), ενώ στους μετατροπισμούς έχουμε έκφραση του ίδιου παριεχομένου με διαφορετικά γλωσσικά μέσα, δηλαδή κανονικές μεταβολές και διαφοροποιήσεις γλωσσικών στοιχείων (συστηματικές φωνητικές, συντακτικές, αξιολογικές αλλαγές ισοδύναμων στοιχείων), όταν εμφανιστούν συγκεκριμένες συνθήκες γλωσσικής επικοινωνίας.

Οι σημειωτικές διαστάσεις των στοιχείων της γλώσσας (σημαντική, συντακτική, πραγματολογική, σιγματική, αξιολογική, φωνητική) μπορούν

να αλλάζουν ή να παραμένουν σταθερές (μία, μερικές, όλες), π.χ. η σημαντική και η συντακτική να παραμένουν σταθερές (κανονική αντιστοιχία περιεχομένου-έκφρασης), αλλά να έχουμε επιπλέον φωνητικές, αξιολογικές αλλαγές. Η γλώσσα εκμεταλλεύεται αυτές τις δυνατότητες με την λειτουργική διαφοροποίηση των ποικιλιών.

Λειτουργίες και δομές δέν αντιστοιχούν πάντα, μπορεί δηλαδή μιιά λειτουργία να δηλώνεται με πολλά χαρακτηριστικά και αντίστροφα. Μιά λειτουργία ή διάσταση μπορεί να δηλώνεται φωνολογικά (με επιτονίσεις κλπ.), γραμματικά (καταλήξεις, αύξηση κλπ., κάποτε σε πολλές περιοχές μαζί), συντακτικά (σειρά όρων, συμφωνία όρων κλπ.), πραγματολογικά (ιδιότυπες χρήσεις, π.χ. πληθυντικός ευγενείας), λεξιλογικά (με διακρίσεις επιπέδων της γλώσσας, χωρίς γραμματική ή συντακτική κανονικότητα αλλά με σύνολο λεξιλογικών μονάδων, πρβ. ρητορικά μέσα, ύφος κλπ.) και με συνδυασμούς όλων αυτών. Έτσι μιιά πρόταση κρίσεως μπορεί να λειτουργεί ως επιθυμίας (π.χ. *κάνει ρεύμα = κλείσε την πόρτα!*), μιιά πρόταση επιθυμίας ως κρίσεως (π.χ. *έσο έτοιμος!*), μιιά ερωτηματική ως επιθυμίας (π.χ. *μου δανείζεις το λεξικό σου;*), μιιά επιφωνηματική ως επιθυμίας ή ευχετική (π.χ. *σιωπή!*, *ζήτω η Εικοστή Πέμπτη Μαρτίου!*), μιιά καταφατική ως αποφατική και αντίστροφα (π.χ. *αγνοώ οτι = δέν ξέρω οτι, δέν αγνοώ οτι = ξέρω (πολύ καλά) οτι*), μιιά ανεξάρτητη ως δευτερεύουσα και αντίστροφα (π.χ. *του είπε οτι δέν τον γνωρίζει-του είπε δέν τον γνωρίζω, δέν προσπαθώ να το αποφύγω, ώστε μή μου μιλάς για οκνηρία-Δέν προσπαθώ να το αποφύγω. Ώστε μή μου μιλάς για οκνηρία!*, πρβ. και *πήγε και του είπε να ρθει-πήγε να του πεί να ρθει*).

6. Ειδικά θέματα

1) Μηδενική έκφραση κατηγοριών

Στην ποικιλία των μορφών και σημασιών πρέπει να ενταχθούν και οι περιπτώσεις μηδενικής έκφρασης (πρβ. βαθμό μηδέν, π.χ. στα αρχαία ελληνικά *πατήρ-θ* αλλά *κόρακ-ς*, *ό/ή εὔμορφος*, ενώ στην ΚΝΕ *πατέρ-ας* (αλλά και *πάτερ-!*), *όμορφος/όμορφη*) και μηδενικού περιεχομένου, όπως:

- άκλιτα: *στάρ, σπόρ* κλπ. (πρβ. *ο/η στάρ, το/τα σπόρ* κλπ.), απόλυτα αριθμητικά (πρβ. *ένας/μιιά/ένα, τρείς/τρία-πέντε (άλογα)*), προθέσεις και σύνδεσμοι (διακρίνονται απο την σύνταξη) κλπ., αποσιώπηση κλπ. (βλ. Σετάτο, 1997)
- λέξεις άγνωστης σημασίας, λέξεις ανύπαρκτες, αρκτικόλεξα κλπ. για πολλούς ή για όλους τους ομιλητές (πρβ. και λέξεις άγνωστης στον ακροατή ξένης γλώσσας, μή αποκρυπτογραφημένης γλώσσας κλπ.).

2) Αφάνεια κατηγοριών

Εκτός απο τη μηδενική έκφραση κατηγοριών (βλ. '6.1), υπάρχει και η

αφάνεια κατηγοριών λόγω μεταλειτουργισμών ή μετατροπισμών (πρβ. αδιαφανείς ετυμολογίες), π.χ. *τακτικός* = κανονικά αυτός που βάζει τάξη (*τάσσω*+*-τικός*, πρβ. *τακτική*) και έπειτα αυτός που έχει ή τηρεί την τάξη (πρβ. *ο ταχτικός* = στρατιώτης, *τακτικά αριθμητικά* κλπ.).

Αφανείς είναι και οι διακρίσεις της πολυσημίας (λέξεις με πολλές σημασίες), της πολυχρησίας εκφράσεων (πρβ. πραγματολογικές χρήσεις), της πολυλειτουργικότητας (π.χ. των πτώσεων).

3) Έλλειψη ή αδυναμία ισοδυναμίας

Ορισμένα γλωσσικά στοιχεία παρουσιάζουν μονοδυναμία, δηλαδή δέν μπορούν να αντικατασταθούν με ισοδύναμα στοιχεία, π.χ. τα οριστικά άρθρα, προθέσεις, σύνδεσμοι.

4) Στατιστική

Οι εμφανίσεις των ομοιοτήτων ποικίλλουν στατιστικά κατα περιοχές (πρβ. γενικά στατιστικά ποσοστά λέξεων «της μόδας», συχνών-σπανίων-άπαξ λέξεων, λεξικά μορφήματα-γραμματικά μορφήματα-συντακτικά σχήματα κλπ.).

5) Αφαίρεση

Τα γλωσσικά στοιχεία παρουσιάζουν ποικίλους βαθμούς αφαίρεσης: στοιχεία γένους-είδους-επιμέρους.

6) Ασάφεια φόρτισης

Σε περιπτώσεις όπως *εισέπραξε τους παράδες της αποζημίωσης*; η χρήση του *παράδες* (αντί *τα χρήματα*) θα μπορούσε να σημαίνει «το ασήμαντο ποσό» αλλά ίσως και έλλειψη τριβής με την έκφραση *ποσό αποζημίωσης* (πρβ. και *τα λεφτά*, που είναι κοινό, δηλαδή καθημερινή έκφραση).

7) Εκφράσεις κατα προσέγγιση

Μιά έκφραση που δηλώνει «πάνω κάτω» το ίδιο περιεχόμενο αποτελεί ισοδυναμία; Πρβ. ποικίλες μορφές του ίδιου κειμένου, περιλήψεις, επιτομές, συντμήσεις, συνοψίσεις, συγκεφαλαιώσεις κλπ. του ίδιου κειμένου και τις σχετικές απόψεις στην κειμενογλωσσολογία.

8) Στοιχεία εγκυρότητας

Ισοδυναμία εγγράφων όπως ενυπόγραφα ή μή αυτόγραφα πρωτοτύπων, φωτοαντίγραφα, αντιγραφές κειμένων, κοινά κείμενα που υπαγορεύονται σε πολλούς γραφείς κλπ. παρουσιάζουν κατα κοινωνίες προβλήματα εγκυρότητας.

9) Εκδόσεις κειμένων

Ισοδυναμία αναγνώσεων ή διορθώσεων μέρους (παλαιού) κειμένου με αμφισβητούμενη παράδοση: δυνατότητα ένταξης στο γενικότερο περιεχόμενο του κειμένου.

10) Άλλα σημειωτικά συστήματα

Ισοδυναμία γλωσσικών σημείων με κινηματικά (πρβ. *όχι/ναί* με κινηματικά σημεία του κεφαλιού, για τον ομιλητή της ΚΝΕ ανάνευση-κατάνευση).

Σετάτος Μ., «Η λειτουργική εκμετάλλευση της ποικιλίας στην κοινή νεοελληνική», *ΕΕΦΣΠΘ*, Τμήμα Φιλολογίας 2 (1992).

Σετάτος Μ., «Άφωνος λόγος, αποσιώπηση και σιωπή», *V Πανελλήνιο Συνέδριο Ελληνικής Σημειωτικής Εταιρείας* (1997).

Σετάτος Μ., «Ετεροσημία» (υπο δημοσίευση).

Τριανταφυλλίδης Μ., *Νεοελληνική Γραμματική*, Θεσσαλονίκη (1991).

III. KOINH NEOELLHNIKH

Η ΠΟΛΛΑΠΛΗ ΔΗΛΩΣΗ ΓΛΩΣΣΙΚΩΝ ΚΑΤΗΓΟΡΙΩΝ ΚΑΙ ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟ ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

1. Εισαγωγικά

Οι γλώσσες παρουσιάζουν τα ίδια γλωσσικά καθολικά χαρακτηριστικά αλλά διαφέρουν τυπολογικά και κατατάσσονται σε ποικίλες ομάδες: αναλυτικές-συνθετικές-πολυσυνθετικές κλπ. Οι γλωσσικές κατηγορίες δέν εκφράζονται με τον λογικά οικονομικότερο τρόπο, γιατί πρέπει να είναι αποτελεσματικές επικοινωνιακά (πρβ. περιττολογία στην φωνολογία: δέν χρησιμοποιούνται όλοι οι συνδυασμοί φωνημάτων σε κάθε τμήμα της γραμμικής μορφής των γλωσσικών σημείων) ή γιατί αποτελούν ιστορικά συστήματα σε εξέλιξη (πρβ. τυπολογικές αλλαγές, όπως απο την αρχαία αγγλική στη νέα, απο συνθετικό σε αναλυτικό τύπο γλώσσας). Έτσι ορισμένες κατηγορίες επαναλαμβάνονται, ενώ θα αρκούσε μία δήλωσή τους, πρβ. το αγγλ. *the high mountains* με το τα *ψηλά βουνά* κλπ. ή το *δύο βιβλία* με το *κινεζ.* *èr gé shū*, όπου πάλι υπάρχει αναγκαστικά ένας κατατάκτης: *gé* κλπ. Οι γλώσσες όμως μπορούν να εμφανίζουν και το αντίθετο φαινόμενο, δηλαδή ελλειπτική ή κοινή δήλωση κατηγοριών, πρβ., *καλή* [kalí]-*καλοί* [kalí] ή *κινεζ.* *rú* = μοναχή-καλόγρια/λάσπη/σινδόνι-ερωτηματικό μόριο/ελαφάκι/ουράνιο τόξο, που γράφονται όμως με διαφορετικά κατα σημασία ιδεογράμματα.

Για τη δήλωση των δυνατών περιεχομένων, που απαρτίζουν προτάσεις και κείμενα, χρησιμοποιούνται κατα γλώσσες ποικίλα μέσα, φωνητικά-σημασιακά-συντακτικά-πραγματολογικά, ένα απο τα οποία είναι η πολλαπλή δήλωση κατηγοριών.

2. Πολλαπλή δήλωση κατηγοριών

2.1 Η πολλαπλή δήλωση κατηγοριών στην κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ) εμφανίζει ποικίλες μορφές μέσα στην πρόταση:

1) Άκλιτα-κλιτά γλωσσικά στοιχεία

Στα άκλιτα γλωσσικά στοιχεία, όπως επιρρήματα, προθέσεις, σύνδεσμοι, αντωνυμίες (*κάθε, που*), αριθμητικά (απο *πέντε* ως *εκατό*), απαρέμφα-

το (γράφει, γραφτεί), -οντας/-ώντας, επιφωνήματα, δέν παρουσιάζονται στοιχεία κλίσης (πτώσεις, αριθμοί) παρα μόνο κάποτε απο ετυμολογική θεωρηση (π.χ. *με μιάς, του χρόνου* κλπ.). Αντίθετα τα κλιτά μέρη του λόγου παρουσιάζουν διαφοροποιήσεις καταλήξεων κλπ., όπως τα άρθρα, ουσιαστικά, επίθετα, αντωνυμίες, αριθμητικά (απόλυτα απο ένας ως τέσσερες, εκατοντάδες, χίλιοι/α, τακτικά κλπ.), ρήματα, π.χ. *η καλή μητέρα φροντίζει τα παιδιά της*.

2) Φανερές-κρυμμένες κατηγορίες

Άκλιτα γλωσσικά στοιχεία στην πρόταση μπορούν να δηλώνουν πολλαπλά την ακλισία, π.χ. *πολύ καλά*. Σε περιπτώσεις όπως άρθρο+ξένη άκλιτη λέξη, π.χ. *τα σπόρ, σπόρ υπάρχουν πολλά*, υπάρχει «κρυμμένο» γένος και θα μπορούσαμε να θεωρήσουμε οτι υπάρχει επανάληψη γένους. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις άναρθρων εκφορών (συνταγμάτων), όπως *πολύ σίκ γκάρντεν-πάρτι, ρόζ ρομπ-ντε-σάμπρ* κλπ., όπου έχουμε συνεχή ακλισία.

3) Συμφωνία όρων

Η συμφωνία όρων της ΚΝΕ εμφανίζεται σε:

- συντάγματα της μορφής (σχήματος) (άρθρο+) επίθετο+(άρθρο+) ουσιαστικό, π.χ. *ο κακός ο καιρός* (επανάληψη όμοιων στοιχείων)
 - βασικά στοιχεία πρότασης, π.χ. Y-P, όπως *εγώ δέν το άκουσα* (πρώτο πρόσωπο), *ο καιρός άλλαξε* (τρίτο πρόσωπο)
 - κατατάκτες, π.χ. *δυό κεφάλια πρόβατα, η μητέρα γλώσσα*
 - δεικτικές, οριστικές, αναφορικές, ερωτηματικές, αόριστες αντωνυμίες, π.χ. *εκείνη η πόρτα, τα χαρτιά τα οποία υπόγραψε, άλλη υπόθεση, η μόνη παρηγοριά, πόση ώρα;*
 - αντίτυποι, π.χ. - *Είδες τη Μαρία;* - *Δέν την είδα*
 - παραθέματα, π.χ. *ο διευθυντής, ο θεός του, μας δέχτηκε αμέσως*
- 4) Αύξηση και καταλήξεις ιστορικού χρόνου, π.χ. *έ-φερν-ε, έ-φερ-ε*.
- 5) Διπλή άρνηση, π.χ. *κανείς δέν ξέρει* (επανάληψη ισοδύναμων στοιχείων).
- 6) Πλεονασμός στοιχείων κατασκευής, π.χ. *πρώτιστος* (πρβ. *πρώτος και -ιστος, εμένα-εμένανε*).
- 7) Λέξημα (σημασία, φυσικό γένος = φύλο)+κατάληξη (γραμματικό γένος), π.χ. *μητέρ-α*, ενώ *δάσκαλ-ος/δασκάλ-α, παίκ-της/παίκ-τρια*.

2.2 Προϋποθέσεις, αιτίες και αποτελέσματα

- 1) Προϋποθέσεις της πολλαπλής δήλωσης κατηγοριών είναι η συμβατότητα των γλωσσικών στοιχείων, όπως:
- συντακτική: πρβ. συμφωνία όρων (βλ. 2.13, 3.1) αλλά και ασυνταξίες που κάποτε αποτελούν επιφανειακές παραβάσεις της συμφωνίας, η *Μαρία δέν την είδα* (πρβ. θέμα+σχόλιο)

- μορφολογική: της χάσης και της φέξης του φεγγαριού, ενώ *της χάσεως και της φέξεως του φεγγαριού/της σελήνης (μόνο σε παιγνιώδη χρήση της γλώσσας)
- σημασιακή: π.χ. ισοτοπία κειμένου (πρβ. αντίθετα σουρεαλιστική ποίηση κλπ.), υφολογική εκμετάλλευση (βλ. και 2.22, 3.7, 4.)
- φωνολογική/φωνητική, πρβ. ένταση [éndasi] – *[entasi]: κάποτε αναγνωστική ή υπαγορευτική ποικιλία, αντίο [adío]–[andío]
- επίπεδα γλώσσας: πρβ. τα παιδιά (δημοτικό) – η παιδεία (λόγιο), αρτοπωλείο (λόγιο) – *ψωμο-πωλείο (δημοτικό+λόγιο).

2) Αιτίες και λειτουργίες

Οι αιτίες της πολλαπλής δήλωσης κατηγοριών στην ΚΝΕ είναι η δήλωση άμεσων συντακτικών σχέσεων σε βασικά συντακτικά σχήματα, π.χ. συντάγματα όπως επιθετικός προσδιορισμός+προσδιοριζόμενο ουσιαστικό, υποκείμενο+ρήμα(+κατηγορούμενο) κλπ., η ελευθερία στην σειρά των όρων, π.χ. *ο καλός, ο έξυπνος, για τους άλλους δέν μιλάω, μαθητής* κλπ. (πρβ. υφολογικές εκμεταλλεύσεις, επίπεδα γλώσσας).

3) Αποτελέσματα

Η πολλαπλή δήλωση κατηγοριών έχει αποτελέσματα:

- ουδέτερα ή μηδενικά (κανόνες συντακτικού συσχετισμού στοιχείων συντάγματος): *ο ωραίος κήπος, κανείς δέν ξέρει* κλπ. (μπορούν ιστορικά να προέρχονται από εμφατικά ή διασαφηνιστικά στοιχεία)
- εμφατικά: *κανείς δέν γνωρίζει* = *όλοι αγνοούν*, *κανείς δέν αγνοεί* = *όλοι γνωρίζουν*
- διασαφηνιστικά: *ο άνθρωπος είναι ζώο-οι άνθρωποι είναι ζώα* (πρβ. τον όμοιο ρηματικό τύπο), πρβ. και *έρχονταν κάθε μέρα* με τα *οι άνθρωποι αυτοί έρχονταν κάθε μέρα-ο άνθρωπος αυτός έρχονταν/ερχόταν κάθε μέρα*
- διαφοροποιητικά: *ο/η φιλόλογος, ο καλός νοικοκύρης* (ουδέτερο) - *ο καλός ο νοικοκύρης* (φορτισμένο) κλπ., πρβ. και ρητορικά σχήματα (βλ. 4.)
- ανατρεπτικά: *μή ανέφικτο* = *εφικτό*, *δέν αγνοώ* = *γνωρίζω*
- απαγορευτικά/αρνητικά: πολλές γενικές, τροπικά ρήματα, αρνητικές εκφράσεις κλπ. στη σειρά (περιπλοκή σημασιών), π.χ. *δέν αγνοώ την μή αναμφισβήτητη μή αποδοχή της ανακολουθίας αυτής, δέν είναι δυνατό να οφείλει να μπορεί να μή χρειάζεται να υποχρεωθεί*.

4) Ελλείψεις και απουσία πολλαπλής δήλωσης κατηγοριών

Η ΚΝΕ εμφανίζει ελλείψεις στην πολλαπλή δήλωση κατηγοριών κατά γλωσσικές περιοχές, όπως:

- φωνολογία: συνήθως φωνηεντικά και συμφωνικά στοιχεία συνδυάζονται για τη δημιουργία των γλωσσικών μονάδων ανωτέρων βαθμίδων, με τη διακριτική τους λειτουργία, εκτός των περιπτώσεων πολλαπλής δήλωσης

κατηγοριών, όπως σε αφομοιώσεις υποχωρητικές ± προχωρητικές (πρβ. σύνταξη), π.χ. *ένταση* [éndasi]/*έμπειρος* [émbiros], όπου έχουμε υποχωρητική αφομοίωση του ερρίνου η και προχωρητική ηχηροποίηση των t και p (πρβ. *τάση* [tási] και *πείρα* [píra])

- μορφολογία: δέν εμφανίζει στην κλίση των λέξεων πολλαπλή δήλωση κατηγοριών, πρβ. και απαρέμφατο (αλλά βλ. και το συνοδευτικό βοηθητικό ρήμα, π.χ. *έχεις γράψει*), *-οντας* (αλλά βλ. και το προσωπικό ρήμα που προσδιορίζει, πρβ. επιρρήματα), *κάθε, που* (αλλά βλ. και ουσιαστικά που συνοδεύουν ή αντικαθιστούν), επικρατέστερο γένος (π.χ. *ήταν εκεί όλοι οι εισαγγελείς, άντρες και γυναίκες*)
- σύνταξη: εμφανίζει πολλαπλή δήλωση κατηγοριών
- σημασία: εμφανίζει συχνά πολλαπλή δήλωση κατηγοριών, π.χ. *δύο σπίτια*, όπου η σημασία του *δύο* συμφωνεί με τον πληθυντικό *σπίτια*, (δηλαδή έχουμε το σχήμα: σημασία+μιά σημασιακή πλευρά γραμματικής κατηγορίας), αλλά γενικά το περιεχόμενο εκφράζεται με ποικίλα μέσα, π.χ. με συνώνυμα, περιφράσεις, παραφράσεις κλπ.
- λεξιλόγιο: *πλατύς γιαλός* αλλά *πλατύγιαλος*, *χοντρή δουλειά* αλλά *χοντροδουλειά*, *ξερό βουνό* αλλά *ξερόβουνο* (όπου το *ο* είναι συνδετικό φωνήεν), *αυτός είναι βλάκας-αυτή είναι βλάκας* (*βλάκας* για αρσενικό και θηλυκό, πρβ. όμως και *βλάκισσα*).

3. Γλωσσικό σύστημα

Η πολλαπλή δήλωση κατηγοριών στην ΚΝΕ (βλ. Τζάρτζανο, 1997) μπορεί να εξεταστεί σχετικά με γενικά χαρακτηριστικά του γλωσσικού συστήματος, όπως:

1) Αναγκαστικότητα-προαιρετικότητα

Η πολλαπλή δήλωση είναι άλλοτε υποχρεωτική και άλλοτε προαιρετική:

- αναγκαστική: στη συμφωνία επιθετικού προσδιορισμού και προδιοριζόμενου ουσιαστικού, υποκειμένου και ρήματος κλπ., στην επανάληψη μορίων και βοηθητικών γλωσσικών σημείων, π.χ. *θα πάω και θα του το πώ - *θα πάω και του το πώ, έχω πάει και του έχω πεί - *έχω πάει και του πεί* κλπ.
- προαιρετική: ποικιλία πρότασης και υφολογικών χρήσεων (φορτίσεις), όπως *του το είπα του Γιάννη το νέο-του Γιάννη του το είπα το νέο, έχω γραμμένο και έχω δημοσιευμένο το κείμενο* (καί τα δυό έχουν γίνει) – *έχω γραμμένο και δημοσιευμένο το κείμενο* (έχει τελειώσει αυτή η υπόθεση) – *γραμμένο και δημοσιευμένο έχω το κείμενο* (έμφαση στις ενέργειες), *ποιόν είδες εκεί; - ποιόν είδες εκεί ποιόν;* (αδημονία γνώσης), *ήρθε ο αντιπρόσωπος της*

εταιρείας, εγώ (αφοπλιστική επισημότητα) - ήρθα, ο αντιπρόσωπος της εταιρείας (παράθεση), ήρθε ο Γιώργος και η Μαρία (πρβ. ήρθε ο Γιώργος με τη Μαρία)-ο Γιώργος και η Μαρία ήρθαν, ήρθαν ο Γιώργος και η Μαρία, ο Δημήτρης και η Ελένη και άλλα ζευγάρια - ήρθε ο Γιώργος και η Μαρία, ο Δημήτρης και η Ελένη και άλλα ζευγάρια - ήρθε ο Γιώργος, η Μαρία, ο Δημήτρης, η Ελένη και άλλα ζευγάρια (καθώς αρθρώνει ο ομιλητής συλλογίζεται ότι αποτελούν ζευγάρια).

2) Αριθμός κατηγοριών

Όσο ψηλότερα βρίσκεται μια μονάδα και όσο μεγαλύτερο συνταγματικό μήκος έχει τόσο περισσότερες γλωσσικές κατηγορίες κατα κανόνα περιλαμβάνει. Η συντακτική δομή της πρότασης εμφανίζεται με την συμπλοκή των κατηγοριών, π.χ. *η ωραία, γραμμένη περιγραφή-η ωραία γραμμένη περιγραφή*, *εσύ¹ δέν² βλέπεις¹ κανένα^{2,3} όφελος³ σ'⁴ αυτή⁴ την⁴ κοινή⁴ προσπάθεια⁴*.

Η πολλαπλή δήλωση εμφανίζεται στην ΚΝΕ κυρίως σε συντάγματα και προτάσεις (βλ. 2.13), π.χ. άρθρο+όνομα, επίθετο+ουσιαστικό, αριθμητικό+ουσιαστικό, πρόθεση+σύνταγμα, υποκείμενο+ρήμα(+κατηγορούμενο) κλπ.

Γενικά, υπάρχουν βασικές κατηγορίες που επαναλαμβάνονται στην πρόταση και στο κείμενο, ακόμη και σε γλώσσες που αποφεύγουν την πολλαπλή δήλωση, π.χ. στην κινεζική (πρβ. ερωτήσεις αποκλεισμού με επανάληψη, π.χ. *nǐ chànggē bù chànggē?* = τραγουδάς ή δεν τραγουδάς;).

3) Οικονομία

Η γλώσσα δεν χρησιμοποιεί απόλυτη οικονομία μέσων, όπως π.χ. φαίνεται στο χαρακτηριστικό της περιττολογίας (redundancy), και οι γλώσσες διαφέρουν στο σημείο αυτό (πρβ. κλιτές-άκλιτες, συνθετικές-αναλυτικές κλπ., π.χ. *δυό σπίτια*-τουρκ. *iki ev* (κατα λέξη «δυο σπίτι»). Η ΚΝΕ χρησιμοποιεί διπλές και πολλαπλές δηλώσεις κατηγοριών, όπως στη συμφωνία των όρων συντάγματος, σε περιπτώσεις όπως *έ-δωσ-α* (διπλή δήλωση ιστορικού χρόνου).

Η αντιοικονομική πλευρά (αύξηση διακρίσεων συστήματος) εξισορροπείται από την νοηματική, που συμβαδίζει με καλύτερη γνώση του κόσμου (πρβ. αντίθεση πολλαπλής δήλωσης κατηγορίας-ποικιλία μορφών κατηγορίας και συστηματική διαφοροποίηση των ποικιλιών σε κάποια διάσταση).

4) Λογικότητα συστήματος

Συντάξεις όπως *δέν ήρθε κανείς* κλπ. παρουσιάζουν κάποια αντίθεση στο λογικό **δέν ήρθε κάποιος* (πρβ. άλλες γλώσσες, όπως η αγγλική), που εξηγείται ως «εφόσον δέν ήρθε ένας απ' αυτούς, άρα κανείς δέν ήρθε» (πρβ. *δέν ήρθε κανείς τους*).

5) Σαφήνεια

Η πολλαπλή δήλωση συμβάλλει κάποτε στη μεγαλύτερη σαφήνεια του εκφωνήματος, πρβ. *ήρθε ο Γιάννης και ο Νίκος που να μὴν ἔρχονταν* (το ρήμα μπορεί να αναφέρεται στον Γιάννη και στον Νίκο ἢ μόνο στον Νίκο: τρίτο πληθ. ἢ εν. πρόσωπο) – *ήρθε ο Γιάννης και ο Νίκος που να μὴν ἐρχόταν* (αναφέρεται μόνο στον Νίκο), πρβ. και *ήρθαν ο Γιάννης και ο Νίκος που να μὴν ἔρχονταν* κλπ. Παρόμοια και σε εκφράσεις με το επικρατέστερο γένος, π.χ. *ἦταν ἐκεῖ ὅλοι οι μαθητές* (μαθητές και μαθήτριες ἢ μόνο μαθητές) – *ἦταν ἐκεῖ ὅλοι, μαθητές και μαθήτριες* – *ἦταν ἐκεῖ ὅλοι οι μαθητές και ὅλες οι μαθήτριες* (με κάποια ἔμφαση), πρβ. και συμφωνία με εξωγλωσσική πραγματικότητα: *οι δικαστές πρέπει να εἶναι τίμιοι* (άντρες και γυναῖκες) – *οι ιερεῖς πρέπει να εἶναι ευσεβεῖς* (άντρες).

6) Συναισθηματική φόρτιση

Η συναισθηματική φόρτιση του λόγου μπορεί να χρησιμοποιεῖ πολλαπλές δηλώσεις κατηγοριῶν, πρβ. επαναλήψεις, αναδιπλώσεις (εκτός των φρασολογημάτων ὅπως *χέρι χέρι* κλπ.).

7) Ὑφος

Το ὕφος, γραμματειακό (πρβ. ομοιοκαταληξία κλπ.) και προσωπικό, μπορεί να χρησιμοποιεῖ πολλαπλές δηλώσεις κατηγοριῶν, πρβ. και συνώνυμα (δημοτικά και λόγια) κλπ. Οι δυνατότητες και ποικιλίες εἶναι πολλές, π.χ. *τα θαλασσινὰ πουλιά* (πουλιά που ἔχουν ως χαρακτηριστικό τη «θαλασσινότητα») – *τα θαλάσσια πουλιά* (πουλιά που ἔχουν ως χαρακτηριστικό οτι ζοῦν στη θάλασσα) – *τα πουλιά της θάλασσας* (πουλιά που σχετίζονται με τη θάλασσα, *πουλιά* ≠ *θάλασσα*) – *τα θαλασσοπούλια* (ιδιαιτέρη κατηγορία πουλιῶν), πρβ. και *θάλασσα με πουλιά, πουλιά στη θάλασσα* κλπ.

8) Διαχρονική διάσταση

Ιστορικά, απο τα αρχαία στα νέα ελληνικά, παρουσιάζεται τάση προς ατομική (ένα προς ένα) ἔκφραση των κατηγοριῶν, πρβ. *πατήρ-μήτηρ, πολίτης πολῖ-τις, ὁ/ή βοῦς, ὁ/ή εὐμορφος/τὸ εὐμορφον*, *ἔλουν/ἔλυσα* με τα *πατέρας-μητέρα, ο/η πολίτης, το βόδι/η αγελάδα, ο ὁμορφος/η ὁμορφη/το ὁμορφο, ἔλυνα-ἔλυσα* κλπ., δηλαδή τάση προς γενικευτική ἔκφραση κατηγοριῶν (πρβ. αναλυτικότητα), πρβ. και *λύ-ω/ἔ-λυ-ο-ν/ἔ-λυ-σ-α* με τα *λύν-ω/ἔ-λυν-α/ἔ-λυσ-α*, τις μετοχές ενεστώτα της αρχαίας ελληνικῆς με το ἀκλιτο νεοελληνικό -*οντας*, τα ρήματα σε -*ω/-μι* της αρχαίας με τα -*ω* της νέας, την υποτακτική ενεστώτα και αορίστου της αρχαίας με την υποτακτική αορίστου της νέας (πρβ. φωνητικές αλλαγές).

Πολλές κατηγορίες της αρχαίας ελληνικῆς χάθηκαν, ὅπως η ευκτική, προθέσεις (αλλα πρβ. τις λόγιες προθέσεις της ΚΝΕ) που αντικαταστάθηκαν απο επίρρημα+πρόθεση+ουσιαστικό, το αόριστο *τις* απο το *ένας*, το *ὅς*

απο το *που* (πρβ. όμως και το *ο οποίος*), ο δυϊκός απο τον πληθυντικό αριθμό.

9) Κλιτά-άκλιτα

Ονόματα (ουσιαστικά: όντα, έννοιες, επίθετα: χαρακτηριστικά όντος, έννοιες), αντωνυμίες (πρβ. πρόσωπα κλπ.), αριθμητικά (πρβ. ποσό, μέτρο, αριθμό), άρθρα (πρβ. οριστικότητα-αοριστία) χρησιμοποιούνται στην ΚΝΕ για να δηλώσουν όντα (πρβ. ορίσματα = arguments), αντιτύπους, ουσιαστικοποιήσεις, ενώ τα ρήματα για τη δήλωση καταστάσεων, ενεργειών κλπ. (πρβ. συναρτήσεις = functions). Βοηθητικά λειτουργούν κατατάκτες, ρήματα, παρομοιώσεις, μεταφορές, φρασεολογήματα.

Τα άκλιτα χρησιμοποιούνται για τις εξής δηλώσεις:

- προθέσεις: προσδιορισμός σημασίας (θέση, κατεύθυνση, διαστάσεις όντων και εννοιών), πρβ. *το υπόγειο παράθυρο* (χαρακτηριστικό έννοιας) – *το παράθυρο του υπογείου* (σχέση δύο εννοιών) – *το παράθυρο στο υπόγειο*, παρουσιάζουν το σχήμα πρόθεση+πτώση
- σύνδεσμοι: σύνδεση ή σχέσεις διαφορετικών συνταγμάτων, προτάσεων, αλλά κάποτε και σημασιών, οντοτήτων
- επιρρήματα: ανεξάρτητος ή πρόσθετος προσδιορισμός της σημασίας ρήματος, ονόματος, επιρρήματος, πρβ. *η εξωτερική πόρτα* (χαρακτηριστικό της σημασίας του *πόρτα*) – *η έξω πόρτα* (προσδιορισμός της σημασίας του *πόρτα*), πρβ. και *εξώπορτα* (είδος πόρτας, βλ. παραπάνω), παρουσιάζουν τα σχήματα επίρρημα+πρόθεση+πτώση, επίρρημα+πτώση, επίρρημα+ρήμα, επίρρημα+πρόταση
- μόρια: με λέξεις, συντάγματα, προτάσεις δηλώνουν φορτίσεις
- επιφωνήματα, συναισθηματική εκτόνωση, σχολιασμός κλπ.

Εκτός αυτών η ΚΝΕ διαθέτει:

- παραγωγή: δημιουργία μερών του λόγου απο άλλα μέρη του λόγου διατηρώντας το ίδιο λέξημα
- σύνθεση: δημιουργία μερών του λόγου απο διαφορετικά λεξήματα ή συντάγματα
- φρασεολογήματα και φρασεολογισμοί: βλ. Σετάτο (1994β)
- πτώσεις: προτασιακοί σημασιακοί ρόλοι (πρβ. θεωρία σθένους κλπ.)

Τα γραμματικά αυτά στοιχεία παρουσιάζουν αντιθέσεις όπως:

- ρίζα/θέμα-κατάληξη
- λεξιλογικό μόρφημα-μορφηματικό αμάλγαμα τέρματος/καταλήξεως
- προλεξηματικά μορφήματα (προθήματα)-προληκτικά μορφήματα (παραγωγικά επιθήματα)
- ένα μόρφημα-ακολουθία μορφημάτων.

4. Προβλήματα και ερωτήματα

Με την πολλαπλή δήλωση κατηγοριών της ΚΝΕ συνδέονται πολλά γλωσσικά χαρακτηριστικά, που θέτουν ποικίλα ερωτήματα, όπως:

- γραμματικό γένος: Τι προσφέρει το γραμματικό γένος ή οι πτωτικές κατηγορίες (καταλήξεις με μορφηματικά αμαλγάματα) δηλώνουν τις κατηγορίες και εμμέσως το γραμματικό γένος; Θα ήταν δυνατό μόνο τα ουσιαστικά να δηλώνουν τις πτώσεις, αλλά φαίνεται ότι η δήλωση του γραμματικού γένους και στα επίθετα, άρθρα, αντωνυμίες κλπ. βοηθά στη δήλωση του φυσικού γένους (πρβ. ο μικρός/η μικρή/το μικρό και ουσιαστικοποιημένα, βλ. Σετάτο, 1984)
- γιατί υπάρχουν στην ΚΝΕ προθέσεις, σύνδεσμοι και πτώσεις; Θα μπορούσαν να υπάρχουν στοιχεία μόνο μιάς κατηγορίας, των συνδετών (άλλες κατηγορίες θα δηλώνονταν από τις πτώσεις). Στην ΚΝΕ έχουμε προθέσεις (βλ. Σετάτο, 1994α, κυρίως *με-χωρίς/δίχως, σε-απο, για/προς-κατά, ως/ίσαμε/μέχρι-μετά, για/αντί/ως/σάν, μετά-παρά* και οι λόγιες *δια, εκ/εξ, εν, επί, πρό, υπέρ*, πρβ. και *πλήν, μέσω, εναντίον, εξαιτίας, πρίν*, με την αιτιατική αλλά κάποτε και γενική, ονομαστική, για την έκφραση γεωμετρικών εννοιών: σημεία, διαστάσεις, αρχή-τέλος, πρίν-μετά, έλλειψη και αντικατάσταση), συνδέσμους (έκφραση παράταξης-υπόταξης, παράθεσης προτάσεων και προτασιακών στοιχείων, πρβ. αντιστοιχίες με προθέσεις των συμπλεκτικών, συμπερασματικών και αποτελεσματικών, διαχωριστικών συνδέσμων), πτώσεις (σθένος = valence ρημάτων: ανεξάρτητα-εξαρτημένα συμπληρώματα με ονομαστική/κλητική-αιτιατική/γενική, γενική με ουσιαστικά: σχέση εννοιών). Πρβ. ότι στην ΚΝΕ οι δημοτικές προθέσεις *με, σε, για, ως, χωρίς/δίχως, ίσαμε* δεν εμφανίζονται ως πρώτα συνθετικά, ενώ έχουμε *απο-φάγι/απάνεμο/απαρνιέμαι* κλπ., *προσ-φάγι/προσ-μένω, κατα-γίνομαι/κατά-καρδα/κατά-ξερος* κλπ., *παρα-μάσκαλα/παρακούω, μετα-λαβαίνω* κλπ., αντίθετα από τα λόγια σύνθετα (αλλαγή συστήματος)
- ξένες άκλιτες λέξεις: αντί των εκφράσεων του τύπου *μάτς και μετά ντούς ντεμοντέ* κλπ. προτιμούν οι ομιλητές το *μετά το μάτς ένα ντούς ντεμοντέ* κλπ., πρβ. και τον ρόλο της σειράς των όρων στην πρόταση, π.χ. το *σέξ αντικατέστησε το φλέρτ* (ΥΡΑ, εκτός αν τονιστεί το *σέξ³...*, που μπορεί όμως να σημαίνει «το σέξ και όχι η λατρεία» κλπ.)
- ρητορικά σχήματα: σχήμα κατα το νοούμενο, έλξεως.

5. Συμπεράσματα

Κατα περιοχές της γλώσσας διακρίνουμε στην ΚΝΕ και τις εξής κατηγορίες και φαινόμενα:

- φωνολογία: συνεκφορά (φωνητικές αφομοιώσεις κλπ.), προσωδιακά φαινόμενα
- μορφολογία: λεξιλογικά μορφήματα (λεξήματα, παραγωγικά επιθήματα, σύνθεση), γραμματικά μορφήματα (μορφηματικά αμαλγάματα, θεματικά φωνήεντα, αύξηση)
- λεξιλόγιο: λεξιλογικά μορφήματα (λέξεις), φρασεολογικές ενότητες (φρασεολογήματα, φρασεολογισμοί, ιδιωτισμοί κλπ.)
- σύνταξη: συμφωνία όρων σε συντάγματα (πολλαπλή δήλωση κατηγοριών), βασικά στοιχεία πρότασης (υποκείμενο+ρήμα(+κατηγορούμενο), πρβ. σθένος ρήματος, ρήμα+«πτώσεις»: ρήμα+αιτιατική/γενική κλπ.)
- σημασιολογία: σημασίες λεξημάτων και μορφημάτων (πρβ. *α/αν-* κλπ.), ισοτοπία κειμένου (προτάσεις, κείμενα)
- επίπεδα γλώσσας, ύφος (σχήματα λόγου κλπ.), πραγματολογία.

Σετάρτος Μ., «Το γένος και η νεοελληνική κλίση», *Αντίχαρη: Αφιέρωμα στον καθ. Στ. Καρατζά*, Αθήνα 1984.

Σετάρτος Μ., «Οι προθέσεις της κοινής νεοελληνικής», *ΜΕΓ* 15 (1994α).

Σετάρτος Μ., «Φρασεολογήματα και φρασεολογισμοί», στο *Γλωσσολογικές Μελέτες*, Θεσσαλονίκη 1994β.

Τζάρτζανος, *Αναλυτικό ευρετήριο λέξεων και πραγμάτων του «Τζάρτζανος, Αχ., Νεοελληνική Σύνταξις, 1946-1953»*, Θεσσαλονίκη 1997.

ΠΡΟΛΗΨΗ ΚΑΙ ΜΕΤΑΛΛΗΨΗ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ (ΚΝΕ)

1. Εισαγωγικά

Το σύστημα της γλώσσας που διαθέτουν οι ομιλητές πραγματώνεται στο λόγο (εκφώνηση) βάσει διαδικασιών του εγκεφάλου (ορμές, συναισθήματα, διαθέσεις, σκέψεις κλπ., μνήμη, ένστικτα και αυτοματισμοί κλπ., που αποτελούν κάθε φορά ένα συνολικό νοητικό περιεχόμενο, που βρίσκει κατά τη χρήση της γλώσσας από τον ομιλητή μιὰ συγκεκριμένη έκφραση, πρόχειρη ή προσεκτική, ελαττωματική ή επαρκή, με πιθανές διορθώσεις και τροποποιήσεις κατά την εκφώνηση, πρβ. και ανάδραση κλπ.). Η πραγματώ-ση του λόγου υπακούει σε ανάγκες (καθολικά χαρακτηριστικά όπως η γραμμικότητα του λόγου κλπ., κανόνες του συγκεκριμένου γλωσσικού συστήματος όπως η πρόταξη του άρθρου στην ελληνική κλπ.), αλλά παρουσιάζει και ελευθερίες ανάλογα με τις γλώσσες (π.χ. στη σειρά των όρων ή των περιεχομένων, πρβ. και έμφαση, ύφος κλπ., στην ισοδυναμία εκφράσεων, πρβ. συνώνυμα, παραφράσεις κλπ.).

Η γραμμικότητα του λόγου είναι αναγκαστικό (καθολικό) χαρακτηρι-στικό της έκφρασης, δεν είναι όμως το ίδιο υποχρεωτική για το περιεχόμε-νο. Άν στην πρακτική και αφορτιστη χρήση της γλώσσας (π.χ. σε απλή πληροφόρηση, αφήγηση κλπ.) ακολουθείται συνήθως η φυσική σειρά των ενεργειών, καταστάσεων, αλλαγών κλπ. που αποτελούν τις εμπειρίες που θέλουμε να μεταδώσουμε, η συναισθηματική κατάσταση του ομιλητή, οι συνθήκες επικοινωνίας, οι επιχειρηματολογικές ανάγκες κλπ. μπορούν να επιφέρουν αλλαγές (συνειδητές και μή), όπως φαίνεται με ιδιαίτερη σαφή-νεια στη λογοτεχνία (π.χ. η υπόθεση ενός μυθιστορήματος μπορεί να εξε-λίσσεται με ποικίλα πρωθύστερα, πρβ. και κενά που πρέπει να συμπληρώ-σει ο αναγνώστης κλπ.). Η ελευθερία αυτή από τη μιὰ μεριά παρουσιάζει ορισμένα όρια (πρβ. την αντίστροφη προβολή μιὰς κινηματογραφημένης κίνησης, που σε μερικές περιπτώσεις μπορεί να θεωρηθεί σάν κανονική, όταν δεν προηγείται η κανονική, π.χ. στην πτώση ενός ανθρώπου, για να δοθεί έμφαση σε λεπτομέρειες του γεγονότος κλπ., δεν μπορεί όμως να εφαρμοστεί παντού, εκτός αν επιδιώκεται ένα εξεζητημένο παράδοξο απο-τέλεσμα, πρβ. την ανάγνωση μυθιστορήματος με συνεχή άλματα από το

τέλος προς τα προηγούμενα), ενώ απο την άλλη τα αποτελέσματά της δέν είναι ισότιμα και αδιάφορα, αλλά διαφοροποιούνται σημασιολογικά, πραγματολογικά, υφολογικά (πρβ. σχήματα λόγου, ποικίλες φορτίσεις και διακρίσεις κατα τα επίπεδα γλώσσας κλπ.).

Η κανονική σειρά των όρων μιάς πρότασης (πρβ. γλωσσικό σύστημα, π.χ. εγκλιτικές και προκλιτικές λέξεις), η λογική σειρά των περιεχομένων μιάς πρότασης ή ενός κειμένου (πρβ. φαινόμενα κλπ. εξωτερικού κόσμου) επιτρέπουν ορισμένες ελευθερίες στην πραγμάτωση του λόγου, όπως στα φαινόμενα της πρόληψης, της επίληψης (μετάληψης), της παράλληλης λήψης (σύλληψης), της παράλειψης ή ασυνέχειας, της αντικατάστασης ή ανακολουθίας, της ανάμειξης χρονικών στιγμών και διαστάσεων κλπ., π.χ. με τον ιστορικό ενεστώτα δέν επιτυγχάνεται μόνο η ζωηρότητα ή ο διαχωρισμός γεγονότων, αλλά και η παραλληλία των εξελίξεων, εφόσον ο ενεστώτας της εκφοράς του λόγου επεκτείνεται έτσι στο παρελθόν, σάν να είμαστε παρόντες και να παρακολουθούμε τα γεγονότα στην εξέλιξή τους προς το σημερινό παρόν (πρβ. αντίστοιχα εκφράσεις όπως *έφτασα!*, με τις οποίες το μέλλον μεταφέρεται στο εγγύς παρελθόν του παρόντος και έτσι πρέπει να το δει ο ακροατής που εκφώνησε το *γκαρσόν!*).

2. Πρόληψη και μετάληψη

Η κατάσταση γλωσσικής επικοινωνίας, η μνήμη, οι διαδικασίες που καταλήγουν στην εκφώνηση κλπ. (βλ. 1.) δημιουργούν το πλαίσιο και τις προϋποθέσεις για την εμφάνιση της πρόληψης. Ο όρος πρόληψη (όπως και ο όρος μετάληψη) υπονοεί μιά εμφάνιση (προγενέστερη ή μεταγενέστερη) διαφορετική απο την φυσική, λογική διατύπωση, σύμφωνα δηλαδή με τη φύση της γλώσσας και των πραγμάτων, ενεργειών και καταστάσεων (πρβ. μιά αναγκαστική σειρά ενεργειών, π.χ. πρώτα παίρνω το ποτήρι και μετά το γεμίζω με νερό, με μιά ελεύθερη, π.χ. πρώτα ανάβω τη φωτιά και μετά βάζω την κατσαρόλα να βράσει ή αντίστροφα, πρβ. όμως και τις ιδιαίτερες συνθήκες κάθε φορά, τις αναμειξεις αναγκαστικών και ελεύθερων ενεργειών, π.χ. στο ντύσιμο κλπ.). Θα μπορούσε όμως να υποστηρίξει κανείς ότι η πρόληψη συμφωνεί και εκφράζει την ψυχολογική, νοητική κλπ. πραγματικότητα του ομιλητή, π.χ. *Το παιδί! Πού το άφησες βρέ;! Πού είναι;* εκφράζει με τη σειρά εικόνες, σκέψεις και συναισθήματα που αναπηδούν στο νου του ομιλητή: το παιδί που δέν φαίνεται, η αδικαιολόγητη έλλειψη προσοχής, η αναζήτηση του μέρους όπου βρίσκεται, σε αντίθεση με τη φράση *πού το άφησες το παιδί;* ή *το παιδί που πήγε;/πού πήγε το παιδί;* (πρβ. *-Πού πήγε;* *-Ποιό;* *-Το παιδί,* με ελλειπτικό λόγο κλπ.). Αντίστοιχα ο όρος μετάληψη θα μπορούσε να σημαίνει μιά μεταγενέστερη εκφορά για λόγους συγκεκρι-

λαιωτικής εντύπωσης, απροσδόκτης κατάληξης κλπ. (πρβ. και τα υφολογικά αποτελέσματα του ομοιοτέλετου, της επιδιόρθωσης κλπ., βλ. και 3.5). Η διαφορετική απο την αναμενόμενη θέση κάποιου γλωσσικού στοιχείου, μπορεί να οφείλεται σε διαφορετικές αιτίες (λόγους) και να έχει διαφορετικά αποτελέσματα (λειτουργίες), π.χ. να προκαταλαμβάνει, να εκπλήσσει, να τονίζει, να πληροφορεί άμεσα, να επικεντρώνει την προσοχή, να προετοιμάζει κλπ. (πρβ. και τη συλλειτουργία προσωδιακών στοιχείων, π.χ. εμφατικού τονισμού, επιτονισμών, παύσεων κλπ.) ή να ολοκληρώνει, να αφήνει το ουσιώδες στο τέλος για να μείνει στη μνήμη του ακροατή κλπ. (βλ. και παραπάνω).

Πρόληψη και μετάληψη μπορεί να είναι μη συνειδητές (αυθόρμητες και αδιαπίστωτες) ή συνειδητές (αντιληπτές, π.χ. στην υφολογική ή ρητορική διαμόρφωση του λόγου), να αναφέρονται στο λόγο του ομιλητή (π.χ. *Θα σου πώ κάτι αλλά μὴ θυμώσεις. Δὲν φέρθηκες καλὰ χθές*, πρβ. αντίθετα *Δὲν φέρθηκες καλὰ χθές και μὴ θυμώνεις που σου το λέω*) ή του ακροατή (π.χ. *–Πηγαίνω η ώρα δέκα στο σπίτι του... (ο ακροατής διακόπτοντας) –Και κοιμόταν ακόμα*).

3. Προληπτικά φαινόμενα στη γλώσσα

Πρόληψη (και μετάληψη) εμφανίζεται σε διάφορες περιοχές της γλώσσας:

1) Φωνολογία

Φωνητικές μεταβολές, π.χ. υποχωρητικές και προχωρητικές (π.χ. τις *βάρκες* [tiz várkes]: πρόληψη ηχηρότητας, την *τιμή* [tin dimí]: μετάληψη ηχηρότητας, την *πόρτα* [tim bórtá]: πρόληψη χειλικότητας και μετάληψη ηχηρότητας), αφομοιώσεις και ανομοιώσεις (π.χ. *γλήγορα* < *γρήγορα*) κλπ., εναλλαγή φωνημάτων (π.χ. *άρθωπος* στην παιδική γλώσσα, πρβ. και νέες ελληνικές διαλέκτους), τονισμοί όπως *έγραψαμε* (διόρθωση αρχικά λανθασμένου τονισμού, αντί *γράψαμε*).

2) Μορφολογία

Τύποι όπως *επαρέταξε* (πρόληψη αύξησης, επειδή ίσως η εσωτερική δὲν θεωρείται επαρκής, πρβ. και *επαράταξε* κοντά στα *παράταξε/παρέταξε*, βλ. και 4.4), σύνθετα όπως *πονοκέφαλος* αντί *κεφαλόπονος* (πρβ. *έχω ένα πόνο στο κεφάλι, πόνος του κεφαλιού*, βλ. και 4.4), εκφορές όπως *το ξαναέχω γράψει* αντί *το έχω ξαναγράψει* (πρβ. και *το έχω γράψει ξανά*).

3) Σύνταξη

Προληπτικά φαινόμενα (και συχνά οι όροι πρόληψη, προληπτικός, προληπτικός) εμφανίζονται διάσπαρτα στο συντακτικό του Τζαρτζάνου, όπως τα εξής:

- κατηγορούμενο αποδίδεται σε υποκείμενο με κάποια συντομολογία και πρόληψη (§ 11,3, σημ.): *ο Πέτρος σπουδάξει γιατρός* (= για να γίνει γιατρός)
- έμμεσο αντικείμενο αποδίδεται στο άμεσο κατα βραχυλογική πρόληψη (§ 63,2), συχνά για δήλωση σκοπού: *ο τύραννος έσπασε τις καμπάνες λιανά κομμάτια* (= και τις έκαμε λιανά κομμάτια), *δένω τα χέρια σταυρό* (= έτσι ώστε να σχηματιστεί σταυρός)
- προληπτικός επιθετικός προσδιορισμός (§ 39,3, σημ. β'): *ένας παπάς σου τά 'καψε τα έρμα τα παλάτια* (= έτσι τά 'καμε να γίνουν έρμα), πρβ. και 3.4
- προληπτική ή επαναληπτική αντωνυμία (§ 82): *το σκοτώσαμε το θειό* (προεξαγγελτικά, πρβ. μεταληπτικά: *ό,τι ήθελαν να φάνε το έβρισκαν*), μόνες ή εκ παραλλήλου με το όνομα (§ 84,2 α-β): *πώς το ξέρετε, πως είμαι ο Σκυλοδήμος;* (πρβ. μετάληψη: *άν δεις τον Πέτρο να του πεις πως τον θέλω*), *το χρειάζομαι αυτό το βιβλίο* – *αυτό το βιβλίο το χρειάζομαι*, αιτιατική ουδετέρου (§ 85): *τα ξέρεις; παντρεύεται* (πρβ. μετάληψη *γέλασα χωρίς να το θέλω*), βλ. και:
- προεξαγγελία με το *τί;* (§ 97,2. σημ. α'): *τί; θα φύγεις κιόλας;*
- χρήσεις χρόνων:
 ψυχολογική πρόληψη (§ 179,2, σημ. α'): *αόριστος αντί ενεστώτα ή μέλλοντα, π.χ. αυτά σου τα έγγραφα για να...*
θα πεις (§ 181,2): *θα πεις, πώς τιμωρήθηκε;*, πρβ. *να πώ/πεις* (§ 189 γ', 4): *τα πρώτα μου βήματα, να πεις, στο νερό τα έκαμα*
πάει να πεί (§ 181, α', σημ. β'): *εσύ, πάει να πεί, δεν εννοείς να δώσεις τίποτε ξέρεις* (§ 189): *φέρνουν, ξέρεις, όλοι οι δρόμοι στην εφτάλοφη Ρώμη*
- χρήσεις εγκλίσεων:
 υποτακτική για ευχή, απευχή, κατάρα (§ 199 γ', 3): *έτσι νά 'χω την ευχή σου!*
 ερωτηματικό *να* + οριστική (§ 204,3): *νά 'ναι αλήθεια;*
- ψυχολογική πρόληψη με μετοχές για ευχή ή κατάρα (§ 213,3): *η συχωρεμένη η Μαρία* (βλ. 2.4)
- σύνδεσμοι: συμπερασματικοί (§ 235,5): *–Ελάτε μέσα μαζί μου! –Όστε συμφιλιωνόμαστε;* (πρβ. μεταληπτικά: *υποτακτικός ως παρατακτικός, § 236, Ελάτε μαζί μου να μιλήσουμε. Γιατι αλλιώς δεν θα πειστεί*)
- δευτερεύουσες προτάσεις: Η θέση των προτάσεων αυτών είναι κανονικά (§ 294), δηλαδή όταν δεν υπάρχει έμφαση, για τις ειδικές, βουλευτικές, πλάγιες ερωτήσεις μετά την κύρια πρόταση, για τις υποθετικές πρίν απο την κύρια πρόταση, για τις αιτιολογικές πρίν (*αφου, επειδή*) και μετά (*γιατι, διότι, που*), για τις χρονικές πρίν (προτερόχρονο), μετά (υστερόχρονο), πρίν ή μετά (σύγχρονο), για τις αναφορικές πρίν (υποκείμενο), μετά (κατηγορούμενο, αντικείμενο) ή σε παρεμβολή, για τις τελικές και αποτελεσματικές σε θέσεις των αντίστοιχων επιρρημάτων και εμπρόθετων. Οι

θέσεις αυτές αλλάζουν, όταν πρόκειται να τονιστεί κάποια δευτερεύουσα πρόταση (π.χ. *που του το είπε τί κατάλαβε; όσο να πείς αυτός... σάν να λέμε...*) και σε μερικές άλλες περιπτώσεις, όπως σε περιπτώσεις ονοματοποίησης (π.χ. βουλητικές προεξαγγελτικά: *το να... και μόνο προϋποθέτει ότι γνωρίζει...*)

- έλξη: το υποκείμενο μιάς εξαρτημένης πρότασης έλκεται απο το ρήμα της κύριας και προληπτικώς παίρνει τη θέση αντικειμένου του (§ 285 Ζ'), π.χ. *δέν ήλπιζα τον ουρανό στη γή να βρέξει αίμα, ποιός είδε τον αμάραντο σε τί γκρεμό φυτρώνει* (με αισθητικά ή γνωστικά ρήματα, αλλά συντάσσονται και με δύο αντικείμενα, απο τα οποία το δεύτερο είναι κυρίως διασάφηση της έννοιας του ρήματος, π.χ. *τον βλέπω τον Πέτρο πώς εργάζεται*), πρβ. και έλξη ονομάτων, αντωνυμιών και ρημάτων (§ 285 Ε', 122), υποχωρητική ή προχωρητική (π.χ. *αυτή είναι η απόφασή μας = αυτό..., παρθέτει κατάλογο των όσων εβασίλεψαν = των βασιλέων όσοι...*).

Αντίστοιχα συναντούμε περιπτώσεις μετάληψης (πρβ. μερικά παραδείγματα και παραπάνω), όπως θα σε συμβούλευα να πάς κατευθείαν στον διευθυντή (πρβ. § 191,2, σημ. α') *κάθε μέρα θα σηκώνότανε πολύ πρωί και θα πήγαινε στη δουλειά του* (§ 191,2, σημ. β', = *που συνήθιζε να σηκώνεται...*), *καλά να πάθεις!* (§ 199, γ', 6, = *καλά τα έπαθες!*), *τί χάδια να κάνει τα σκυλιά!* (§ 200, υποτακτική διηγηματική, πρβ. *και τί να δεί!* = *είδε/βλέπει!*, *σπάνια να μας έρθει*, § 200, σημ. β'), *δέκα, αν αγαπάς* (πρβ. θέση υποθετικών προτάσεων), *όνομα/ρήματα+αναφορική πρόταση* (πρβ. θέση προσδιορισμών: *η γνωστή απόφαση - η απόφαση που ξέρουμε όλοι*), *ζεί πέθανε ποιός ρωτάει*;

Παράλληλη λήψη έχουμε σε περιπτώσεις όπως ήτανε ένας και του άρεζε να..., *το ήβρα και θέλανε να το σκοτώσουνε* (βλ. § 200, 2, 5), *εγώ να τσακίζουμε στη δουλειά κι αυτός να γλεντάει* (§ 199, γ', 5), *τρέχα γύρευε!*, *ρώτα και ξαναρώτα έμαθε οτι...* (§ 194, 1), πρβ. *τρέχει και τρέχει, είσαι που είσαι αθλητής...* (§ 221).

4) Σημασία

Προληπτικά φαινόμενα εμφανίζονται και στη σημασιολογική πλευρά, όπως:

- ευχετικά επίπεδα (§ 39, 3, σημ. β'): *ο πολυχρονεμένος, καλοτάξιδοι!, ο κακοθάνατος, ο συφοριασμένος, ο σκασμένος*
- ρητορικές ερωτήσεις (§ 205, 1, 2, 5): *θα μας αφήσεις επιτέλους ήσυχους!* (= προστακτική: *άσε μας...!*), *τον θύμωσες; ίδιος βοριάς γίνεται* (= *άν τον θυμώσεις...*), *τί θα μου κοροϊδέψεις τον θείο!* (= *ντροπή σου να κοροϊδεύεις...*), *γιατί να έρθει στον κόσμο αυτό;* (§ 204, 4, α', απορηματική για έκφραση δυσφορίας)
- πρόληψη επιθυμίας ή θέλησης κάποιου άλλου (§ 197, 1, σε πρώτο πρόσω-

- πο πληθυντικού): *ας πάμε κι εμείς – να πάμε κι εμείς*
- προληπτική σημασιολογική ανομοίωση: *κι αυτό το καταραμένο το δωμάτιο γεμάτο φώς κι ο ήλιος κάργα μέσα!* (ο ομιλητής αναφέρεται στη σπατάλη ηλεκτρικού ρεύματος, δηλαδή αντί να πεί *κι αυτό το καταραμένο ηλεκτρικό φώς...*, πρβ. έλξη, βλ. και 2.3), πρβ. *Nunca amanezca a mis ojos / la luz hermosa del día / porque a su sombra no tenga / vergüenza yo de mi misma* (Calderon, *El Alcalde de Zalamea*, III, I, 1-4) και τις σχέσεις σκέψης και γλώσσας (ολική σκέψη/νόημα – γραμμικότητα του λόγου, ψυχολογικοί λόγοι προσοχής σε κάποια πλευρά του νοήματος κλπ.).

5) Ύφος και σχήματα λόγου

Συστηματική και ενσυνείδητη χρήση των φαινομένων που εξετάζουμε (βλ. 1.2) παρουσιάζεται στην υφολογική διαμόρφωση κειμένων, π.χ. ρητορικές ερωτήσεις (που μεταδίδουν μιὰ βεβαιότητα σε ακροατές που θεωρούνται εκ των προτέρων κερδισμένοι κλπ.), παρεμβολές και παρενθέσεις (π.χ. *αυτό, τρέμω που το λέω...*), επιφράσεις (π.χ. *σ' το συγχωρώ, αλλά η συγγνώμη είναι μάταιη!*, *δὲ θέλετε να το μάθετε; να μὴν το μάθετε ποτέ!*), διορθώσεις (π.χ. *δὲν τον είδα· δὲν τον ξέρω καν!*) κλπ.

Η ρητορική απο παλιά ἔχει μελετήσει τα ποικίλα αὐτὰ φαινόμενα και τα χαρακτηρίζει διακρίνοντάς τα με ιδιαίτερους ὀρους, ὅπως (βλ. πρόχειρα Τζάρτζανο, 1953) πρόληψη (§ 285 Ζ'), ἔλξη (π.χ. *αὐτός είναι ο δρόμος του Θεοῦ*), πρωθύτερο (π.χ. *τέλος κι αρχὴν η μνήμη ἐδὼ δὲν ἔχει*), προδιόρθωση (π.χ. *θα σου πῶ κάτι ἀλλὰ μὴν στενοχωρηθεῖς*), ἀναφώνηση (π.χ. *κι ὦ θάμα μέγα το κορμὶ δὲν σηκωνόταν*), υπερβατό (π.χ. *με τη δική σου ἦρθα στον κόσμο τη λατρεία*), υπαλλαγή (π.χ. *τ' αντρειωμένα κόκαλα ξεθάψτε του γονιού σας*), ἀναδιπλωση (*φεύγει φεύγει ο προδότης*), υποφορὰ (π.χ. *μὴν... μὴν... οὔτε... οὔτε...*), συνεκδοχή (π.χ. *κάθε κλαδὶ και κλέφτης*), πρβ. και προκατάληψη (προληπτική ἀπόκρουση επιχειρημάτων ἀντιπάλου, πρβ. και προσποίηση οτι κάποιος τρίτος υποβάλλει μιὰ ἀντίρρηση κλπ., π.χ. *θα μου πεί κανεῖς οτι...*, πρβ. *θα μου πείτε οτι ..., βέβαια μπορεῖ να υποστηρίξει κανεῖς οτι...*).

4. Ειδικὰ θέματα

Η πρόληψη (ὅπως και η μετάληψη κλπ.) εἶναι ἓνα φαινόμενο σύνθετο και πολυποικίλο και πρέπει να διακριθεῖ ἀπο παρόμοια φαινόμενα (π.χ. ἀπο την πρόβλεψη κλπ.) με κριτήρια γλωσσικά, ὅπου το βασικὸ ρόλο ἔχουν οι δυνατότητες ἐπιλογῆς (βλ. 1.). Ἀπο γλωσσική ἀποψη η πρόληψη κλπ. πρέπει να ἐξεταστὲι ἰδιαίτερα σε σχέση με τις ἐξῆς περιοχές:

4.1 Σειρὰ ὁρων (πρβ. Σετάτο, 1992)

Η σειρά των ὁρων στην πρόταση, ἀλλὰ και στο κείμενο (πρβ. ἐνιαῖο κείμενο – διαλογικὸ κλπ.), μπορεῖ να οφείλεται στο σύστημα της γλώσσας

(πρβ. τη θέση του ρήματος στην πρόταση: αρχή-μέση-τέλος, π.χ. κελτικές γλώσσες-κινεζική-τουρκική, την επίταξη του άρθρου σε βαλκανικές γλώσσες, αντίθετα απο τα ελληνικά κλπ.), στην έμφαση, στην ψυχολογική κατάσταση του ομιλητή (πρβ. *δανείστε μου νερό και είμαι διψασμένος*), στην περίπτωση γλωσσικής επικοινωνίας κλπ. Απο το μεγάλο πλήθος των φαινομένων, που αναφέρονται σ' αυτήν και δέν έχουν ακόμη μελετηθεί εξαντλητικά για την ΚΝΕ, θίγονται παρακάτω μερικά:

1) Θέμα και σχόλιο: πρβ. τις συχνές περιπτώσεις «ασυνταξίων» όπως η *Μαρία*, δέν την είδα ακόμη αντί δέν είδα ακόμη τη *Μαρία* ή τη *Μαρία* δέν την είδα ακόμη, που μπορεί να οφείλεται σε ποικίλους λόγους (συναισθηματική φόρτιση του λόγου, καθορισμός του θέματος της εκφώνησης στην εναλλαγή του λόγου, δισταγμός, πρβ. η *Μαρία... δέν την είδα καθόλου*, κλπ., ενώ η βιασύνη ή συντομία της πληροφόρησης, όπως και η συναισθηματική φόρτιση σε άλλες περιπτώσεις, μπορεί να οδηγούν στην εκφορά μόνο του σχολίου, π.χ. *δέν την είδα (τη Μαρία)* κλπ.).

2) Λεπτές φορτίσεις και διακρίσεις: πρβ. ο ποταμός *Πηνειός* (ταξινόμος) – ο *Πηνειός*, ο ποταμός (και όχι το ατμόπλοιο «ο Πηνειός» κλπ.), ο ποταμός, ο *Πηνειός* (διευκρινιστικά) κλπ., *βλέπω έχεις όρεξη* (καθώς βλέπω) – *έχεις, βλέπω, όρεξη* (δέν μπορείς να το αρνηθείς φαντάζομαι).

3) Προληπτική χρήση αντωνυμιών (θέμα που απασχολεί πολύ σήμερα τους γλωσσολόγους, που διατυπώνουν ποικίλες απόψεις): πρβ. *του το έδωσες*; – *δώσ' του το!*, *του το έδωσε* (το βιβλίο του Γιάννη).

4) Θέση του ρήματος (πρβ. ποικίλες απόψεις, π.χ. της Φιλίππακη-Warburton, που δίνει τη σειρά ΡΥΑ, εκτός σε περιπτώσεις θεματοποίησης): πρβ. τη θέση του υποκειμένου μετά το ρήμα σε δευτερεύουσες προτάσεις: *όταν ήρθε ο Γιώργος* – *όταν ο Γιώργος ήρθε* (διάκριση προσώπου), περιπτώσεις όπως *είπε «θα έρθω μεθαύριο»* – *«θα έρθω μεθαύριο», είπε* (πρβ. ύψος αφηγημάτων κλπ.).

Η ποικιλία των δυνατών εκφορών είναι πολύ μεγάλη και χρειάζεται εξαντλητική εξέταση, που συχνά συναντά προβλήματα αξιολόγησης, π.χ. υπάρχει διαφορά και ποιά μεταξύ *πάμε ευχαρίστως* και *ευχαρίστως να πάμε*; Πρβ. και το πρόβλημα διάκρισης πρόληψης και μετάληψης σε περιπτώσεις όπως *ζει πέθανε ποιός ρωτάει!* (η «λογική» εκφορά θα ήταν *ποιός ρωτάει αν ζεί ή πέθανε!* = κανείς, με πρόληψη του *ζει πέθανε*, γιατί αυτό είναι το βασικό θέμα, ή μετάληψη του *ποιός ρωτάει*, γιατί αυτό αποτελεί το σχόλιο = δέν υπάρχει κανείς στον κόσμο που να...), *τί θα κερδίσεις, αν πās και την δείς*; – *έστω πήγες και την είδες, τί θα κερδίσεις*;

4.2 Χρήσεις χρόνων και εγκλίσεων (όψεων)

Πολλοί χρόνοι κλπ. παρουσιάζουν χρήσεις όπου φαίνεται να χρησιμο-

ποιούνται αντί άλλων, επειδή ο ομιλητής επιλέγει, σύμφωνα με τη γνώση του του κόσμου, μιὰ ιδιαίτερη οπτική γωνία με ιδιαίτερα αποτελέσματα και λειτουργίες, όπως:

- ενεστώτα αντί μέλλοντα: *δέν το ξανακάνω, αύριο σου δίνω το βιβλίο κλπ.* (σάν να μὴ μεσολαβεί χρονική απόσταση, υποβάλλοντας την έννοια 'εξάπαντος')
- αόριστος αντί μέλλοντα: *αν μιλήσεις, χάθηκες* (είναι σάν να έχει γίνει)
- αόριστος αντί ενεστώτα: *κατάλαβα τί θέλεις να πεις* (το έχω ήδη συνειδητοποιήσει)
- *ας* + οριστική παρατατικού: *ας έπεφτε και σ' εμένα το λαχείο* (επιθυμία απραγματοποίηση) κλπ.

Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορεί να κάνει κανείς και σε περιπτώσεις όπως το λεγόμενο αντίστροφο *όταν* (βλ. Τζάρτζανο, 1953, § 282 Πζ'): *όλοι σώπαιναν όταν έξαφνα ακούστηκε ένας πυροβολισμός* (η συντακτική θέση της πρότασης που εισάγει το *όταν* θεωρείται αντίστροφη της λογικής, που θα ήταν ενώ *όλοι σώπαιναν, ακούστηκε...*), όπου όμως πρέπει να εξεταστεί και το *όταν ακούστηκε ένας πυροβολισμός όλοι σώπαιναν*, που μπορεί να σημαίνει ότι σώπαιναν ως επακόλουθο του πυροβολισμού (ενώ η πρώτη εκφορά σημαίνει ότι καθώς όλοι σώπαιναν, κάποια στιγμή ακούστηκε ένας πυροβολισμός), πρβ. και *εγύρισα εις το σπίτι μου, όταν έξαφνα αντικρύζω ένα γέροντα ασπρομάλλη (= όταν εγύρισα εις το σπίτι μου, αντίκρυσσα...)*, όπου με τον ιστορικό ενεστώτα μεταφερόμαστε στη στιγμή που ενδιαφέρει, *μακελειό τα ξημερώματα στα Ρόγκα Τρικάλων, όταν ψυχοπαθής σκότωσε το θείο του, τη θεία του και τραυμάτισε βαριά τα δυό παιδιά τους* (εφημ. «Μακεδονία», 15/9/1993, πρβ. *όταν ψυχοπαθής... έγινε μακελειό*, ίσως απο έλλειψη: *-Έγινε μακελειό -Πότε; -Όταν ψυχοπαθής...*).

4.3 Απηχητικότητα

Η απηχητικότητα (βλ. Σετάτο, βλ. ΙΙΙ, 7) θα μπορούσε να θεωρηθεί σάν ένα είδος μετάληψης, όταν ο συνομιλητής (ακροατής) χρησιμοποιεί στοιχεία του λόγου του ομιλητή, που προηγήθηκαν αμέσως πρίν, π.χ. *-Θέλεις να πάμε στο θέατρο; -Αν θέλω!; -Να μὴ σωπάσεις όμως -Εγώ να σωπάσω!;* Έτσι η πρόληψη μπορεί να εμφανιστεί σε ένα διάλογο ως αντίθετη μορφή της απηχητικότητας, π.χ. *-Πηγαίνουμε λοιπόν στο γραφείο του -Και δέν τον βρίσκετε εκεί* (ο ακροατής προβλέπει τί θα πει ο ομιλητής και τελειώνει αυτός τη φράση του, με αλλαγές στο πρόσωπο του ρήματος, ειρωνική επιτόνιση κλπ.), πρβ. *- (ετοιμάζεται να μιλήσει) -Καλά ξέρω τί θα μου πεις. Οτι...* (πρβ. και *θα σου πώ κάτι, αλλα μὴ με παρεξηγήσεις, το..., βλ. 2.*).

4.4 Προβληματικές περιπτώσεις λόγω διαφορετικών δυνατών ερμηνειών

Επαράταξε (πρόληψη της αύξησης ή γενίκευση του κανόνα που αποφεύγει την εσωτερική αύξηση, αλλά πρβ. οτι δέν τονίζεται), κεφαλόπονος – πονοκέφαλος (βλ. Σετάτο, 1992, 374).

5. Συμπεράσματα

Πρόληψη, μετάληψη κλπ. εμφανίζονται ως δυνατότητες της έκφρασης με ιδιαίτερες λειτουργίες και συντακτικές ή σημασιολογικές μορφές. Οι αιτίες της εμφάνισής τους μπορεί να είναι ασύνειδες (π.χ. για ψυχολογικούς λόγους) ή συνειδητές (π.χ. στην υφολογική διαμόρφωση του λόγου, πρβ. σχήματα λόγου), η ποικιλία των πραγματώσεων μεγάλη και η συχνότητά τους υψηλή.

Ορισμένες μορφές τους αποτελούν χαρακτηριστικά ορισμένων γλωσσών (π.χ. οι προληπτικές αντωνυμίες σε βαλκανικές γλώσσες) ή συναντώνται σε ποικίλες γλώσσες (π.χ. το καπέλο! δώστε μου το σας παρακαλώ! = *den Hut! geben Sie mir bitte!*, κλαίνε τα μάτια τους = αρχαία γαλλικά *plurent si oil*, βλ. Havers, 1931, 50). Ο Havers (1931, 158) θεωρεί οτι η πρόληψη οφείλεται σε τάσεις χαλάρωσης (χαρακτήρας αφεκτιβικός, παρορμητικός, εμφατικός, έξαρσης, εσωκεντρικής σκέψης κλπ.), που μπορεί να φέρνει και εμπόδια στην ερμηνεία (194), και που εμφανίζεται συχνά στη λαϊκή γλώσσα (πρβ. *dem Vater sein Haus* αντί *das Haus des Vaters*). Η αντίληψη των πραγμάτων και η έκφρασή τους με τη γλώσσα μπορεί να γίνει με ποικίλους τρόπους, πράγμα που συντελεί και στην αποτελεσματικότερη επικοινωνία.

Havers W., *Handbuch der erklärenden Syntax*, Heidelberg 1931.

Σετάτος Μ., «Η λειτουργική εκμετάλλευση της ποικιλίας στην κοινή νεοελληνική», *ΕΕΦΣΠΘ Β'*, 2, 1992.

Σετάτος Μ., *Η απηχητικότητα του λόγου στην κοινή νεοελληνική*, βλ. ΙΙΙ, 7.

Τζάρτζανος Α., *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, Εν Αθήναις 1946, 1953.

ΑΞΙΟΛΟΓΙΚΕΣ ΚΑΙ ΕΚΤΙΜΗΤΙΚΕΣ ΤΡΟΠΙΚΟΤΗΤΕΣ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

1. Εισαγωγικά

Η κατάσταση γλωσσικής επικοινωνίας περιέχει τα εξής στοιχεία: ομιλητής, ακροατής/ές, αντικείμενο/α αναφοράς, αγωγός, περιβάλλον, μήνυμα, κώδικας, σκέψη, κοινωνικοπολιτιστικό σύστημα, στρατηγική, άρθρωση, που καθορίζουν αντίστοιχες γλωσσικές λειτουργίες (βλ. Σετάτο, 1991). Στον ομιλητή αντιστοιχεί η συναισθηματική ή εκφραστική λειτουργία, που αφορά τη στάση του απέναντι στο περιεχόμενο του λόγου, δέν το δηλώνει δηλαδή απλώς (πρβ. αναφορική λειτουργία) αλλά και το αξιολογεί ή το εκτιμά (πρβ. ενμέρει και μεταγλωσσική λειτουργία: σχολιασμό).

Τα στοιχεία της γλωσσικής επικοινωνίας μπορούν να εκτιμηθούν ποικιλοτρόπως κατα μήκος μιάς κλίμακας, δηλαδή αρνητικά-ουδέτερα-θετικά και με ακραίες (υπερβολή) ή μέσες (μέτρο) καταστάσεις.

Μιά ορισμένη κατάσταση πραγμάτων, για την οποία γίνεται λόγος (αντικείμενα, όντα κλπ. της πραγματικότητας και φαντασίας), μπορεί να είναι η ίδια ουδέτερη (συνηθισμένη, αδιάφορη κλπ.) ή υπερβολική (π.χ. κρύο-ζέστη, πλησμονή-έλλειψη κλπ.). Αν ο ομιλητής εκφράζει απλώς αυτή την υπερβολή, τότε έχουμε αναφορική λειτουργία. Αλλά ο ομιλητής μπορεί να εκφράσει την προσωπική του εκτίμηση των πραγμάτων, υπερτονίζοντας ή υποτονίζοντας, συνολικά ή μεμονωμένα, τα χαρακτηριστικά τους, χρωματίζοντας και φορτίζοντας έτσι τα ουδέτερα ή υπερβάλλοντα στο σχολιασμό και στην εμφάνιση των φύσει υπερβολικών. Το ίδιο και ο ακροατής, όταν με τη σειρά του πάρει το λόγο. Η ποικιλία των πραγματώσεων μπορεί να αυξηθεί, αν τα αντικείμενα της αναφοράς είναι παρόντα (π.χ. τρίτα πρόσωπα για τα οποία γίνεται λόγος, αντικείμενα σε άμεση αντίληψη κλπ.) ή αν είναι απόντα (εμπειρίες κλπ.), σύγχρονα ή παρωχημένα, της πραγματικότητας ή της φαντασίας, με τα προβλεπόμενα αποτελέσματά τους κλπ.

Κατά τον ίδιο τρόπο ο ομιλητής (και ο ακροατής) μπορεί να αξιολογεί και να εκτιμά τον συνομιλητή και τα λόγια του, το περιβάλλον της γλωσσικής επικοινωνίας (πρβ. πρόχειρη συζήτηση στο δρόμο με επίσημη επιστημονική συζήτηση, προφορική ή γραπτή, που θα μείνει εις το διηνεκές κλπ.), τον αγωγό (πρβ. συνομιλία πρόσωπο με πρόσωπο, στο τηλέφωνο κλπ.), το

μήνυμα (πρβ. καλή-κακή χρήση κωδίκων, επιλογή κατάλληλου επιπέδου γλώσσας), άρθρωση, επιχειρηματολογία κλπ. Συνδυασμοί όλων αυτών των εκτιμήσεων οδηγούν σε ποικίλες διαμορφώσεις του λόγου γενικά και κατα ομιλητή (ιδιοσυγκρασία, ιδιολεκτική συμπεριφορά κλπ.).

Με τις εκτιμήσεις αυτές σχετίζονται όλα τα στοιχεία της γλωσσικής επικοινωνίας, όπως:

- η στάση των συνομιλητών κατά τη διάρκεια της γλωσσικής επικοινωνίας τους, π.χ. η προσοχή (βλέμμα κλπ.), η στάση του σώματος (στροφή προς ομιλητή κλπ.), σημεία ενδεικτικά της συμμετοχής στη συνομιλία (κινηματικά, π.χ. κατανεύσεις κλπ.)
- η γνώση του συνομιλητή: ορίζοντας αναμονής (εμπειρίες από χρήσεις της γλώσσας του κλπ.), εμπειρίες κοινωνιογλωσσικών χρήσεων (ομάδες ομιλητών, κοινή γλώσσα διαφόρων περιοχών κλπ.)
- απόψεις του ομιλητή σχετικά με τη γλώσσα και τις χρήσεις της (που μπορούν να διαφέρουν από τις γλωσσικές πραγματώσεις του): γλωσσικά πρότυπα, σχολική μάθηση κλπ.

Η αξιολόγηση του λόγου (πρβ. κριτική, ηθική, αισθητική της γλώσσας, βλ. Σετάτο, υπο δημοσίευση) μπορεί να αναφέρεται στην έκφραση και στο περιεχόμενο ενός εκφωνήματος. Ιδιαίτερη σημασία έχουν για τη γλωσσολογία οι αξιολογικές και εκτιμητικές τροπικότητες που αναφέρονται γενικά στα εκφωνήματα και όχι στα συγκεκριμένα περιεχόμενα των πραγματώσεων της γλώσσας, δηλαδή οι τρόποι με τους οποίους εκφράζονται γενικές κρίσεις (πρβ. τη φρασεολογική τους τυποποίηση κλπ.) με αφορμή συγκεκριμένες πραγματώσεις, π.χ. με αναφορικές χρήσεις τις γλώσσας (π.χ. *δέ λέγεται έτσι, δέν ξέρει να μιλήσει, δέν είναι έτσι* κλπ.) ή με φορτισμένες, συναισθηματικές (π.χ. *δέν είναι έκφραση αυτή!, τί μας λές!* κλπ.).

2. Μεθοδολογικά

Η έρευνα των αξιολογικών και εκτιμητικών τροπικοτήτων μιάς γλώσσας (και της κοινής νεοελληνικής = ΚΝΕ) αντιμετωπίζει μιά σειρά μεθοδολογικών και θεωρητικών προβλημάτων, όπως είναι τα εξής:

2.1 Ορισμός

Για να οριστούν με σαφήνεια και ακρίβεια τα στοιχεία αυτά, πρέπει να συγκριθούν με άλλα στοιχεία, έτσι ώστε να φανούν οι διαφορές που τα διακρίνουν από αυτά, όπως:

1) Διάκριση από περιπτώσεις έμφασης (ο τονισμός κάποιου γλωσσικού στοιχείου θα μπορούσε να εκληφθεί ως αξιολόγηση ή εκτίμησή του), **συναισθηματικής φόρτισης** (που συχνά προέρχεται από ή δηλώνει προσωπικές εκτιμήσεις), **επιχειρηματολογίας** (επειδή οι εκτιμήσεις συμβάλλουν σ' αυ-

τήν, πρβ. και επιχειρηματολογική λειτουργία της γλώσσας), πρβ. και έμμεσες λειτουργίες στοιχείων όπως οι αναφωνήσεις, η θαυμαστική επιτόνιση κλπ.

2) Διάκριση απο περιπτώσεις κριτικής της πραγματικότητας (π.χ. αν αναφέρθηκαν στοιχεία της με ακρίβεια, αν το εκφώνημα αντιστοιχεί με την αλήθεια των πραγμάτων και καταστάσεων, αν προσδιορίζεται κατάλληλα κλπ.), πρβ. και την διάκριση κριτικής της έκφρασης (πραγμάτωσης του λόγου) απο την κριτική του περιεχομένου (αντίκτυπος του περιεχομένου του λόγου στον ακροατή, συνομιλητή κλπ.).

3) Διάκριση απο κριτική εκφωνημάτων και πραγματώσεων του λόγου τρίτων προσώπων (πρβ. κριτική λογοτεχνίας κλπ.).

4) Καθαρότητα φαινομένων: μήπως αποτελούν σύνολα άλλων γλωσσικών στοιχείων και λειτουργιών, όπως μιά πρόταση σχηματίζεται και συναποτελείται απο τα μέλη της, αποκτά νόημα απο τα γλωσσικά και εξωγλωσσικά συμφραζόμενα κλπ.

2.2 Συλλογή υλικού

Η συλλογή υλικού προϋποθέτει τον ορισμό (2.1), έτσι ώστε να μπορούμε να διακρίνουμε τις περιπτώσεις που μας ενδιαφέρουν απο άλλες με τις οποίες παρουσιάζουν ομοιότητες, επικαλύψεις, σχέσεις (βλ. 2.3). Υπάρχουν επίσης ειδικά προβλήματα όπως:

1) Τι θα συλλεγεί

Απο τα παραδείγματα βλέπουμε οτι υπάρχουν μορφολογικά και συντακτικά σχήματα που τις εκφράζουν, αλλά και φρασεολογήματα και φρασεολογισμοί. Οι τελευταίοι αποτελούν ανεξάρτητες μονάδες και θα μπορούσαν να καταταχτούν στο λεξιλόγιο της γλώσσας. Γενικά πρέπει να διαπιστώσουμε αν υπάρχουν ιδιαίτερα γλωσσικά στοιχεία (ή συνδυασμοί τους) που τις δηλώνουν, δηλαδή τη συστηματικότητα αυτών των στοιχείων (γλωσσικές κατηγορίες κλπ.), που ενδιαφέρει περισσότερο.

2) Πώς θα συλλεγούν

Η ποικιλία των σχημάτων και των εκφράσεων που τις δηλώνουν είναι πολύ μεγάλη και απαιτεί μακροχρόνια συλλογή του υλικού, απο την καθημερινή ομιλία ως ειδικά επίπεδα προφορικού και γραπτού λόγου.

2.3 Σχέσεις και διασυνδέσεις

Σε συνάρτηση με τον ορισμό (2.1), πρέπει να διερευνηθεί αν αποτελούν υποπεριπτώσεις γενικότερων φαινομένων, αν παρουσιάζονται σε συζεύξεις λειτουργιών κλπ. Έτσι στην περιοχή των τροπικότητων είναι δυνατές ποικίλες εξετάσεις, π.χ. είναι δυνατό να διακρίνουμε αξιολογική (αξιότιμο-κατακριτό :: αποδεκτό-περιττό) και εκτιμητική (εκτίμηση-περιφρόνη-

ση :: θαυμασμός-χλεύη) τροπικότητα ή σχολιαστική (επιστημική, δοξαστική ?, πρβ. commentative του Posner) και θαυμαστική (αξιολογική ?, βουλητική ?), δηλαδή σχόλιο για κάτι που ειπώθηκε-σχόλιο αξιολογικό που ειπώθηκε. Είναι επίσης δυνατό να εξετάσουμε τα φαινόμενα αυτά με εκείνα που αναφέρονται στην επαύξηση και στο μετριασμό, στην απηχητικότητα κλπ. (βλ. Σετάτο, III, 7).

2.4 Κατατάξεις

Τα στοιχεία που θα επιλέξουμε μπορούν να καταταχτούν:

1) **κατα περιοχές του γλωσσικού συστήματος** (βλ. 3.)

2) **κατα ομιλητές και ομάδες ομιλητών, σχετικά με τις πραγματώσεις άλλων ομιλητών** (π.χ. του λόγου κοινών γνωστών, του ύφους λογοτεχνών, στίχων ποιητών κλπ.) ή του ίδιου του ομιλητή (πρβ. *Δέν τό 'πα καλά!* κλπ.)

3) **κατα απόψεις μελετητών**: αξιολογήσεις αξιολογήσεων (π.χ. απο γλωσσολόγους για τις αξιολογήσεις ομιλητών της γλώσσας), αξιολογήσεις προσωπικής γλωσσικής ικανότητας, π.χ. της προσωπικής φωνής (σε μερικές περιπτώσεις είναι εντυπωσιακή, σε πολλές δέν προκαλεί ενδιαφέρον, παρόλο που είναι κάθε φορά τελείως προσωπική) και της υποβολής της (δέν πρόκειται στις εντυπωσιακές περιπτώσεις για τυποποιημένες, πρβ. οικογενειακές επιτονίσεις, επιπέδου γλώσσας κλπ., αλλά για κάποιες αισθητικές ή βιοτικές σημασίες).

2.5 Αποτελέσματα

Τα αποτελέσματα των αξιολογικών και εκτιμητικών τροπικοτήτων είναι διαφόρων ειδών: κριτική και διόρθωση γλώσσας (πρβ. λανθασμένες χρήσεις της γλώσσας κλπ.), συναισθηματική στάση απέναντι στις πραγματώσεις της γλώσσας.

3. Μορφές και μέσα

Οι αξιολογικές και εκτιμητικές τροπικότητες εμφανίζονται με συγκεκριμένες χρήσεις ποικίλων γλωσσικών στοιχείων και συνδυασμών τους, όπως με (βλ. Σετάτο, 1994) τα εξής.

3.1 Διαστάσεις

3.11 Έκφρασης

1) **Μέρη του λόγου** (συνήθως σε συνδυασμό με άλλα στοιχεία)

- άρθρο: *ή ... ή ... ή ... μας έπρηξες!* (πρβ. *η διανθύντριά σου και η διευθύντριά σου... μας έπρηξες!*)
- ουσιαστικό: *εσμός, συρφετός* (βλ. 3.122)
- επίθετο: *καλό!* (= *ωραία τα είπες!*), *φοβερή διατύπωση!* *τρομερή έκφραση*
- αντωνυμία: *η αφεντιά σου τί θα κάνει;*

- αριθμητικό: *σαράντα ώρες σε περιμένω, χίλια δυό βάσανα*
- ρήμα: δοξαστικά (νομίζω, θαρρώ, πιστεύω, δέχομαι κλπ.) και αισθητικά (φαντάζομαι, σκέφτομαι, συμπεραίνω, υποψιάζομαι, φοβούμαι, αμφιβάλλω, ελπίζω κλπ.)
- επίρρημα: *μπράβο!* (= έτσι πρέπει να ειπωθεί!), *φανταστικά/απίθανα έξυπνος* κλπ. (επιρρήματα συναισθηματικής φόρτισης που γι' αυτό ανανεώνονται)
- πρόθεση: *πρβ. κατα του..., εναντίον του...* (σαφέστερη δήλωση της εχθρικότητας)
- σύνδεσμος: *πρβ. όταν και οπότεν* (= μόνο όταν)
- επιφώνημα: *άντää!* (= άντε *πάλι!*/ώχ *αμάν!*), *όχ!* (= τί ακούω!), *ούου!* (= μόνο αυτό!/φυσικά/βεβαίως), *χμ!* (= δέν ξέρω, μπορεί), *όπα!* (= *μπά, τί ακούω!*!, έκπληξη που δέν ταράζει).

Πρβ. και μόρια: *τώρα η γάτα είναι σπονδυλωτό αλλά...* (τώρα = το δέχομαι αυτό, αλλά στη συνέχεια της συζήτησής μας άς πάρουμε υπόψη οτι...), *...Μα έλα που δέν τον ενδιαφέρει (μα έλα = αντίθετα απ' ό,τι θα περίμενε κανείς), καλά ντέ!*

2) Γλωσσικές μονάδες διαφόρων βαθμίδων (βλ. και 3.111)

- προσωδιακά μέσα σε πλατιά χρήση: *έγινε ένα τρέξιμο!*, *έγινε τρέ-ξι-μό, ενα τρέξιμο, χ-χμ!* (= ακριβώς έτσι), *Σοκολάτα μ' ονοματεπώνυμο!* (είναι δυνατό!;) *Σοκολάτα μ' ονοματεπώνυμο!* (= πράγματι), *έξυπνος που είσαι!* (= άσε τις εξυπνάδες!)
- μορφολογικά μέσα: τύποι της λόγιας κλίσης (π.χ. *εις*, αιτιατική σε -ν και -ας (π.χ. *ανεφέρθη εις τας προόδους της ιατρικής*), *διατί;* (ειρωνικά))
- φρασεολογισμοί: *εξάπαντος, χωρίς άλλο*
- παροιμιακές φράσεις: *άρες μάρες κουκουάρες!*, *τρία πουλάκια κάθονταν...*

3) Τάξεις (συντακτικά μέσα και σχήματα)

- φρασεολογία: φρασεολογικά σχήματα (φρασεολογήματα): - *αλλά/και τί* - (π.χ. *βλάκας αλλά τί βλάκας*), - *μα πώς* - (π.χ. *δουλεύει μα πώς δουλεύει*), *ένα* - *σωστό -/- σωστός* (π.χ. *ένα σπίτι σωστό μέγαρο/σωστή σπιταρόνα κλπ.*, με συνώνυμα: *ένας κήπος κήπος σωστός/ζούγκλα σωστή κλπ.*), - *ντίπ* - (*χοντρός ντίπ χοντρός*), - *-άκι* (*ένα σπίτι σπιτάκι*), - *μου -άκι μου* (*σπίτι μου σπιτάκι μόν*), - *και πολύ* - (π.χ. *τρώει και πολύ τρώει*), - *και κακό* (π.χ. *κόσμος/χρήμα και κακό*), *ένας - και μισός* (*βλάκας, χτήνος*), - *και βάλε* (π.χ. *πέντε σπίτια και βάλε*), *ουτε κάν* - (*έξυπνος*), - *αυτό και μόνο* (η δουλειά), - ; *τίποτε/σιγά τώρα* (*δουλειά*), - *και πού εισαι ακόμα* (*δουλεντής*), - *τί να σου πώ!* (νόστιμο), - *πεντα-/κατα-* κλπ. - (π.χ. *ορφανό πεντάρφανο*), - *κοντά - κοντά, τρανός - τρανος*, - *να σου πετύχει!* (*βάρκα*), - *που* - (π.χ. *πηγες που πήγες*), *τί - και ξε-* - (π.χ. *τί δάσκαλος και ξεδάσκαλος*,

εγώ άλλο σου λέω) κλπ., πρβ. επίσης αυτός κι άλλος κανένανς!/και η αφεντιά του!, εμείς κι εμείς, μόνος και μοναχός, ίδιος κι ολόιδιος, τόσος κι άλλος τόσος, τέτοιος κι αποτέτοιος, δέκα δεκαπέντε, εκατό διακόσια (ξέρω γώ) – συντάγματα: Τα συνηθισμένα συντάγματα επίθετο+ουσιαστικό, επίρρημα+επίθετο/ρήμα/επίρρημα, είναι/γίνεται+κατηγορούμενο, που χρησιμοποιούνται για την αναφορική λειτουργία, εμφανίζονται και στις αξιολογικές και εκτιμητικές τροπικότητες με τα κατάλληλα επίθετα και επιρρήματα, π.χ. εξαιρετικό/απίθανο τρέξιμο, εξαιρετικά/απίθανα βαρύς, φέρθηκε (απίθανα) έξυπνα, το τρέξιμο ήταν απίθανο κλπ.

Ορισμένα σχήματα (βλ. και 3.113) εμφανίζονται με παραδειγματικές σχέσεις ποικίλων στοιχείων, όπως:

– Ø /και/αλλά (τι)/μα (τι)/άρα/δεν/που/έμ/έ/ναί κλπ. –, π.χ. διαβάζει διαβάζει (ενίσχυση), διαβάζει και διαβαζει (υπερβολή), διαβάζει δεν διαβάζει (ό,τι και αν συμβαίνει), διαβάζει που διαβάζει (αυτό είναι βέβαιο, δεδομένο), διαβάζει έμ διαβάζει (δέν μπορούμε να το αρνηθούμε), διαβάζει έ διαβάζει (τί νόμισες;!), διαβάζει ναί διαβάζει (έτσι έχουν τα πράγματα) κλπ., πρβ. και με διαφόρους τονισμούς: διαβάζει αλλά διαβάζει (σωστό και γερό διάβασμα), διαβάζει άρα διαβάζει (δέν κοροϊδεύει συνεπώς), διαβάζει ή διαβάζει; (καλό διάβασμα ή αυτό που λέει αυτός «διάβασμα»), διαβάζει όχι διαβάζει (όχι όπως έλεγε παλαιότερα κλπ.)

διηγηματικό να: κι αυτή να κάθεται και να μας κοιτάζει· καμιά αντίδραση (ενδιαφέρον για τον ομιλητή, πρβ. κι αυτή καθόταν και μας κοίταζε· καμιά αντίδραση!, όπου η έκφραση είναι ουδέτερη)

έκφραση αποδοκιμασίας ή επίκρισης με ερωτηματικές προτάσεις (βλ. Τζάρτζανο, 1946, § 205), προστακτική (βλ. Τζάρτζανο, 1946, § 193, 7), υποτακτική (βλ. Τζάρτζανο, 1946, § 199)

κατατάκτες και παραθέματα (βοηθητικά στοιχεία που διαφωτίζουν το νόημα και την λειτουργία των προηγούμενων, δηλώνοντας ταυτοχρόνως τη συναισθηματική στάση του ομιλητή)

ουσιαστικό: τρέξιμο και τίποτε παραπάνω!/και πάλι τρέξιμο/να σου πετύχει!/απο τα λίγα/και τί τρέξιμο!/που να τρίβεις τα μάτια σου!/ξεγυρισμένο!/με τα ούλα του!/για τα πανηγύρια!/του διαβόλου!/δε θα πεί τίποτε!/και άγιος ο Θεός!/που δέ λέγεται!/τί να σου πώ;!/πού να σ' τα λέω;!/να θέλεις!/άλλο πράγμα!/να δείς!/να δούν τα μάτια σου!/κι αυτό! κλπ. (οι φορτίσεις, θετικές ή αρνητικές, ποικίλλουν, πρβ. και τρέξιμο σάν της χελώνας, τρέξιμο σημειωτόν κλπ.), -μό δεν έχει! (π.χ. αυτή η ομιλία τελειωμό δεν έχει! κλπ.)

επίθετο: τρελός για δέσιμο!/απο τους λίγους/που δέ λέγεται!/με τα ούλα του!/που δέν υπάρχει άλλος!/τί να σου λέω;!/τρελάρας (βλ. 3.115)/θεότρελος (βλ. και 3.12)/και παλαβός/και τί τρελός! (βλ. 3.113)

ρήμα: *τρέχει λαγός!* (πρβ. *τρέχει σά λαγός/τρελός/άνεμος*)/με τα τέσσερα/δρομέας/δὲ θα πεί τίποτα!/άντε πιάσ' τον!/που να τον πάρει ο διάολος!/που να μὴν ἔτρεχε!/που να τρίβεις τα μάτια σου!/να μὴ βασκαθεῖ!/κακό χρόνο νά 'χει!/επιτέλους!/δόξα νά 'χει ο Θεός!/και πού 'σαι ἀκόμα;!/νισάφι πιά!/καλά να πάθει!/αυτό μας ἔλειπε!/αλίμονο κλπ., πρβ. *τρέχει he runs il court* (= σε ποιά γλώσσα θέλεις να σ' το πώ για να καταλάβεις;)

αντωνυμία: κανένας ντίπ/ψυχή!, μερικοί καναδού, τίποτε τίποτε βιβλία λέω, καθένας ὅλοι, ο τάδε ο αποτέτοιος, ἄλλος τρεχαγύρευε, το παιδί μου το δικό μου, ποιός; ποιός κερατάς; κλπ., πρβ. *μου είναι αντιπαθής* (γεγονός, πληροφορία) – *εμένα μου είναι αντιπαθής* (= μπορεί σ' εσένα ή σε άλλους να είναι συμπαθής, σ' εμένα όμως..., ἔτσι το εκτιμῶ εγώ)

επίρρημα: *ωραία θαυμάσια!/τί να σου πώ;!/που δὲ λέγεται!/πώς να σ' το πώ;!/δὲ λέει τίποτε!/δὲ θα πεί τίποτε!/ωραιότατα!/ας τα πούμε!* κλπ., πρβ. *ωραία για σένα/ωραία ωραία σε βλέπω μηλέα* (ειρωνική χρήση παροιμιακής φράσης).

Σειρά ὁρων (θέση στην πρόταση):

- προεξαγγελτικά/προθετικά/προτακτικά (βλ. Τζάρτζανο, 1946, § 53): *θαύμα θαυμάτων! Ο Κ..., Περίεργο πράμα! Μη..., Το φοβερότερο, που δὲν..., Κοίτα τί θα σου πώ!..., Δὲν ξέρω πώς να το πώ, αλλά..., –Πιστεύετε οτι... –Να σας πώ...* (προσοχή, επιφύλαξη κλπ.)
- μετεξαγγελτικά/επιτακτικά (βλ. Τζάρτζανο, 1946, § 53): *..., φοβερό πράμα!, ...περίεργο!*
- ενδοεξαγγελτικά/επενθετικά: *ο αδελφός μου, τί ατυχία!, δὲν τους βρήκε εκεί*
- θέμα και σχόλιο: γλωσσικά στοιχεία εκφωνήματος συνομιλητή ή ομιλητή+σχόλιο (συνήθως αναφωνητικά, βλ. και 4.2), π.χ. *Δε θέλει να πληρώσει;! Μωρε/Καλε τί μας λές;!/Τί λὲ ρε;!* κλπ., ενώ σε άλλες περιπτώσεις η πρόταση στοιχείου (πρώτη θέση στην πρόταση) είναι εμφατική.

4) Επίπεδα εκφοράς λόγου

Παρενθετικά, παρεκβατικά τμήματα εκφωνημάτων, π.χ. *Δὲν βρήκε τον διευθυντή* [*αν θέλεις το πιστεύεις/φαντάζεσαι την τσατίλα μου/χέχέχέ/χιμ!/έεε/δὲν υπερβάλλω*] και αποτάθηκε σ' έναν άσχετο.

5) Επαναλήψεις, π.χ. *Τί να κάνουμε; Αφου το πήρε το πήρε.*

3.12 Περιεχόμενου

1) Σημασιολογικά μέσα:

- *σάμπως ἔρχεται να την δει;!* (επικριτικό) – *μήπως ἔρχεται να την δει;!* (ουδέτερο), *ήθελες τάχα να...;* (αρνητική αξιολόγηση) – *ήθελες να...;* (ουδέτερο)
- *δημιουργεί καταστάσεις* (= κακές καταστάσεις)
- υποτακτικοί σύνδεσμοι ως παρατακτικοί: υποβολή αξιολόγησης και υπογράμμιση της αιτίας (*Γιατι...*), του αποτελέσματος (*Ίσως...*) κλπ.

2) Λεξιλογικά (βλ. και 3.111)

- φορτίσεις: *λεβέντης* (πρβ. *γενναίος*), *στίφος* (πρβ. *όμιλος*) κλπ.
- παραγωγή: υποκοριστικά και μεγεθυντικά επιθήματα (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 267-279, πρβ. και -*ωπός*, -*ιδερός*, -*ουλός*), λαϊκά επιθήματα (-*άκας*, -*αρία*, -*αριό*, -*τζής*, -*τζίδικο*, -*λίκι*, -*λου*, -*ούρα* κλπ.) στην ΚΝΕ (ποικίλες φορτίσεις)
- σύνθεση: πρώτα συνθετικά όπως *αρχι-*, *δυσ-*, *ευ-*, *υπερ-*, *παρα-*, *ημι-/μισο-*, *καλο-/κακο-*, *μεγαλο-/μικρο-*, *βαρυ-/ελαφρο-*, *φρεσκο-*, *ευκολο-*, *κουτσο-*, *πολυ-/λιγο-*, *παλιο-/κωλο-/βρομο-/προστυχο-/στραβο-/φτωχο-/χοντρο-/σκυλο-*, *θεο-*, πρβ. προσδιοριστικά σύνθετα, υποκοριστικά ρήματα
- έμμεση επίκριση: *θα μπορούσατε κάλλιστα να...*

3.13 Πραγματολογίας

1) Ρητορικά μέσα: πλεονασμού, λιτότητας κλπ., όπως (βλ. και 3.133, 4.1)

- αναδιπλωση: *δέν ξέρω δέν ξέρω μ' ενοχλεί το Παρίσι* (Σεφέρης)
- ειρωνεία: -*Έξι –Ο κώλος σου να φέξει!* (πρβ. *Μόνο έξι! Σπυδαία τα λάχανα!*), ειρωνικές μιμήσεις και διαστρεβλώσεις: *ο κύλιος πλόεδλος* (για έναν που προφέρει το ρ ως λ), *τί σέλει το παιζάκι μου;*, *του ίφιρι πιδί μ* (= *το έφερε παιδί μου*), *αυτά τα λολόδι-α ποιός τα έφερε;*
- επιδιόρθωση: *στο λόφο, προς το λόφο* (εκεί κοντά)

2) Αναφωνήσεις (βλ. και 4.1)

- *ά νά σου πώ!*, *κρίμα που...!*, *ορίστε που...!*, *φρίκη να...!* κλπ.
- *πού να πάρει ο διάολος!*, - *που να μή* - (π.χ. *το είδα που να μή το έβλεπα!*),
- *τρέχα γύρευε!* (π.χ. *η συγκοινωνία τρέχα γύρευε!* = ανύπαρκτη, αδιοργανωτη κλπ.), - *πέρα βρέχει!* (π.χ. *ο Γιάννης πέρα βρέχει!* = δέν κάνει τίποτε).

3.2 Λειτουργίες

1) Λειτουργίες της γλώσσας

- αναφορική: *δέν ξέρει να μιλήσει σάν άνθρωπος*
- βουλητική: *Θα ρθώ και στον προϋπολογισμό* (προς κάποιον που παρεμβαίνει), *αυτός, μή νομίζεις, δέν τό 'χει τίποτε να...*
- συναισθηματική: *Ε σου είπα δέν μπορώ. Τί 'ναι πάλι τούτο(ς)!*, *μή μου λές τέτοια, γιατί...*, *μάσα τα λόγια σου!*, *σιγά τα ωά!*
- φατική: *Έλα δώ!*, *Τί λέω!*, *πιό δυνατά!*, *πιό σιγά!*, *δέν ακούω/με ξεκούφανε*
- μεταγλωσσική: (ο ομιλητής για τα λόγια του) ..., *τί λέω!*, *!.../...πάλι μου ξέφυγε!*, *!.../δέν το είπα καλά...* (σχόλιο εκφωνήματος του ομιλητή), *...κάπως έτσι, αυτό πάλι τί σημαίνει!* (πρβ. *παπαρδέλες*, *τζιριτζάντζουλες*), σχετικά με γλωσσικές πραγματώσεις του ομιλητή πρβ. επίσης: *άν μπορώ να εκφραστώ έτσι/άν λέγεται έτσι/άν δέν κάνω λάθος/άς το πώ έτσι/δέν είναι καλή έκφραση* αλλά *τέλος πάντων/πώς να το πώ δέν ξέρω/ή καλύτερα.../δέν το*

είπα καλά· καλύτερα... κλπ., του συνομιλητή: *πώς μιλάς έτσι;!* κλπ., ενός τρίτου: *ας' τον αυτόν!, τί λέει και πώς τα λέει;!, αυτή δέν ξέρει να μιλήσει!, τα ξέρω τα ελληνικά του κλπ.*

2) Επιμέρους λειτουργίες

Η αξιολόγηση και εκτίμηση των γλωσσικών πραγματώσεων στην έκφραση και στο περιεχόμενο περιλαμβάνει πλήθος επιμέρους λειτουργίες και χρήσεις, όπως βάσει των κατατάξεων του Βοσταντζόγλου (1962): διαφωνία (*ποιός το λέει;!*), απαγόρευση (*ά όλα κι όλα;!*), ευκολία (*εδώ σε θέλω;!*), ευχή (*απ' το στόμα σου και στον Θεού τ' αυτί;!*), περιφρόνηση (*χαρά στο πράμα;!*), απαγοήτευση (*ας' τα! κλπ.*), ικανοποίηση (*επιτέλους;!*), έκπληξη (*μή χειρότερα!, νά τα μας!, απο πού κι ως πού;!*), αναμονή (*και πού 'σαι ακόμα;!*), πολυλογία (*σία και αράξαμε;!*), γνώση (*εμένα μου λές;!*), όριο (*ώς εδώ και μή παρέκει;!*), ετερότητα (*άλλο το ένα άλλο το άλλο;!*), ομοιότητα (*τί Γιάννης τί Γιαννάκης;!*), ασχεσία (*τί σχέση έχει;!*) κλπ (βλ. και παραπάνω).

3) Συνδυασμοί

Σε παραδείγματα όπως *–Πήγε εκδρομή –Πού να πάρει! Τον περίμενα όλη μέρα!* έχουμε κρίση της πληροφορίας που δίνεται απο τον συνομιλητή αλλά και προεξαγγελία αξιολογική των ακολούθων, που αποτελούν αιτιολόγηση της αξιολόγησης που προηγήθηκε.

4. Ειδικά θέματα

Οι αξιολογικές και εκτιμητικές τροπικότητες συνδέονται (κάποτε στενά) με άλλα γλωσσικά φαινόμενα, όπως:

1) Αναφωνήσεις (βλ. 3.131, 3.132, πρβ. και επιφωνήματα)

Πολλές περιπτώσεις αξιολογικών και εκτιμητικών τροπικοτήτων εκφράζονται με τη μορφή αναφωνήσεων (πρβ. και τα προσωδιακά στοιχεία τους).

2) Απηχητικότητα του λόγου (βλ. Σετάτο, ΙΙΙ, 7)

Η απηχητικότητα του λόγου εκφράζει συχνά τις τροπικότητες αυτές, π.χ. *–Θα... –Θά!* (= Δέν χρειάζεται να συνεχίσεις. Είναι πράγματα αβέβαια), *–Τί σου έκανε; –Και τί δε μου έκανε;!* (πρβ. προσωδιακά στοιχεία και τονισμό), *–Είναι ευγενικός άνθρωπος –Ο Γιάννης ευγενικός!* (= κάθε άλλο!, και με ειρωνική επιτόνιση).

3) Παιγνιώδης χρήση της γλώσσας (βλ. Σετάτο, 1997)

Απο παικτική διάθεση, ελαφριά ειρωνεία κλπ. γίνεται ενσυνείδητη χρήση κάποτε λανθασμένων εκφράσεων, για τις οποίες έγινε πολύς λόγος και διασκέδασε πολύς κόσμος, π.χ. *παρήγγειλέ μου έναν καφέ!*, ή εκφράσεων που δέν γίνονται απο όλους αντιληπτές ως ελαττωματικές, π.χ. *η notiam, η*

εξεταστική των πραγμάτων επιτροπή (όταν χρησιμοποιείται για ψύλλου πήδημα) κλπ. Στις περιπτώσεις αυτές κρύβεται μιιά αξιολογική θέση απέναντι σε πραγματώσεις της ΚΝΕ. Συστηματική εκμετάλλευση γίνεται απο γελοιογράφους και σατιρικούς συγγραφείς (σάτιρα έκφρασης και περιεχομένου του λόγου ομάδων ομιλητών, π.χ. στον Μπόστ). Η μίμηση της γλώσσας μπορεί να είναι θετική (πρότυπα ομιλίας κλπ.) ή αρνητική (παρωδία, ειρωνεία, συχνά με ειρωνικές επιτονίσεις ή άλλα προσωδιακά στοιχεία, π.χ. παύση πρίν απο το ξένο στοιχείο που μιμούμαστε), ενδεικτική και περιγραφική (π.χ. στον άμεσο λόγο και στον έμμεσο πλάγιο λόγο αφηγημάτων λογοτεχνίας κλπ.).

4) Αμφίσημες περιπτώσεις

Κάποτε, ιδίως στον γραπτό λόγο, ορισμένες πραγματώσεις του λόγου είναι αμφίσημες ή ερμηνεύονται απο τα συμφραζόμενα, τον ιδιαίτερο επιτονισμό κλπ., π.χ. -... -Γιά ξαναπές το!/Πώς το είπες;! (εδώ τα σημεία στίξης δέν επαρκούν για να διακρίνουν την παράκληση επανάληψης απο την θυμωμένη εκφορά, που αποτελεί και κάποια αξιολόγηση της έκφρασης ή του περιεχομένου του συνομιλητή).

5) Προέλευση και δημιουργία

Αξιολογικές και εκτιμητικές εκφράσεις δημιουργούνται συνεχώς, υπάρχουν όμως οι τυποποιημένες και καθιερωμένες, των οποίων η προέλευση πρέπει να διερευνηθεί, π.χ. *όχι παίζουμε!*, που πρέπει να προέρχεται απο την έκφραση *όχι, παίζουμε* (-Ετοιμάσατε τα έγγραφα; -Όχι, παίζουμε = φυσικά τα ετοιμάσαμε, μας βλέπεις να παίζουμε; κλπ.) με ορισμένες προσωδιακές αλλαγές, που χαρακτηρίζουν τα φαινόμενα που εξετάζουμε.

5. Συμπέρασμα

Η γλώσσα διαθέτει ποικιλότατα μέσα για την έκφραση των αξιολογικών και εκτιμητικών τροπικοτήτων με περισσότερο ή λιγότερο συστηματικό τρόπο. Η ύπαρξή τους δείχνει την προσοχή και το ενδιαφέρον των ομιλητών όχι μόνο για το περιεχόμενο των λόγων αλλά και για τη διαμόρφωση του εκφωνήματος, για την κριτική της γλώσσας.

Βοσταντζόγλου Π., *Αντιλεξικόν*, Αθήναι 1962.

Σετάτος Μ., «Γλωσσικές κατηγορίες της κοινής νεοελληνικής», στο *Γλωσσολογικές Μελέτες*, Θεσσαλονίκη 1994.

Σετάτος Μ., «Οι λειτουργίες της γλώσσας», *Φιλολογος* 65 (1991).

Σετάτος Μ., «Η απηχητικότητα του λόγου στην κοινή νεοελληνική», βλ. III, 7.

Σετάρτος Μ., «Κριτική, αισθητική και ηθική της γλώσσας», *ΕΕΦΣΠΘ Τμήμα Φιλολογίας* 7 (1998).

Τζάρτζανος Α., *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, Εν Αθήναις 1946-53.

Τριανταφυλλίδης Μ., *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*, Θεσσαλονίκη 1991.

PIZA ΚΑΙ ΘΕΜΑ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. Εισαγωγικά

Η διάκριση ρίζας και θέματος είναι σημαντική για την αρχαία ελληνική (ΑΕ) και ινδοευρωπαϊκή γραμματική (πρβ. κλίση φωνηεντικών και συμφωνικών θεμάτων, θεματικά φωνήεντα στην κλίση ρημάτων κλπ.), αλλά σπανίως εφαρμόζεται στην νέα ελληνική (ΝΕ), π.χ. στη μορφολογία της κοινής νεοελληνικής (ΚΝΕ), όπου χρησιμοποιείται κυρίως η κατηγορία του θέματος (πρβ. γραμματικές Τριανταφυλλίδη 1991, Mackridge 1985, Τσοπανάκη 1994, κλπ.) ή των θεμάτων (πρβ. λέξεις με δύο θέματα, θέματα ρημάτων, βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 243-245, 864, 915). Η γραμματική Τριανταφυλλίδη χρησιμοποιεί την κατηγορία της ρίζας σε ορισμένα σημεία, π.χ. «ίδια παραγωγική κατάληξη με διαφορετική ρίζα: *πατέρας πατρικός-πατερικός*» (§ 246), «Μιά λέξη που δεν γίνεται απο άλλη παρά σχηματίζεται απο μιá ρίζα ή ένα αρχικό θέμα, áμα προσθέσουμε σ' αυτό μιá κατάληξη, λέγεται ριζική λέξη» (§ 235, όπου φαίνεται και η σχέση της με το θέμα: ρίζα = αρχικό θέμα). Το θέμα ορίζεται σ' αυτήν (§ 473) ως «το αμετάβλητο μέρος προς την αρχή της κλιτής λέξης...: *ουραν-ός, τρέχ-ω, ακού-ω*» και περαιτέρω γίνεται διάκριση λέξεων με δύο θέματα (ανισοσύλλαβα, § 244, π.χ. *κρεο-πωλείο-κρεοφάγος-κρεατ-ερός, κρεατ-ινή* (εβδομάδα), *κρεατοελιά*, § 245: *πεισμ-ώνω-πεισματ-ώνω*, διπλόμορφα ουσιαστικά, §§ 609-610, π.χ. *γέροντας-γέρος*, ρηματικά θέματα, § 861, π.χ. *δέν-ω, δέσ-ω, δέθ-ηκα* (πρβ. και *τρωγ-ο-πίνω-φαγ-ώσιμο*), θεματικών φωνηέντων (φωνήεντα ή δίψηφα της συλλαβής πριν απο την κατάληξη, § 864, πρβ. διαφορετικό ενμέρει περιεχόμενο του όρου στην γραμματική της ΑΕ: θεματικά φωνήεντα και σύμφωνα, π.χ. *λύκ-ο-ς, ζω-ή, κόλαξ* (= *κόλακ-ς*) *έ-χ-ο-μεν-τί-θε-μεν* κλπ.).

2. Συγχρονική και διαχρονική θεώρηση

Η συγχρονική ανάλυση αποσκοπεί στη διαπίστωση των κανόνων του γλωσσικού συστήματος που αναγνωρίζει το γλωσσικό αίσθημα, ενώ η διαχρονική (πρβ. ιστορικοσυγκριτική γλωσσολογία) προσπαθεί να βρεί τα διαδοχικά συγχρονικά συστήματα κατα την εξέλιξη μιáς γλώσσας, πρβ. ΚΝΕ *στήθ-ος, στήθ-ους, στήθ-η* και *στήθ-ια, στηθιο-κόκαλο, στηθ-ο-κοπιέμαι* απο

τα ΑΕ *στήθος-∅*, **στήθεσ-ος* > *στήθε-ος* > *στήθ-ους*, πρβ. και μυκηναϊκά *pa-we-a₂* = *φάρFea* > *φάρεα*, *μένος-∅*, *μένους* με τα συνσκριτικά *manas-*, *manasas*.

Η θεώρηση ρίζας και θέματος στην ΚΝΕ δέν πρέπει να περιοριστεί μόνο στην κλίση αλλά να επεκταθεί και στα άκλιτα, εφόσον πρέπει να εξετάσουμε και την παραγωγή και σύνθεση (πρβ. *γλυκοαίματος-καθαρόαιμος*, *αντί-αντί-ς* κλπ.). Τα λόγια στοιχεία της ΚΝΕ εισήγαγαν στοιχεία της ΑΕ στο σύστημα της κοινής και μάλιστα την θεματική ποικιλία που υπήρχε ήδη στα ΑΕ (πρβ. *αιματο-χυσία-αιμο-βόρος*, *υδατό-πτωση-υδρό-βιος-υδαρής* κλπ.).

3. Δυσκολίες ανάλυσης

Η γλωσσολογική ανάλυση, στην εξέταση της ρίζας και του θέματος, συναντά δυσκολίες όπως:

- πολυτυπία κλίσης: *είπα-π-ές-π-ώ* (βλ. 5.), *πατέρ-ας/πατέρ-α/πατέρ-ες* αλλά και *πατερά-δες* (οπότε *πατέρα-ς*), πρβ. πολυφυία λεξιλογίου: εκτός της διφυΐας δημοτικών και λόγιων στοιχείων υπάρχουν λαϊκά, ξένα και διαλεκτικά στοιχεία (βλ. 6.2), π.χ. *μιανού*, *ταξιά*, *ήσαντε*
- συνεξέταση παραγωγής και σύνθεσης: πρβ. *δέν-ω-έ-δεσ-α* αλλά *δέ-ση* (πρβ. *δε-τός*, βλ. 8., αλλά θα μπορούσε να υποστηριχτεί συγχρονικά η προέλευση απο ένα *δέσ-ση*), *μεγαλ-ό-σωμος-μεγα-θήριο* κλπ., διπλόμορφα (βλ. 5.)
- φρασεολογία: *σσ τό διάλο!*
- εκφορά: *πά-ει χάθηκε!-δεν πάει/πά να λέει ό,τι θέλει!*
- ελλείψεις: *πραματευτής* (λείπει το *πραματεύω*)-*πραγματευτής* (*πραγματεύομαι*)
- γλωσσικό αίσθημα, που αντιτίθεται συχνά στη γλωσσολογική ετυμολογική θεώρηση (διαχρονική εξέταση), π.χ. οι ομιλητές της ΚΝΕ μπορούν να θεωρούν τους τύπους *έρχομαι-ήρθα* ετυμολογικά συγγενείς, ενώ η ετυμολογία τους είναι διαφορετική (πρβ. *ήλθον* < *έλεύσομαι*, *έλεύθω* κλπ.), *μέρος/μέρ-ους/μέρ-η/μερ-ικός*, *μερο-λήπτης* αλλά ΑΕ *μέρος-/*μερεσ-ος* > *μέρεος* > *μέρους*, **μερεσ-α* > *μέρεα* > *μέρη*, *μερ-ίζω* κλπ. (πρβ. ΚΝΕ: *μερ-ιά*)
- πραγματώσεις του συστήματος: δυσκολίες κλίσης, παραγωγής, σύνθεσης κατα τις στιγμιαίες δημιουργίες των ομιλητών, πρβ. *στερούνται-στεριούνται-στερ-ιένται* κλπ.

Για να αντιμετωπιστούν οι δυσκολίες και για να διαπιστωθεί το σύστημα ριζών και θεμάτων της ΚΝΕ, χρειάζεται να πάρουμε υπόψη μας την κλίση, παραγωγή, σύνθεση, φρασεολογία και τα επίπεδα γλώσσας. Στην

εξέταση αυτή μπορεί να συμβάλει και η πειραματική έρευνα, π.χ. ο άμεσος σχηματισμός απο ομιλητές παράγωγων και σύνθετων απο ρήματα, ουσιαστικά κλπ. με δοσμένα παραγωγικά επιθήματα, π.χ. με το *-της* για τα *βλέπω* (*βλέπτης/βλέφτης*), *τρώω* (?) κλπ., με το *-άρω/-έρνω*, π.χ. *στόπ* (*στοπ-άρω*), *γκόλ* (*γκολ-άρω*) κλπ., ή συνθετικά στοιχεία, π.χ. *τρελός+παιδί* (*τρελό-παιδο*, *τρελο-παιδί*), *κρέας+φα(γ)ί* (*κρεο-φά(γ)ι-κρεατο-φά(γ)ι-κρεατό-φαγο*, *κρεατο-φά(γ)ι*), *παράθυρο+βούρτσα* (*παραθυρό-βουρτσα*, *παραθυρο-βούρτσα*) κλπ.

Τα λόγια στοιχεία της KNE δημιουργούν δυσκολίες στην εύρεση της ρίζας ή του θέματος, παρά τον εμπλουτισμό της έκφρασης, όπως στις περιπτώσεις *καίω-έκαψα/κάψη-καύση/κάηκα/καημένος-καμένος*, *πίνω-ήπια/πιόμα*, *πιωτό/πότης*, *πόση* (θέματα: *πιν-*, *π-*, *πιο-*, *πο-*), *διαβαίνω*, *διάβηκα/διάβαση*, *κατεβαίνω-κατέβηκα/κατεβασιά-κατάβαση*, *θέτω-έθεσα-θέση*, *πρβ.* και *διδάσκω-δίδαξα-δίδαχē*.

Πολλαπλοί τύποι εμφανίζονται και σε δημοτικές λέξεις, π.χ. *βρέχω-έβρεξα-βρέχομαι-βράχηκα*, *βρέχτηκα/βρεγμένος*, *βρεμένος/βρέξιμο*, *κάθομαι-κάθησα* (πρβ. και *καθίζω-κάθισα*), *έκατσα*, *αφήνω-άφησα/αφήκα-αφέθηκα* κλπ., όπως και απλοποιήσεις, π.χ. με αποκοπή (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, § 343), όπως *φουσκοθαλασσιά*, *κλειδομανταλώνω*, *ξημεροβραδιάζομαι*, *ζωντοχήρος*.

4. Βάσεις ανάλυσης

Η μορφολογική ανάλυση της KNE επιτρέπει την προσέγγιση της διάκρισης ρίζας-θέματος, εφόσον διακρίνουμε τα μορφήματα που παίρνουν μέρος στην κατασκευή των τύπων, πράγμα δυνατό στις περισσότερες περιπτώσεις, όπως:

- άκλιτα: διαφόρων κατηγοριών, π.χ. όσα δέν αναλύονται περαιτέρω (*πέρα*, *αντίκρυ/αντικρύ* κλπ., *σπόρ*, *γκόλ* κλπ., *τώρα*, *σήμερα* κλπ., που μόνο διαχρονικά ετυμολογούνται απο τα *τῆ ὥρα*, *σήμερον* < *τήμερον* < **κιάμερον* < **κιό-ή-μέρα*), όσα αναλύονται σε συστατικά μέρη (*μόν-ο*, *καλ-ά*, *ακόμη/ακόμα*, *κατόπι(ν)*, *παντού-πάντα*, (*ε*)*μπρός*, *μέσ(α)*, *ολο-ένα*, *ολ-ημερί-ς*, *αποβραδ-ίς*, *επι-κεφαλ-ής*, *μονο-μιά-ς*, *με-μιά-ς*, *εντελ-ώς*, *αντί(ς)*, *καθαυτ-ό-καθαυτ-ού* κλπ., πρβ. και φαινόμενα αποβολής φωνηέντων σε σύνθετες λέξεις, π.χ. *ξαναιίδα* > *ξανά-δα*, *συχνά+ρωτώ* > *συχν-ο-ρωτώ* κλπ.)
- παραγωγικά επιθήματα, π.χ. *-άρης* (πρβ. *φούρν-αρής/φουρνάρ-ηδες/φουρναρ-αίοι*: *φουρνάρη-δες/φουρναρ-αίοι*), *πραματευτ-ής/πραματευτ-ή/πραματευτ-ές/πραματευτ-άδες* αλλά και *πραματευ-τής/πραματευ-τή-δες*, πρβ. *ζηλι-άρης* < *ζηλι-α* ή *ζηλ'-α*, οπότε *δεχόμαστε* και *φώνημα* /λ'/, ή *ζηλ-ιάρης*
- καταλήξεις: *-ος* (*λόγ-ος/λόγ-ου/λόγ-ο/λόγ-ε/λόγ-οι/λόγ-ων/λόγ-ους*, αλλά

πρβ. και λόγι-α, μοιρο-λόγ-ι/μοιρο-λόγι-α και μοιρο-λό-ι/μοιρο-λό-για = μοιρο-λό-για), -ας (πατέρ-ας/πατέρ-α/πατέρ-ες αλλά και πατερά-δες, οπότε πατέρα-ς, πρβ. αντίθετα αδελφ-ή/αδελφ-ές/αδελφ-άδες)

- ρηματικά μορφήματα: η ανάλυση των ρηματικών τύπων επιτρέπει τη διάκριση ρηματικών επιθημάτων (-ίζω, -ώνω κλπ., πρβ. και κοιτ-άζω-κοιτώ), ρηματικών θεμάτων (όψεις: τρέχ-ω-έ-τρεξ-α, φέρν-ω-έ-φερ-α κλπ.), απο τα οποία μπορούμε να διακρίνουμε στοιχεία όπως φωνηεντικές διαφορές (μέν-ω-έ-μειν-α), συμφωνικές (κάν-ω-έ-καμ-α, πέφτ-ω-έ-πεσ-α, πίν-ω-ήπια κλπ.), φωνηεντικές και συμφωνικές (δέρν-ω-έ-δειρ-α-δάρ-θηκα), λεξηματικές (βλέπω-είδα), μορφήματα ενεργητικού αορίστου (-σ-), παθητικού αορίστου (-(θ)ηκ-) κλπ.
- σύνθετες λέξεις: παρουσιάζουν συχνά διαφορετικές μορφές του θέματος (π.χ. μεγαλό-σωμ-ος και μεγαλο-σώματ-ος με αντίθεση λόγιου-δημοτικού, πρβ. σωματο-τρίφτης αλλά σωμ-ασκία, ριζό-γαλ-ο αλλά γαλατ-ο-μπούρεκ-ο, στοματ-ο-πάθεια αλλά στομ-αλγία, μυριό-στομ-ος/χρυσό-στομ-ος/πηγαδό-στομ-ος, κεφτεδ-ο-φαγ-άς αλλά πατατοκεφτές κλπ., πρβ. και περιπτώσεις όπως μαναβ-ο-μπακάλ-ηδες και όχι *μαναβηδομπακάληδες (στα ανισοσύλλαβα σε -ης δέν χρησιμοποιείται το θέμα σε -ηδ- ως πρώτο συνθετικό) και συνδετικό φωνήεν (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 337-339), π.χ. παραδ-ό-πιστος, παπαδ-ο-παιδί/παπαδ-ο-λόγι κλπ. (πρβ. και μεγαλ-ού-πολη-Μεγαλ-ό-πολη-Νεά-πολη-νεκρ-ό-πολη κλπ.)
- θεματικό φωνήεν (= το φωνήεν του θέματος και όχι το φωνήεν μεταξύ θέματος και καταλήξεως της αρχαίας ελληνικής): συμβάλλει συχνά στη διάκριση των ρηματικών θεμάτων, όπως μένω-έμεινα, παραγγέλνω-παράγγειλα, γέρνω-έγειρα (πρβ. γέρισμο, γερμένος), δέρνω-έδειρα (πρβ. δάρσιμο, δάρθηκα), αρταίνω-άρτυσα, γδέρνω-έγδαρα, ντρέπομαι-ντράπηκα, σέρνω-έσυρα (πρβ. και διασύρω-διέσυρα), φεύγω-έφυγα, αλλά και κρίνω-έκρινα, αρέσω-άρεσα, προβάλλω-πρόβαλα, πλύνω-έπλυνα (αλλά και πλένω, που έτσι διαφοροποιείται, πρβ. το λαϊκό κρένω), γίνομαι-έγινα (πρβ. και γενώ)
- συνδετικό φωνήεν: των σύνθετων λέξεων (βλ. και παραπάνω), όπως πηγαινόερχομαι (και πηγαινόρχομαι, πρβ. και γλυκ-ανάλατος αλλά μεγαλ-ο-αστός, λιγόνμερος, νυχτόμερα αλλά και αποθανατίζω αντί απαθανατίζω), αλλά και των ρηματικών τύπων, πρβ. γράψ-ετε-γράψ-τε!, πηγαίν-ου-με-πά-με, αγάπ-η-σ-α-γέλ-α-σ-α.

5. Ποικιλία

Η ποικιλία ριζών και θεμάτων ενός λεξήματος είναι χαρακτηριστική της ελληνικής, απο την αρχαία ως την νέα. Ιδιαίτερα η KNE, λόγω της

πολυφυΐας της (βλ. 3.), εμφανίζει ποικιλία, δηλαδή:

- διπλόμορφα (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 608-613, λέξεις με δύο τύπους κλίσης = διπλή κλίση): *γέροντ-ας-γέρ-ος* κλπ. (καί στους δύο αριθμούς *ελέφαντας/ελέφας*, *Αρτέμιδα/Αρτεμη* (μόνο στον ενικό), *έρωτας/έρως* (στην ονομαστική ενικού), *δεσποινίδα/δεσποινίς* (στην κλητική ενικού), *ημέρα/μέρα*, *πράγμα/πράμα* κλπ. (ουδέτερο-λαϊκό), διπλοί τύποι (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, § 245): *πεισμ-ώνω-πεισματο-ώνω* (πρβ. *πείσμ-ωμα-πεισμάτ-ωμα*)
- λέξεις με δύο θέματα (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 243-245, λέξεις με διαφορετικούς τύπους στην κλίση): ουσιαστικά, των οποίων συνήθως τα παράγωγα και συχνά τα σύνθετα σχηματίζονται απο τον ανισοσύλλαβο τύπο (*παππ-ούλης-παππουδ-άκι*, *αλεπό-γουνά / αλεπό-πουλό / αλεπο-φωλιά-αλεπουδ-ά-κι / αλεπουδ-ιά / αλεπουδ-ίσιος*, *γαλό-χορτο / ασπρογαλ-ιάζω-γαλατ-άκι / γαλατ-άς / γαλατ-άδικο / γαλατ-ένιος / γαλατ-ερός / γαλατό-πιτα / γαλό-χορτο*, *κρεατ-ερός / κρεατ-ινός / κρεατο-ελιά / κρεατο-σάνιδο / κρεατο-κεφτές-κρε-ο-πωλείο / κρε-ο-φάγος* (πρβ. αντίθεση δημοτικών-λογίων), *(αι)ματ-ώνω / αιματ-ο-βαμμένος / γλυκο-αίματ-ος / αιμ-ο-σφαίριο / αιμο-ρραγία / αιμο-βόρος / αιμο-δοσία / καθαρό-αιμος / ψύχρ-αιμ-ος* αλλά και *αιματ-ο-χυσία/αιματ-ο-βάφω* (δημοτικά-λόγια, πρβ. και διπλούς τύπους παραπάνω), θέματα ρημάτων (ενεστώτα-αορίστου, ενεργητικών και παθητικών: *τρωγ-ο-πίνω-φαγ-ώσιμο* αλλά και πολυμορφία όπως *μπαίνω-μπήκα-μπώ*), πρβ. και διαφορετικά ρηματικά επιθήματα (*ανθ-ίζω-ανθ-ώ*, *γυρ-ίζω-γυρν-ώ*, *σπάζω-σπάνω*, *βάζω-βάνω* (ουδέτερο-λαϊκό), *κοιτ-άζω-κοιτ-ώ*)
- συνδυετικά φωνήεντα, *βαρυ-στομαχιά* αλλά *βαρι-ό-μοιρος* (πρβ. *βαρύς-βαριός*), *μακρυ-λαίμης-μακρ-ο-λαίμης* (πρβ. *μακρύς-μακρός*)
- επιφανειακή ποικιλία, *γαλατ-άς-γαλο-πούλα* (< *γάλος* = διάνος), *γραμματ-ο-διδάσκαλος-γραμμ-ο-σύρτης* (< *γραμμή*), *χρωματ-ο-γραφία-χρωμ-ο-γραφία* (δάνειο, αλλά πρβ. *αιματόχρωμ-ος*)
- αμφίβολες κατασκευές, *νυφ-ο-στόλι-***νυφιδ-ο-στόλι*
- αδύνατες κατασκευές: τα ρηματικά ουσιαστικά σε -*σιμο* ως πρώτα συνθετικά
- ιδιολεκτικά στοιχεία: *γρι-ά γριναίκα-γριά φωνή* (Καζαντζάκης, *Οδύσσεια*), πρβ. και συνιζήσεις που διαδίδονται όπως *πανεπιστήμιου*).

6. Σημασίες και φορτίσεις

Η ποικιλία (βλ. 5.) των κατασκευών δεν είναι πάντα ισοδύναμη αλλά διαφοροποιείται κατα τα εξής:

1) Σημασία

Η διαφοροποίηση κατα τη σημασία αφορά:

- διάκριση ουσιαστικού-επιθέτου, π.χ. *γεροντοκόρη/γεροντοπαλλήκαρο* (κόρη/παλληκάρη γέροντας, πρβ. κατατάκτες), *γεροντοφέρνω* (φέρνομαι σάν γέροντας) κλπ. -*γεροκαπετάνιος* (γέρος καπετάνιος, πρβ. επιθετικό προσδιορισμό), *γερόλυκος* (σάν γέρικος λύκος), *γεροκολασμένος* (γέρος κολασμένος), πρβ. και τα παράγωγα *γεροντικός* (ηλικία, κοινωνική θέση) -*γέρικος* (ηλικία), *γεροντάματα-γεράματα*, *Παπαγιάννης* (= ο παπάς Γιάννης) -*Παπαδογιάννης* (= ο Γιάννης του παπά, προσδιοριστικό σύνθετο)
- διάκριση κατηγορίας της σύνθετης λέξης, π.χ. *σωματοτρίφτης* (πρώτο συνθετικό, αντικειμενικό σύνθετο)-*μεγαλόσωμος* (δεύτερο συνθετικό, κτητικό σύνθετο), *δερματέμπορος/δερματοπάθεια* κλπ. -*παχύδερμος/σκληρόδερμος/λεπτόδερμος/ερυθρόδερμος/γυμνόδερμος*, αλλά *μωοδερματικός-επιδερμικός*, πρβ. και *δερμάτ-ινος*.

2) Φορτίσεις

Η διαφοροποίηση αφορά αντιθέσεις:

- επιπέδων της γλώσσας, π.χ. αντίθεση δημοτικών-λαϊκών στοιχείων όπως *Θεσσαλονικιός* (μόνο έτσι απο τους Θεσσαλονικείς) - *Σαλονικιός, μπελάς-μπελιάς*, δημοτικών-λόγιων όπως *αιματοβραχτος/αιματοκύλισμα/γλυκοαίματος* κλπ. -*αιμοβόρος/θερμόαιμος* κλπ. (αλλά πρβ. και *αιματοχυσία/αιματοβαφής*), *μεγαλοβδόμαδο/Μεγαλόχαρη/μεγαλοπιάνομαι/Μεγαλέξαντρος-μεγαθήριο/μεγάφωνο*, πρβ. και *Μέγας Αλέξανδρος/αθηναίικος-αθηναϊκός*, κάποτε και *ήταν* (δημοτικό) -*ήσαν* (λόγιο) -*ήσαντε* (διαλεκτικό)
- ειρωνείας, παικτικής διάθεσης κλπ., π.χ. *εμπαλωματική λύση* (λόγιος τύπος δημοτικού λεξήματος), *η βαψιματική σου τέχνη*
- κλίμακας χαρακτηρισμού, π.χ. *γαλατοκομία-γαλακτοκομία* (πιό επίσημο), *γαλατομπούρεκο-γαλακτομπούρεκο* (δημοτικό-λόγιο).

3) Απροσδιόριστες διαφορές

Οι διαφορές σημασιών ή φορτίσεων δέν είναι κάποτε σαφείς και η αντίθεση τείνει προς φρασεολογικές κλπ. διαφοροποιήσεις, όπως:

- *δράκοντας/δρακόντισσα/δρακοντόκαστρο/δρακοντοσπηλιά* κλπ. - *δράκος* (κυρίως σε παρομοιώσεις και μεταφορές: *τρώει σά δράκος, δυνατός σά δράκος, δράκος* (= νεογέννητο)/*δράκαινα*)
- *πολιτικός* (< *πολίτης*)-*πολίτικος* (< *Πολίτης* < *Πόλη*), πρβ. και *πολιτεia-κός* (< *πολιτεία*)
- *μηνώ-μηνύω* (αβέβαιη σύνδεση κατα ομιλητές)
- *αγαπώ-αγαπάω* (λαϊκότερο), *κρατάς* (δημοτικό) -*κρατείς* (λόγιο).

7. Δημιουργία

Η συνεχής δημιουργία των καθημερινών πραγματώσεων της ΚΝΕ

(προφορική και γραπτή), οι χρήσεις διαλεκτικών και ξένων στοιχείων, οι ιδιολεκτικές κατασκευές κλπ. δίνουν μιὰ εικόνα όχι μόνο των δυνατοτήτων του συστήματος της κοινής αλλά και του γλωσσικού αισθήματος, των παρεκβολών και της κλίμακας των αποδεκτών πραγματώσεων της γλώσσας.

Η εξέταση των βραχύβιων συχνά κατασκευών αλλά και εκείνων που επιβιώνουν, εξαπλώνονται και καθιερώνονται (βλ. 5.) δείχνει ότι εκείνο που προέχει είναι η κάλυψη των εκφραστικών αναγκών, όπου η αναλογία παίζει σημαντικό ρόλο. Ορισμένες κατασκευές δεν είναι αποδεκτές και καλύπτονται με άλλες γλωσσικές εκφράσεις, π.χ. **ποδική πληγή/*ποδικό λουτρό* με τα *πληγή/λουτρό του ποδιού/πληγή στο πόδι/?λουτρό στο πόδι/ποδόλουτρο/?ποδοπληγή* (πρβ. και *ποδαρικό*).

Η συμπλήρωση κενών του λεξιλογίου και η κατασκευή νέων λέξεων (παραγωγή, σύνθεση) και φρασεολογισμών είναι μιὰ πλευρά του ζωντανού οργανισμού της γλώσσας, παρά τις συχνά αδόκιμες κατασκευές (πρβ. και λεξικό Κουμανούδη). Στην προσπάθεια αυτή ορισμένα γλωσσικά στοιχεία φαίνεται ότι προσφέρονται ως καταλληλότερα και η χρήση τους επεκτείνεται, π.χ. *ευλάβεια/ευλαβικός* αλλά *συμπάθεια*/(κενό που μπορεί να καλυφθεί με παράγωγο σε *-ιακός/-ιακός*, π.χ. *συμπαθιακός*, ενώ το *συμπαθητικός* δεν αναφέρεται στη *συμπάθεια* αλλά στο *συμπαθώ*), *κλητήρας/κλητηριακός*, ενώ το **κλητηρικός* δεν φαίνεται να ικανοποιεί το γλωσσικό αίσθημα, *πολιτισμικός* (= του πολιτισμού) φαίνεται να υποκαθιστά το *πολιτιστικός*, ίσως επειδή τα *-τικός* είναι ρηματικά επίθετα ενεργητικής διάθεσης, πρβ. *εκπολιτιστικός, ονοματικός-ονομαστικός* κλπ., βλ. Σετάτο, 1991), πρβ. *ανοιξοκαιριά* (πρβ. *άνοιξε ο καιρός*), *αδελφικός-αδελφάδικος* (των *αδελφάδων*), *βρίσκω/ήβρα/βρέθηκα/βρέσιμο, πηγαίνω/πάω/πήγα/πηγαίμος/πάισιμο*.

Όταν η παραγωγή είναι δύσκολη χρησιμοποιούνται άλλα μέσα, π.χ. *βγαίνω/βγήκα/(σ)το έβγα* κλπ.

Οι διακρίσεις κάποτε ατονούν, π.χ. *κάνω-έκανα* (σπανιότερα *έκαμα*, πρβ. *καμωμένος*, παρά τη σύμπτωση του θέματος αορίστου και παρατατικού, αλλά πρβ. και τη χρήση του *κάνω* ως τροπικού ρήματος), πρβ. και τις μεταπτωτικές μορφές θεμάτων όπως *τρέμω-τρόμος, λέγω-λόγος* κλπ., που σήμερα συνδέονται μόνο σημασιολογικά και σε ορισμένες περιπτώσεις λείπει αυτή η σχέση, π.χ. *τρέπω-τρόπος*, ενώ στα αρχαία ελληνικά ήταν αρκετά ζωντανό το ινδοευρωπαϊκό αυτό γλωσσικό φαινόμενο.

8. Συμπεράσματα

Η κλίση της KNE στηρίζεται σε θέματα, με την τάση να διατηρούνται σταθερά (πρβ. ανισοσύλλαβα) και με βασικές αντιθέσεις, όπως στα ρηματικά θέματα (έκφραση όψεων), σε κατηγορίες ουδετέρων ουσιαστικών (ανι-

σοσύλλαβα, π.χ. σώμα-σώματ-α, πρβ. ένσωμ-ος-σωματ-έμπορος) κλπ. Η συνολική όμως εξέταση κλίσης, παραγωγής και σύνθεσης (ποικιλία μορφών λεξημάτων) δείχνει ότι υπάρχει και η κατηγορία της ρίζας των λέξεων, η οποία εμφανίζεται σταθερή (π.χ. γράφ-ω/έ-γραψα < έ-γραφ-σ-α/γραφ-ή/γράψιμο < γράφ-σιμο/γραφ-τός/γραμ-μένος/γραφ-ο-μανία) και αλλαγμένη (σε φωνηεντικά στοιχεία, π.χ. ντρέπομαι-ντράπηκα, ενώ τα λέγω-λόγος είναι νεκρά σήμερα, και σε συμφωνικά, π.χ. φέρν-ω-έ-φερ-α, πέφτω-έπεσα, διδάσκω-δίδαξα, βάζω-έβαλα, ενώ το κάθομαι-έκατσα παρουσιάζει μόνο επιφανειακή διαφορά καθώς προέρχεται από το έ-καθ-σα), ποικίλη (π.χ. στα καίω, πίνω, βλ. 3.) και ασαφούς συγγενείας (π.χ. είμαι-ήμουν: [í-me, í-mun], πρβ. γλωσσικό αίσθημα). Η ανάλυση των τύπων οδηγεί στη ρίζα, π.χ. από τα λύν-ω/έ-λυσ-α/λύ-ση στη ρίζα λυ-, από τα δέν-ω/έ-δεσ-α/δεθ-ώ/δέ-ση στην δε-, από τα στρών-ω/έ-στρωσ-α/στρώ-ση/στρώ-μα στην στρω- και σε ανάλυση σχηματισμών όπως στρώ-σιμο, γράφ-σιμο > γράψιμο και όχι στρώσ-σιμο > στρώσιμο, αλλά υπάρχουν και οι περιπτώσεις όπως έ-γδαρ-α/γδάρ-θηκα > γδάρ-σιμο.

Λόγια, λαϊκά, ξένα και διαλεκτικά στοιχεία αυξάνουν την ποικιλία ριζών και θεμάτων και διακρίνουν την έκφραση επιπέδων της γλώσσας, αλλά δημιουργούν κάποτε και επισκίαση των δημοτικών δομών (πρβ. δουλειά-δουλεία, βάζω/έβαλα-(κατα)βάλλω/(κατα)έβαλα (π.χ. βάλλω κατά του στόχου) κλπ.

Mackridge P., *The Modern Greek Language*, Oxford 1985.

Σετάρτος Μ., «Τα ρηματικά ουσιαστικά της κοινής νεοελληνικής», *ΕΕΦΣΠΘ Τμήμα Φιλολογίας* 1 (1991).

Τριανταφυλλίδης Μ., *Νεοελληνική Γραμματική*, Θεσσαλονίκη 1991.

Τσοπανάκης Α., *Νεοελληνική Γραμματική, Β΄*, Θεσσαλονίκη-Αθήνα 1994.

ΣΧΗΜΑΤΑ ΡΗΜΑΤΙΚΩΝ ΑΝΑΔΙΠΛΩΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. Εισαγωγικά

Η γλώσσα απο τη σημειωτική φύση της (σύστημα κανόνων, βάσει των οποίων συνδυάζονται τα γλωσσικά στοιχεία για να σχηματιστούν συνθετότερα νοήματα, που είναι απαραίτητα στην επικοινωνία μεταξύ προσώπων: πληροφόρηση, έκφραση εσωτερικού κόσμου, σκέψης, φαντασίας κλπ.) εμφανίζει επαναλήψεις των ίδιων στοιχείων, στην έκφραση (φωνήματα και συνδυασμοί τους, προσωδιακά στοιχεία, γλωσσικές κατηγορίες, σχήματα και δομές κλπ.) και στο περιεχόμενο (ισοτοπία περιεχομένου κλπ.), διαφορετικής συχνότητας (πρβ. στατιστική της γλώσσας), επιπέδου γλώσσας κλπ.

Οι αναδιπλώσεις αποτελούν ένα είδος επανάληψης, με χαρακτηριστικό τήν άμεση επανάληψη των ίδιων στοιχείων, σε ποικίλα σχήματα και με διαφορετικές λειτουργίες. Τα σχήματα παρουσιάζουν νομοτέλεια (αναγκαιότητα), υπάρχει όμως ελευθερία επιλογής των, που καθορίζεται απο την τελική επιλογή των γλωσσικών μέσων που θα χρησιμοποιήσει ο ομιλητής, ανάλογα με την περίπτωση γλωσσικής επικοινωνίας (πρβ. επίπεδα γλώσσας), τη γλωσσική του καλλιέργεια (πρβ. αναδιπλώσεις στα σχήματα λόγου) και τα ιδιολεκτικά του χαρακτηριστικά. Αναδιπλώσεις εμφανίζονται με όλες τις γλωσσικές μονάδες και τα μέρη λόγου, π.χ. φράσεων (πρβ. στην ποίηση), λέξεων: άρθρων (*τό τό τό ...μας έσκασες!*), ουσιαστικών (*χέρι χέρι*), αριθμητικών (*πέντε πέντε*), συνδέσμων (*καί καί* = βάλε κι άλλα!), επιρρημάτων (*ίσια ίσια, έτσι κι έτσι, τότε τότε*), επιφωνημάτων (*έλα έλα!*), μορίων (*γιά γιά να δώ!*).

Στη μελέτη μου «Επαναλήψεις και αναδιπλώσεις στην κοινή νεοελληνική» (1994) προσπάθησα να δείξω την ποικιλία και την έκταση που εμφανίζουν τα φαινόμενα αυτά στην κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ). Εδώ θα εξετάσω ειδικότερα και εξαντλητικότερα τις περιπτώσεις που αφορούν τα ρήματα.

2. Σχήματα ρηματικών αναδιπλώσεων

Παρατηρώντας τις αναδιπλώσεις ρημάτων στην ΚΝΕ και αποκλείοντας τις περιπτώσεις όπου η επανάληψη οφείλεται σε ψυχολογικούς (ταρα-

χή κλπ.) ή βιολογικούς λόγους (τραυλισμός κλπ.) κλπ. (πρβ. μεταγλωσσικές χρήσεις, π.χ. *γράφει «γράφει»*), διαπιστώνουμε ότι παρουσιάζουν και εντάσσονται σε διαφορετικά σχήματα (με τις υποποικιλίες τους) και εκτελούν διαφορετικές λειτουργίες.

2.1 Αυτούσια επανάληψη

Η αναδιπλωση του ρήματος με επανάληψη του ρηματικού τύπου (βλ. Τζάρτζανο, 1953, 301, Δ, α) δηλώνει «έντονη βεβαίωση» ή «αδιάλειπτη συνέχιση ή επανάληψη μιάς πράξεως», «συνεχή επαύξηση της πράξεως», «επίμονη αξίωση ή θερμή παράκληση» (σε προστακτική) και εμφανίζεται με:

- μόνο τον ρηματικό τύπο: *βιάζεται βιάζεται*
- άλλα στοιχεία του σθένους του ρήματος ή μόρια: *θα σε πιάσω θα σε πιάσω!, μή μου μιλάς! μή μου μιλάς!*
σε διπλή ή πολλαπλή επανάληψη:
- διπλή: *σκέφτηκε σκέφτηκε αποφάσισε να..., κάθισε κάθισε λίγο ακόμη!*
- τριπλή: *γράφει γράφει γράφει (τί να σου πώ!), το γράφω το γράφω το γράφω! (μείνε ήσυχος!)*
- πολλαπλή, *γράφει γράφει, γράφει γράφει* (συνεχώς σε κάθε στιγμή, *τί θα βγει δέν ξέρω*)
με τη χρήση συχνά προσωδιακών χαρακτηριστικών:
- *γράφει γράφει* (ποτέ δέν τελειώνει)
- *γράφει γράφει* (μή νομίζεις!)
- *τρέχει τρέχει τρέχει, πάει πάει* (βρίσκει)

2.2 Ποικιλοτυπία

Η αναδιπλωση μπορεί να παρουσιάζει ελαφρώς διαφορετικούς ρηματικούς τύπους, όπως:

- *γράφω γράφεις γράφει (γράφουμεν, γράφετε, γράφουσι)*: ειρωνεία προς μανία συγγραφής (όλοι συγγράφουν!), *κλέβω κλέβεις κλέβει* (όλοι κλέβουν)
- *γράφω έγραφα γράψω έγραψα*: παράδειγμα κλίσης ρήματος πρβ. και *γράφει αυτός γράφει εκείνη (τί θα γίνει τέλος πάντων!)*, *γράφει ο ένας γράφει ο άλλος* (δημιουργείται σύγχυση κλπ.).

2.3 Ρήμα + επίρρημα + ρήμα

Ενδιαφέρουν οι ειδικές χρήσεις επιρρημάτων, που έχουν ιδιαίτερες φορτίσεις και πλησιάζουν τα φρασεολογήματα, όπως:

- *όπως: γράφει όπως γράφει* (όχι σπουδαία πράγματα, στο συνηθισμένο ύφος του)
- *ίσον: γράφει ίσον γράφει* (δέν μπορούν να υπάρξουν αντιρρήσεις γι' αυτό)
- *όσο: γράφει όσο γράφει* (παραπάνω μὴν περιμένεις).

2.4 (Σύνδεσμος+) ρήμα + σύνδεσμος + ρήμα

Στα σχήματα αυτά χρησιμοποιούνται συχνά και προσωδιακά μέσα. Παραδείγματα:

- και: γράφει και γράφει (υπερβολή), γράφει και γράφει (συνέχεια)
- αλλά: γράφει αλλά γράφει (όχι αστεία!, όχι σάν άλλους!)
- που: γράφει που γράφει (πραγματική προϋπόθεση), έρχεσαι που έρχεσαι (δέν φέρνεις και το έγγραφο;!), είναι που είναι βλάκας (μας κάνει και τον έξυπνο!)
- για να: γράφει για να γράφει (και τίποτε περισσότερο)
- αφού: γράφει αφού γράφει (δέν το βλέπεις!;), είναι αυτονόητο), πρβ. γράφει μιὰ και γράφει
- όταν: γράφει όταν γράφει (όταν θέλει μπορεί να γράψει), γράφει όταν γράφει (όταν γράφει πραγματικά), πρβ. και άμα: γράφει άμα γράφει (σ' εκείνη την περίπτωση)
- μόνο: γράφει, μόνο γράφει (δέν κάνει τίποτε άλλο)
- λοιπόν: γράφει λοιπόν, γράφει (πρέπει να το παραδεχτείς)
- δηλαδή: γράφει δηλαδή γράφει (εμφατική υπογράμμιση)
- ή: γράφει ή γράφει; (υπονόηση διαφορετικής σημασιακής απόχρωσης)
- όσο: γράφει όσο γράφει (μόνο τόσο, ως αυτό το βαθμό, έχει αποτέλεσμα στο διάστημα που γράφει και που είναι μικρό)
- όποτε, γράφει όποτε γράφει (μόνο τότε, στη χάση και στη φέξη)
- όμως: γράφει όμως γράφει (υπάρχει όμως αυτό το στοιχείο) βλ. και 2.9.

2.5 (Μόριο+) ρήμα + μόριο + ρήμα

Παρά τις δυσκολίες καθορισμού των μορίων (διάκριση απο επιρρήματα κλπ.), μπορούμε να εντάξουμε εδώ περιπτώσεις όπως:

- θετικοαρνητικά ρηματικά σχήματα: γράφει δε γράφει (είναι απαισιόδοξος), γράψει δε γράψει (σε κάθε περίπτωση γραπτών του εξετάσεων), ήρθε δεν ήρθε (άρχισε να...), τρώει δεν τρώει (θα μεγαλώσει), θέλοντας μη θέλοντας
- μωρε: γράφει μωρε γράφει
- γιὰ: γράψε γιὰ γράψε!

πρβ. και γράφει που γράφει (αφού έτσι έχουν τα πράγματα), τρώει που τρώει (σά ζώο), ήρθε που ήρθε (ας περιμένει και λίγο!).

2.6 Ρήμα + επιφώνημα + ρήμα

Επιφωνήματα και αναφωνήσεις εμφανίζονται συχνά ως ανεξάρτητα στοιχεία. Εδώ ενδιαφέρουν οι ιδιαίτερες σημασίες και φορτίσεις που προσδίδουν στις αναδιπλώσεις (ιδίως με τους επιτονισμούς τους), όπως με επιφωνήματα:

- *ά:* *γράφει ά γράφει* (τώρα το συνειδητοποιώ)
- *ό:* (σοβαροφάνεια)
- *άχ:* (το είχα καημό να γράψει κάτι)
- *όχ:* (ποιός ξέρει τι θα γράψει πάλι;!)
- *έ:* (το είδες κι εσύ, δέν είναι έτσι;)
- *έμ:* (αυτό σου λέω τόση ώρα!)
- *ούου:* (πού να τα δεις;!, βεβαιότατα)
- *ούφ:* (επιτέλους!)
- *σουτ:* (μήν τον ενοχλείς!)
- *χμ:* (ωστε έτσι έ;!, θέλει σκέψη, προσοχή το πράγμα)
- *αλίμονο / δυστυχώς:* (δέν μπορούμε να το αποφύγουμε)
- *παπαπα:* (άλλο κι αυτό!)
- *μπράβο:* (έτσι μάλιστα!)
- *άιντε:* (τι θα βγει ο Θεός το ξέρει!)
- *ντέ:* (μή μας ενοχλείς!)

με αναφωνήσεις:

- *κρίμα:* (ήλπιζα οτι δέν θα γράψει)
- *φρίκη:* (τι κάνομε τώρα;!)
- *Θεέ μου:* (τι θα γίνει τώρα;!)
- *καλέ:* (ποιός είπε οτι δέν γράφει;!)
- *αλήθεια:* (είναι βέβαιο)
- *διάβολε:* (ποιός ξέρει τι θα μας βγάλει;!)
- *ο καημένος:* (μήν τον κατηγορείς!)
- *ορίστε:* (δέν μπορείς να έχεις παράπονο)
- *μάλιστα:* (δέν σχεδιάζει απλώς να γράψει)
- *τέλος πάντων:* (ό,τι και αν γράφει γράφει)
- *άσ' τα να ζήσεις:* (πολύ με στενοχωρεί)
- *φίλε μου / αγαπητέ μου* (πρβ. και με κύρια ονόματα): (πρόσεξέ το αυτό!)
- *βρε σύ:* (για κοιτά έκπληξη!)
- *έξυπνε:* (άσε τις εξυπνάδες, γιατί γράφει)

πρβ. και ονοματοποιίες, π.χ. *φταρνίστηκε αμού φταρνίστηκε*, και ευχετικές εκφράσεις, π.χ. *χαίρε χαίρετε!*

Το πρώτο δείγμα του ρήματος θα μπορούσε να μην υπάρχει (οπότε η φράση θα άρχιζε με το επιφωνηματικό στοιχείο), αλλά η εμφάνισή του θέτει μιá εξακριβωμένη πληροφορία (πρβ. θέμα) και η συνέχεια αποτελεί ρηματικό σύνταγμα (σχόλιο), πρβ. και παύση μετά το πρώτο ρήμα.

2.7 Ρήμα + ρήμα + ρήμα

Οι αναδιπλώσεις εμφανίζονται κάποτε με ρήματα που εκφράζουν γενικούς χαρακτηρισμούς της πρότασης ή φατική λειτουργία, όπως:

- βλέπεις / βλέπετε: γράφει, βλέπεις, γράφει (έτσι δικαιολογείται οτι...)
- πρόσεξε / πρόσεχε: γράφει, πρόσεξε, γράφει (αν προσέξεις θα πειστείς)
- κοίτα: γράφει, κοίτα, γράφει (μπορείς να βεβαιωθείς)
- σου λέω: γράφει, σου λέω, γράφει (μην επιμένεις!)
- που λές, γράφει, που λές, γράφει (για σκέψου το!)
- αν θές: γράφει, αν θές, γράφει (πάρ' το υπόψη σου!)

Σε άλλες περιπτώσεις δηλώνεται με τον τρόπο αυτό ταυτότητα όπως:

- σημαίνει (πρβ. ίσον, βλ. 2.3): γράφει σημαίνει γράφει / γράφει ίσον γράφει (δέν υπάρχει τρόπος αμφισβήτησης)
- πάει να πεί: γράφει πάει να πεί γράφει (αυτό κάνει, τίποτε άλλο).

2.8 Ρήμα + σύνθετο ρήμα

Σε αναδιπλώσεις, το δεύτερο ρήμα είναι κάποτε σύνθετο, τροποποιώντας έτσι τη σημασία του πρώτου δείγματος (εξειδικεύοντας, περιγράφοντας κλπ.), π.χ. γράφει ξεγράφει, γράφει ξαναγράφει (π.χ. γράφει ξαναγράφει, τίποτε!), γράφει διαγράφει αλλά και γράφει, συγγράφει, γράφει, παραγράφει, γράφει, περιγράφει, γράφει, καλογράφει, γράφει, μισογράφει, γράφει, ψευτογράφει, γράφει, πρωτογράφει, γράφει, καθαρογράφει κλπ., πρβ. και σύνθετα ρήματα του τύπου τραβοτραβιούνται, ?κλαιοκλαίγεται (πρβ. και ζεί και ζαίνεται).

2.9 Συνδυασμοί

Οι αναδιπλώσεις είναι πιο σύνθετες σε μερικές περιπτώσεις, γιατί συμμετέχουν και άλλα γλωσσικά στοιχεία, όπως:

- αυτός γράφει κι αν γράφει! (αν υπάρχει κάποιος που γράφει είναι αυτός)
- μα γράφει μα δεν γράφει (δέν έχει σημασία, γιατί καταλήγουμε στα ίδια)
- ούτε γράφει ούτε ... γράφει (η διαφορά προσωδιακής φωνητικής γραφής διαφοροποιεί τα δύο γράφει, ούτε όπως το εννοείς εσύ ούτε όπως το εννοώ εγώ), πρβ. δέν γράφει ενώ γράφει
- οτι γράφει γράφει (σ' αυτό δέν υπάρχει αμφιβολία), ενώ *που / πως γράφει γράφει, να γράφει; γράφει (αν εννοείς, θέλεις κλπ. να γράφει, σε πληροφορώ οτι γράφει)
- το είπες; το είπες, ας σκεφτόσουν και την αντίδραση (δέν το αμφισβητώ, ας σκεφτόσουν όμως να διορθώσεις την εντύπωση)
- να γράψει να μή γράψει (δέν ξέρει τί να κάνει), αν γράψει κι αν δεν γράψει ... (εγώ ξέρεις..., δεν μ' ενδιαφέρει), μη γράψει μη δε γράψει (όλο αυτό σκέφτεται)
- δέν γράφει; γράφει (πώς το ισχυρίζεσαι;), πώς δέν γράφει! δεν γράφει; - πως δέν γράφει; δέν γράφει (αν ανησυχείς γιατί δέν γράφει, έ, δέν γράφει, πάρ' το απόφαση!), γράφει ή δέν γράφει (ένα απο τα δύο θα συμβαίνει), για να γράφει δέν γράφει (αν συζητούμε για το γράψιμο, δέν γράφει)

- όταν είσαι να είσαι! (αυτό είναι η πραγματική ιδιότητα)
- τρέχεις; τί τρέχεις; (σάν να τρέχεις; τί συμβαίνει;), γράφει; ας γράφει! (καθώς έχουν τα πράγματα, δέν χρειάζεται να κάνουμε τίποτε)
- γράφει που να μην έγραφε! (δυστυχώς γράφει), γράφει σαν να μην έγραψε! (τί χρειάζεται τώρα να γράφει;!), ήρθε που να ηρθε;! (ήρθε λές; μακάρι να έρχονταν!), μίλησε που δέ μίλησε τελικά (δέν ήταν ομιλία αυτή, μπορεί να θεωρηθεί ότι δέν μίλησε)
- γράφει μιὰ γράφει δυό τίποτε!
- γράφει και πώς γράφει! (γράψιμο να δείξ!)
- γράφει και πάλι γράφει (συνεχίζει να γράφει παρά τις προσδοκίες)
- γράφει και δέν γράφει (δεν ξέρω ακριβώς πώς να το χαρακτηρίσω)
- γράφει γράφει, γράφει γράφει, τί να γράφει; τί να γράφει; (παιγνιώδης χρήση της γλώσσας).

3. Συνώνυμα και αντώνυμα

Παρόμοια σχήματα δημιουργούνται στην ΚΝΕ και με συνώνυμα ή αντώνυμα, π.χ. βρέξει χιονίσει (εγώ θα έρθω), φύγεις μείνεις (δέν τον ενδιαφέρει, πρβ. φύγεις δεν φύγεις, βλ. 2.5), μη στάξει και μη βρέξει (την έχει -, πρβ. την ατονία του μη), δέν είναι παίξε γέλασε! (πρβ. μιλάει λέγοντας, κλαίει γελώντας).

Πρβ. και σύνθετα ρήματα (βλ. 2.8) όπως κλωθογυρίζω, ανοιγοκλείνω.

4. Σχήματα λόγου (βλ. Τζάρτζανο, 1953)

Η αναδιπλωση ή παλιλλογία αποτελεί σχήμα λόγου, που εμφανίζεται με ρήματα, ονόματα, εμπρόθετα και άλλους προσδιορισμούς. Η επανάληψη όμως γλωσσικών στοιχείων παρουσιάζεται και σε άλλα σχήματα λόγου, όπως στα σχήματα εκ παραλλήλου (π.χ. Δέν είν' εδώ το Χόρμοβο δέν είν' η Λαμποβίτσα, εδώ είν' το Σούλι το κακό εδώ είν' το Κακοσούλι), διπλότητα (π.χ. εγώ ποτέ δέν προσκυνώ ποτέ δέν προσκυνάω), επαναστροφή (π.χ. μὴν μπιστευθείς την ξενιτιά κι η ξενιτιά είναι ψεύτρα, να το πίνω βράδυ αυγή, αυγή και βράδυ, κατα τα ξημερώματα πέθανε, πέθανε τη μέρα της γιορτής του κλπ.), επαναφορά (π.χ. τ' άσπρα πουλήσαν το Χριστό, τ' άσπρα πουλούν κι εσένα, φταίει το ζαβό το ριζικό μας, φταίει ο Θεός που μας μισεί), αντιστροφή (π.χ. έτσι είν' ο κόσμος, πάντα τέτοιος θα είναι ο κόσμος), συμπλοκή (π.χ. μας πήρε τις γυναικες μας, μας πήρε τα παιδιά μας), υποφορά (π.χ. μήνα σε γάμο ρίχνονται μήνα σε χαροκόπι; ουδέ σε γάμο ρίχνονται ουδέ σε χαροκόπι), χιαστό (π.χ. έδερνε κι έγδυne, έγδυne κι έδερνε), παρονομασία (π.χ. όσα βλέπεις βλέπω κι όσα ξέρεις ξέρω), ομοιοτέλετο (αν υπάρχει ο λόγος να επαναληφθεί το ρήμα, αλλιώς αποφεύγεται) κλπ. (πρβ. και έν δια δυοίν, αντίφραση κλπ.).

Ιδιαίτερα ενδεικτική είναι η δημοτική ποίηση, λόγω του φορμαλιστικού της χαρακτήρα (βλ. Σηφάκης, 1988).

5. Συμπεράσματα

Οι ρηματικές αναδιπλώσεις της ΚΝΕ παρουσιάζουν επανάληψη του ίδιου ρηματικού τύπου, ενότητα εκφοράς (αναπνευστική) και ιδιαίτερα προσωδιακά στοιχεία (τονισμούς κλπ.) και συχνά συνδυασμούς με ποικίλα γλωσσικά στοιχεία σε ειδικά γλωσσικά σχήματα.

Οι λειτουργίες των αναδιπλώσεων σε πολλές περιπτώσεις προέρχονται από το σύνολο των λειτουργιών των γλωσσικών στοιχείων που παίρνουν μέρος σ' αυτές, σε άλλες όμως είναι εντελώς ιδιαίτερες και καθορίζουν ανεξάρτητες εκφραστικές λειτουργίες και κατηγορίες (πρβ. *διάβασε καλά καλά τα μαθήματά του-δέν διάβασε καλά καλά τα μαθήματά του και νά σου...*), που μπορεί να προέρχονται από τις πρώτες (με μεταφορικές χρήσεις, πραγματολογικές χρήσεις κλπ.).

Σετάτος Μ., «Επαναλήψεις και αναδιπλώσεις στην κοινή νεοελληνική», στο *Γλωσσολογικές Μελέτες*, Θεσσαλονίκη 1994.

Σηφάκης Γρ., *Για μιά ποιητική του ελληνικού δημοτικού τραγουδιού*, Ηράκλειο 1988.

Τζάρτζανος Αχ., *Νεοελληνική Σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, Εν Αθήναις 1946-1953.

Η ΠΡΟΣΤΑΚΤΙΚΗ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. Εισαγωγικά

1) Έγκλιση

«Έγκλιση είναι μία κατηγορία του ρήματος, με την οποία εκφράζεται η υποκειμενική στάση του ομιλητή ως προς το περιεχόμενο που δηλώνει η εκφώνηση» (Bussmann, 1983), «Μορφή εκφωνήματος, η οποία ως έκφραση της στάσης του ομιλητή δηλώνει τον βαθμό ισχύος της ρηματικής έκφρασης» (Duden, βλ. Lewandowski, 1973-1975), «Οι διάφορες μορφές που παίρνει το ρήμα για να φανερώσει την ψυχική διάθεση εκείνου που μιλεί» (Τριανταφυλλίδης, 1991), «Τύποι ρηματικοί ή περιφράσεις ρηματικές, που φανερώνουν την εσωτερική διάθεση εκείνου που μιλεί εν σχέσει με κείνο που σημαίνει το ρήμα» (Τζάρτζανος, 1946).

2) Προστακτική

«Προστακτική είναι η έγκλιση που παριστάνει το σημαινόμενο απο το ρήμα σαν προσταγή, επιθυμία, ευχή» (Τριανταφυλλίδης, 1991, § 816) «Η προστακτική εν γένει είναι η έγκλιση της δεδηλωμένης απαιτήσεως, ήτοι εκφράζει κυρίως προσταγή ή απαγόρευση» (Τζάρτζανος, 1946, §§ 192-193).

3) Μορφές

Η προστακτική ως γλωσσική κατηγορία ανήκει στα καθολικά χαρακτηριστικά της γλώσσας, κατα γλώσσες όμως εμφανίζει ποικίλες μορφές (πρβ. τυπολογία γλωσσών). Απο τις γνωστότερες είναι οι εξής:

- αναλυτικές γλώσσες: κιν. lái «έλα/ελάτε!», nǐ xiě xiū ba «γράψε την αλληλογραφία σου!»
- συγκολλητικές: τουρκ. (emir kipi) gel (2ο εν.), gel-sin (3ο εν.) gel-siniz (2ο πλ.), gel-sinler (3ο πλ.), gel-se-ne (= έλα λοιπόν, καθημερινός λόγος), buyurun! (= ορίστε!/περάστε!), geç-miş ol-sun (= περαστικά!)
- κλιτές: ινδοευρωπαϊκές: αρχαία ελληνικά: καταλήξεις ενεργητικής φωνής $\emptyset$ /-θι/-ς (2ο εν.), -ῖω (3ο εν.), -τον, -των (δυϊκός), -τε (2ο πλ.), ντων/-τωσαν (3ο πλ.), παθητικής φωνής: -σο, -σθω, -σθον, -σθων, -σθε, -σθων (-σθωσαν), μή ποίει (αρνητ. 2ο εν.), λατ. amā amāte amātō, amātōte, amantō, παθ. amāre, amāninī, amātor κλπ., ινδ. bharāni (1ο εν.), bhara

(2ο εν.), bharatu (3ο εν.), bharāva (1ο δυϊκ.), bharatam (2ο δυϊκ.), bhara-tām (3ο δυϊκ.), bharāma (1ο πλ.), bharata (2ο πλ.), bharantu (3ο πλ.).

Ως προς τις ποικίλες συντάξεις και χρήσεις της μονολεκτικής και περιφραστικής προστακτικής (βλ. και 2.1, 3., 4.) πρβ. εβρ. *yēhi ʾor* (jussive) «*ας γίνει φως!*», *šamor ʾat yōm haššabbat* (απαρέμφατο) «*τηρήστε την ημέρα του Σαββάτου!*», *al-tiqtol* «*μή σκοτώνεις!*», *al-tiqṭlū* «*μή σκοτώσεις!*», *lo tiqtol* «*δέν θα σκοτώσει!*», *nišmerāh* (cohortative) «*ας κρατήσουμε!*», *bo-nā* «*πήγαινε, παρακαλώ!*» κλπ.

2. Μορφολογία

2.1 Σχηματισμός

Η προστακτική της κοινής νεοελληνικής (KNE) σχηματίζει μονολεκτικούς τύπους για τα δεύτερα πρόσωπα (ενικού και πληθυντικού) των δύο όψεων και περιφραστικούς για τα υπόλοιπα (*ας/να πάω/έρθω* (κι εγώ κλπ.)/ *πάει/έρθει/πάμε/έρθουμε*, *πάν(ε)/έρθουν* αλλά και *ας/να πās/έρθεις*, *πάτε/έρθετε*) και τον παρακείμενο (*έχε γράψει!*, *έχε γραμμένο!*, *ας/να έχεις γράψει!*/ *γραμμένο!*). Σπάνιοι είναι οι μονολεκτικοί τύποι 1. πληθυντικού, π.χ. *πάμε!*, *φύγαμε!*, *φεύγουμε!*

Οι καταλήξεις των μονολεκτικών τύπων είναι -ε και -ετε/-α και -άτε/-ει και -είτε (π.χ. *λάλει/λαλείτε!*), παθ. -ου και -εστε για τον ενεστώτα και -ε/-τε, παθ. -σου/-θείτε για τον αόριστο π.χ. *γράφε!/γράφετε!*, *γράφου!/γράφεστε!*, *γράψε!/γράψτε!*, *γράψου!/γραφτείτε!* Η κατάληξη -ετε (2ο πλ.) εμφανίζεται και στον αόριστο σε λόγια ρήματα (π.χ. *παραλάβετε το!*) και σε επισημότερο λόγο (π.χ. *γράφετέ το, παρακαλώ!*, *δροσίσετε το μέτωπό του με ένα βρεγμένο πανί!*). Η προστακτική του αορίστου διαφοροποιείται έτσι απο την υποτακτική του αορίστου (πρβ. *γράψτε!* (σας παρακαλώ)-*να γράψετε!*, *γράψετε δε γράψετε*, όχι όμως **να γράψτε!*, που εμφανίζεται κάποτε στη λογοτεχνία (διαλεκτικό) ή σε παιγνιώδη χρήση (αλλά δέν είναι υποδειγματικό) και απο την προστακτική του ενεστώτα ορισμένων ρημάτων που έχουν το ίδιο θέμα σε ενεστώτα και αόριστο, π.χ. *κάνετε υπομονή!-κάντε υπομονή!* (*κάνω-έκανα*, πρβ. και το επισημότερο *κάμετε υπομονή!*, όχι όμως **κάμτε*). Σε περιπτώσεις όπως *γράφετε* (πάντα) *καθαρά!-γράφε* (το τώρα) *καθαρά!* το *γράφε* προέρχεται απο το *γράψτε*, πρβ. *κοιτάχτε!* < *κοιτάζτε!*). Η διαφοροποίηση ενεστώτα-αορίστου είναι απαραίτητη (πρβ. τη βασική διάκριση των όψεων), έτσι ώστε το *διαβάστε!* είναι μόνο του αορίστου και δέν μπορεί να προέρχεται απο το *διαβάζετε!*, πρβ. *κρίνετέ το!-κρίντε το εσείς!*

Οι λόγιοι τύποι εμφανίζονται χωρίς κανονικότητα στην προστακτική αορίστου, π.χ. *παραμείνετε στη θέση σας παρακαλώ!* αλλά όχι **περιμείνετε* (για το οποίο χρησιμοποιείται το *περιμέντε* (στο ακουστικό σας κλπ.)), πρβ.

επίσης τα **(παρα)μείντε-μείνετε ήσυχος!*

Σε ορισμένα ρήματα προστακτική και υποτακτική αορίστου συμπίπτουν στο 2ο πλ., π.χ. *βρείτε!-να βρείτε!, μπειτε!-να μπειτε!, κοιμηθείτε!-να κοιμηθείτε!, φάτε!-να φάτε!* (βλ. και 5.1). Αλλού συμπίπτουν το 2ο εν. της προστακτικής ενεστώτα και αορίστου με το 3ο εν. ιστορικών χρόνων, π.χ. *κατάγραφε-κατάγραφε!, κατάγραψε-κατάγραψε!* (στα παραδείγματα αυτά με σύνθετα ρήματα έχουμε αναβιβασμό του τόνου στην προστακτική, ενώ αλλού έχουμε καταβιβασμό του τόνου, π.χ. *τρέχε!-/τρέχετε! αλλα και τρεχάτε!.*)

2.2 Πολυτυπία

Όπως και άλλοι ρηματικοί σχηματισμοί, η προστακτική εμφανίζει πολυτυπία (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, και 5.3), π.χ. *έβγα/βγές, βγείτε/βγάτε, δείτε/δέστε, κάνε/κάμε, έμπα/μπές, πείτε/πέστε, πιές/πιέ, πιείτε/πιέστε/πιέτε, δές/ιδέ, δείτε/δέστε, πήγαινε/πάνε.*

Εκτός απο τις περιπτώσεις αυτές, συναντούμε και τις εξής:

1) Συμπύξεις (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 910, 968)

*άφησε/άσε, κάθισε/κάτσε (αλλα καθίστε/*κάτσε), φάε/φάγε/φάτε/φάγετε, τρώε/τρώγε/τρώτε/τρώγετε, καίε/καίγε/καίτε/καίγετε, λέτε/λέγετε φύλα/φύλαγε/φυλάτε/φυλάγετε, ? θέτε/θέλετε.*

2) Εκθλίψεις

Το -ε της προστακτικής χάνεται σε εκφορές με εγκλιτικές αντωνυμίες, π.χ. *φέρε το!/φέρ' το!, κρύψε το!/κρύψ' το!, δώσε μου το!/δώσ' μου το!,* πρβ. και σε γρήγορη προφορά *βάλ' το καπέλο σου!, φά το! (φά(γ)ε το!), φέρε τόν μας!/φέρ' τονε μας!/φέρε τον μας!/φέρε μάς τον!/φέρε μάς τονε/φέρε τον εμάς!* κλπ. (πρβ. και ξέρ'τε το!).

Περιπτώσεις όπως *κόφτο!* είναι ασαφείς, γιατί ο τύπος μπορεί να προέρχεται απο το *κόβε το! > κόβ' το > κόφ' το!* ή απο το *κόψε το! > κόψ' το! > κόφ' το!*

Δέν συναντούμε τύπους όπως *λέγε το! > λέγ' το! > λέχ' το!, έχε το! > έχ' το!, κάμε το! > κάμ' το!, δίνε το! > δίν' το!* (πρβ. όμως *κάνε το! > κά-ν'το!.*)

3) Ποικιλία μορφής ρήματος

Ορισμένα ρήματα εμφανίζουν δύο μορφές, π.χ. *θρέφε!-τρέφε!, πλύνε!-πλύσε!* (και πιθανώς για αποφυγή της σύμπτωσης ενεστώτα-αορίστου στο πλύνε! χρησιμοποιείται το πλένε!, πρβ. πλύνω/πλένω, όπως και στα ρήματα του τύπου *ποντάρω/ποντέρνω* για αποφυγή της σύμπτωσης του *πόνταρε!* προτιμάται στον ενεστώτα το *πόντερνε!*).

4) Ποικιλία καταλήξεων, π.χ. *γίνου!/γίνε!,* που φαίνονται να είναι καί τα δύο της ίδιας όψης, της στιγμικής (*γίνομαι-έγινε*).

5) Ποικιλία τονισμού

Ορισμένα ρήματα εμφανίζουν δύο τονισμούς, π.χ. *τελείωσε!/τέλειωσε!, στερέωσε! (μεταβατικό) - στέριωσε! (αμετάβατο), κοπίασε (για να πετύχεις)!/-κόπιασε (μέσα)!/, ενώ κατά τον κανόνα (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, § 898) έχουμε μοιάζει!/μοιάσει! (συνίζηση στην παραλήγουσα) - πλησίαζει!/πλησίασει! (ασυνίζητα), πρβ. και σύνθετα, π.χ. *διώξε τον!/-καταδίωξε τον!* (πρβ. αντίθεση δημοτικών-λογίων).*

2.3 Ποικιλία καταλήξεων και θεμάτων

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζουν πολυτυπίες όπως:

1) Καταλήξεις -ε/-α!

- Ορισμένα ρήματα εμφανίζουν δίπλα στην κανονική κατάληξη 2. προσώπου της προστακτικής -ε/-ετε και την κατάληξη των ρημάτων της δεύτερης συζυγίας -α/-άτε, με ιδιαίτερες λειτουργίες και χρήσεις, όπως:
- *τρέχε!* (= συνέχισε να τρέχεις ή συνήθιζε να τρέχεις, π.χ. *τρέχε πάντα μπροστά!*, πρβ. -*Τρέχε! Τί στάθηκες;, Τρέχε Βέγγο!*)-*τρέχα!* (= τώρα αμέσως, ξεκίνα να τρέχεις!, πρβ. *τρέχα τώρα να τον βρείς!*)-*τρέξε!* (= τί κάθεσαι!;, ξεκίνα το τρέξιμο)
 - *φεύγε!* (= διαρκώς, πάντα, αυστηρό και ψυχρό, πρβ. *φεύγε! ακόμα εδώ είσαι;*)-*φεύγα* (= άρχισε να φεύγεις από τώρα, συναισθηματική συμμετοχή, πρβ. *φεύγα, μη μ' ενοχλείς!*-*φύγε!* (= μια φορά, πρβ. *φύγε και τέλειωνε!*, *φύγε!* δέ σε θέλω, *φύγε και να μη σε ξαναδώ!*)
 - *φύλαγε!/-φύλα!* (λαϊκό), πρβ. συνηρημένα ρήματα.

Κάποτε ρήματα της δεύτερης συζυγίας παρουσιάζουν και τις καταλήξεις της πρώτης -ε/-ετε, π.χ. *βόσκα/βοσκάτε!* και *βόσκε/βόσκετε!* (λογιότερο). Οι καταλήξεις -α κλπ. είναι λαϊκότερες και λιγότερο ευγενικές. Κάποτε πλησιάζουν τα επιφωνήματα, π.χ. *άρπα!* (*άρπα μάπα!*, *άρπα εξήγηση!*, πρβ. στο *άρπα κόλλα*).

2) Διαφορά ρηματικών θεμάτων

Οι περιπτώσεις παράλληλων και διπλοσχημάτιστων ρημάτων έχουν ενδιαφέρον, γιατί εκτός από εκείνα τα ρήματα που έχουν διαφορετική σημασία και σχηματίζουν κανονικά δύο προστακτικές (π.χ. *γύρνα!/-γυρίζε!, κόνταινε!/-κόντευε!, σκάλιζε!/-ανασκάλευε!, πίνε!/-πότιζε!*, μεταβιβαστικό, *πίκριζε!/-πίκρανε!*: διάθεση, *αγρίνε!/-εξαγρίωνε!, σύναγε!/-σύναζε!*) τα άλλα παρουσιάζουν διαφορετικές φορτίσεις, ασάφειες (βλ. και 2.5), ελλείψεις (βλ. και 2.4) κλπ., όπως:

(1) ένας μόνο σχηματισμός, π.χ. *ρίχνε!/-*ρίχτε!* (ως 2ο ενικό, γιατί ο τύπος εμφανίζεται ως 2ο πληθυντικό, βλ. 2.22), *άνθιζε!/-*άνθα!*, *σφάλιζε!/-*σφάλα!* (πρβ. *σφάλνα!*), *χίμα!/-*χίμιζε!*, *σκάβε!/-*σκάφτε!*, *απόλυε!/-*απόλνα!*, *κοίμιζε!/-*κοίμα!*, *ξέχνα!/-*ξέχανε!* κλπ. Οι αοριστικοί τύποι [sfálise!], [ánhise!]

κλπ. μπορεί να είναι και των δύο ρημάτων

(2) αμφίβολα, όπως ξεφώνιζε!-?ξεφώνα!, λύγιζε!-?λύγα (λαϊκό), αρρώστα-νε!-?αρρώστα!, ξενύχτα!-?ξενύχτιζε!

(3) διαφορετικών επιπέδων γλώσσας (διαφορετικές φορτίσεις κλπ.), π.χ. ουδέτερα (δημοτικά)-λαϊκά: χάβε!-χάφτε!, βάζε!-βάνε!, βγάζε!-βγάνε!, ψήνε!-ψένε!, κόλλα!-κόλνα!, κρέμα!-κρέμνα!, άρπαζε!-άρπα!, (βλ. και 2.31), κοπάνιζε!-κοπάνα! (πρβ. κοπάνα την! = φύγε χωρίς άδεια), σκόρπιζε!-σκόρπα!, μάζευε!-μάζωνε!, ξόδευε!-ξόδιαζε!, φυλάκιζε!-φυλάκωνε!, άρχιζε!-αρχίνα!, ζύγιζε!-ζύγιαζε!, σφύριζε!-σφύρα (πρβ. σφύρα μου!) κλπ., λόγια διαφόρων βαθμίδων: (εγ)κατάσταينه!-(εγ)καθίστα!, λέτε!-λέγετε!, περιμένετε με εδώ!-περιμέντε με εδώ! (ενεστώτας σε γρήγορη προφορά, αλλά πρβ. και αόριστο περιμέντε μιά στιγμή!) κλπ., πρβ. ακόμη σώπαινε!-σώπασε!//σώπα! (λαϊκό)/σιώπησε! (λόγιο), άκουε!-άκουσε/άκου! (π.χ. άκου τι λέει!, άκου τύχη!), τρώγε/τρώε!-φάγε/φάε!, καίγε/καίε!, κάθισε!-κάτσε (λαϊκό)

(4) ασαφών διαφορών (φρασεολογίας κλπ.): κοίταζε!-κοίτα! (το δεύτερο φαίνεται περισσότερο συχνό, καθημερινό, με λειτουργία σχεδόν επιφωνήματος, πρβ. κοί'τα βρε τι γίνεται!, αντίστοιχο του κοίταξε!, σώπασε/σώπα!), σπάζε!-σπάνε! (το δεύτερο αποφεύγεται γιατί συμπίπτει με 3ο πληθυντικό), (πασ)άλειβε!-(πασ)άλειφε! (δημοτικότερο-λογιότερο), βύζαινε!-βύζαινε! (ενεστώτας και αόριστος, βλ. και 2.23), σιάχνε!-σιάζε! (π.χ. σιάχνε το κρεβάτι!-σιάζε το ρούχο!), ίσιαζε! (τον τοίχο) - ίσιωνε! (το σύρμα), ανακάτευε! (μή με ανακατεύετε εμένα!)-ανακάτωνε! (τη σουπα), τριγύρνα!-τριγύριζε! (λαϊκότερο-δημοτικό και μεταβατικό), δάγκανε!-δάγκωνε! (διαφορετικής συχνότητας, το δάγκωνε! λαϊκότερο, πρβ. δάγκωσε τη γλώσσα σου! = μή λές τέτοια πράγματα κλπ., ενώ δάγκασε τη γλώσσα σου και θα δείς = κυριολεξία)

(5) ημιδιαλεκτικοί και διαλεκτικοί τύποι χρησιμοποιούνται κάποτε (πρβ. και ποιητικούς), π.χ. βόσκε/βόσκα!, φώτιζε/φώτα!, άναβε/άναφτε!

3) Διαφορετικά ρήματα

Κάποτε χρησιμοποιούνται διαφορετικά ρήματα (λεξήματα), όπως έρχου!-έλα!, πήγαινε!-άμε!//αμέτε! (λαϊκό και απαρχαιωμένο), σταμάτα! (μεταβατικό και αμετάβατο) -στέκα! (αμετάβατο, πρβ. και λαϊκό στάκα!)-σταμάτησε και στάσου! (αμετάβατο), αρχίνα (οικείο)/άρχισε να αλλά άρχιζε! (και συνέχιζε/τράβα!)/αρχίνησε! (οικείο).

4) Περιπτώσεις μεγάλης πολυτυπίας

Περιπτώσεις όπως μπαίνει/μπαίνετε!-μπές/έμπα!-μπείτε/μπάτε!//μπέστε! είναι χαρακτηριστικές γιατί δείχνουν τις λεπτές διαφορές των χρήσεων και τη λειτουργική εκμετάλλευση της ποικιλίας, που έχει διαφορετική προέλευση αλλά ανήκει στο ίδιο ρήμα, πρβ. το ευγενικό μπείτε! με το λαϊκό και κάποτε χυδαίο μπάτε! (πρβ. μπάτε σκύλοι αλέστε!) και το οικείο μπέστε! (βλ.

και 5.3, έτσι έχουμε βαθμίδες ευγενικής συμπεριφοράς με τις αντιθέσεις *πείτε!-πέστε! / δείτε!-δέστε! / πείτε!-πιέ(σ)τε!*, ενώ το *έμπαινε!*, πρβ. και τον φρασεολογισμό *έμπαινε Κίτσο!*, ανήκει κατα τον Mackridge στη γλώσσα των αμόρφωτων, στα *μπές-έμπα!* έχουμε αντίθεση ανέμφατων-εμφατικών τύπων, πρβ. τη χρήση 3ου ενικού ή 3ου πληθυντικού σε άλλες γλώσσες για δήλωση ευγένειας = 2ο πληθυντικό της KNE), τα *φάγε το/φάε το/φά το!* (με έκθλιψη στην συμπεροφορά, βλ. 2.22) κλπ. Διαφορές επιπέδων γλώσσας, όπως στα λαϊκά *άμε! / πέ! / ιδέ! / πιέ!* κλπ., στα οικεία *ρίχτε! / σκύφτε! / κάτσε!* αντί των *ρίξτε! / σκύψτε! / κάθισε!* (πρβ. και γρήγορο ρυθμό) κλπ., εμφανίζονται και με συνώνυμα ρήματα, π.χ. *δές!/-κοίτα!/-κοίταξε!*

2.4 Ελλείψεις

Όπως και σε άλλους μορφολογικούς σχηματισμούς, η KNE παρουσιάζει ελλείψεις και κενά τύπων, που καλύπτονται απο συνώνυμα ή νεότερους σχηματισμούς. Οι ελλείψεις αυτές εμφανίζονται στις προστακτικές ενεστώτα ή/και αορίστου ως εξής:

1) Λόγω σημασίας, φόρτισης κλπ., όπως τριτοπρόσωπα ρήματα (*πρέπει, βολεί, συμβαίνει, προκύπτει* κλπ.), *πέθαινε!* (αμετάβατο, ενώ μεταβατικό: *πέθαινε το στο ξύλο!*), *αυγοκόβω* (αμετάβατο), *λαχαίνω*, τροπικά ρήματα (*τυχαίνω, μπορώ* κλπ., πρβ. όμως *μπόρα κι εσύ!*), *ξεψυχίζω/ξεψυχώ* κλπ.

2) Σε λόγια ρήματα, όπως *θάλλω, φλέγω, ορύσσω* (αλλά *εξόρυσσε!*)

3) Μεταβατικά και αμετάβατα ρήματα (πρβ. διάθεση), όπως *καλώ, τελώ, υμνώ, σφύζω, μουδιάζω, νοστιμιζώ, θαρρώ* (= νομίζω/θαρρεύω, το *θάρρει!* ως λόγιο επιφώνημα), *χάνομαι, πετιέμαι, δρώ, ανήκω*.

4) Αποθετικά ρήματα όπως *σκέφτομαι, χασμουριέμαι, καταριέμαι, βαριέμαι, βούλωμαι* (αλλά *βουλήσου!*), *δέομαι, ντρέπομαι, σταυροκοπιέμαι, συνεννοούμαι*.

5) Σύνθετα ρήματα.

Ενώ λέγεται *ανεβοκατέβαινε!/-ανεβοκατέβα!* κλπ. και θα μπορούσε να ειπωθεί *κουτσοπιές!*, *παραφάγε* (πρβ. χαλαρά σύνθετα) κλπ., δέν λέγονται σύνθετα ρήματα στην προστακτική όπως **πολυγράφε!*, **παράφαγε!*, **καλοέλα!*, **παράθελε!*, **πολυδές!* κλπ.

6) Μόνο σε φρασεολογισμούς, όπως στο *άψε σβήσε* (**άπτω*)

Οι ελλείψεις αναπληρώνονται με συνώνυμα (πρβ. *καλώ-φωνάζω*) και συνωνυμικές εκφράσεις (βλ. 4.2), με άλλες λέξεις (παλαιότερα συνώνυμα που δέν διασώζονται, π.χ. *έρχου!/-έλα < ελαύνω*), με *να/ας+υποτακτική*.

Ελλείψεις παρουσιάζονται και σε πολύ κοινά ρήματα, του βασικού λεξιλογίου της KNE, όπως *είμαι, υπάρχω, ζώ*.

2.5 Αμφίβολοι σχηματισμοί

Ορισμένοι σχηματισμοί της προστακτικής στην ΚΝΕ ξενίζουν τους ομιλητές και ακροατές είτε γιατί είναι χαμηλής συχνότητας (σπάνιοι) ή απρόσμενοι (π.χ. *ξέφυγε απο την καθημερινότητα!* αντί *φύγε/να ξεφύγεις...!*) είτε γιατί δίνουν την εντύπωση ιδιολεκτικών σχηματισμών (π.χ. *ξαναμωραίνουν, είδαμε και πάθαμε να σε λογικέψουμε!, βραδιάζου!, ανθίζου μηνιά!*) είτε ακόμη γιατί θεωρούνται ότι δεν ανήκουν στην ΚΝΕ (λόγιοι σχηματισμοί για κάλυψη κενών, π.χ. *δέου!, μάχου!, εναντιώνου!, ταλαντεύου!, σφάλλε!*, πρβ. και διαλεκτισμούς) ή παραβαίνουν κανόνες (βλ. 5.6). Οι προστακτικές αυτές δεν δυσκολεύουν την κατανόηση, αλλά και δεν γίνονται αποδεκτές, έτσι ώστε να διαδοθούν και να καθιερωθούν.

Πολλοί απο τους σχηματισμούς αυτούς εμφανίζονται σε ορισμένες εκφορές, όπου έχουν κατα κάποιο βαθμό καθιερωθεί ή θεωρούνται περισσότερο αποδεκτοί, πρβ. το *?θέλε κάτι!* με το *θέλε κι εσύ κάτι!* *?θέλησε κάτι κι εσύ!* με το *θέλησέ το κι εσύ!* κλπ., αλλά δεν προσφέρονται απο τη σημασία τους σε συχνή χρήση, π.χ. *?φτώχαινε!* (αλλά *πλούτιζε!*), *?αράχνιαζε!* κλπ.

Αμφίβολοι σχηματισμοί μπορούν να αφορούν μόνο τη μία όψη του ρήματος λόγω σημασίας, λόγιου σχήματος (σε -ει!) κλπ., π.χ. *?μετοίκα!-μετοίκησε!*, *?φταίε!-φταίξε* (και θα δείς!), *?διαίρει!* (αλλά *διαίρει και βασιλέυει!*), *?πάθαινε!-πάθε* (κι εσύ τέτοια και θα δείς!), *?θεώρα!-θεώρησε!*, *?ικανοποιά-ικανοποίησε!* **φωτογράφα!-φωτογράφε!* (αλλά *φωτογραφίζει!*)-*φωτογράφησε!*, *?λυπού!-λυπήσου!* κλπ., αλλά κάποτε και τις δυο, π.χ. *?φρίττε!-?φρίξε!* (αλλά *φρίξε ήλιε!* < *φρίζον ήλιε!*), *?μπόρα!-?μπόρεσε* (κι εσύ!), *?τύχαινε!-?τύχε!*, *?ψήφα τον!-?ψήφησέ τον!* (αλλά *ψήφισέ τον!*).

3. Σύνταξη και σημασιολογία

Η προστακτική εμφανίζεται στην αρχή της πρότασης (παίρνει συνήθως την πρώτη θέση) και έχει ιδιαίτερο επιτονισμό (πρβ. επιφωνήματα, βλ. 4.27, υπόθεση υποθετικών προτάσεων και απόδοση με *και* + ρήμα, βλ. 4.18). Μπορεί όμως να εμφανιστεί και σε παρενθετική πρόταση, π.χ. *συμβαίνει συχνά μικρές αιτίες, μόνο δώσ' τους χρόνο, να φέρνουν μεγάλα αποτελέσματα.*

Ορισμένες συντάξεις είναι αδύνατες στην προστακτική, π.χ. **μὴ λύνε!/*μὴ λύσε!* (πρβ. αντίθετα στα αρχαία ελληνικά), γι' αυτό και **γράφε μη γράφε!* (ενώ έχουμε *γράφεις δεν γράφεις/γράφεις δεν γράφεις*), αλλά κοντά στο όπου *φύγει* *φύγει* μπορούμε να πούμε *φύγε* *φύγε!*

Η σειρά των όρων μπορεί να αλλάξει για λόγους έμφασης (π.χ. *εδώ κοιτάζε!*, *βήμα μὴν κάνεις!*), ενώ αλλού είναι ασυνήθιστη ή αδύνατη (π.χ. *κοίταζε τη δουλειά σου!-?τη δουλειά σου κοιτάζε!*), ή προηγούνται μόρια (π.χ.

άντε φύγε απο δώ!, γιά κοίταξε με καλά (στα μάτια)!, έλα γιά πές μου!, εμπρός, γράφετε!) και επιρρήματα (π.χ. αύριο ντύσου ελαφρότερα!, και τώρα, φίλοι, έχετε γειά!).

3.1 Μόρια και προστακτική

Η προστακτική δέν συντάσσεται με τα μόρια να, ας/άς, θα, μή, που χρησιμοποιούνται όμως για κάλυψη κενών της προστακτικής (με την επιτόνισή της), π.χ. να πάει κι αυτός να τον δεί!, άς πάω κι εγώ να τον δώ!, θα πάει/θα πηγαίνει κάθε μέρα να τον δεί!, μήν πάς να τον δείς!

Ορισμένα μόρια εμφανίζονται συχνά με προστακτική, όπως τα έλα (γράψε!), εμπρός (λέγε!), άντε (πάψε!), γιά (κοίτα!), έ (πρόσεχε!), έτσι (γράφε!), μόνο (γράφε!), τότε (γράφε!), κλπ. σε πρώτη θέση και με τα (θυμήσου το) έ!, (γράφε) λοιπόν!, (θυμήσου) μόνο!, (κάτσε) ντέ!, (γράφε) τότε, (στάσου) λιγάκι! κλπ. σε δεύτερη θέση.

Η χρήση των μορίων προσδίδει στην προστακτική ποικίλες φορτίσεις κατα τα επίπεδα γλώσσας (βλ. και Τζάρτζανο, 1946, § 192, προτρεπτικά μόρια με προστακτική), πρβ. μή το σκέφτεσαι!-ούτε (που) να το σκεφτείς! (ούτε σε περίπτωση που-ούτε και αυτό κοντά σε άλλα).

3.2 Όψη ρημάτων και προστακτική

Η προστακτική εμφανίζει όλες τις όψεις των ρημάτων, παρόλο που ορισμένες χρήσεις είναι σπάνιες (π.χ. ο ενεστώτας της προστακτικής παθητικής φωνής, βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, § 899), π.χ. γράφε!-γράψε!-έχε γραμμένο!/έχε γράψει!, τέλειωνε επιτέλους!-τέλειωσε το και έλα να με δείς! (πρβ. και έλα τέλειωνε!/έλα τέλειωσε!, βλ. 3.1).

Οι συνδυασμοί προστακτικής διαφόρων όψεων με συνδέτες και ρήματα μας δίνει τη δυνατότητα να ερευνήσουμε γενικά το θέμα των όψεων και των συνδυασμών τους (πρβ. «ακολουθία χρόνων»), π.χ.

τρώνε και θα σου αρέσει! (καθώς τρώει διστακτικά)-φάε και θα σου αρέσει! (καθώς δέν άρχισε ακόμη να τρώει), διάβαζε και θα καταλάβεις! (μή σταματάς το διάβασμα)-διάβασε και θα καταλάβεις! (πάρε και διάβασε), κοροΐδενε και θα δείς! (απειλή καθώς συνεχίζει να κοροΐδεύει)-κοροΐδεψε και θα δείς! (όπως φαίνεται να σχεδιάζεις), διάβαζε (για) να μή σου πώ καμιά κουβέντα! (= γιατί σταμάτησες;) - διάβασε (για) να...! (= γιατί δέν αρχίζεις να διαβάσεις;), έχε διαβάσει κι εσύ μιά φορά όλα τα μαθήματά σου πρίν έρθεις στο σχολείο! (= μήν τα διαβάσεις λίγο πρίν αρχίσουν τα μαθήματα) - έχε διαβασμένα τα μαθήματά σου πρίν έρθεις στο σχολείο! (= όταν έρθεις στο σχολείο να είσαι διαβασμένος)

του είπε γράψε/γράφε και βλέπουμε - του έλεγε γράψε/γράφε και βλέπουμε κλπ. (ο χρόνος του ρήματος δέν επιδρά στην όψη της προστακτικής).

3.3 Τροπικά ρήματα και προστακτική

Ορισμένα τροπικά (βοηθητικά κλπ.) ρήματα δέν σχηματίζουν προστακτική ενεστώτα ή/και αορίστου, π.χ. *είμαι* (μόνο σε παροιμιακές φράσεις όπως *έσο έτοιμος!* κλπ.), *έχω* (*έχε/έχετε!* αλλά λείπει ο αόριστος), *γίνομαι* (*γίνου!*-αόριστος *γίνε!*, *γενείτε!*). Οι ελλείψεις αυτές αναπληρώνονται απο άλλα τροπικά ρήματα, π.χ. *κάτσε ήσυχος!*, *μείνε ακίνητος!*, και με τα *να/ας* + υποτακτική (π.χ. *να είσαι ήσυχος!*, *ας είσαι κι εσύ καλός!*, *να σταθείς άξιος!* κλπ.) ή άλλους τρόπους (π.χ. *δέν κάθεται ήσυχος!*, βλ. 4.2).

Διπλοσχημάτιστα (βλ. 2.32) τροπικά ρήματα προτιμούν στην προστακτική έναν απο τους τύπους, π.χ. *αρχίνα να γράφεις!*/*άρχισε να γράφεις!*-*άρχισε να γράφεις!*/*αρχίνησε να γράφεις!* (λαϊκότερο).

Όταν τροπικό ρήμα+ρήμα βρίσκονται καί τα δύο στην προστακτική, τότε έχουμε διάφορους δυνατούς συνδυασμούς (βλ. 3.2), π.χ. *κοίτα τέλειω-νε!*, *έλα/άσε τέλειωνε!*, *τράβα γράψε!*, *πάρε γράφε/γράψε!* κλπ.

Απρόσωπα και τριτοπρόσωπα ρήματα δέν συντάσσονται με μονολεκτική προστακτική (π.χ. **μπορεί έλα*, **χρειάζεται τρέξε!*, **πρόκειται πές!*, **συμφέρει περίμενε!* αλλά *συμφέρει, περίμενε!* κλπ.), άλλα μπορούν οι συντάξεις που σχηματίζουν να ισοδυναμούν με προστακτική (π.χ. *πρέπει να πάς!* = *να πάς!* = *πήγαινε!* κλπ., πρβ. και μόρια, 3.1).

Για άλλες δυνατότητες βλ. 4.2.

4. Λειτουργίες προστακτικής

Οι λειτουργίες της προστακτικής (βλ. 1.2) διακρίνονται απο τον Τζάρτζανο (1946, § 192) ως εξής: η μονολεκτική αναφέρεται στο άμεσο ή απώτερο μέλλον, η περιφραστική «λίγο ή πολύ στο απώτερο μέλλον», η απαγόρευση συντάσσεται σε παρούσα περίπτωση με υποτακτική ενεστώτα και στο μέλλον εν γένει με *να μή* + ενεστώτα υποτακτικής (πολλές ομοειδείς περιπτώσεις, π.χ. *να μή φωνάζεις!*) ή αόριστο υποτακτικής (μιά περίπτωση, π.χ. *να μή φωνάξεις!*).

Η προστακτική μπορεί να αναφέρεται και στο παρελθόν (προστακτική παρακειμένου α', βλ. 2.1, *να/ας*+ιστορικό χρόνο: *να έρχονταν γιατί δεν ήρθε!;*, *ας είπε κι αυτός μιά φορά μιά σωστή κουβέντα!*).

Η προστακτική με το *να μή* + υποτακτική είναι emphatic, κατηγορηματική, έντονα απαγορευτική, ενώ η προστακτική με *μή*+υποτακτική είναι απλώς περιοριστική, αποκλειστική.

Η εξακρίβωση των λειτουργιών της προστακτικής μπορεί να βοηθηθεί απο τις συνωνυμικές προς αυτήν εκφράσεις και απο τις πραγματολογικές της χρήσεις.

4.1 Επιμέρους λειτουργίες της προστακτικής (κατα τον Τζάρτζανο)

- 1) προτρεπτική-αποτρεπτική, π.χ. *έλα γρήγορα!*, *μὴ σε μέλει!*, *σώπασε!*
- 2) παραινετική/συμβουλευτική, π.χ. *μὴ ζητάς, παίρνει!*
- 3) παρακλητική/δεητική, π.χ. *Θεέ μου σώσε με!*
- 4) ευχετική-καταρατική, π.χ. *έχε γειά!*, *σκάσε!*
- 5) συγκαταβατική/παραχωρητική, π.χ. *κάνε ό,τι θέλεις!*, *καλά αυτό, πές πως έγινε* (το πές παίρνει έννοια δυνητική)
- 6) αδιαφορίας, π.χ. *φώναζε όσο θέλεις!*, *θέλεις κάτσε θέλεις φύγε, μου είναι αδιάφορο* (θέλεις-θέλεις)
- 7) αποδοκιμαστική/κατακριτική (με σκωπτική χροιά), π.χ. *συναναστρέψου παλιανθρώπους και περίμενε να σε υπολήπτονται!*, *γράψε γράψε κάτσε κλάψε!* (για χρέη), *τρέχα γύρευε τί...* (μάταιη προσπάθεια)
- 8) αντί υποθέσεως, π.χ. *πές μου τους φίλους σου να σου πώ ποιός είσαι* (χωρίς την επιτόνιση της προστακτικής), *χάσε το διαβατήριό σου και θα δείς*, πρβ. *δός μοι πᾶ στῶ καὶ τὰν γᾶν κινάσω*.
Σ' αυτές μπορούν να προστεθούν:
- 9) προστακτική σε απαντήσεις, π.χ. *-Γιατί κουράστηκες; -Γράψε κι εσύ απο το πρωί ως το βράδυ και τα λέμε!*
- 10) παρατακτική προστακτική αντί υπόταξης, π.χ. *γράψε επιστολές σε όλους τους συνέδρους, τρέχα να προλάβεις το ταχυδρομείο, κράτα καταλόγους: βαρέθηκα!* (πρβ. *βαρέθηκα να γράφω... να τρέχω... να κρατώ...*)
- 11) προστακτική σε παροιμιακές φράσεις, π.χ. *πάρε τον ένα χτύπα τον άλλο!*, *ζήσε μαύρε μου να φάς τριφύλλι, όσα σου λένε άκουε κι όσα σου βγαίνει κάνε(!)* (πρβ. την έλλειψη του επιτονισμού της προστακτικής)
- 12) ευγενική αίτηση με αρνητική προστακτική (μῆ+υποτακτική), π.χ. *μὴν αρνηθείς!*
- 13) επιτρεπτική, π.χ. *επιτρέψτε μου να...*, *πάρ' το αφού το θέλεις*
- 14) φανταστική, π.χ. *όλες αυτές οι κινήσεις, άσε τί έλεγαν, οδήγησαν σε ένα χάος.*

4.2 Συνωνυμικές εκφράσεις

Αντί μονολεκτικής προστακτικής ή μορφολογικού κενού ο ομιλητής της ΚΝΕ μπορεί να χρησιμοποιήσει:

- 1) αναλυτική προστακτική, δηλαδή να+υποτακτική αορίστου/οριστική ενεστώτα (κάθε προσώπου), πρβ. *διάβαζε! /να διαβάζεις!*, *διάβασε! /να διαβάσεις!* κλπ., και ας+3ο πρόσωπο, πρβ. *να διαβάσετε! /ας διαβάσετε! όπως πρέπει!*
- 2) περιφραστική προστακτική: του παρακειμένου α' και β', π.χ. *έχε γράψει κι εσύ ένα μυθιστόρημα και τα λέμε!*, *έχε με παρατημένο!*
- 3) εκφράσεις που ισοδυναμούν με προστακτική, έχουν όμως διαφορετικές

φορτίσεις (πρβ. και προσωδιακά στοιχεία):

- κρίσεως, π.χ. *κάνει ρεύμα εδώ μέσα* (= *κλείσει την πόρτα!*)
- ερωτηματικές, π.χ. *πήγες να τον δείς;* (= *πήγαινε να τον δείς!*), *μου δανείζεις το λεξικό;* (= *δάνεισέ μου το λεξικό*), *μου φέρνεις λίγο νερό;* (ευγενικότερες εκφράσεις)
- ερωτηματικές αρνητικές, π.χ. *δέν πήγες να τον δείς!;* (= *πήγαινε να τον δείς!*), *δέ με παρατάς!;* (= *παράτησέ με!*, ενώ το *δέ με παρατάς;* έ; = διαπίστωση)
- υποθετικές, π.χ. *αν πήγαινες να τον δείς...* (= *πήγαινε να τον δείς!*)
- αρνητικές, π.χ. *δέν πάς να τον δείς!* (= *πήγαινε να τον δείς!*, ενώ *δέν πάς να τον δείς* = πρόταση κρίσεως), *μην τύχει και δέν του το πείς!* (= *να του το πείς οπωσδήποτε!*)-*μην τύχει και δέν του το πείς* (= *πρόσεξε να του το πείς!*), *ρώτα εδώ ρώτα εκεί τον βρήκα τελικά* (πρβ. *ρωτώντας εδώ ρωτώντας εκεί...* = σύγχρονο, ενώ *ρώτα ξαναρώτα τον βρήκα τελικά* = προτερόχρονο), *πές πές τον έπεισε* (= *μιλώντας συνεχώς*).
- 4) τροπικά ρήματα (βλ. και 3.3), π.χ. *κάνε δεήσεις!* (= *δέου!*)
- 5) αναφωνήσεις, π.χ. *ντροπή!* (= **ντρέπου!*, *να ντρέπεσαι!*), *δουλειά!*, *σκασμός!* (πρβ. και *βγάλε το σκασμό!*, *δρόμο!*, *βοήθεια!*, *νερό!*, *ύπνος τώρα!*, *το βιβλίο!* (= *δώσε μου το βιβλίο!*), *σιδεροκέφαλος!* (= *να είσαι σιδεροκέφαλος!*, ευχετικό σύνθετο), *μιά χοιρινή!*/μιά ρετσίνα!
- 6) συνώνυμα, π.χ. *δές το πουλί!*-*κοίταξε το πουλί!* (πρβ. τη διαφορά *βλέπω*-*κοιτάζω*)
- 7) επιφωνήματα, π.χ. *σούτ!*, *σ'τ!*, *έ!*, *όπ!*, *άλτ!*, *στόπ!* κλπ.

4.3 Πραγματολογία προστακτικής

Η μονολεκτική προστακτική μπορεί να χρησιμοποιηθεί στην ΚΝΕ και τις επιλογές των ομιλητών και ως:

- 1) δήλωση ζωηρής και επίμονης πράξης (δεύτερο ενικό πρόσωπο μονολεκτικής προστακτικής, βλ. Τζάρτζανο, 1946, § 192), π.χ. *ρούφα ρούφα τ' αδειάζουν τα βαγόνια*, *δώσε εδώ δώσε εκεί έμεινε χωρίς λεφτά*, *φάε τούτο φάε εκείνο στομάχιασε* κλπ., πρβ. και *δώσ' του* (π.χ. και *δώσ' του η Μαρία δουλειά για αδιάκοπη συνέχεια ή συχνή επανάληψη*)
- 2) ουσιαστικό: όπως και σε άλλες περιπτώσεις ουσιαστικοποίησης συντακτικών ενοτήτων (π.χ. άρθρο + κύρια πρόταση/παράθεμα: *τα δέν ξέρω δέν μπορώ δέν μου αρέσουν*, άρθρο + δευτερεύουσα πρόταση, π.χ. *το να/οτι/που...*, άρθρο + ερωτηματική πρόταση, π.χ. *το τί σημαίνει φαντασία*, φράσεων του συνομιλητή, π.χ. *βαρέθηκα τα «δέν ξέρω»*, πρβ. και παραθέματα) η προστακτική ουσιαστικοποιείται και παρουσιάζει τότε τις εξής μορφές:
 - *το έμπα*, *το έβγα*, *το διάβα*, *στο φεύγα*

- (με) το κλάψε κλάψε αρρώστησε το παιδί (δήλωση επανάληψης)
 - το φάε πιέ, το ανέβα κατέβα (πρβ. τα ανεβοκατεβάσματα), το λύσε δέσε, το πήγαινε κι έλα (πρβ. το πηγαινέλα), τα πάρε δώσε, πρβ. τα περάστε καθίστε (= οι ευγενικοί τρόποι)
 - στο συγχοκέρνα, εις το μπαινοβγασίδιν (Ρίμα θρηνητική Πικατώρου, 1873, 82)
 - το σύρε κι έλα
 - τα σύρ' τα φέρ' τα > τα συρταφέρτα
- 3) φρασεολογισμοί χωρίς άρθρο, π.χ. *δέν είναι παίζε γέλασε*
- 4) απαραιτητισμός (= ζωηρή αναπαράσταση ευθέως λόγου, βλ. Τζάρτζανο, 1946, § 194), π.χ. *τράβα η μιιά τράβα η άλλη...*, *πές ο ένας πές ο άλλος...*, *φώναζε εσύ φώναζε εγώ τίποτε δέν κάνουμε, κάτσε ακόμη ο ένας κάτσε ακόμη ο άλλος άργησα να πάω σπίτι* (καλύτερα «κάτσε»... «κάτσε»...).
- Η προστακτική, μονολεκτική ή με μόρια, μπορεί να χρησιμοποιηθεί ποικιλοτρόπως: π.χ.
- κάλυψη όλων των προσώπων της ρηματικής κλίσης, π.χ. *άς πάω* (κι εγώ να δώ!, να πάω κι εγώ να δώ!) κλπ., *πήγαινε να δείς!* (προς εαυτό), *άς/να πάμε να δούμε!* πρβ. και *δέν πάω κι εγώ να δώ!*
 - διαφοροποίηση απο την μονολεκτική, π.χ. *με συγχωρείτε!* αλλά *να με συγχωρείτε/να με συγχωρήσετε* αλλά...
 - υποβολή διαφόρων νοημάτων, π.χ. (στην τηλεόραση) *(αυτοί είναι οι πανηγυρισμοί στην... αλλά) μή νομίζετε και στην Πάτρα έχουμε...* (= αν νομίζετε, μή νομίζετε), *θα βγούν στο φώς, μή φοβάσαι!* (αντί ...μήν έχεις αμφιβολίες!).

5. Ανωμαλίες

Η φύση της προστακτικής (βλ. και 1.7) εξηγεί ή δικαιολογεί ποικίλες ανωμαλίες στον σχηματισμό της, όπως:

1) Συντομευμένοι τύποι

Στην καθημερινή επικοινωνία γνωστών μεταξύ τους προσώπων, όταν προέχει η ταχύτητα των ενεργειών και ανταλλαγών, χρησιμοποιούνται επιβραχυμένοι τύποι προστακτικής (που κάποτε καταλήγουν σε επιφωνήματα ή μόρια, π.χ. *άντε*, βλ. 7.2), π.χ. *πάτε να τον δείτε!* αντί *πηγαίνετε να τον δείτε!*, *πάνε να τον δείξ!* (το *πάνε* πιθανώς απο το *πάγαινε!*, πρβ. *παγεμένος*, διαλεκτικά, καλύπτει όπου λέγεται το κενό της προστακτικής αορίστου του *πηγαίνω/πάω*, εφόσον λείπει το **πάε!*, πρβ. και τα *άμε!*, *τράβα!*, που είναι όμως φορτισμένα, λαϊκά) - *πήγαινε να τον δείξ!* (το *πήγαινε* χρησιμοποιείται συνήθως καί για τις δύο όψεις).

2) Τύποι 1ου πληθυντικού

Οι τύποι *πάμε!*, *φύγαμε!*, *φεύγουμε!* κλπ. προέρχονται απο αοριστικούς

και ενεστωτικούς τύπους με επιτόνιση προστακτικής, δηλαδή *φύγαμε!* σημαίνει *ξεκινήσαμε και πάμε* (πρβ. και την χρήση του αορίστου σε εκφορές όπως *έφτασα!*, ενώ ο ομιλητής δεν έχει φτάσει ακόμη, βλ. Σετάτο, 1983).

3) Διπλοί τύποι

Σε διπλούς τύπους προστακτικών έχουμε ορισμένες καταλήξεις που αποκλίνουν από τους γενικούς κανόνες, π.χ.

- -ς: *βγές-έβγα, δές-ιδέ, μπές-έμπα, βρές, πές*, όπου το -ς κατα τον Χατζιδάκη προέρχεται αναλογικά από αρχαίους ελληνικούς τύπους προστακτικής όπως *θές, δός* (πρβ. και *δώσε μου!-δώσ' μου!* πιθανώς < *δός μου!*)
- *έμπα, έβγα, διάβα* πιθανώς κατα τα αρχαία ελληνικά *κατάβα* (Θέογνις), *βα-τε* (βλ. Veitsch, 1887) των ρημάτων *έμβαίνω, έκβαίνω, διαβαίνω*, πρβ. και *ανέβα, κατέβα* με *έλα/ελάτε* (πρβ. αρχαίο ελληνικό *έλα* στον Πίνδαρο)
- *κάθισε/κάτσε* (φωνητική αλλαγή, κανονική για τα νέα ελληνικά του *κάθι-σε*, πρβ. *γραφ-σε > γράψε, τρέχ-σε > τρέξε*), πρβ. και *άφησε > άσε* (το *άψε* θα συνέπιπτε με την προστακτική του ρήματος *άπτω*, πρβ. στο *άψε σβή-σε*)
- *πείτε/πέστε, δείτε/δέστε, πιείτε/πιέ(σ)τε*: οι πρώτοι τύποι προέρχονται από τους τύπους της υποτακτικής, ενώ οι δεύτεροι φαίνεται ότι σχηματίστηκαν από το 2ο ενικό πρόσωπο της προστακτικής + -τε (βλ. Τζάρτζανο, 1946, § 122 σημ., πρβ. και αρχαίο ελληνικό *πίε > πιέ*)
- προστακτική σε -α, π.χ. *στέκα, τρέχα, φεύγα, σιώπα* (βλ. 2.31), πρβ. και *τηλεφώνα*
- θέμα μόνο: *άκου/άκουε*.

4) **Κοινοί τύποι για δύο όψεις**: *πλύνε, παράβαλλε/παράβαλε* [paránale], *αλλά βάζε/βάλε, κάνε* (το *κάνε* είναι σπανιότερο), *διεύθυνε, απότεινε, έκτεινε, τσέκαρε* (βλ. και 2.23).

5) **Μεμονωμένοι τύποι**: *σήκω*

6) **Προστακτική με εσωτερική αύξηση**

Ενα πολύ διαδεδομένο και χαρακτηριστικό φαινόμενο της ΚΝΕ είναι η εσωτερική αύξηση στην προστακτική, π.χ. *παρήγγειλέ μου έναν καφέ!* Οι τύποι αυτοί είναι συχνοί στην ομιλία μη μορφωμένων (πρβ. ότι έχουν ιδιαίτερη φόρτιση, έμφαση κλπ.), αλλά και οι μορφωμένοι μπορούν να τους χρησιμοποιούν, όταν δεν προσέχουν, γεγονός που δείχνει την εδραιώσή τους στο γλωσσικό αίσθημα. Παρουσιάζονται στα λόγια σύνθετα ρήματα με εσωτερική αύξηση, π.χ. *διέταξε τον!, επανέλαβε το!, διέγραψε τον!, συνέφερε την!* (πρβ. **σύμφερέ την!*), *συνέβαλε κι εσύ στην επιτυχία...!* (**σύμβαλε κι εσύ...!*), όχι όμως σε όλα τα σύνθετα ρήματα, πρβ. **συνέφαγε με τους ομοϊδέατες σου!* (**σύμφαγε-να συμφάγεις με...*), **συνεκράτησέ το και μὴ το ξεχάσεις!* (πρβ. *συγκράτησέ το...*). Κάποτε εμφανίζεται και σε απλά ρήματα, π.χ. *ήλπι-*

σε κι εσύ! (?έλπισε κι εσύ!).

Κατα τον Τριανταφυλλίδη (1991, § 874 σημ. 1) «αποζητούμε το ίδιο χρονικό θέμα σε όλες τις εγκλίσεις του ίδιου χρόνου» και τύποι που επικράτησαν με την αύξησή τους μετέδωσαν το νέο θέμα σ' όλες τις εγκλίσεις του αορίστου και στο ενεστωτικό θέμα (πρβ. *ανέβηκαν* → *ανεβαίνω*, *πέθανα* → *πεθαίνω*, *επέτυχα* → *πετυχαίνω*, *συνέφερα* → *συνεφέρνω* (πρβ. *συνέφερέ την!*), πρβ. και την καθοριστική θέση του αοριστικού θέματος: *έφερα-φέρνω* (ενώ αρχαία ελληνικά *φέρω*).

Οι τύποι με εσωτερική αύξηση εμφανίζονται μόνο στο 2ο ενικό πρόσωπο (πρβ. *παρήγγειλέ μου...!-παραγγείλτε μου...!*), όπου συνήθως τονίζεται (πρβ. και την διάκριση στον τονισμό από την υποτακτική αορίστου, *διέταξε!-(να)διατάξεις*, *παρήγγειλε!-(να)παραγγείλεις!*).

Στη δημοτική η εσωτερική αύξηση, όπου υπάρχει, δεν είναι πιά συνειδητή, π.χ. *ανέβα!*, πρβ. *πήρε-πάρει-πάρε!*, όπου έχουμε το ίδιο θέμα σε υποτακτική και προστακτική λόγω απώλειας του συναισθήματος της εσωτερικής αύξησης, ενώ στα σύνθετα με *παρα-* κλπ. δεν εμφανίζεται, π.χ. *παραφάγε κι εσύ!*, *παραδώσε!* (αλλά *παράδωσε!*, βλ. και 2.1), *ξαναδές*, *ξαναέλα!* (που μπορεί να συνετέλεσε στη δημιουργία του *παρήγγειλε!*, πρβ. ενεστώτα *αγγέλ(ν)ω*, ενώ στο *παρά-γγειλε!* θεωρείται το *παρα-* ως 1ο συνθετικό).

Η χρήση των αυξημένων τύπων της προστακτικής μπορεί να βοηθήθηκε από χρήσεις όπως *πέρασε τη σουπιέρα και στους άλλους-πέρασέ τη τη σουπιέρα...!* και κατά το πρότυπο αυτό *παρήγγειλε για όλους μας-παρήγγειλε για όλους μας!*. Έτσι το γλωσσικό αίσθημα δέχεται πιό εύκολα το *εξέφρασέ το!* από το *έκφρασέ το!*, που οι επαρκείς ομιλητές πρέπει να προσέξουν για να το πραγματώσουν χωρίς λάθος (υπάρχουν όμως σ' αυτούς και ενσυνειδητά λανθασμένες χρήσεις, π.χ. *παρήγγειλέ μας τρεις καφέδες!* (= ευκαιρία να θυμηθούμε και το κλασικό λάθος αστειευόμενοι).

Η ετυμολογική επισκόπιση παίζει το ρόλο της στην εξέλιξη της ελληνικής και ίσως κι εδώ, πρβ. *απαθανατίζω*, *αναμελιά/ανέμελος*, *ανέμυαλος*, *χταπόδι*, *αβδέλλα*, *αγγόνι*, *ψηφώ-αψηφώ*, *σκιά-ίσκιος*, *αργαλειός-εργαλείο*, *πηγαίνο(έ)ρχομαι*, *ξανά(εί)δα*, *στενόχωρος/στενάχωρος* (φαινόμενα αφαίρεσης, πρόταξης, αλλαγής, αφομοίωσης κλπ., βλ. Τριανταφυλλίδη, 1991, §§ 172-181, 312, 340-342).

6. Εξέλιξη και προέλευση

Η εξέλιξη της προστακτικής και η προέλευση των τύπων της (βλ. Jan-paris, 1897) παρουσιάζει ορισμένα γενικά χαρακτηριστικά, που αφορούν και άλλους ρηματικούς τύπους, όπως:

– διατήρηση καταλήξεων (π.χ. *-ε/-ετε*, *-α/-άτε*) αλλά και αναλογική αλλαγή

- άλλων (π.χ. -σον/-σατε > -σε/-στε) προς ομοιομορφία έκφρασης
- η διαφορά προστακτικής-υποτακτικής στο 2ο πρόσωπο του πληθυντικού (π.χ. *γράψτε!-(να) γράψετε*) προήλθε πιθανώς από τον ιδιαίτερα δυναμικό τονισμό της προσταγής (αλλά αυτός δεν ίσχυσε στον ενεστώτα της προστακτικής) και από την γενίκευση των καταλήξεων της οριστικής αρκτικών χρόνων στην υποτακτική (αλλιώς θα έπρεπε να είχαμε *γράψητε* > *-ī* > *-ĩ* > *γράψητε*). Η μη απώλεια του *-ε(τε)* στον ενεστώτα της προστακτικής οφείλεται πιθανώς στην ανάγκη διάκρισης ενεστώτα-αορίστου σε ρήματα κοινών θεμάτων (βλ. 2.23), π.χ. *κάνετε-κάντε, πλύνετε-πλύντε, κρίνετε-κρίντε* (παρά τη χρήση κάποτε και στον αόριστο των επισημότερων τύπων, όπως *κάνετέ μου την χάρη, σας παρακαλώ!*)
 - διαλεκτικές μορφές: χρειάζονται ιδιαίτερη μελέτη (πρβ. ποντ. -σον όπως και στα αρχαία ελληνικά, π.χ. *γράψον!*), αλλά κάποτε παρεισφρύνουν και στην ΚΝΕ, όπως ο τύπος *πάμετε!*, σχηματισμός που εμφανίζεται και σε άλλες γλώσσες (π.χ. ρωσικά *pojděm-te*), εφόσον έχει την ίδια εξήγηση (προσθήκη κατάληξης 2ου πληθυντικού στην κατάληξη 1ου πληθυντικού = εμείς κι εσείς μαζί)
 - τα αρχαία ελληνικά *μὴ ποίει, μὴ ποιείτω!*, *μηδείς ὑπολάβη* κλπ. αντικαθίστανται από *μὴ+υποτακτική* (πρβ. και *ἄγωμεν!*, *γένοιτο!*)
 - η προστακτική της ΚΝΕ πρέπει να εξεταστεί και στο πλαίσιο των βαλκανικών γλωσσών (πρβ. το *πάρε δώσε* = τουρκ. *alış veriş* > ελλ. *αλισβερίσι*, 2ο πρόσωπο προστακτικής σε παροιμιακές φράσεις στην σερβική κλπ.), όπου εμφανίζονται ομοιότητες και διαφορές (π.χ. βουλγ. *ελά, ελάτε!* < *έλα, ελάτε!*, αρνητική προστακτική μόνο στην εξακολουθητική όψη, ρουμαν. *nu+απαρέμφατο*, αλβαν. *na e/na i+προστακτική*, πρβ. κρητ. *μου δώσε!*)
 - η προστακτική γενικά θα μπορούσε να ενταχθεί στο πλαίσιο πρότασης με επιτελεστικό ρήμα, π.χ. *σε διατάσσω: πρέπει να σωπάσεις* → *σώπα!*

7. Θέση της προστακτικής στην κλίση της ΚΝΕ

Θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι η μονολεκτική προστακτική παρουσιάζεται:

1) εκτός του ρηματικού συστήματος, για τους εξής λόγους:

- δέν συντάσσεται με αρνητικό μόριο, πρβ. *δέν/μὴ κάνεις-***δέν/μὴ κάνε!*
- εμφανίζει μόνο 2ο πρόσωπο ενικού και πληθυντικού (πρβ. υποχώρηση του 3ου προσώπου της αρχαίας ελληνικής)
- ανήκει συχνά σε άλλη φωνή, π.χ. *σηκώνομαι-σήκω!*
- ανήκει συχνά σε άλλο θέμα, π.χ. *έρχομαι/ήρθα-έλα!*

Πρβ. επίσης ότι εμφανίζει ελλείψεις σχηματισμών ή αντιστοιχεί σε

ελλείψεις (π.χ. *ἀρέζε κι εσύ!*, ενώ **ἀρέζω*, αλλά και *μου ἀρέζε να...*), συντομευμένους τύπους, ανωμαλίες, διαφοροποίηση απο υποτακτική αορίστου παρόλο που έχουμε μορφές προστακτικής με *μή*+υποτακτική, θέση εγκλιτικής αντωνυμίας (πρβ. *μου τό δωσε-δώσε μου το!*), χρήσεις ως δευτερεύουσα πρόταση (βλ. 4.18), ονοματοποιήσεις μόνο με άρθρο (αλλά πρβ. και *το να...*, *να λέει κανείς την αλήθεια δέν είναι πάντα εύκολο*)

2) κοντά σε επιφωνήματα: *σούτ!* (= *σώπα!*), *στόπ!* (= *στάσου!*) κλπ., πρβ. και ακλιτοποιήσεις προστακτικών (π.χ. *άντε!*, *χαίρε!*/*χαίρετε!*, *έστω!*)

3) κοντά στην κλητική πτώση

Όπως δείχνει η ταυτόχρονη ή παράλληλη χρήση προστακτικής και κλητικής (π.χ. *έλα, Γιώργο!*, *τα έλα Γιώργο, τρέχα Γιώργο δέν μου αρέσουν, Θεέ μου, βοήθησέ με!* κλπ.), οι δυο αυτές γλωσσικές κατηγορίες έχουν κοινά στοιχεία: την απεύθυνση στον συνομιλητή ή σε όντα που λαμβάνονται ως ακροατές, π.χ. *κούκοι, να μή λαλήσετε!*, κλπ.

Ως προς την θέση τους στην πρόταση (πρβ. και 3.) υπάρχουν ποικίλες δυνατότητες, π.χ. *έλα, Γιάννη να σου πώ!* (κάτι έχω για σένα, φίλε μου) - *Γιάννη, έλα να σου πώ!* (απόσπαση καταρχήν της προσοχής του ακροατή) - *έλα να σου πώ, Γιάννη!* (όταν βλέπει ότι τον παρακολουθεί, προετοιμάζει ίσως κάτι δυσάρεστο κλπ.), ενώ η επανάληψη του *Γιάννη* στο τέλος των προηγούμενων φράσεων συμβαίνει όταν ο ομιλητής βλέπει ότι ο ακροατής δέν τον άκουσε.

Bussmann H., *Lexicon der Sprachwissenschaft*, Stuttgart 1983.

Jannaris A.N., *An Historical Greek Grammar*, Oxford 1897.

Lewandowski Th., *Linguistisches Wörterbuch*, 1-3, Heidelberg 1973-1975.

Ρίμα θρηνητική Πικατώρου: *Carmina Graeca Medii Aevi* (εκδ. Wagner, Lipsiae 1873).

Σετάτος Μ., «Ο παρακείμενος στη κοινή νεοελληνική», *ΜΕΓ* 4 (1983).

Τζάρτζανος Αχ., *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, Εν Αθήναις 1946-1953.

Τριανταφυλλίδης Μ., *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*, Θεσσαλονίκη 1991.

Veitsch W., *Greek Verbs Irregular and Defective*, Oxford 1887.

Η ΑΠΗΧΗΤΙΚΟΤΗΤΑ ΤΟΥ ΛΟΓΟΥ ΣΤΗΝ ΚΟΙΝΗ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗ

1. Εισαγωγικά

Απηχητικότητα θα μπορούσαμε να ονομάσουμε το χαρακτηριστικό γνώρισμα εκείνων των εκφωνημάτων που «απηχούν», επαναλαμβάνουν, στην άμεση εναλλαγή της συνομιλίας, σχεδόν κατα λέξη το λόγο που προηγήθηκε (κυρίως του συνομιλητή), παραπέμποντας σ' αυτόν με την μορφή που παίρνουν και σχολιάζοντάς τον έμμεσα. Έτσι π.χ. η φράση *-Δέν ξέρω κάτι* (*ξέρω πολλά*) υποβάλλει και μόνη της ότι ο συνομιλητής μόλις (προηγούμενος) εκφώνησε τη φράση *-Κάτι ξέρεις κι εσύ ή κάποια παρόμοια*, γιατί αλλιώς ο ομιλητής θα έλεγε *-Δέν ξέρω λίγα/μόνο κάτι λίγα/ένα μόνο και δύο* (*αλλά ξέρω πολλά*), πρβ. αντίθετα το *-Ξέρεις κάτι;*, στο οποίο ως προαγγελία ακολουθεί η πληροφοριακή φράση, με το **-Δέν ξέρεις κάτι;* Ο απηχητικός λόγος δέν είναι ουδέτερος αλλά φορτισμένος (βλ. 6.1).

Η απηχητικότητα εμφανίζει ποικίλες μορφές και κοινά χαρακτηριστικά με άλλες χρήσεις της γλώσσας, που πρέπει να εξεταστούν για να διακριθούν με σαφήνεια οι περιπτώσεις που ανήκουν σ' αυτήν αποκλειστικά.

2. Τι δέν είναι απηχητικότητα

Για να διακρίνουμε την ύπαρξη της απηχητικότητας ως γλωσσικού φαινομένου με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, πρέπει με σύγκριση να αποκλείσουμε περιπτώσεις που παρουσιάζουν φαινομενική ομοιότητα μ' αυτήν, όπως:

1) Γλωσσικά στοιχεία που εμφανίζονται συνεχώς (και επακόλουθα) στο λόγο συνομιλητών, επειδή δηλώνουν κύρια ή δευτερεύοντα θέματα της συνομιλίας (πρβ. ισοτοπία του περιεχομένου), π.χ. *-Σας έρχεται συχνά η Μαρία;* *-Σπάνια να μας έρθει*, *-Δέν το πήρα* *-Αφου σου άρεσε, γιατί δέν το πήρες;*, *-Ο άλλος είπε ότι...* *-Αυτός τί είπε;* *Ο άλλος δέν μ' ενδιαφέρει* κλπ.

2) Μιμήσεις, αντανakλάσεις ή επιδράσεις της γλώσσας άλλων (προφορικής ή γραπτής) στο ύφος, λεξιλόγιο και φρασεολογία, τονισμό και προφορά (προσωδικά στοιχεία κλπ.), μορφολογία και σύνταξη, ιδιολεκτισμούς, λάθη κλπ. (βλ. όμως και 6.1). Οι ενσυνείδητες ή ασυνείδητες αυτές χρήσεις (πρβ. παραθέματα, παροιμιακές φράσεις κλπ.) είναι απόρροια των

επιδράσεων που δέχτηκε κάθε ομιλητής απο το περιβάλλον του, τα διαβάσματα του κλπ. (αποτελούν απηχήσεις και όχι απηχητικά γλωσσικά φαινόμενα). Η έρευνα των περιπτώσεων αυτών έχει ενδιαφέρον για την κοινωνιογλωσσολογία (στρώματα, ποικιλίες κοινωνικών ομάδων κλπ.) και κειμενογλωσσολογία (πρβ. διακειμενικότητα κλπ.), την ιστορία και εξέλιξη της γλώσσας (πάλι γλωσσικών μορφών: αρχαίες, παλιές, νέες κλπ., δημιουργικότητα: αναλογικοί σχηματισμοί, νεολογισμοί κλπ.), το γλωσσικό σύστημα και τις ποικίλες μορφές του (νόρμα, χρήσεις, ιδιολεκτισμοί, διαλεκτικά και ξένα στοιχεία, είδη κειμένων κλπ.). Η ενσυνειδήτη χρήση τέτοιων στοιχείων αποτελεί δείκτη για τον ακροατή στα χαρακτηριστικά της συγκεκριμένης εκφώνησης ή συνομιλίας, π.χ. *αυτός τρέχα απο δώ τρέχα απο κει δέν κατάφερε τίποτε, εγώ απογορευεται το κύπτειν για να έχουμε ήσυχο το κεφάλι μας, εσύ έσο έτοιμος κλπ.*

3) Επαναλήψεις για έμφαση, ενίσχυση, χρόνο σκέψης για τη συνέχεια του λόγου κλπ., π.χ. *-Πήγες να τον δείς; -Πήγα να τον δώ... αλλα τί να σου πώ; Δέν είχα κανένα αποτέλεσμα, -Το δεύτερο... -Μιά στιγμή! -Το δεύτερο που έχω να πώ...,* πρβ. και πεισματικές επαναλήψεις του τύπου *-Θα τον πάρει! -Δέν θα τον πάρει! -Θα τον πάρει! -Δέν θα τον πάρει!* Μερικές επαναλήψεις είναι τυχαίες, π.χ. *-Το ξέρεις; -Μα ξέρεις εγώ δέν ασχολούμαι μ' αυτά, άλλες γίνονται διαδοχικά ή ταυτόχρονα απο πολλούς ομιλητές, π.χ. Α: -Δέν το δέχομαι Β: -Δέν το δέχομαι (πρβ. -Δέν το δέχομαι!) Γ: -Δέν το δέχομαι (κι εγώ) (πρβ. -Δέν το δέχεται κανείς!), -Μας κορόιδεψε! -Μας κορόιδεψε! (καλά το λές!) σάν ένας ομιλητής, ιδίως αν εκφωνούν μαζί (πρβ. σχήματα λόγου όπως εκ παραλλήλου, επαναφορά, αντιστροφή κλπ.).*

4) Αντιδράσεις σε λόγια του συνομιλητή, π.χ. *εμένα μου το λές!; κάτι μας είπες!; μήν τα ρωτάς!* (πρβ. όμως *-Σε ρωτώ τί... -Μήν τα ρωτάς!;*), *τί λόγος!; νόστιμο κι αυτό!; αυτά τ' ακούω βερεσέ!; άκου τον!; να δαγκώσεις τη γλώσσα σου!; απο το στόμα μου το πήρες!; μήν το γελάς!; δέ σφάξανε!; -Αλήθεια; -Όχι παίζουμε!* κλπ. (πρβ. και περιπτώσεις όπως μετά την απάντηση τρίτου η αναφώνηση προς τον συνομιλητή *-Άρπα την και μή μιλάς!*). Η ομοιότητα με την απηχητικότητα στις περιπτώσεις αυτές είναι το στοιχείο του σχολιασμού (βλ. 6.1, 6.4) με φορτίσεις (πρβ. επιτονισμό αναφώνησης), πρβ. όμως και 7.4.

5) Πλάγιος λόγος, π.χ. *-Χρειάζονταν πιστοποιητικό φορολογικής ενημερότητας -Τώρα μου λές οτι χρειάζονταν πιστοποιητικό φορολογικής ενημερότητας; Ο αρχηγός μας απεκάλυψε το σχέδιον, το οποίον εστηρίζετο εις τον δόλον· θα παίρναμε δηλαδή μίαν όρνιθα και θα την εδέναμε... (= θα πάρουμε..., «τρίτο είδος πλάγιου λόγου», βλ. Τζάρτζανο, 1953, § 282, ΜΔ').*

3. Απηχητικότητα και υπαινικτικότητα

Εκτός από τις περιπτώσεις της 2., με μερικές από τις οποίες παρουσιάζει μορφικές ομοιότητες, ιδιαίτερη σημασία έχει η υπαινικτικότητα, εφόσον θα μπορούσε να υποστηρίξει κανείς ότι με τις απηχητικές χρήσεις «υπαινισσόμαστε» κάτι, γιατί δεν αποτελούν απλές επαναλήψεις.

Η υπαινικτικότητα, σε αντίθεση με τη διαφάνεια, αποτελεί έμμεση δήλωση (υποδήλωση, δηλαδή ενσυνείδητη αποφυγή της άμεσης δήλωσης, πρβ. λεκτικούς τρόπους όπως η ειρωνεία, ο ευφημισμός, η αλληγορία κλπ., περιπτώσεις ενσυνείδητης ακυρολεξίας κλπ.) και είναι φορτισμένη (πρβ. τη διάκριση δηλωτικότητας - συνδηλωτικότητας στη σημασιολογία, όπου η δεύτερη χρησιμοποιείται για την έκφραση διαφόρων αξιών).

Η υπαινικτικότητα μπορεί να εκφραστεί με ποικίλα μέσα, π.χ. με ελλειπτικότητα, λιτότητα ή εκζήτηση, ακυρολεξία, (ασυνείδητη) ανακριβολογία, σκοτεινότητα ή πυκνότητα, ασάφεια, αποσιώπηση, με τυποποιημένα κείμενα (παραθέματα, ρητά, γνωμικά κλπ.), με λογοπαίγνια (π.χ. *-Αυτός ο τραγουδιστής είναι πολύ αειδής -Αοιδός λοιπόν*, που εμφανίζεται ως δήθεν διόρθωση), με μιμήσεις ύφους (πρβ. τα διάφορα λογοτεχνικά *pastiche*), προφοράς (άλλου φύλου, ξένου, θορύβων, κραυγών ζώων κλπ.), διαλεκτικού λόγου συνομιλητή (παρόντος) ή τρίτου προσώπου (απόντος), με ενσυνείδητη χρήση ακατάλληλου για την περίπτωση επιπέδου γλώσσας (π.χ. γράμμα με ύφος δημοσίου εγγράφου προς στενό φίλο ή συγγενή, πρβ. και χρήση καθαρεύουσας αντί δημοτικής) κλπ. Ο ακροατής ή αναγνώστης πρέπει να έχει τις απαραίτητες γνώσεις και διορατικότητα, για να αντιληφθεί τους υπαινιγμούς, πρβ. ιστορίες ζώων (με «εντυπώσεις» ζώου από τον κόσμο των ανθρώπων, μέσα στον οποίο ζει), αφηγήματα επιστημονικής φαντασίας (π.χ. αφελείς και προβληματικές εντυπώσεις εξωγήινου από λείψανα καταστραμμένου γήινου πολιτισμού), διάφορα παράδοξα κλπ.

Η υπαινικτικότητα διαφέρει από την απηχητικότητα στο ότι αποτελεί υποδήλωση και συνεπώς δεν επαναλαμβάνει την έκφραση (ή μέρος της) του λόγου συνομιλητή, μοιάζει όμως κάποτε μ' αυτήν λειτουργικά, δηλαδή υποβάλλει κάποια ιδιαίτερη σημασία, κρίση, σχολιασμό, φόρτιση, π.χ. *-Ήταν λογική αντίδραση -Λογική αντίδραση_ όχι δά! (απηχητικά), -Ήταν λογική αντίδραση -Των έξυπνων συνδιαλλαγών!* (υπαινικτικά, πρβ. τη γραφή ... «έξυπνων» ...). Η ομοιότητα οφείλεται στην πραγματολογική χρήση της γλώσσας, ενώ σε ορισμένες περιπτώσεις απηχητικότητας δεν είναι δυνατή μιά έστω και εξεζητημένη υπαινικτική ερμηνεία, π.χ. σε απηχητικές ερωτήσεις όπως *-Δέν τον γνωρίζεις; -Δεν τον γνωρίζω; Από πού το συμπέρανες;*

4. Μέσα

Οι απηχητικές χρήσεις σπάνια εμφανίζονται ως ακριβείς (αυτολεξία) επαναλήψεις λόγων, π.χ. *-Καταλαβαίνεις; -Καταλαβαίνεις;*, συνήθως παρουσιάζουν τροποποιήσεις και προσθήκες, π.χ. *-Ο καπετάνιος πέθανε! -Πάει ο καπετάνιος!* (όπου φαίνεται να έχουν συνειδητοποιήσει μαζί το γεγονός, αλλά βλ. και τη διαφορά των ρημάτων και της θέσης των, απηχητικότερα θα ήταν *-Ο... -Ο καπετάνιος πέθανε!*).

4.1 Τροποποιήσεις

Οι τροποποιήσεις χρησιμοποιούν μέσα:

1) προσωδιακά (επιτονισμοί, απώλειες τόνων ή παύσεων κλπ., που αποτελούν ένδειξη σύνδεσης με τα προηγούμενα), π.χ. *-Δέν του έγγραφες; -Δεν του έγγραφα;!*, *-Θα πάω κι εγώ -Και δεν πάς!* (ενώ **-Και δέν πάς!;*), *-Δέν είδες πώς μας φέρθηκε -Δεν είδα πως μας φέρθηκε;!*

2) συντακτικά (αρνήσεις, αλλαγές προσώπου ρήματος κλπ.), π.χ. *-Δέν του είπες τίποτε -Όχι δεν του είπα τίποτε!*, *-Θα χάσεις -Άς χάσω!* κλπ. (ορισμένες αλλαγές όπως του προσώπου επιβάλλονται και απο βασικές αρχές του διαλόγου)

3) σημασιακά, π.χ. *-Μελετάει ακόμη -Δέν μελετάει ακόμη* (= όπως λές, νομίζεις κλπ.)· *έδωσέ εξετάσεις* (ενώ το *δέν μελετάει πιά· έδωσε εξετάσεις* δέν παρουσιάζει απηχητικότητα, πρβ. και *δέν μελετάει ακόμη* = δέν άρχισε να μελετάει).

4.2 Προσθήκες

Οι προσθήκες δέν είναι συνήθως απαραίτητες, χρησιμοποιούνται όμως για να κάνουν σαφέστερη τη λειτουργία της απηχητικότητας (αποτελούν ενδείξεις για τις λειτουργίες της, βλ. 6., όπως και σε άλλες γλωσσικές χρήσεις οι παραφράσεις, πρβ. και θέμα και σχόλιο), π.χ. *-Δέν κάνεις κι εσύ κάτι; -Τι να κάνω, άρρωστος άνθρωπος;!*, *-Το παιδί μου... -Το παιδί σου το παιδί σου! μας ζάλισες;!*, *-Του έγγραφες; -Αν του έγγραφα;! Τρεις φορές! Τι να του γράψω;!*, *-Λοιπόν ο πατήρ σου κάμνει στίχους -Ακούς εκεί εαν κάμνει! Και «παρακάμνει» μάλιστα! -Το αρχιφώνημα -Αρχιφώνημα;! Τι 'ναι πάλι τούτο;!*, *-Μας ζάλισες! -Σας ζάλισα έ;! Μα δέν έχεις λίγο μυαλό;!*, πρβ. και *-Του έδωσα χρήματα -Αίγα χρήματα*.

4.3 Επαναλήψεις

Η απηχητικότητα μπορεί να ενισχύεται με επαναλήψεις, π.χ. *-Τι σου έκανα; -Τι μου έκανες;! Μου έκανες τη ζωή άνω κάτω. Νά τι μου έκανες!*

5. Μορφές και σχήματα

Οι απηχητικές χρήσεις πέρα από τα χαρακτηριστικά της επανάληψης, των επιτονισμών κλπ. (βλ. 4.) παρουσιάζουν και ορισμένες τυποποιημένες μορφές και σχήματα (φρασεολογήματα κλπ.), όπως:

- να πείς στον πατέρα σου! - Δέ βαριέσαι! - Δε βαριέσαι να πείς στον πατέρα σου!
- τί - και δέ συμμαζεύεται;! - Ανωτέρα βία - Τί ανωτέρα βία και δέ συμμαζεύεται;!
- Δέ θέλω - Θέλεις δε θέλεις θα πάς να τον δείς!
- Του έγγραψα - Του έγγραψες - του έγγραψες μας έσκασες!, - Δέν την ξέρω - Δεν την ξέρω - δεν την ξέρω όλο αυτό λές!
- Τί κάθεται αυτού έτσι; Από το πρωί δέν έκανες τίποτε! - Ναι, δέν έκανα τίποτε!, - Πήγαινε να του μιλήσεις! - Ναι, να πάω να του μιλήσω να με βρίσει!
- Τί έχεις; - Τί έχω; // Τί νά 'χω;! Έχασα το παιδί μου
- Δέν έφαγες; - Να φάω δέν έφαγα αλλά δέν πεινώ
- Να πληρώσουν! - Να πληρώσουν. Πώς να πληρώσουν;!
- Θα σωπάσεις επιτέλους;! - Εγώ να σωπάσω;!
- Πέστε μου... - Πέστε πέστε, βαρέθηκα!
- Να σου πώ κάτι; - Να μή μου πείς τίποτε!
- Ξόδεψε πολλά; - Αν ξόδεψε κι αν ξόδεψε!

σχήματα λόγου: - Οι γονείς χαίρονται τα παιδιά - Και τα παιδιά χαίρονται τους γονείς (πρβ. χιαστό σχήμα), - Μας πήραν τις περιουσίες μας! - Μας πήραν τα χωριά μας! (πρβ. συμπλοκή), πρβ. και Λένε οτι δέν ξέρω να συζητώ, οτι δέν ξέρω να σκέφτομαι κλπ. Είναι αλήθεια. Δέν ξέρω να συζητώ, δέν ξέρω να σκέφτομαι σάν αυτούς (ανθορισμός).

6. Λειτουργίες (βλ. Σετάτο, 1991)

Η απηχητικότητα παρουσιάζει ποικίλες λειτουργίες, όπως:

1) Σχολιασμός (των) λόγων του συνομιλητή με ποικίλες φορτίσεις (πρβ. εκφραστική/συναισθηματική λειτουργία της γλώσσας, βλ. επιχειρηματολογική): συμφωνία-διαφωνία με έμφαση, ένσταση ή αντιπαράθεση, ειρωνεία, αδιαφορία, έκπληξη, απειλή

- Γιατί βιάζεσαι; - Βιάζομαι;! (= απο πού το συμπέρανες; δέν βιάζομαι καθόλου), - Πού πηγαίνεις; - Πηγαίνω! (= τί σ' ενδιαφέρει;! πρβ. - Γιατί δέν απαντάς; - Διότι! και όχι * - Γιατί, ενώ έχουμε - Γιατί να απαντήσω;!), - Καταλαβαίνεις; - Καταλαβαίνεις; (ειρωνική πρόκληση, βλ. και 6.), - Δέν τα λές καλά - Δέν τα λές καλά εσύ!, - Δέν τον ξέρω - Δεν τον ξέρεις;! (= πώς είναι δυνατό;!), - Δέν τον ξέρει - Δεν τον ξέρει έ;! (ανάλογα με τον επιτονισμό = τί μας λές τώρα;!/ά έτσι;) ενώ - Δέν τον ξέρει;! (= πώς είναι δυνατό;!), - Άκουσες; - Άκουσα ντέ!, - Θα σωπάσεις επιτέλους;! - Εγώ να σωπάσω;!

2) Διόρθωση (πρβ. μεταγλωσσική λειτουργία της γλώσσας)

–*Διέγραψέ τον!* –*Διάγραψέ τον (!)* (= δέν χρησιμοποίησες τον ορθό τύπο),
–*Τρείς εκατονταετηρίδες* –*Εκατονταετίες*, πρβ. και –*Είναι έξυπνος* –*Γράφε πανέξυπνος!*

3) Αντεπιχείρημα, αντίρρηση, συμφωνία κλπ. (πρβ. επιχειρηματολογική λειτουργία της γλώσσας)

–*Δέν το ξέρεις* –*Δεν το ξέρεις εσύ!*, –*Δέν ξέρει τίποτε* – *Όχι δεν ξέρει τίποτε!*
Του το έχω πεί, –*Δέ σε ξέρει* –*Πώς δέ με ξέρει!* *Αφου ήμασταν μαζί στο στρατό!*

4) Χαρακτηρισμός λόγων ως περιττών, παράδοξων, άτοπων (βλ. Τζάρτζανο, 1946, § 205, 9).

–*Τί σου γράφει*; –*Τί να μου γράφει*, ό,τι γράφουν όλοι σε τέτοιες περιστάσεις, –*Να φύγουν* –*Να φύγουν; πώς να φύγουν;*, –*Ποιός Γιάννης;* –*Ποιος Γιάννης;* ο Γιάννης/ο Γιάννης, ποιός Γιάννης! (ενώ –*Ποιός Γιάννης;* = μήν κάνεις πως δέν τον ξέρεις!).

5) Συνεργασία (πρβ. κοινωνικοπολιτιστική λειτουργία της γλώσσας)
– διδασκαλία: (δάσκαλος) –*Όλοι μαζί μου: «Σε γνωρίζω απο την κόψη»* (μαθητές δημοτικού): –*«Σε γνωρίζω απο την κόψη»...*
– υπαγόρευση: (υπαγορευτής) –*...κατόπιν...* (γραφέας) –*Κατόπιν..* (ενώ σε διακόπή της υπαγόρευσης –*Κατόπιν;* = παρακάτω;)
– οδηγία εκφωνήσεων: αξιωματικός που εκφωνεί τον όρκο και οπλίτες που ορκίζονται επαναλαμβάνοντας τα λόγια του όρκου, οδηγός συνθημάτων σε διαδηλώσεις και οπαδοί που επαναλαμβάνουν τα λόγια του, ομαδικά τραγούδια με δυο ομάδες όπου η μιά επαναλαμβάνει το άσμα της άλλης (πρβ. επωδές)
– παιγνίδια: γλωσσοδέτες (όπου οι παίκτες πρέπει να επαναλάβουν χωρίς λάθη το εκφώνημα που τους προτείνεται, πρβ. και παιγνίδια όπως το «Πετάει πετάει...», όπου όμως συνήθως η «απηχητικότητα» δέν εκφράζεται με το γλωσσικό σύστημα, αλλά με ύψωση του χεριού, δηλαδή με κινηματικό σημείο).

6) Παρερμηνείες, παραποιήσεις (πρβ. φατική/επαφής και ποιητική λειτουργία της γλώσσας)

–*Ηρθε το χαρτί της εφορίας* –*Ποιάς Μαρίας;* (βαρύκοος) εκούσιες χρήσεις σε αστεϊσμούς, ευφυολογίες, ευθυμογραφήματα κλπ.

7) Προτροπές (πρβ. κατευθυντήρια/βουλευτική λειτουργία της γλώσσας)

–*Με κάλεσε να πάω σπίτι του* –*Και δέν πάς!* (ενώ –*Και δεν πάς!* = μου είναι αδιάφορο, τί μου το λές!).

7. Ιδιαίτερες περιπτώσεις

Ορισμένες περιπτώσεις απηχητικότητας παρουσιάζουν ειδικό ενδιαφέρον.

1) Μιμητικές αντιλογίες

Μ' αυτές γίνεται έντονη κριτική ή απορρίπτεται το εκφώνημα του συνομιλητή με ομωνυμική τροποποίηση, που εισάγει αντιθετικές έννοιες, π.χ. *-Δέν ξέρω -Να ξεραθείς!; -Ξέρω -(Τί) ξέρω και ξερό σου!; -Μα... -Τί μ'ά και ξεμά!; -Μα τί να σας κάνω; -Να καμωθείς χέρια και ποδάρια!; -Σιλάνς μωρή! -Σιλάνς είσαι και φαίνεσαι!; -Όχι -Όχι ξόχι δέν ξέρω!; -Θα κάνω αυγά -Αυγά μανγά, ό,τι θέλεις μαγειρεύε!; -Παραιτούμαι -Στάσου να σε παραιτήσω εγώ!; -Αφου τό 'φαγα εγώ -Ω που να σε φάει ο Χάρος! κλπ., πρβ. λογοπαίγνια όπως *-Έ βέβαια, του έταξες το χρυσούν παραπέτασμα! -(Τί να κάνω;) Μου πρόταξε το σιδηρούν παραπέτασμα!**

2) Συνεχής απηχητικότητα

Η απηχητικότητα μπορεί να συνεχιστεί καλύπτοντας ολόκληρη στιχομυθία και παρουσιάζοντας ποικίλες μορφές, όπως:

A.: *-Δέν τον ξέρω* B.: *-Δεν τον ξέρεις!;* A.: *-Δέν τον ξέρω* B.: *-Δεν τον ξέρω* *δεν τον ξέρω, όλο αυτό μου λές!* A.: *-Δέν τον ξέρω σου λέω!* B.: *-Δέν τον ξέρεις μου λές*

A.: *-Δέν το διέγραψες* B.: *-Δεν το διέ³γραψα;* (= τί είναι αυτά που λές;,, δέν είναι αλήθεια) A.: *-Δέν το διέ³γραψες!* (= επιμένω, γιατί ξέρω τί λέω, μήν επιμένεις) B.: *-Δέν το διε³γραψα!;* (= δέν είσαι καλά!, τί λές τώρα;!)

- εκμηδενιστικός διάλογος, όπου ο ένας απο τους συνομιλητές επαναλαμβάνει τα λόγια των καταγιγιστικών αποδείξεων του άλλου, γιατί δέν έχει τίποτε να αντιτείνει, όπως στον *Παρμενίδη* του Πλάτωνα ο νεαρός Σωκράτης (ενδείξεις αναγκαστικής συμφωνίας).

3) Απηχητικότητα στο λόγο ενός ομιλητή

Εκτός απο την περίπτωση του τραυλισμού (απηχητικές εντολές του δεξιού ημισφαιρίου), εντάσσονται εδώ περιπτώσεις όπως *-Τ' ακούς; Τ' ακούω να λές!* (σάν να απαντά για λογαριασμό του ακροατή), *-Χρήματα; Χρήματα να δείς!* κλπ., εσωτερικός διάλογος του προσώπου με τον εαυτό του: *Δέν ξέρεις τί θα κάνεις; ... Ξέρεις, Τέλος αυτά είναι. Καλά τα λές... Καλά τα λέω,* πρβ. και *Πάει καλά!... Κακά και ψυχρά δηλαδή, κλπ., 'Όχι που δεν έχω χρήματα, έχω, αλλά δέν του δίνω δεκάρα!; Είμαι σύμφωνος μ' αυτές τις απόψεις, απόψεις που προτείνουν μι' λύση στα προβλήματά μας, προβλήματα που..., Πώς θα λυθεί το πρόβλημα; Θα λυθεί το πρόβλημα... Θα κατανοήσουμε πού βρισκόμαστε βρε αδελφέ!* (απηχητικές χρήσεις αυτοκριτικής της γλώσσας), *Είναι ιερό καθήκον κάθε τίμιου ανθρώπου, ο οποίος..., ο οποίος..., είναι ιερό καθήκον να...* (επαναφορά της αρχής που κινδυνεύει να λησμονηθεί).

4) Έμμεση απηχητικότητα

Οι αντιδράσεις του ομιλητή σε λόγια του συνομιλητή (βλ. 2.4) θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ελλειπτικές απηχητικές χρήσεις (αντίθετο φαινόμενο των προσθηκών, βλ. 4.2), π.χ. *–Θα μας κοροϊδέψει πάλι –Φάε τη γλώσσα σου!* (πρβ. *–Θα μας κοροϊδέψει πάλι;! Φάε τη γλώσσα σου!*), *–Άκουσες; –Καλά ντέ!* (πρβ. *–Άκουσα ντέ!*), *–Πώς κέρδισε τόσα χρήματα; –Έλα ντέ!* (πρβ. *–Έλα ντέ! Πώς τα κέρδισε!*), *–Δέν μπορείς να το κάνεις; –Δεν θέλω να το κάνω (όχι δέν μπορώ)! κλπ.* Στις περιπτώσεις αυτές έχουμε ομοιότητα λειτουργιών (πραγματολογικών χρήσεων), πρβ. *νά τα μας!* (έκπληξη, δυσφορία κλπ. για λόγια συνομιλητή), *μή χειρότερα!*, *μπά!* (ειρωνικά, = *τί λές!*), *ίσια ίσια που...*, *αμέ κλπ.*, *Εγώ που λές Δημητράκη* (σημειωτέον ότι δέν είχα πεί λέξη), *Λοιπόν που λέτε...* (σάν να τα λέει ο ακροατής), *Έτσι να 'χω καλό ρώτημα!* (τί έκανες με το σπίτι;) κλπ.

5) Γραπτός λόγος

Τα απηχητικά στοιχεία θα μπορούσαν να δηλωθούν στον γραπτό λόγο με ιδιαίτερα εισαγωγικά, π.χ. *–Του έγραψες. –Τι »του έγραψες;«!* (= τί σημαίνει αυτή η ερώτηση;) ή *–»Του έγραψες του έγραψες« όλο αυτό ρωτάς;!* (πρβ. παραθέματα, ευθύς λόγος, π.χ. *–Σου διηγήθηκε την ιστορία της; –Μου είπε ότι «πήγε να με πατήσει τό αυτοκίνητο» κτλ.*), τίτλοι κεφαλαίων και πρώτες λέξεις μετά απ' αυτούς: *ΤΟ ΡΗΜΑ Το ρήμα είναι...* (πρβ. απηχητικότητα του ίδιου ομιλητή, 7.3, αλλά και *–Τι είναι, μαμά, το ρήμα; –Τι είναι το ρήμα; Το ρήμα είναι...*).

8. Απηχητικότητα και πρόληψη

Η πρόληψη σε ορισμένες χρήσεις της εμφανίζεται με μιá μορφή απηχητικότητας (αντίθετης κατεύθυνσης), όπως στις περιπτώσεις:

1) όταν προβλέπει ο ακροατής τί θα πεί ο ομιλητής στην συνέχεια του λόγου (ή ο συνομιλητής του καθώς ετοιμάζεται να μιλήσει) και τον διακόπτει αρθρώνοντάς το με φόρτιση (επιτονισμός κλπ.) σχολιασμού, π.χ. Α.: *–Πηγαίνουμε λοιπόν στο γραφείο του...* Β.: *–Και δέν τον βρίσκετε εκεί! (Και πότε είναι εκεί!)*, Α.: (ετοιμάζεται να μιλήσει) Β.: *–Δέν τον βρήκες!* (πρβ. *–Καλά. Ξέρω τί θα μου πείς. Οτι δέν τον βρήκες/Τί θα μου πείς τώρα;!* *Οτι δέν τον βρήκες!*)

2) όταν ο ομιλητής εκφωνεί κάτι που κανονικά έπρεπε να πραγματοποιήσει παρακάτω στο λόγο του, π.χ. *–Θα σου πώ κάτι αλλά μή στενοχωρηθείς! Η αίτησή σου δέν έγινε δεκτή* (πρβ. σχήματα λόγου όπως η προδιόρθωση, η αναφώνηση, π.χ. *κι ώ θάμα μέγα το κορμί δέν σηκωνόταν*).

9. Συμπεράσματα

Η απηχητικότητα (κατα λέξη σχεδόν επανάληψη λόγων του συνομιλητή), ένδειξη της συνοχής του διαλόγου (και στον μονόλογο και εσωτερικό λόγο) και της συμμετοχής σ' αυτόν (προσοχή στα λόγια του συνομιλητή, εξακρίβωση λήψης γλωσσικών σημείων, συνεργασία κλπ.) λειτουργεί ως φορτισμένος σχολιασμός ή κρίση εκφωνημάτων του συνομιλητή που προηγούνται άμεσα (στοιχεία επιχειρηματολογίας, διόρθωσης κλπ.) και εκφράζεται με ιδιαίτερα μέσα, κυρίως προσωδιακά.

Γλωσσικά φαινόμενα όπως η απηχητικότητα αναφέρονται συνήθως διάσπαρτα (πρβ. Τζάρτζανο 1946, 1953, απ' όπου έχουν αντληθεί πολλά από τα παραπάνω παραδείγματα) ή περιφερειακά και περιπτωσιακά (π.χ. σε σύγχρονες θεωρίες όπως η μετασηματιστική γραμματική) στη γλωσσολογία, πρέπει όμως να ερευνηθούν εξαντλητικά και από πολλές οπτικές γωνίες στο σύστημα της γλώσσας (πρβ. και απηχητική μνήμη: το τέλος της εκφώνησης παραμένει στην ακουστική μνήμη περισσότερο από την οπτική).

Σετάρτος Μ., «Οι λειτουργίες της γλώσσας», *Φιλολόγος* 65 (1991).

Τζάρτζανος Α., *Νεοελληνική Σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, Εν Αθήναις 1946, 1953.

IV. ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΚΑΙ
ΒΑΛΚΑΝΙΚΕΣ ΓΛΩΣΣΕΣ

ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΑ ΤΟΥΡΚΙΚΑ ΔΑΝΕΙΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ

1. Εισαγωγικά

Όπως είναι γνωστό (βλ. Ανδριώτη, 1983, Τριανταφυλλίδη, 1991 κ.ά.), η κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ) και οι διάλεκτοι της νέας ελληνικής (ΝΕ) περιέχουν πολλές δάνειες λέξεις τουρκικής προέλευσης. Τα δάνεια αυτά ανήκουν στο δεύτερο στρώμα της ΚΝΕ κατά τον Τριανταφυλλίδη (το πρώτο στρώμα περιλαμβάνει τις ινδοευρωπαϊκές, προελληνικές, ανατολικές, λατινικές λέξεις) μαζί με ιταλικές, αραβικές, σλαβικές, ενώ το τρίτο αναφέρεται στα νεότερα δάνεια από τις δυτικοευρωπαϊκές γλώσσες (γαλλικά, αγγλικά κλπ.) και στα λόγια ή νεόπλαστα.

Ο μεγάλος αριθμός των τουρκικών δανείων έχει εισαγάγει στην ΚΝΕ και μερικές παραγωγικές καταλήξεις, όπως -τζής (*λυρατζής, χωρατατζής* κλπ.), -(λ)ίκι (*βουλευτίλίκι, δασκαλίκι* κλπ.), -λής (*μουστακαλής* κλπ.) κλπ.. Το ποσοστό της τουρκικής επίδρασης ποικίλλει κατά διαλέκτους της ΝΕ. Μεγαλύτερες επιδράσεις έχουν δεχτεί, για γεωγραφικούς κλπ. όρους, διάλεκτοι όπως η καππαδοκική, ποντιακή κλπ.

Τα τουρκικά δάνεια είναι απόρροια της Τουρκοκρατίας, που έφερε αναγκαστικά (εξουσία, διοίκηση κλπ.) ή μη (επαφές λαών σε καθημερινό επίπεδο κλπ.) τουρκικές γλωσσικές επιδράσεις στην ελληνική, αλλά και στις άλλες βαλκανικές γλώσσες, όπου επίσης παρατηρείται εκτεταμένος δανεισμός των ίδιων στοιχείων (κυρίως στο λεξιλόγιο και τη φρασεολογία). Ορισμένες βαλκανικές γλώσσες παρουσιάζουν εντονότερη επίδραση, όπως η αλβανική (πρβ. και την θρησκευτική ομοιότητα, βλ. και 3.7), η βουλγαρική (πρβ. χρόνο ρήματος αντίστοιχο του τουρκικού σε -miş) κλπ. (πρβ. ορισμένες μικρασιατικές διαλέκτους της ΝΕ).

2. Εξέταση

Η έρευνα της τουρκικής επίδρασης μπορεί να γίνει:

- 1) συγχρονικά και διαχρονικά
- συγχρονικά: κατά εποχές (και περιοχές, βλ. 2.2)
- διαχρονικά: εξέλιξη στο πέρασμα του χρόνου, αντικαταστάσεις

2) κατα γεωγραφικές περιοχές: πρβ. μικρασιατικές διαλέκτους της ΝΕ με επτανησιακές

3) κατα περιοχές της γλώσσας: φωνολογία (π.χ. αύξηση του dz με τα τουρκικά δάνεια κοντά στο παλαιότερο ts), παραγωγή (π.χ. -τζής/-τσής, -λής, -λίκι, πρβ. και συνδυασμούς με ελληνικά μορφήματα όπως -τζίκος, τζήδικο, -λού κλπ.), σύνθεση (π.χ. χατζι-, ντελι- πρβ. κοτζάμ-: χαλαρά σύνθετα), σύνταξη (βλ. μικρασιατικές διαλέκτους), σημασιολογία (πρβ. λεξιλόγιο και φρασεολογία: φαγητά, ενδύματα, επαγγέλματα κλπ.), πραγματολογία της γλώσσας (π.χ. μόρια όπως ντέ < de, σύνδεσμοι όπως έμ < hem, άμ, αμέ < ama, amma, γιά στο τέλος φράσης < ya κλπ., βλ. Τζάρτζανο, 1953, § 282), κύρια ονόματα (επώνυμα, βλ. Τομπαΐδη, 1990), τοπωνύμια

4) στατιστικά: ποσοστό δανείων κατα εποχές, περιοχές, επίπεδα γλώσσας (π.χ. κατα γραμματειακά είδη, π.χ. μυθιστορήματα εποχής, κείμενα ποικίλης φύσεως, π.χ. έγγραφα διαθήκης)

5) κατα τη θέση τους στην ΚΝΕ (πρβ. συνώνυμα, φορτίσεις, βλ. 3.6) και στις διαλέκτους

6) σε συσχέτιση με άλλες βαλκανικές γλώσσες

7) σχετικά με τη απώτερη προέλευσή τους: έννοιες μουσουλμανικού πολιτισμού (π.χ. τζαμί κλπ.), περσικές (π.χ. χάνι) κλπ.

8) σχετικά με τη μορφή της τουρκικής: τουρκικές διάλεκτοι

9) σχετικά με την ποικιλία έκφρασης (πρβ. μπελάς/μπελιάς) και περιεχομένου (βλ. 3.22) στην ελληνική

10) αντιδάνεια: εφέντης, μπουντρούμι κλπ.

3. Χαρακτηριστικά τουρκικών δανείων

Εξετάζοντας διαχρονικά και συγχρονικά (ιδίως στην σημερινή ΚΝΕ) τα τουρκικά δάνεια της ΝΕ μπορούμε να καταλήξουμε σε ποικίλες διακρίσεις και κατατάξεις (πρβ. και συνδυασμούς κατηγοριών), όπως:

3.1 Ουδέτερα-φορτισμένα

1) Ουδέτερα

Ουδέτερα είναι τα τουρκικά δάνεια σε κυριολεκτικές, αφόρτιστες χρήσεις, επειδή αποτελούν τον μοναδικό τρόπο έκφρασης μιάς έννοιας, π.χ. λουκούμι < lokum, ράφι < raf κλπ. της ΚΝΕ. Τα ουδέτερα δάνεια είναι πολύ περισσότερα σε νεοελληνικές διαλέκτους (στο βαθμό που δεν επηρεάστηκαν απο την ΚΝΕ), π.χ. στα ποντιακά: κουρταρεύω/γουρταρεύω = ελευθερώνω, σώζω < kurtarmak, πουσμανεύω = μετανοώ < pişman/püşman, καβούν = πεπόνι < kavun κλπ., και ιδίως σε παλαιότερες εποχές, κατα την διάρκεια της Τουρκοκρατίας. Έτσι σε μιά επιστολή του 1810 (βλ. Τριανταφυλλίδη, 1981, 347) συναντούμε σε ένα τυπωμένο κείμενο 30 στίχων τα

εξής τουρκικά στοιχεία (εκτός κυρίων ονομάτων και τοπωνυμίων): *μερχαμετλιού* < merhametli = ευσπλαχνος, *μέστη* < mest = ελαφρό παπούτσι χωρίς σόλα (πρβ. ποντιακά *μέστ*), *μπόσικα* < boş, *ηστηράδες* < iştira = αγορά, *δεβλέτη* < devlet = κράτος, κυβέρνηση (πρβ. *δοβλέτι*), *βηζύρ* < vezir, *τζαούσην* < çavuş = λοχίας, φρουρός, φύλακας, *εφέντην* < efendi (αντιδάνειο, πρβ. λίγο παραπάνω και *αυθέντην*), *ήζνη* < izin = άδεια, *κοσούρι* < kusur = μη εκτέλεση καθήκοντος, σφάλμα, *μουχαμπέτ ναμέν* < muhabbet = αγάπη, φιλία και *name* = γράμμα, *μουλάν* < molla, *ακ σαράγη* < ak = λευκός και *saray* = παλάτι (πρβ. *σαράι*), *μπάτ* < bati = αργός, *νοκούτι* < nukut = πληθ. του nakit = χρήματα (ρευστό), *φεςβεσές* < vesvese = έγνοια, *τζιφλίκια* < çiftlik, *μπαϊρία* < bayir = πλαγιά, *παράδες* < para, *κάνω* (πρβ. τουρκ. etmek) +ουσιαστικό: κ. *υφαδέ* < ifade = αναφορά, κ. *χαβαλέ* < havale = μεταβίβαση, κ. *ταξίλη* < tahsil = συλλογή, κ. *άφι* < af = συγχώρεση, κ. *γαϊρέτη* < gayret = ζήλος, *μον ήρθε ράστη* < rast = ίσια, όπως πρέπει (πρβ. ποντιακά *έρθεν ράστᾱ*). Είναι χαρακτηριστικό ότι κοντά στα τουρκικά δάνεια (και άλλων γλωσσών, π.χ. *πουνγί* κλπ.) και στις δημοτικές λέξεις (*ποδάρια*, *στάρι*, *στοματικώς* κλπ.) υπάρχουν και λόγια στοιχεία (*σφοδράς προσταγᾶς*, *ήμισυ*, *είδησιν* κλπ.). Παρόμοια και σε δημοτικά τραγούδια (βλ. Πολίτη, 1932) συναντούμε τουρκικά δάνεια αυτής της κατηγορίας, όπως στα ιστορικά τραγούδια (π.χ. *μπαϊράκια* < bayrak, *σπαχήδες* < sipahi, *μενζίλι* < menzil = μεταφορικό απόσπασμα στρατού, *μενζίλης* = αγγελιοφόρος, ταχυδρόμος, *πασάς* < paşa, *μπέης* < bey, *σισανές* < şisane = ραβδωτό τουφέκι, *τζοχανταραίοι* < çuhadar = ακόλουθος, *ταϊφάς* < tayfa = ομάδα, *μαχμουτιές* < mahmudiye = χρυσό νόμισμα, *ντοβλέτι* < devlet, *σαλβάρια* < şalvar, *ντερβένια* < dervent/derbend = στενό πέρασμα, *σαράγια* < saray, κλέφτικα: *σεβντάς* < sevda = μελαγχολία, πάθος, πόθος, *γλεντάω* < eğlence, (*έριξε τ'*) *ορδί* < ordu = στρατός, στρατόπεδο, *τόπια* < top = κανόνι, *μαραζιάρης* < maraz = αρρώστια, *γιουρουστάει* < γιουρούσι < yürüyüş = πορεία, έφοδος, *λακριντίζαν* < lakırdı = ομιλία, *τσελίκι* < çelik = ατσάλι, *άλικη* < al, *κατής* < kadı, *αγάς* < ağa, *βεζίρης* < vezir, *ριτσιάλης* < rical = πληθ. του recül = υψηλό πρόσωπο, αξιωματούχος κλπ., παραλογές και τραγούδια αγάπης: *τσοπάνης* < çoban, *μαστραπάς* < masrapa, *δερβένι* < dervent, *χατζαριά* < hancer = εγχειρίδιο, *τελλάλης* < tellal, *μπέλκε* < belki = ίσως, *μπουνταλά* < budala, *νάζια* < naz, *ντέρτια* < dert, *χαμπέρι* < haber, (*α*) *ραγιάδες* < raya, *αχούρια* < ahır, *τζαμιά* < cami, *χανούμισσα* < hanım, *ταμπούρια* < tabur = τάγμα, *μετερίζια* < meteris = χαράκωμα, *κιβούρια* < kubur = πληθ. του kabir = τάφος, *παζάρι* < pazar, *φουσέκια* < fisek, *φουστάνια* < fişan, *σεργιάνι* < seyran = εκδρομή, περιδιάβαση, *πεσκέσι* < peşkeş = δώρο, *τάσι* < tas, *μουλούκια* < bolluk = πλήθος, *τσαπράζια* < çapraz, *τουρβά* < torba, *ασκέρι* < asker, *κοτσαμπασηδες* < koca-başı = μεγάλο κεφάλι, *χαρατζώσει* <

haraç, πρβ. *χαράτσι* = φόρος, *φιρμάνι* < ferman = διαταγή, *γιατάκια* < yatak = κρεβάτι, στρώμα, φωλιά (ζώου), *γιαταγάνι* < yatağan, *σκεντσεύουν* = βασανίζουν < sikinti = βάσανο κλπ. (βλ. και 3.81).

2) Φορτισμένα

Τα περισσότερα τουρκικά δάνεια της ΚΝΕ είναι σήμερα φορτισμένα, δηλαδή ανήκουν στο λαϊκό λεξιλόγιο και φρασεολογία, με συναισθηματικές, αφεκτιβικές κ.ά. φορτίσεις. Ακόμη και εκείνες οι λέξεις που δηλώνουν σήμερα ιστορικές και πολιτιστικές έννοιες (χαρακτηριστικά της οθωμανικής αυτοκρατορίας, του μουσουλμανικού πολιτισμού κλπ.), όπως *πασάς*, *αγάς*, *ραγιάς*, *σαράι*, *καντάρι* κλπ., μπορούν να χρησιμοποιηθούν μεταφορικά με ανάλογες φορτίσεις (π.χ. *κάθεται σάν πασάς*, *σπίτι σωστό σαράι*, *φορτωμένος ένα καντάρι πράματα* κλπ.). Οι φορτίσεις φαίνονται καθαρά όταν δίπλα στις τουρκικές λέξεις υπάρχουν συνώνυμες ελληνικές (δημοτικές ή λόγιες) άλλου επιπέδου γλώσσας, όπως:

ντουνιάς < dünya (= κόσμος, πρβ. *κόσμος* και *ντουνιάς*), *ντουμάνι* < duman (= καπνός, πρβ. *ντουμάνι καπνός*), *ντουφέκι* (λαϊκό)/*τουφέκι* (δημοτικό)/*τυφέκιο* (λόγιο) < tüfek (= όπλο), *ρουμάνι/ορμάνι* < orman (= δάσος), *παράδες* < para (= χρήματα), *ραχάτι* < rahat (= ανάπαυση), *ρεζίλι* < rezil = καταγέλαστος, τιποτένιος (= κορόιδο), *σοβάς* < siva (= ασβεστοκονίαμα), *σσί* < soy (= γενεά, είδος), *σοκάκι* < sokak = δρόμος (= στενό), *χαϊβάνι* < hayvan = ζώο, και μεταφορικά (= ζώο), *χαράτσι* < haraç (κεφαλικός) φόρος (= φόρος), *χασάπης* < kasab (= κρεοπώλης), *κεσάτια* < kesat (= εμπορική απραξία, αναπαράδια), *κέφι* < keyif (= ευθυμία, (καλή) διάθεση), *κιοσές* < köse (= σπανός), *κιοτής* < kötü = κακός (= δειλός), *κιτάπια* < kitap (= βιβλίο), *λακιρντί* < lâkirdi = ομιλία (= φλυαρία, κουβέντα), *λεβέντης* < levent = άτακτο σώμα στρατού, μεταφορικά: εύθυμος δανδής (= παλικάρι), *μαράζι* < maraz = αρρώστια, βάσανο (= μαρασμός, φθίση, λύπη), *μεσάλι* < masal (= παραμύθι), *μαχαλάς* < mahalle (= συνοικία), *μερεμέτι* < meremet = προσωρινή επισκευή (= επισκευή), *μουστερής* < müsteri (= πελάτης), *μπαγλαρώνω* < bağlamak = δένω (= δέρνω άγρια), *μπαξίσι* < bahşis (= φιλοδώρημα), *μπεκιάρης* < bekâr (= άγαμος), *μπεκρής* < bekri (= μέθυσος, πρβ. και *μεθύστακας*), *μπελάς* < belâ (= φροντίδα, σκοτούρα), *μπουγιουρντί* < buyurmak = διατάζω (= διαταγή, επίπληξη), *νταμπλάς* < damla (= αποπληξία, κατάπληξη), *ντουβάρι* < duvar (= τείχος), *αχούρι* < ahır (= στάβλος), *γινάτι* < inat (= πείσμα), *κεβεζελίκι* < gevezelik (φλυαρία), *γκέμι* < gem = χαβιά χαλινού (= χαλινός, χαλινάρι), *ζαμάνι* < zaman (= χρόνος, έτος), *ζόρι* < zor (= βία, δυσκολία), *καλούπι* < kalıp (= τύπος, μίτρα), *κάλπικος* < kalp (= πλαστός, νοθευμένος), *καπάκι* < kapak (= κάλυμμα, πώμα), *μεράκι* < merak = περιέργεια, ιδιοτροπία, ανησυχία, κατάθλιψη (= πόθος, πάθος), *μαχμουρλής* < mahmur-lu = με

βαρύτητα/πονοκέφαλο απο μεθύσι, ευχάριστα χαύνος, ονειροπόλος (= χαύνος, δυσκίνητος, νωθρός, βαρύθυμος), μασκαράς < maskara = γελοίος, ατιμασμένος (= αλιτήριος, απατεώνας, φιλαράκος) κλπ. (βλ. και 3.52).

3.2 Αυτούσια-αλλοιωμένα

Τα τουρκικά δάνεια μπορούν να εμφανίζονται στη φωνητική μορφή και στο περιεχόμενο αυτούσια ή αλλοιωμένα (μεταβολές στην έκφραση ή/και στο περιεχόμενο).

1) Αυτούσια

γιασεμί < yasemin, κατιφές < kadife (= βελούδο), καρσιλαμάς < karşılama, κελεπούρι < kelepür (= εύρημα, φτηνό εμπόρευμα), κουμάρι < kumar (= τυχερό παιχνίδι), λούκι < oluk (= υδρορρόη), κιμάς < kiyım, κισμέτ < kismet, κουμπάρας < kumbara, λουκούμι < lokum, λουλάς < lüle, μαούνα < mavuna, μπαγλαμάς < bağlama, μπαϊράκι < bayrak (= σημαία), μπαϊράμι < bayram, μπακάλης < bakkal (= παντοπώλης), μπαλτάς < balta (= τσεκούρι, πέλεκυς), μπαξές < bahçe (= κήπος), μπαρμπούτι < barbut, μπατζανάκης < bacanak (= σύγαμπος), μπογιά < boya (= βαφή), ντελη- < deli (= τρελός), ντοντουρμάς < dondurma, ντόρτια < dört (= τεσσάρες), παπούτσι < papuç (= υποδήμα), πασάς < paşa, πατιρντί < patirdi (= θόρυβος, φασαρία), πελτές < pelte, ρεβανί < revani, σαματάς < şamata (= θόρυβος, φασαρία), σεράγι/σαράι < saray (= παλάτι), σεντέφι < sedef (= μάργαρο), σερσέρμης < sersem (= απόπληκτος, ανόητος), σεφτές < siftah (= πρώτο πούλημα), (ν)ταβάνι < tavan (= οροφή), ταψί < tepsi, τέλι < tel (= σύρμα), τεμπεσίρι < tebeşir (= κιμωλία), τεμπέλης < tembel (= οκνηρός), τζάμπα < caba (= δωρεάν), τζο-βαϊρί < cevahir = πληθ. του cevher (= κόσμημα), τουλούμι < tulum (= ασκός), τουλούμπα < tulumba (= αντλία), τουμπελέκι < dümbelek, τουρσί < turşu, τσαϊρί < çayır (= λιβάδι), τσακμάκι < çakmak (= αναπτήρας), τσανάκι < çanak, τσαντίρι < çadır (= σκηνή), τσαρδάκι < çardak, τσιγκέλι < çengel (= άγκιστρο), τσελίκι < çelik (= ατσάλι), τσιράκι < çırak (= μαθητευόμενος), τσουβάλι < çuval (= σακί), τσουλούφι < zülûf (= τούφα), φιλντισι < fildisi (= ελεφαντόδοντο, φισέκι < fişek (= φυσίγγιο), χαμάλης < hamal (= αχθοφόρος), χάνι < han (= πανδοχείο), χάπι < hap (= καταπότι), χασάπης < kasab (= κρεοπώλης), χούι < huy (= συνήθεια, ιδιοτροπία) κλπ.

2) Αλλοιωμένα (βλ. και περιορισμένα, 3.3)

αραλίκι < aralık = διάστημα, χάσμα, διάλειμμα (οκνηρή απραγία), ασκέρι < asker = στρατιώτης (στρατός), άχτι < ahıt = όρκος, υπόσχεση (δίψα εκδικήσεως), βερεσέ < verese/veresiye = με πίστωση (πρβ. τ' ακούω βερεσέ = δέν τα πιστεύω), γιаланτζί < yalan-cı = ψεύτης, ψεύτικος (πρβ. γιаланτζі ντολμάδες), γιαπράκι < yaprak = φύλλο (= ντολμάς), γιατάκι < yatak = κρεβάτι, φωλιά ζώου, αγκυροβόλιο (κατάλυμα, στρώμα), γκιουβέτσι < güneç =

πήλινο σκεύος για μαγείρευμα (= το μαγειρευμένο περιεχόμενο), *γλεντζές* < *eğlence* = διασκέδαση, αστείο, ασήμαντο πράγμα (= *γλεντοκόπος*), *ζεβζέκης* < *zenzek* = ανόητος, άμναλος (= *φλύαρος*), *καζίκι* < *kazık* = παλούκι, απάτη (= *πάθημα*), *καλντερίμι* < *kaldırım* = πεζοδρόμιο, ανυψωμένος δρόμος (= *λιθόστρωτο*), *καφάσι* < *kafa(-sı)* = κεφάλι, σβέρκος, εξυπνάδα (πρβ. *θα σου φύγει το καφάσι* = *θα τα χάσεις*), *κοτζάμ* < *kocaman* (πρβ. και *koca*), *μπαϊλντίζω* < *bayılmak* = λιποθυμώ (= *καταπονούμαι*), *μπασκίνας* < *baskın* = βαρύς, επιδρομή (αστυνομίας κλπ.) (= *αστυνομικός*), *μπατζάκι* < *bacak* = κνήμη (= *κνήμη του πανταλονιού*), *μπουλούκι* < *bolluk* = πλάτος, αφθονία, πλήθος (= *ασύντακτο πλήθος, συρφετός*), *νταβατζής* < *davacı* = ενάγων (= *προαγωγός*), *ντουμάνι* < *duman* = καπνός (= *καπνούρα*), *ντιβάνι* < *divan* = συμβούλιο, συλλογή ποιημάτων (= *καναπές*), *νταής* < *dayı* = θείος από μητέρα, καπετάνιος (= *παλικαράς*), *νταμάρι* < *damar* = φλέβα, χαρακτήρας (= *λατομείο*), *σεκλέτι* < *siklet* = βάρος, ανησυχία (= *στενοχώρια*), *σκεμπές* < *ışkembe* = πατσάς (= *κοιλιάρας*), *σορολόπ* < *şorolop* = ηχομιμητικό της ενέργειας του χάφτω ή πίνω μονορούφι (πρβ. *το πήρε στο σορολόπ* = *αδιαφόρησε*), *σουρτούκης* < *sürtük* = γυναίκα που γυρνά συνεχώς στους δρόμους (= *αλητόβιος*), *ταβατούρι* < *tevatür* = φήμη, γενική αναφορά (= *θόρυβος*), *ταμπούρι* < *tabur* = τάγμα (= *οχύρωμα*), *τεμπελχανάς* < *tembelhane* = λεπροκομείο, γραφείο όπου δέν γίνεται δουλειά (= *αρχιτεμπέλης*), *τζουτζές* < *cüce* = νάνος (= *γελωτοποιός*), *τουμπεκί* < *tömbeki* = περσικός καπνός σε ναργιλέ (πρβ. *κάνω τουμπεκί* = *σωπαίνω*), *τσατίζομαι* < *çatışmak* = προσκρούω σε άλλον, συγκρούομαι (= *πειράζομαι, θυμώνω, προσβάλλομαι*), *τσαχπίνης* < *çarkın* = περιπλανώμενος, παλιάνθρωπος, αχαϊρευτος (= *κατεργάρης*), *τσουρέκι* < *çörek* = ψωμί κουλούρα (= *χριστόψωμο κλπ.*), *φαρσί* < *Fars* = Περσία (πρβ. *μιλά φαρσί τα...* = *τέλεια*), *φουκαράς* < *fi/ukara* = πληθ. του *fakir* = φτωχός (= *κακόμοιρος*) κλπ.

3.3 Περιορισμένα

Συχνά τα τουρκικά δάνεια χρησιμοποιούνται με μία μόνο από τις σημασίες τους, όπως:

καντάρι < *kantar* = ζυγιστική μηχανή, 40 οκάδες (= μονάδα βάρους) *καπλαντίζω* < *kaplamak* = περικαλύπτω, περιβάλλω, δένω βιβλίο (= *ντύνω βιβλίο κλπ.*), *κερχανετζής* < *kerhaneci* = ιδιοκτήτης πορνείου (= υβριστικός χαρακτηρισμός), *κόζι* < *koz* = καρύδι, γερό χαρτί (= *ατού στο χαρτοπαίγνιο*), *κονάκι* < *konak* = σταθμός, ταξίδι μιάς μέρας, διοικητικό/κυβερνητικό κτίριο, πιτυρίδα (= *κατάλυμα*), *κουρσουμί* < *kurşun* = μόλυβδος, σφαίρα (= *σφαίρα*), *κουσουρί* < *kusur* = αποτυχία στην εκτέλεση καθήκοντος, σφάλμα, ελάττωμα, ρέστα (= *ελάττωμα*), *λαπάς* < *lapa* = ριζόγαλο, ελαφρά υγρό φαγητό, κατάπλασμα, πλαδαρός (= *χυλωμένο ρίζι*), *μεζές* <

meze = γεύση, ορεκτικό, hors d' œuvres, ευφολόγημα (= *ορεχτικό*) *μπακίρι/μπακιρικά* < *bakır* = χαλκός, χάλκινα σκεύη (= *χάλκινα δοχεία*), *μπατιρίζω* < *batırmak* = βυθίζω, καταστρέφω, φέρνω σε πτώχευση, επικρίνω (= *πτωχεύω*), *μπερντές* < *perde* = κουρτίνα, παραπέτασμα πέπλος, μεμβράνη, πράξη θεατρικού έργου, μουσική νότα, μετριοφροσύνη (= *κουρτίνα*), *μπογάζι* < *boğaz* = λαιμός, στενωπός, στενά, εκβολή ποταμού, τροφή (= *στενό πέρασμα*), *μπούζι* < *buz* = πάγος, πολύ κρύο (πρβ. *κρύο μπούζι*), *μπόσικος* < *boş* = άδειος, μάταιος, άχρηστος, άεργος, χαλαρός (*χαλαρός*), *νισάφι* < *insaf* = δικαιοσύνη, μετριοπάθεια, λογικότητα (πρβ. *νισάφι (πιά)!* = (επιτέλους) δείξε κάποια λογική σκέψη!, φτάνει!, έλεος!), *ντερβίσης/δερβίσης* < *derviş* = φτωχός, ζητιάνος, δερβίσης, απλός, ταπεινός (= *δερβίσης*), *ντογρού* < *doğru* = ίσιος, επίπεδος, σωστός αληθινός, τίμιος, πιστός (= *ίσια*), *ντουλάπι* < *dolab* = ό,τι περιστρέφεται: υδροτροχός, μαγκανοπήγαδο, περιστροφική πόρτα, ντουλάπι, κόλπο (= *ερμάριο*), *πόστα* < *posta* = ταχυδρομείο (γράμματα), ταχυδρομική υπηρεσία, ταχυδρομικό τραίνο (= *η πόστα*), *ρουσφέτι* < *rüşvet* = δωροδοκία, εφεδρικά ξάρτια (= *εκδούλευση*), *σακάτης* < *sakat* = σαθρός, ελαττωματικός, ανάπηρος, σπασμένος, βλαμμένος, ελάττωμα, σφάλμα (= *ανάπηρος*), *σεντούκι* < *sandık* = κιβώτιο, μπαούλο, χρηματοκιβώτιο, ταμείο (= *μπαούλο*), *σεργιάνι* < *seyran* = έξοδος, εκδρομή (= *περιδιάβασμα*), *σερμπέτι* < *şerbet* = ηδύποτο, εκχύλισμα, ιατρικό ποτό (= *γλυκό ποτό*), *σέρτικος* < *sert* = σκληρός, τραχύς, αυστηρός, σφοδρός (πρβ. *σέρτικα τσιγάρα*), *σιμίτι* < *simit* = ψωμί σε σχήμα κουλούρας, σωσίβιο (= *κουλούρι*), *σόμπα* < *soba* = θερμάστρα, θερμοκήπιο (= *θερμάστρα*), *τεπές* < *tepe* = λόφος, κορυφή, κορυφή κεφαλιού (= *κορυφή*), *τερτίπι* < *tertib* = τακτοποίηση, τάξη, σχέδιο, συνταγή, σύνθεση, σχήμα βιβλίου (= *τέχνασμα*), *(ν)τεφτέρι* < *defter* = κατάλογος, βιβλίο λογαριασμών, σημειωματάριο (= *σημειωματάριο*), *τζάκι* < *ocak* = φούρνος, εστία, ορυχείο, παρτέρι, αδελφότητα, λέσχη, οικογένεια, σπίτι (= *εστία*), *τζερεμές* < *cereme* = αμαρτία, έγκλημα, πρόστιμο, ποινή (= *πρόστιμο*), *τζιέρι* < *ciğer* = συκώτι, πνευμόνια, καρδιά, στοργή (= *συκώτι, καρδιά*), *τορβάς* < *torba* = σάκος, κύστη (*σάκος, ταγάρι*), *τουρλού* < *türlü* = είδος, ποικιλία, φαγητό με κρέας και διάφορα λαχανικά (= είδος φαγητού), *τσαλίμι* < *çalım* = χτύπημα, κόρδωμα (= *ακκισμός, νάζι*), *τσεμπέρι* < *çember* = στεφάνη, κορδέλα, κάλυμμα σβέρκου, θόλος ουρανού, τροχός τύχης (= *γυναικείος κεφαλόδεσμος*), *χάζι* < *haz* = μερίδιο, ευχαρίστηση, ικανοποίηση (= *αρέσκεια*, πρβ. *κάνω χάζι* = αρέσκομαι, γουστάρω, διασκεδάζω με), *χαρμάνι* < *harman* = αλώνισμα, αλώνι, μείγμα καπνού, τσαγιού κλπ. (= *μείγμα καπνού*), *χουβαρντάς* < *hovarda* = αχαϊρευτος, άσωτος, σπάταλος, γενναιοδωρος (= *ανοιχτοχέρης*), *χαϊρι* < *hayır* = καλό, ευημερία, υγεία, υπεροχή, κέρδος, πλεονέκτημα (= *καλό*), *χαλάλι* < *helal* = επιτρεπόμενο, νόμιμο (πρβ. *χαλάλι να σου γίνει!*), *χάλι* < *hal* = κατάσταση, περίπτωση, ενεστώς,

ποιότητα, σκοτούρα (= κακή κατάσταση), *χαλκάς* < halka = δακτύλιος, στεφάνη, κύκλος (= *κρίκος*), *χαμπάρι* < haber = γνώση, πληροφορία, παράδοση (= *νέο*), *χαράμι* < haram = απαγορευμένο, άνομο, ιερό (πρβ. *χαράμι να σου γίνει!*), *χασίσι* < hışı = ξερόχορτο, άχυρο, όπιο (= *όπιο*), *χατίρι* < hatır = σκέψη, ιδέα, μνήμη, αισθήματα, επίδραση, αβρότητα (πρβ. *κάνω το χατίρι*), *χουζούρι* < huzur = παρουσία, ανάπαυση, ησυχία, γαλήνη (= *έλλειψη ανησυχίας*).

3.4 Άγνωστα

Τουρκικά δάνεια χρησιμοποιούνται κάποτε χωρίς να είναι γνωστή η σημασία τους (τουλάχιστο στους περισσότερους ομιλητές, βλ. και 3.74), επειδή συνήθως αποτελούν μέρος φρασεολογικών ενοτήτων, παροιμιακών φράσεων κλπ., των οποίων η συνολική σημασία (π.χ. χαρακτηριστικά κάποιας κατάστασης, με την οποία συνδέθηκαν) και χρήση (σε ειδικές περιπτώσεις, με ειδικές φορτίσεις) είναι εκείνη που κατευθύνει την εκφώνηση, όπως:

ντερμπεντέρης < derbeder = περιπλανώμενος, τσιγγάνος, αυτός που ζει άτακτη ζωή, αφρόντιστος (στην ενδυμασία κλπ.), (*τό 'βγαλε*) *στο μείντάνι* < meydan = ανοικτό μέρος, πλατεία, ευκαιρία, *σακίρ κέφι* < cakırkeyf = μισομεθυσμένος (çakır = μεθυστικό ποτό, keyf = υγεία, σωματική και πνευματική κατάσταση, διασκέδαση, καλή διάθεση, θορυβώδης ευχαρίστηση, κλίση, εύθυμος), *eksik olsun!* = *να μου λείπει!* (eksik = ελλιπής, απών, ελαττωματικός, ατελής, olsun = ας είναι), (*ά*) *σιχτίρ* < sikmek = συνουσιάζομαι, (*έχει/βρήκε*) *το κολάι* < kolay = εύκολος, ευκολία, τρόπος, *στα κουτουρού* = στην τύχη, ασύνετα < götüü = με συνολικό ποσό, *τεμενάς* = υπόκλιση < temmenä = ανατολικός χαιρετισμός με δάχτυλα δεξιού χεριού απο χείλη στο μέτωπο.

3.5 Κατηγορίες

Τα τουρκικά δάνεια μπορούν να καταταχτούν σε διάφορες κατηγορίες (πρβ. τις κατα καιρούς παρατηρήσεις γλωσσολόγων, φιλόλογων κλπ.), όπως:

1) **Σημασιολογικές περιοχές** (βλ. παραδείγματα και παραπάνω, Τριανταφυλλίδη, 1991, § 209)

- μαγειρική: *γιαούρτι* < yoğurt, *κεφτές* < köfte, *μπακλαβάς* < baklava, *ντολμάς* < dolma, *πιάφι* < pilav, *χαλβάς* < helva, *λουκουμάς* < lokma = μπουκιά, είδος γλυκού εδέσματος
- σκεύη, έπιπλα, εργαλεία κλπ.: *καζάνι* < kazan, *κουβάς* < kova, *σοφράς* < sofrä = τραπέζι φαγητού, φορητό δερμάτινο χαλί για γεύμα, *μασιά* < masa, *καϊκι* < kayak, *νταούλι* < davul

- ιματισμός: γιλέκο < yelek, τσέπη < cep = τσέπη, πορτοφόλι, τσουράπια < çorap, αντερί < entari
- σπιτί: χαγιάτι < hayat = καλυμμένη αυλή, προθάλαμος, παντζούρι < pancur, κεπέγκια < kepenk = ρολά
- ύλη, φύση, χρώματα κλπ.: σουβάς < siva, καρπούζι < karpuz, τσακίρικός < çakir = γκριζογάλανος, άτι < at, μπούτι < but
- επαγγέλματα: μανάβης < manav, σαράφης < sarraf = αργυραμοιβός, τραπεζίτης, καφετζής < kahveci
- γεωγραφικά: λιμάνι < liman < λιμήν
- πολιτισμός, νοοτροπία κλπ.: δράμι < dirhem = 1/100 της οκάς < oka, μινάρές < minare, ιμάμης < imam, καδής < kadı, βιλαέτι < vilayet, μισαφίρης < misafir = φιλοξενούμενος, ταξιδιώτης, επισκέπτης, τεκές < tekke = μοναστήρι δερβίσηδων, μπουνταλάς < budala, καραγκιοζλίκια < karagözlük, μπαταζής < bataksi = απατεώνας (δανειζόμενος), ντέρτι < deri = πόνος, βάσανο, παράπονο, έμμονη ιδέα, σερμαγιά < sermaye = κεφάλαιο, απόθεμα, πρώτο έξοδο, αποκτημένη γνώση, πόρνη, φερετζές < ferace, φέσι < fes, ναργιλές < nargile, χαρτζιλίκι < harçlık, χαμάμι < hamam, χαρέμι < harem = απαγορευμένο μέρος, ενδιαιτήμα γυναικών, σύζυγος (η)
- ιστορία: σουλτάνος < sultan = κυβερνήτης, ηγεμόνας, τσελεμπής < celebi = τίτλος βασιλικού πρίγκηπα, τίτλος θρησκευτικών ταγμάτων, ευγενής, ντονμές < dönme = προσήλυτος, αποστάτης

2) Επίπεδα γλώσσας (βλ. παραδείγματα και παραπάνω, 3.)

- δημοτικά: τουρκικά δάνεια που χρησιμοποιούνται χωρίς φόρτιση, επειδή δεν υπάρχουν δίπλα τους δημοτικά ή λόγια συνώνυμα (εκτός από ειδικά λεξιλόγια), π.χ. ράφι < raf, τσάντα < çanta, μπαμπάς < baba, ζάρι < zar, μπαγιάτικος < bayat, ντέφι < tef, χαβούζα < havuz, χαρτζιλίκι < harçlık, ντουλάπι < dolab, φουντούκι < findik, τενεκές < teneke (πρβ. λευκοσίδηρος), τσουλούφι < zülûf, τσακάλι < çakal
- λαϊκά: τα περισσότερα τουρκικά δάνεια θα μπορούσαν να ενταχθούν σ' αυτή την κατηγορία, επειδή έχουν συνήθως μιά λαϊκή φόρτιση (συναίσθηματική κλπ.), ιδίως σε λεξιλόγια όπως της «πιάτσας» κλπ. (βλ. λεξικά Δαγκίτση, 1967, Ζάχου, 1981, Καπετανάκη, 1962, κλπ.), π.χ. αχταρμάς < aktarma = αλλαγή τραίνου, μεταφόρτιση, αντέτι < adet = έθιμο, συνήθεια, καζαντίζω < kazanmak = κερδίζω, καπάνταης < kabadayi, καρντάσι/ης/ίνα < kardeş = αδελφός, κουρμπάνι < kurban = θυσία, κουρμπέτι < gurbet = ξενιτιά, εξορία, κιμπάρικός = αρχοντικός < kibar = πλθ. του kebir = άρχοντας, ευγενής, της ανώτερης τάξης, μπούχτισα! < biktım!, ζίκικος < eksik = λειψός, περντάχι < perdah γυάλισμα, τελικό ξύρισμα ή κόντρα (= βρισίδι), πεσκίρι < peskir = πετσέτα, σασκίνη < saskin = συγ-

χυσμένος, αμήχανος, άμυαλος, *σερέτης* < sirret = δύστροπος, κακόβουλος, *σουρουκλεμές* < sürüklemek = σέρνω στο έδαφος, *ταμάχι* < tamah = πλεονεξία, φιλαργυρία, *τσιφούτης* < cıfıt = Εβραίος (περιφρονητικά), *φιλάργυρος* (στα ελληνικά και 'δειλός'), *ταμπάκης* < tabak = βυρσοδέψης, *τζαναμπέτης* < cenabet, *τράμπα* < trampa = ανταλλαγή, *χαζίρικα* < hazır = έτοιμος, παρών, *χάσικος* < has = ειδικός σε, καθαρός, *χάψη* < hapis = φυλάκιση, φυλακή, *χουνέρι* < hüner = επιδεξιότητα, τέχνη, *ταλέντο*, *χαφίές* < hafıye = ντέτεκτιβ, κατάσκοπος κλπ., πρβ. και επιφωνήματα και αναφωνήσεις όπως *γιαβρούμ!* < yavru-m! = παιδάκι μου!, *ταμάμι* < tamam = ολοκλήρωση, τέλος, πλήρης, έτοιμος, τελειωμένος, ακριβής, ακριβώς!, *άφερίμ!* < aferim! = *μπράβο!* (ειρωνικά), *μάσαλά!* < maşallah! = *θαυμάσια!*, *γιόκ!* < yok = ανύπαρκτος, απών, όχι, *γκέλ μπουρντά* < gel burda = έλα εδώ, *βούρ (στον πατσά!)* < vurmak = χτυπώ, επιτίθεμαι, στρέφομαι, *πατσάς* < paşa, *βái βái* < vay, *γιαγκίν βάρ* < yangın = φωτιά, *varmak* = υπάρχω, *var* = παρών, υπάρχει

- διαλεκτικά: όπως και διαλεκτικές λέξεις στην ΚΝΕ, πολλά τουρκικά δάνεια ακούονται κατα περιστάσεις στην ΚΝΕ, καταλαμβάνοντας μία θέση μεταξύ λαϊκών και διαλεκτικών ή αποτελώντας στοιχεία τυπικών μορφών της ΚΝΕ (πρβ. substandards) ή της λογοτεχνίας, π.χ. *νταγιαντώ/-ίζω* < dayamak = στηρίζω, *νταβραντίζω* = δυναμώνω < davranmak = δραστηριοποιούμαι, αντιστέκομαι, *καταβάλλω φροντίδα*, *τζελάτης* < celat = δήμιος, *τιτίζης* = λεπτολόγος < titiz = ευερέθιστος, δύσκολος, ιδιότροπος, σχολαστικός, *μπερεκέτι* < bereket = αφθονία, ευλογία, *μπεζερίζω* = βαρύνομαι < bezmek = αηδιάζω, *λεμπλεμπίδια* < leblebi = στραγάλι, *βερέμης* < verem = όγκος, φθίση, φθισικός, *γιαβουκλού* < yavuklu = αρραβωνιασμένος/η, *τσεςμές* < cesme = κρήνη, βρύση
- ξένα: τουρκικά δάνεια ως χαρακτηριστικά τουρκικού ή μουσουλμανικού πολιτισμού (συνήθως χωρίς φόρτιση), π.χ. *τζαμί* < cami
- κύρια ονόματα, τοπωνύμια κλπ.: ως ονομασίες λαού (π.χ. *Μεμέτηδες* < Memet), τόπων (π.χ. *Ινσταμπούλ* < Istanbul (υπαινιγμός) στην τουρκική ονομασία αντί *Κωνσταντινούπολη/Πόλη* βλ. και 3.75).

3.6 Χρήσεις, λειτουργίες

Τα τουρκικά δάνεια δημιουργούν συνωνυμικές αντιθέσεις με τις ιδιαίτερες φορτίσεις τους, όπως *λαός* (δημοτικό) - *μιλέτι* < millet = λαός, έθνος, πλήθος με κοινή πίστη, *κόπανος* (λαϊκό) - *μπουνταλάς* < budala, ποντιακά *καλόν!* = καλά! - *νέισε!* = εντάξει! < ne ise!, *οκνηρός* (λόγιο) - *τεμπέλης* < tembel κλπ., πρβ. και ποικίλες μορφές του ίδιου δανείου, π.χ. *μπελάς* (ουδέτερο, δημοτικό) - *μπελιάς* (λαϊκό, που είναι και ακριβέστερο φωνητικά). Έτσι παίρνουν μέρος και σε μεγαλύτερες συνωνυμικές σειρές, π.χ. *χρήμα*

(λόγιο, πρβ. και *αργύρια, όβολα*) - *χρήματα* (δημοτικό) - *λεφτά* (λαϊκό) - *παράδες* (λαϊκό, πρβ. και *παραδάκι*: θωπευτικά) - *τάλαρα* (ξένο, πρβ. και *ρεάλια, φλουριά, πουγγί*) - *άσπρα* (μεταφορικά, πρβ. *ψιλά, φώς* κλπ.) κλπ. (πρβ. *μετρητά, μονέδα, κεφάλαιο, κομπόδεμα* κλπ.).

Τα τουρκικά δάνεια μπορούν να σχηματίσουν και μεταξύ τους συνωνυμικές σειρές, π.χ. *μπουνταλάς-αχμάκης-απτάλης, σάν αγάς-πασάς-μπέης* κλπ.

Κάποτε παίρνουν λόγια φωνητική μορφή, όπως και δημοτικές λέξεις στην ΚΝΕ, για ποικίλους σκοπούς, όπως επισημοποίηση (π.χ. *τυφέκιο, τυφεκιοφόρος* κλπ.), ειρωνεία (π.χ. *τί κάνει ο εφένδης μας*; < τουρκ. *efendi* = κύριος) κλπ.

Οι σημασιολογικές αυτές διαφοροποιήσεις επιτρέπουν νέες εκφραστικές δυνατότητες, όπως φαίνεται απο τα εξής παραδείγματα: *μήν πετάς έτσι τα λεφτά και κάνουν παράδες, σκλάβος ραγιάδων έπεσες και ζεις ραγιάς ραγιάδων* (< *raya / reaya* = πληθ. του *raiyye* = υπήκοος, υποτελής (μή μουσουλμάνος της οθωμανικής αυτοκρατορίας), (*άν θέλει*) ο *Γιαραμπής!* < *Yarabbi!* = Θεέ μου! κλπ. *Σπάνιες* είναι οι περιπτώσεις απόλυτης συνωνυμίας, π.χ. *σύγγαμπρος-μπατζανάκης* (< *bacanak* = σύγγαμπρος, ένας απο αδελφούς που παντρεύτηκαν αδελφές).

Ιδιαίτερος λόγος πρέπει να γίνει για τις εξής περιπτώσεις:

- φρασεολογισμοί, παροιμιακές φράσεις κλπ.: *τσακίρ κέφι, σιχτίρ πιλάφι*
- μεταφορικές χρήσεις: όπως και αρκετές ελληνικές λέξεις, τα τουρκικά δάνεια μπορούν να παρουσιάσουν κοντά στις κυριολεκτικές και μεταφορικές χρήσεις, π.χ. *Γενίτσαρος* < *yeniceri* = ειδικό σώμα στρατού, νταής (πρβ. *σωστός Γενίτσαρος*), *ρέ αδερφέ!-ρέ καρντάσι!*, *φιντάνι* < *fidan* = φυτό, βλαστάρι (πρβ. *φιντανάκια*), *περντάχι* κλπ.
- πραγματολογικές χρήσεις: σε ορισμένα επίπεδα λόγου, όπως στο λεξιλόγιο της πιάτσας, π.χ. *μπράκ λακιρντί!* < *birakmak* = αφήνω, σταματώ, *lâkirdi* = ομιλία
- γραμματειακές χρήσεις: ορισμένα λογοτεχνικά είδη, όπως μυθιστορήματα εποχής κλπ. (πρβ. και ιστορικά έργα), μπορούν να χρησιμοποιούν περισσότερα τουρκικά στοιχεία (και χωρίς φορτίσεις) για να δημιουργήσουν την κατάλληλη ατμόσφαιρα κλπ., ενώ αλλού, π.χ. σε γελοιογράφους, συναντούμε χρήσεις με διασκεδαστικά, ειρωνικά κλπ. αποτελέσματα, όπως στον Μπόστ (Σκίτσα): *-Ζε σουί μπατίρ* (< *batırmak*) *-Θα σου δώσει ο πατήρ, Εξοχικόν κέντρον «Τσογλάν σίστερς»* (< *ızoğlanı* = μικρός υπηρέτης, λακές), *τώρα ξάπλα και ραχάτ* (< *rahat* = ανάπαυση, ησυχία) *κρίμα τα πανώ και τα πλακάτ, φύγε καβγατζή* (< *kavğaci* = εριστικός) *αχρείε και τουλουμπατζή* (< *tulumbaci* = πυροσβέστης, βάνανσος, θορυβοποιός).

3.7 Ιδιαίτερα θέματα (πρβ. Σετάτο, 1990)

Εξετάζοντας τα τουρκικά δάνεια στην ΚΝΕ συναντούμε μερικά θέματα και προβλήματα που απαιτούν ιδιαίτερη μνεία, όπως:

1) Άμεση προέλευση δανείων

Η διαδικασία και πορεία του δανεισμού είναι συχνά σκοτεινή. Ορισμένα δάνεια πέρασαν στην ελληνική απο τουρκικές διαλέκτους, πράγμα που εξηγεί τη φωνητική τους μορφή ή τη σημασία που έχουν στη γλώσσα μας. Εξάλλου στη νέα ελληνική μπορούμε να έχουμε δανεισμό απο την αρχική ελληνική διάλεκτο που δανείστηκε ένα στοιχείο σε άλλες και στην ΚΝΕ. Ορισμένα δάνεια θα πρέπει να θεωρηθούν πανελλήνια, εφόσον αφορούν βασικές έννοιες της συμβίωσης Τούρκων και Ελλήνων (αλλα πρβ. και περιοχές όπου δεν πάτησε ποτέ πόδι Τούρκου). Οι ετυμολόγοι έχουν την τάση να χρησιμοποιούν λεξικά των κοινών και επίσημων μορφών μιάς γλώσσας, ιδίως όταν δεν υπάρχουν πάντα διαλεκτικά λεξικά. Η αξιοπιστία τέλος των λεξικών δεν είναι σ' όλες τις περιπτώσεις εξασφαλισμένη.

2) Απώτερη προέλευση των δανείων

Η απώτερη προέλευση των τουρκικών δανείων έχει σημασία, διότι δείχνει τι απο τα δάνεια στοιχεία είναι τουρκικό και τι ανήκει σε άλλους πολιτισμούς, που επηρέασαν τον τουρκικό. Η σημαντικότερη περίπτωση αφορά τις έννοιες του μουσουλμανικού πολιτισμού, που προέρχονται απο την αραβική (βλ. τα παραπάνω παραδείγματα στο λεξικό του Redhouse, 1968) και έχουν εξαπλωθεί σε όλες τις μουσουλμανικές χώρες μαζί με τη θρησκεία (βλ. γλώσσες όπως περσική, ουρντού κλπ.). Ιδιαίτερη περίπτωση αποτελούν τα λίγα ελληνικά αντιδάνεια, όπως *μπουντρούμι* < bodrum < ιππόδρομος ή υπόδρομος, *φιντάνι* < fidan < φυτάνη.

3) Γλώσσες σε επαφή

Τα τουρκικά δάνεια εμφανίζονται και σε άλλες βαλκανικές γλώσσες, όπου πρέπει να εξεταστούν η θέση τους στο λεξιλόγιο και τα ποσοστά, οι μορφές, οι σημασίες και οι χρήσεις τους. Παρόμοια πρέπει να ερευνηθούν και τα δάνεια στην τουρκική απο τις γλώσσες αυτές ή σε όλες τις βαλκανικές απο μιά άλλη γλώσσα (π.χ. ιταλική, ρωσική κλπ.), πρβ. και τουρκόφωνους στην Ελλάδα και ελληνόφωνους στην Τουρκία (δίγλωσσους, π.χ. Τούρκοι που μιλούν και ποντιακά).

4) Προβληματικές ετυμολογίες

Η ετυμολογία των τουρκικών δανείων δεν είναι πάντοτε σαφής ή αναμφίβολη, π.χ. *γιούργια* < yürü-y-a! κατα τους Καραποτόσογλου και Θεοδωρίδη, πρβ. όμως και *yürü!* = προστακτική του *yürümek* = βαδίζω, προχωρώ > ελληνικός πληθ., πρβ. *ταζί* > *ταζιά*, όπως επίσης *γιούργια* = έφο-

δος-γιουρούσι < yürüyüş = βάδισμα, επίθεση, *καραούλι* κατα τον Ανδριώτη (1983) ίσως απο το *karakol* = αστυνομικό τμήμα, περίπολος, κατα τον Red-house απο το αρχαϊκό *karavul* = φρουρά, φρουρός, φυλάκιο, *σελέμης*, το οποίο δέν υπάρχει στα λεξικά, ίσως απο το *sallamak* = κουνιέμαι, λικνίζομαι, τρικλίζω, *ρεμάλι* < *remmal*, το οποίο όμως σημαίνει 'γεωμάντης', ίσως < *rumal* = αυτός που τρίβει το πρόσωπό του σ' οτιδήποτε σε ένδειξη σεβασμού (αλλά είναι λόγιο απο την περσική) κλπ. Νέα τουρκικά δάνεια μπορούν επίσης να προταθούν, π.χ. *πρόγκα* < *pranga* = δεσμά ποδιών εγκληματία, καταναγκαστικά έργα.

Κάποτε υπάρχει το πρόβλημα της διάκρισης μιάς ή δυό λέξεων π.χ. τα *τόπι* = μπάλα και *τόπι* = κανόνι προέρχονται απο το *top* = μπάλα, κανόνι, ενώ τα *χαβάς* = σκοπός τραγουδιού < *hava* = αέρας, καιρός, κλίμα, σκοπός, (αυτός το) *χαβά* (του) < *hava* = επιθυμία, καπρίτσιο, χόμπι, καί τα δυο απο την αραβική ρίζα HWY (αλλά θα μπορούσε να ερμηνευθεί: κι αυτός το τραγούδι του).

5) Μεταφραστικά δάνεια

Τα μεταφραστικά δάνεια (*calques* κλπ.) είναι δυσκολότερο να εξακριβωθούν, επειδή συχνά αποτελούν ανεξάρτητες εξελίξεις (πρβ. 3.76), π.χ. η λέξη (λόγια!) *εργολαβία* = ερωτοτροπία θα μπορούσε να παραλληλιστεί με το τουρκικό *kârhane* = εργαστήριο, εργοστάσιο αλλά και (*kârhane*) = πορνείο (πρβ. *kârhaneçi* > *κερχανετζής* ή *το ορίστε!* με το *buyurunuz!* = *περάστε!*, *καθίστε!*, *το ορίστε!* με το *ne buyurdunuz?* = τί είπατε;, συνώνμη; < *buyurmak* = διατάζω.

6) Μεταφορές

Στα ελληνικά τα τουρκικά δάνεια μπορούν να παρουσιάζουν μόνο τη μεταφορική χρήση τους, π.χ. (*είναι*) *σαϊνι* < *şahin* = γεράκι, (*του πέρασε ένα*) *περντάχι* < *perdah* = γυάλισμα, ξύρισμα κόντρα, *τζουτζές* = γελωτοποιός < *cüce* = νάνος κλπ., πράγμα που συνδυάζεται συχνά με τη φορτισμένη έκφρασή τους.

7) Ενσωμάτωση στην ΚΝΕ

Η ένταξη των τουρκικών στοιχείων στην ΚΝΕ παρουσιάζει κλίμακα: απο αυτά που γίνονται αντιληπτά ως τουρκικά, π.χ. *γκέλ μπουρντά!*, ως τα ενσωματωμένα στη δομή της ΚΝΕ, π.χ. οι παραγωγικές καταλήξεις-τζής (πρβ. *αεριτζής* = *τίποτας*), -λίκι (πρβ. *προεδριλίκι*, *κοροϊδίλι*), τα ελληνικά παράγωγα σε -ικός απο τουρκικά στοιχεία (π.χ. *μπόσικος*, *ταϊλικός*), επώνυμα με πρώτο συνθετικό τα *Ντελι*-(*deli* = τρελός, π.χ. *Ντελιγιάννης* ή *Δελιγιάννης*), *Χατζι*-(*haci* = προσκυνητής στη Μέκκα, π.χ. *Χατζιπέτρος*), πρβ. και *γεια χαραντάν!*

Εδώ εντάσσεται και το πρόβλημα της ξενηλασίας των τουρκικών δα-

νείων, που προτάθηκε παλαιότερα και εμφανίζεται σποραδικά και σήμερα (για τις ξένες λέξεις γενικά). Τα δάνεια όμως αυτά συμβάλλουν στην εκφραστικότητα της ΚΝΕ (πρβ. ανάλογα φαινόμενα στα αγγλικά, με αντιθέσεις αγγλικών και δανείων γαλλικών λέξεων, π.χ. *beginning-commencement* κλπ., στα ιαπωνικά με κινεζικά δάνεια κλπ.). Η έκταση των τουρκικών δανείων (ο Έλληνας γνώστης των θα μπορούσε να συνεννοηθεί υποτυπωδώς με έναν Τούρκο χρησιμοποιώντας τα) δεν πρέπει να ανησυχεί, εφόσον αφορά μόνο το λεξιλόγιο, του οποίου αποτελεί πλουτισμό, πράγμα που δεν σημαίνει τον συνεχή δανεισμό νέων (δεν υπάρχουν εξάλλου σήμερα οι συνθήκες που θα το δικαιολογούσαν, βλ. 3,82).

3.8 Ιστορική διάσταση

Ανασκοπώντας την ιστορία των τουρκικών δανείων στην εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας, παρατηρούμε τα εξής:

1) Τουρκοκρατία

Κατα την Τουρκοκρατία η επαφή των Ελλήνων με τους κατακτητές έφερε τη μικρή ή μεγάλη γνώση της τουρκικής (πρβ. Έλληνες στην υπηρεσία Τούρκων, σε μεγάλες πόλεις με πολύγλωσσο πληθυσμό κλπ.) και δημιούργησε αναγκαστικά τις συνθήκες δανεισμού τουρκικών στοιχείων (νέες έννοιες, νέες αποχρώσεις κλπ., πρβ. αλληλογραφία, αυτοβιογραφίες, ημερολόγια, π.χ. οι *Εφημερίδες* του Κοδρικά, κλπ. Ελλήνων της εποχής), τα οποία αποτελούσαν κοινά στοιχεία των λαών που ζούσαν μαζί (πέρα από τις πλευρές που παρουσίαζαν διαφορές, π.χ. στη θρησκεία, αλλά και εδώ οι Έλληνες γνώρισαν άλλους θεσμούς κλπ. χωρίς να τους δεχτούν).

2) Απελευθέρωση και ανεξαρτησία

Με τη βαθμιαία απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό, την ανταλλαγή των πληθυσμών κλπ. έπαψε η επαφή σε καθημερινή βάση και το ανεξάρτητο ελληνικό κράτος προσανατολίζεται προς διαφορετικά πολιτιστικά πρότυπα, την ελληνική αρχαιότητα και τη Δύση. Η εκκλησία ακολουθεί την γλωσσική παράδοσή της, η διοίκηση όμως χρειάζεται νέα ορολογία για τις εκφραστικές ανάγκες του νέου κράτους και των πολιτών του, η ανάπτυξη της παιδείας στρέφεται προς την αρχαιότητα (πρβ. αρχαιολατρεία, λόγια γλώσσα, ξενηλασία κλπ.), τάσεις που θα οδηγήσουν σε νέες μορφές διγλωσσίας (πρβ. το γλωσσικό ζήτημα, την καθαρεύουσα και τον δημοτικισμό κλπ.). Λόγιες λέξεις αντικαθιστούν ορισμένες τουρκικές, ενώ άλλες παίρνουν τώρα λαϊκή φόρτιση (πρβ. και τα ζευγάρια λόγιων-δημοτικών λέξεων, π.χ. *εργασία-δουλειά* κλπ.), που δεν είχαν κατά την Τουρκοκρατία (βλ. 3.81, 3.11) στο σύστημα της προφορικής γλώσσας και της λογοτεχνίας, που βασιζείται βαθμιαία αποκλειστικά σ' αυτήν. Εμφανίστηκε έτσι μιιά νέα αξιολόγηση των ξένων στοιχείων: όσα τουρκικά στοιχεία δεν θεωρούνται

διαλεκτικά παίρνουν λαϊκή φόρτιση (ή ημι-διαλεκτική), ενώ τα διαλεκτικά δέν ανήκουν στην ΚΝΕ (πρβ. τις άγνωστες για τους ομιλητές της ΚΝΕ σημασίες τους). Τα ίδια τουρκικά στοιχεία μπορεί να είναι πότε της ΚΝΕ (με φόρτιση) και πότε της διαλέκτου (χωρίς φόρτιση) στο λόγο του ίδιου προσώπου κατα περιστάσεις, π.χ. η λέξη *μπαϊλντίζω*. Ορισμένα τουρκικά δάνεια αποτελούν σήμερα όρους των διαφόρων περιόδων της ελληνικής ιστορίας (πρβ. *εκκλησία του δήμου*, *δόρυ* κλπ. με *σουλτανάτο*, *εμίρης*, *γιαταγά-νι* κλπ., πρβ. και *Υψηλή Πύλη* κλπ., *περιτομή-σουνέτι* < *sünnet*).

3) Περίοδοι της ελληνικής ιστορίας

Παρόμοιες παρατηρήσεις μπορούμε να κάνουμε και για δάνεια άλλων περιόδων της ελληνικής ιστορίας, π.χ. για τα εβραϊκά δάνεια και τις σημασιακές αλλαγές και προσθήκες που έφερε ο χριστιανισμός στην ελληνική γλώσσα της ελληνιστικής εποχής, τις φραγκικές επιδράσεις στην κρητική γλώσσα και λογοτεχνία και αλλού, πρβ. και τα ιταλικά δάνεια στα Επτάνησα, τα γαλλικά των αρχών του 20ού αιώνα και τα αγγλικά μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο κλπ.). Οι ξένες αυτές επιδράσεις, όπως και η τουρκική, είναι εντονότερες σε ορισμένες περιοχές, εμφανίζονται σε διαφορετικές χρονικές στιγμές κατα περιοχές (πρβ. π.χ. τη *Σερραϊκή Χρονογραφία* του Παπασυναδινού με την κρητική μετάφραση του *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ* του Ι. Δαμασκηνού απο τον Ν. Βενετζά, που ανήκουν καί οι δύο στις αρχές του 17. αιώνα αλλά εμφανίζουν μεγάλη διαφορά στα τουρκικά δάνεια, που στη μετάφραση περιορίζονται μόνο στη λέξη *κονεμένος*).

Με βάση την ιστορία του ελληνικού λεξιλογίου θα μπορούσε κανείς να διακρίνει (πρβ. τη γαλλική ιστορική σχολή των *Annales*) μακροϊστορικές (όπως η Τουρκοκρατία κλπ.) και μικροϊστορικές περιόδους (πρβ. τη σύντομη γερμανική κατοχή και τα στοιχεία που τότε είχε δανειστεί η ελληνική και σήμερα έχουν ξεχαστεί, ακόμη και λέξεις όπως το *καπούτ* < *kaputt* = σπασμένος, κουρασμένος, που μόνο οι ηλικιωμένοι, κι αυτοί σε ορισμένες στιγμές, το θυμούνται ακόμη). Οι ποικίλες αυτές περίοδοι πρέπει να ερευνηθούν ως προς το λεξιλόγιο περαιτέρω, για να φανούν (όπως και στην ιστορία και στον πολιτισμό) οι βαθύτερες δυνάμεις και αλλαγές.

4. Συμπεράσματα

Τα τουρκικά δάνεια (αυτούσια και μεταφραστικά), που είναι αποτέλεσμα της συμβίωσης Ελλήνων και Τούρκων κατα την Τουρκοκρατία (σε ορισμένες περιοχές και ως την ανταλλαγή των πληθυσμών το 1922) παρουσίασαν μετά την απελευθέρωση μιιά χαρακτηριστική αλλαγή στη φόρτιση (λαϊκή γλώσσα, οικειότητα, λεξιλόγιο της πιάτσας κλπ.), που αποτελεί εμπλουτισμό της ΚΝΕ (με όσα τουρκικά στοιχεία εξακολουθούν να είναι

ζωντανά), η οποία διαθέτει σήμερα χρήσιμες αντιθέσεις όχι μόνο μεταξύ δημοτικών και λόγιων λέξεων, αλλά και λαϊκές, όπου ανήκουν και τα δάνεια αυτά.

Ανδριώτης Ν., *Ετυμολογικό λεξικό της κοινής νεοελληνικής*, Θεσσαλονίκη 1983.

Δαγκίτσης Κ., *Λεξικό της πιάτσας*, Αθήνα 1967.

Δαμασκηνός Ι., *Βαρλαάμ και Ιωάσαφ*, Ηράκλειο 1992.

Ζάχος, *Λεξικό της πιάτσας*, Αθήνα 1981.

Καπετανάκης Β., *Το λεξικό της πιάτσας, Β΄*, Αθήνα 1962.

Μπόστ, *Σκίτσα του Μπόστ*, εκδ. Κείμενα, Γ΄.

Καφαντζής Γ., (εκδ.), *Η Σερραϊκή Χρονογραφία του Παπασυναδινού*, 1989.

Πολίτης Ν., *Εκλογαί απο τα τραγούδια του Ελληνικού λαού*, Εν Αθήναις 1932.

Redhouse J., *Turkish-English Dictionary*, Istanbul 1968.

Σετάτος Μ., «Ελληνική και τουρκική: μερικές περιπτώσεις δανεισμού», *ΜΕΓ* 10 (1990).

Τζάρτζανος Αχ., *Νεοελληνική σύνταξις (της κοινής δημοτικής)*, Εν Αθήναις 1946, 1953.

Τομπαΐδης Δ., *Ελληνικά επώνυμα τουρκικής προέλευσης*, Αθήνα 1990.

Τριανταφυλλίδης Μ., *Νεοελληνική γραμματική (της δημοτικής)*, Θεσσαλονίκη 1991.

Τριανταφυλλίδης Μ., *Νεοελληνική γραμματική. Ιστορική εισαγωγή, Άπαντα 3*, Θεσσαλονίκη 1981.

Η ΘΑΥΜΑΣΤΙΚΗ-ΣΧΟΛΙΑΣΤΙΚΗ ΕΓΚΛΙΣΗ ΤΗΣ ΑΛΒΑΝΙΚΗΣ ΚΑΙ ΕΛΛΗΝΙΚΑ ΠΑΡΑΛΛΗΛΑ

1. Εισαγωγικά

Η αλβανική διαθέτει, όπως είναι γνωστό, στο ρηματικό της σύστημα μιιά ιδιαίτερη έγκλιση, την θαυμαστική-σχολιαστική (*admirativ-kommentatif*, στα αλβανικά *haborja = mënyra habitore*). Η έγκλιση αυτή σχηματίζεται (βλ. Newmark, 1982, σ. 51) με την προσθήκη των προσωπικών τύπων του ενεστώτα του βοηθητικού ρήματος *kam* (= έχω) σε μιιά συντομευμένη μορφή της μετοχής. Οι τύποι του *kam* χάνουν τον τόνο τους και ο συνθετικός ρηματικός τύπος που δημιουργείται και παρουσιάζει τέσσερεις χρόνους (ενεστώτα, παρατατικό, παρακείμενο και υπερσυντέλικο) συνδυάζει σε αντιστραμμένη σειρά δύο συστατικά στοιχεία του παρακειμένου.

Η έγκλιση αυτή, που ονομάστηκε «θαυμαστική» από τον Dozon (ο Χριστοφορίδης στη γραμματική του, 1882, την ονομάζει «απροσδόκητο»), απασχόλησε όχι μόνο τη μελέτη της αλβανικής (προέλευση, λειτουργία), αλλά και της βαλκανικής γλωσσολογίας, γιατί ορισμένοι μελετητές παρατήρησαν ομοιότητες με νοτιοσλαβικές γλώσσες, όπως ο Weigand (βλ. Sandfeld, 1930, 118-120), που αναφέρεται στη θαυμαστική της βουλγαρικής, δηλαδή στην ειδική χρήση του παρελθοντικού χρόνου για να δηλώσει ότι μιιά ενέργεια ή ένα γεγονός παρουσιάζεται ως απροσδόκητο και εκπληκτικό, και της αλβανικής, που χρησιμοποιεί στην περίπτωση αυτή τον παρακείμενο με επίταξη του βοηθητικού *kam*: αλβ. *ky pare pas-ka shum*, βουλγ. *ti si imal nov palto!* κλπ.). Η εξέταση των προβλημάτων της θαυμαστικής έγκλισης, που έχουν και γενικότερο ενδιαφέρον (γλωσσικές επιδράσεις και παράλληλες δημιουργίες κλπ.), συνεχίζεται (βλ. παρακάτω).

2. Προβλήματα

Ο Syton στην ενδιαφέρουσα μελέτη του (1979) κάνει μιιά επισκόπηση της έρευνας και των προβλημάτων, παράλληλα με την διατύπωση των προσωπικών του απόψεων. Μπορούμε έτσι να διακρίνουμε τα εξής θέματα:

2.1 Προέλευση

Σχετικά με το πρόβλημα της προέλευσης της θαυμαστικής έγκλισης διακρίνονται δύο ομάδες ερευνητών:

- εκείνοι που δέχονται εξωτερικές επιδράσεις και συνήθως εξηγούν την δημιουργία της (στην αλβανική και στις νοτιοσλαβικές πλέον σερβικής) απο τον παρελθοντικό χρόνο σε *-mis* της τουρκικής, που δηλώνει (σε αντίθεση με τον παρελθοντικό χρόνο σε *-di*: άμεση εμπειρία) έμμεση γνώση (ο ομιλητής δεν παίρνει όρκο για την ακρίβεια της πληροφορίας, πρβ. Koneski: *toj padna-toj padnal*), όπως οι Andrejčin, Mirčev, Koneski κ.ά. (π.χ. τουρκ. *iyi adam imiş* > βουλγ. *toj bil dobar čovek*). Ο Fiedler δέχεται αμοιβαίες επιδράσεις γλωσσών, ο Weigand επίδραση της αλβανικής στην βουλγαρική κλπ.
- εκείνοι που δέχονται εσωτερική εξέλιξη και δημιουργία, όπως οι Trifonov (απο χρήσεις του παρακειμένου σε εξαρτημένες προτάσεις πλαγίου λόγου) κ.ά. Ο Demiraj (1971) πιστεύει ότι υπάρχουν μαρτυρίες της θαυμαστικής έγκλισης (συγκόλληση συνθετικών παρακειμένων σε αντίστροφη σειρά, π.χ. *Kam pasur/pasë-pasë kam*) πριν απο την τουρκική κατάκτηση (αλλα σε χειρόγραφα του 16ου-17ου αι.) και ότι οι αντεστραμμένες μορφές έχουν εμφατική σημασία (στην πρόταση φέρουν πάντα τον λογικό τονισμό, που διακρίνεται κατα τη σημασία και την επιτόνηση), που ενισχύεται ως προς τις εκφραστικές και υφολογικές της αποχρώσεις και καταλήγει απο παρελθοντικό σε ενεστωτικό χρόνο με ενίσχυση της έννοιας του θαυμασμού (χωρίς την «υποκειμενική τροπικότητα» του τουρκικού *-mis*). Ο Jokl (βλ. Sandfeld, 1930, 185) θεωρεί ότι η θαυμαστική έγκλιση γκεγκικής και τοσκικής (με επίταξη του *kam*, απαρέμφατο χωρίς *me*) ήταν αρχικά ένας μέλλοντας, π.χ. το *ky pare paska* σήμαινε αρχικά «αυτός εδώ θα έχει χρήματα» ('έχω' + απαρέμφατο στην παλιά αλβανική, 'θέλω' + απαρέμφατο: νεολογισμός)
- εκείνοι που αναζητούν παράλληλα γλωσσικά φαινόμενα σε άλλες γλώσσες, όπως ο Sytov (1979), ο οποίος αναφέρεται και σε άλλες ινδοευρωπαϊκές γλώσσες, όπου συναντούμε παράλληλα στοιχεία, δηλαδή στις εξής:

αρμενική (σημερινή): πρβ. παρακείμενο με μετοχή σε *-ac* (σχέση παρελθοντικής ενέργειας με αποτέλεσμα στο παρόν) και *-el* (ενέργειες που δεν έγιναν παρουσία του ομιλητή και είναι γνωστές απο άλλο πρόσωπο), κατα τον Zarbedžian (βλ. Sytov, 1979, 115)

τανζικική: απροφανής ή ακροατική έγκλιση

λιθουανική και λετονική: τα ξένα εκφωνήματα δηλώνονται με μετοχή αντί προσωπικών ρηματικών τύπων, η οποία συμφωνεί με το υποκείμενο

(*atrāsakojamoji forma* = αφηγηματικός τύπος) και αποτελεί κατηγορήμα εξαρτημένης πρότασης πλαγίου λόγου.

Εξετάζοντας τους σχηματισμούς αυτούς ο Syton διαπιστώνει τα εξής κοινά χαρακτηριστικά: παρακείμενος (σύνθετος χρόνος: μετοχή+βοηθητικό ρήμα), σχέση με πλάγιο λόγο, καθαρή αφήγηση+συμπληρωματικές σημασιακές αποχρώσεις (υποψία, δυσπιστία, ειρωνεία, θαυμασμός), δυνατότητα χρήσης ως χρονικών μορφών της αφήγησης και υποστηρίζει ότι «η αντιστραμμένη μορφή δυνάμει της ιδιάζουσας σ' αυτήν εμφατικής σημασίας ήταν περισσότερο κατάλληλη για την έκφραση υποκειμενικών εκτιμητικών χαρακτηριστικών (δυσπιστίας, αμηχανίας, ειρωνείας κλπ.), που συνοδεύουν σχεδόν πάντοτε την μετάδοση ξένων λόγων σε μορφή πλάγιου λόγου» και με συγκόλληση οδήγησε σε νέο λεκτικό τύπο, την θαυμαστική-σχολιαστική έγκλιση, που αποτελεί εκφώνημα με εκτιμητικά χαρακτηριστικά από την άποψη της εγκυρότητας και πολυπληθείς σημασιακές αποχρώσεις ή ακόμη με τονισμένη αρνητική στάση απέναντι στο περιεχόμενο του εκφωνήματος. «Η σημασία της υποκειμενικής εκτίμησης των γεγονότων της αφήγησης, που αρχικά συνδέονταν με τις συγκεκριμένες συνθήκες, στις οποίες πραγματώνεται η γλωσσική επικοινωνία, με τον καιρό γίνεται η βασική σημασία των σχολιαστικών μορφών και αρχίζει να επεκτείνεται επίσης στις περιπτώσεις όπου ο ομιλητής ήταν ο ίδιος αυτόπτης μάρτυς των γεγονότων που αποτελούν το αντικείμενο του εκφωνήματος. Έτσι εξελίσσεται η θαυμαστική λειτουργία των τύπων που εξετάζουμε».

2.2 Τύποι

Η θαυμαστική-σχολιαστική έγκλιση στην αλβανική και βουλγαρική εμφανίζει οκτώ χρονικούς τύπους (βλ. Syton, 1979), που σχηματίζονται με τύπους μετοχής ή απαρεμφάτου και βοηθητικό ρήμα, δηλαδή *lexua kam/čel sām* (ενεστώτας), *lexua-kësha/četjal sām* (παρατατικός), *pas-kam lexuar/bil sām čel* (παρακείμενος), *pas-kësha lexuar/bil sām četjal* (υπερσυντέλικος), *do të lexua-kësha/štjal sām da četa* (ενεστώτας υποτακτικής), *do të pas-kësha lexuar/štjal sām bil da četa* (παρατατικός, υποτακτικής), *të lexua-kësha/da sām četjal* (υποθετικός παρατατικός, υποτακτικής), *të pas-kësha lexuar/da sām bil četjal* (υποθετικός υπερσυντέλικος υποτακτικής). Οι τύποι αυτοί μπορούν να εκφράσουν, μαζί με την ουδέτερη απόδοση ξένης πληροφορίας, και τη στάση του ομιλητή απέναντι στο περιεχόμενο.

Κατά την γραμματική των Buchholz & Fiedler (1987) η θαυμαστική μπορεί να συνδυαστεί με τα μόρια *po*, *mund*, *dot*, *mos* (βλ. 2.3).

2.3 Λειτουργία

Η λειτουργία της θαυμαστικής έγκλισης κατά τον Newmark (1982, 76)

είναι να εκφράζει την πραγματικότητα με τη συνοδεία του συναισθήματος έκπληξης του ομιλητή απο μιά αναπάντεχη πράξη που έλαβε χώρα στο παρελθόν ή συμβαίνει την στιγμή της ομιλίας. Αν ο ομιλητής επιθυμεί να εκφράσει έκπληξη για την αποτυχία εκτέλεσης μιάς πράξης στο παρελθόν ή τη στιγμή της ομιλίας, προτάσσεται στη θαυμαστική έγκλιση ένα απο τα προκλιτικά αρνητικά μόρια *nuk* ή *s'*.

Κατα τους Buchholz & Fiedler (1987, 123) η θαυμαστική έγκλιση της αλβανικής έχει τροπικές (σχολιαστικές) όπως επίσης συναισθηματικές (καθαρὰ θαυμαστικές) λειτουργίες. Η σχολιαστικότητα (Kommentativität), η εκ νέου αφήγηση λόγων των άλλων, παρουσιάζει ποικίλες επιμέρους μορφές κατα τους μετόχους στη συνομιλία και τη στάση του ομιλητή απέναντι σε ένα εκφώνημα, π.χ. η θαυμαστική έγκλιση δηλώνει τη συναισθηματικότητα, αλλά πολύ συχνά και την πολεμική ερωτηματικότητα, που αναφέρεται στη σχολιαστικότητα (σ. 570), ενώ η επιφωνηματική θαυμαστικότητα δέν εκφράζει πάντα σχολιαστικότητα (σ. 501), αλλά μόνο στην περίπτωση έκπληξης για ξένο εκφώνημα. Ειδικότερα κατα τους Buchholz & Fiedler (1987), η θαυμαστική έγκλιση στον ενεστώτα μπορεί να εμφανιστεί χωρίς σχολιαστικότητα (επιφωνηματική και μή, θαυμαστική με ερωτηματικότητα και υποθετικότητα) και με σχολιαστικότητα (ο πρώτος ομιλητής εκφράζει θαυμασμό, ο δεύτερος ομιλητής ειρωνεία αντίδραση, έμμεσος και άμεσος λόγος), στον παρακείμενο χωρίς σχολιαστικότητα (επιφωνηματική, ερωτήσεων) και με σχολιαστικότητα (έμμεσος και άμεσος λόγος, μετάδοση φημών), στον παρατατικό χωρίς σχολιαστικότητα (παροντική, έκπληξη για ενέργεια του παρελθόντος) και με σχολιαστικότητα (υποχωρεί η θαυμαστικότητα και εμφανίζεται δυνατότερα μιά κριτικά αποστασιοποιημένη μετάδοση ξένων λόγων), στον υπερσυντέλικο χωρίς σχολιαστικότητα (θαυμασμός στο παρελθόν) και με σχολιαστικότητα (συχνότερα), μελλοντική θαυμαστική (Volitiv) χωρίς σχολιαστικότητα (επιφωνηματική) και με σχολιαστικότητα (παροντική έκπληξη του δεύτερου ομιλητή, πολεμική ερώτηση), θαυμαστική με τον δυνητικό δείκτη *mund*, υποτακτική θαυμαστική παρατατικού και υπερσυντελικού (υποθετικές συγκρίσεις, το μή πραγματικό σε υποθέσεις), θαυμαστική με το μεταβατικό (transgressiv) μόριο *po* (σύγχρονικότητα ενέργειας και θαυμασμού), με το *po* (κατα τον Newmark momentive particle) της υπόθεσης μιάς υποθετικής πρότασης, με το μόριο *dot* που εκφράζει το αδύνατο, με το μόριο *mos* (σύγχρονος θαυμασμός και ελαφρός φόβος).

Ο Syton διακρίνει τρεις λειτουργίες: θαυμαστική (σημασία έκπληξης, ξαφνικότητας, απροσδόκητου), σχολιαστική (έννοια αναδιήγησης), υφολογική.

Ιδιαίτερη χρήση της θαυμαστικής έγκλισης της αλβανικής γίνεται στις αναφωνηματικές προτάσεις (βλ. Buchholz & Fiedler, 1987, 501 κέξ.), όπου δέν δηλώνει απλώς μιιά πληροφοριακή πρόθεση αλλά και «μιιά δυνατή συναισθηματική κίνηση, ένα αυθόρμητο συναισθημα, ιδίως θαυμασμό ή έκπληξη», για το περιεχόμενο ή για μέρος του περιεχομένου που ανακοινώνονται (όταν πρόκειται για την επιφωνηματική θαυμαστικότητα, χωρίς ή με σχολιαστικότητα).

Η θαυμαστική έγκλιση μπορεί να συνδυάσει με τον θαυμασμό την ερωτηματικότητα και την αμφιβολία (βλ. Buchholz & Fiedler, 1987, 499).

3. Ελληνικά παράλληλα

Στην κοινή νεοελληνική (ΚΝΕ) και σε νεοελληνικές διαλέκτους υπάρχουν συντακτικοί σχηματισμοί και φρασεολογήματα που παρουσιάζουν ορισμένα απο τα χαρακτηριστικά της θαυμαστικής-σχολιαστικής έγκλισης της αλβανικής, όπως είναι:

1) Ρηματικά ονόματα σε -μός+(δέν) έχει/είχε/θα έχει, π.χ. τελειωμό δέν έχει, λυτρωμό δέν έχει κλπ. Οι σχηματισμοί αυτοί εκφράζουν κατα τον Χατζιδάκη (1906, 416-7) «το αδύνατον της εννοίας του ρήματος εξ ου παρήχθη (όπως παρα τοις αρχαίοις τα εις -τός μετα του στερητικού α- συντιθέμενα)».

Η σειρά των όρων μπορεί να είναι δέν+ρήμα+-μό/-μούς (σπάνιο), όπως στα παραδείγματα του Χατζιδάκη: *οι ελιές δέν έχουν μαζωμό, τ' αμπέλι δέν έχει τρυγημό, ο μύλος δέν έχει σιασμό, τ' αμπέλι δέν έχει κλαδεμό, οι Τούρκοι δέν έχουν σκοτωμό (λόγω του πλήθους), το φαγί δέν έχει φαγωμό, αυτός ο κακούργος δέν έχει ποθαμό, αυτό το φόρεμα δέν έχει καταλυμό, αυτό το κριθάρι είναι ξερό και δέν έχει αλεσμό, το χωράφι αυτό είναι ξερό και δέν έχει σκαμμό, αυτό το δέντρο είναι μεγάλο και δέν έχει ξεπατωμό, αυτό το φαϊ δέν έχει τελειωμό* κλπ. Χαρακτηριστικότερη όμως είναι στην ΚΝΕ η σειρά και ο τονισμός *τελειωμό³ δέν έχει* (= δέν τελειώνει επιτέλους, δέν μπορεί να τελειώσει/είναι αδύνατο να τελειώσει για να ανακουφιστούμε/να ανασάνουμε κλπ.), πρβ. δημοτικά τραγούδια (βλ. Πολίτη, 1932): *άρχισε να τους μετράει, διαμετρωμούς δέν είχαν* (σ. 82), και *γιατρεμό δέν είχε η βαθιά πληγή* (σ. 84), και τα *κρυφά της μάνας της λογαριασμούς δέν έχουν* (σ. 122).

Ως προς τους ρηματικούς σχηματισμούς έχουμε *τελειωμό δέν έχει/έχουν, δέν είχε/είχαν, δέν θα έχει/έχουν, να μὴν έχει/έχουν (!)*

Ως εκφράσεις αυτές εμφανίζονται παράλληλα (αλλά όχι πάντα, γιατί μερικές δυνατές εκφορές δέν ακούονται, π.χ. *αυτό το παπούτσι δέν έχει φορεμό*) με τις συνηθισμένες ρηματικές μορφές, π.χ. *αυτό το κριθάρι (δέν) έχει βραστεί* (παθητική διάθεση)/(δέν) *έχει βράσει* (μέση διάθεση) -*αυτό το κριθάρι δέν έχει βρασμό*.

2) Ρηματικά ονόματα με άλλες παραγωγικές καταλήξεις, π.χ. παρηγοριά
δέν έχει, πέραση δέν έχει, λύτρωση δέν έχει κλπ.

3) Τυποποίηση

Οι σχηματισμοί με -μό παρουσιάζουν τυποποίηση (πρβ. φρασεολογήματα), έτσι ώστε ενώ είναι δυνατό να ειπωθεί *τέλειωμα δέν έχει* κλπ., οι ομιλητές της ΚΝΕ προτιμούν το *τελειωμό δέν έχει* κλπ. (πρβ. Σετάτο, 1991, για τις διαφορετικές σημασίες και λειτουργίες των ρηματικών ουσιαστικών), που διακρίνεται από το *δέν έχει τελειωμό* ως προς την έμφαση και τη συναισθηματική φόρτιση (πρβ. *γίνεται χαμός!/?χαμός γίνεται!, χαμός έγινε!/?έγινε χαμός!, *έγινε τελειωμός, ??έγινε λυτρωμός* κλπ.).

4) Λειτουργία

Οι σχηματισμοί -μό *δέν έχει* κλπ. δηλώνουν το αδύνατο της ρηματικής έννοιας και μπορούν να εμφανιστούν σε προτάσεις κρίσεως, αναφωνηματικές και ερωτηματικές, π.χ. *?εγώ/εσύ λυτρωμό δέν έχω/έχεις απ' αυτόν, αυτή η ταινία τελειωμό δέν έχει, τελειωμό δέν έχει! (έσκασα!)*, *τελειωμό δέν έχει τελοςπάντων αυτή η ταινία;(!)* κλπ. Περιλαμβάνουν συναισθηματική φόρτιση (θαυμασμό, αγανάκτηση κλπ.) και εκφέρονται σε τρίτο πρόσωπο σε αντίθεση με τους σχηματισμούς *δέν έχω/έχεις/έχει/έχουμε/έχετε/έχουν λυτρωμό απ' αυτόν*, που δέν έχουν την ίδια φόρτιση και σχηματίζουν όλα τα πρόσωπα, όπως και στις περιπτώσεις *δέν έχει τέλος/δέν έχει λύτρωση* κλπ., μπορούν μάλιστα να εμφανιστούν χωρίς το αρνητικό μόριο, π.χ. *έχει τελειωμό αυτή η υπόθεση (ή δέν έχει)*; = μπορεί να τελειώσει; (ενώ **τελειωμό έχει αυτή η υπόθεση*);).

Σε άλλους σχηματισμούς δέν εκφράζεται το αδύνατο ή δυνατό, π.χ. *βρασμό έχει μέσα του;*, (*δέν έχει βρασμό μέσα του;*, *τέλος (δέν) έχει;*, (*δέν έχει τέλος;*

Σχολιαστική λειτουργία δέν εμφανίζεται στους ελληνικούς σχηματισμούς (πρβ. επιστημική λειτουργία).

5) Προέλευση

Οι ελληνικές εκφράσεις του τύπου *τελειωμό δέν έχει* φαίνεται ότι προήλθαν από ερωτηματικές προτάσεις όπως (*περίεργο πράμα*) *τελειωμό δέν έχει;*, *τελειωμό δέν έχει (τέλος πάντων)*; με emphatic πρόταξη και τονισμό του ρηματικού ουσιαστικού σε -μός, εξέλιξη που έδωσε *τελειωμό δέν έχει, τελειωμό δέν έχει!*, (πρβ. και πολεμικές ερωτήσεις όπως *τελειωμό δέν έχει; (επιτέλους)* κλπ. Οι αρνητικές εκφορές προέρχονται από τα *τί συμβαίνει; βρασμό έχει;/έχει βρασμό;* κλπ., όπου το έχω λαμβάνεται με τη σημασία του 'περιέχω, διαθέτω, παρουσιάζω' κλπ.

Η προτίμηση των ρηματικών ουσιαστικών σε -μός οφείλεται πιθανώς στα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά τους: μέση διάθεση, εξακολουθητική όψη

(βλ. Σετάτο, 1991), που τους προσδίδουν τις φορτίσεις της συναισθηματικής διάθεσης του ομιλητή και της έντονης κατάστασης των πραγμάτων.

4. Σύγκριση αλβανικής και ελληνικής

Παρά τις ομοιότητες (ρηματικό όνομα+έχω, θαυμασμός, εκτιμητική αξιολογική τροπικότητα, αναφωνηματικές και ερωτηματικές (πολεμικές) προτάσεις), οι ελληνικοί σχηματισμοί είναι περιορισμένης έκτασης και πρέπει να θεωρηθούν φρασεολόγημα, ενώ στην αλβανική έχουμε μιὰ έγκλιση με ποικίλους ρηματικούς σχηματισμούς και ποικιλότητες χρήσεις (θαυμαστική και σχολιαστική). Ίσως η αρχική αφετηρία να είναι όμοια και ανεξάρτητη: emphatic πρόταση του ρηματικού στοιχείου και ερώτηση (πρβ. και όμοιες χρήσεις του έχω/*kam*, π.χ. *s'ka shpëtim/dën έχει γλυτωμό*).

Buchholz O. & Fiedler W., *Albanische Grammatik*, Leipzig 1987.

Demiraj Š., «Habitorja dhe mosha e saj», *Studime filologjike*, No 3, 1971.

Fjalor i shqipes së sotme, Tiranë 1984.

Newmark L., *Standard Albanian, A Reference Grammar for students*, Stanford 1982.

Πολίτης Ν., *Εκλογαί απο τα τραγούδια του ελληνικού λαού*, Εν Αθήναις 1932.

Sandfeld K., *Linguistique balkanique*, Paris 1930.

Σετάτος Μ., «Τα ρηματικά ουσιαστικά της κοινής νεοελληνικής», *ΕΕΦΣ*, Τμήμα Φιλολογίας, τ. 1, Θεσσαλονίκη 1991.

Sytov A.P., «Kategorija admirativa v albanskom jazyke i jego balkanskije sootvetstvija», στο *Problemy sintaksisa jazykov balkanskogo area-la*, Leningrad 1979.

Χατζιδάκις Γ., *Μεσαιωνικά και νέα ελληνικά Α'*, Εν Αθήναις 1905.

Στοιχειοθεσία - Εκτύπωση

UNIVERSITY STUDIO PRESS

Αρμενοπούλου 32 - 546 35 Θεσσαλονίκη

Τηλ. 208731, 209837 - Fax 216647